STJEPAN DOPPELHAMMER

STJEPAN DOPPELHAMMER

POVIJEST RELIGIJA

II. SVEZAK

II. SVEZAK

ZAGREB 1964

. ZAGREB 1964

==========

Izdaje: Nadb. bogoslovsko sjemenište-Zagreb, Kaptol 29

Umnoženo vlastitim ciklostilom.

Odgovara: Dr. Stjepan Doppelhammer-Zagreb, Vlaška ul. 93.

ZAGREB 1964

==========

P r e d g o v o r

Ovaj II. svezak Povijesti religija obuhvaća: stare evropske religije, religije američkih visokih civilizacija i žive izvankršćanske religije. Na koncu su dodani ispravci i bilješke za I. svezak.

Poglavlje "Žive izvankršćanske religije visokih civilizacija" ispalo je vrlo dugo. Danas u doba ekumenizma to poglavlje dobiva svoje posebno značenje. Ekumenski duh se ne može zaustaviti samo na razdijeljenoj kršćanskoj braći, nego on treba zahvatiti i tolike vjernike velikih svjetskih nekršćanskih religija. Od 2. do 9. siječnja 1960 u okviru "Pax Romana" održavani su u Manili razgovori, koji su skupljeni u knjizi pod naslovom "Velike religije sučelice današnjem svijetu" (Fayard 1961). Osim predstavnika židovstva, protestantizma, pravoslavlja i katoličanstva, govorili su predstavnici hinduizma, budizma, šintoizma i islama. Uvodničaru je osobito ovo upalo u oči: "No ti mjerodavni ljudi prije svega bijahu vjernici: i ta je crta dala originalnost našem sastanku, vrlo različitom na pr. od jednog kongresa Povijesti religija, kod kojeg je osobna vjera ili nevjera učenjaka namjerice stavljena u zagradu. Upravo snaga naših odnosnih religioznih uvjerenja dopustila nam je, da za vrijeme jedne čitave sedmice živimo zajednički na razini pravog duhovnog prijateljstva i da bez muke poštujemo teološku diskretnost, koju sebi bijasmo nametnuli" (str. 12).

I Crkva prvih kršćanskih vremena koristila je poredbenu znanost religija, kako pokazuje knjiga o. Severinusa Grill: Vergleichende Religionsgeschichte und Kirchenväter. Zato je ovaj svezak Povijesti religija sa svojim trećim poglavljem osobito aktuelan. Tim više što mi živimo u tako bliskom dodiru s jednom velikom svjetskom religijom, islamom.

Doc. Stjepan Doppelhammer

L I T E R A T U R A:

Christus und die Religionen der Erde, Freiburg 1956, sv. II. i III.
M. Brillant-R. Aigrain, Histoire des Religions, sv. 3. i 5.
Ringgren-Ström, Die Religionen der Völker, Stuttgart 1959.
F. Heiler, Die Religionen der Menschheit, Stuttgart 1959.
Die grossen Religionen der Welt (ilustrirano), München 1958.
Die Welt aus der wir kamen (ilustrirano), München 1961.

I Z V O R I:

Régis Blachère, Le Coran, Paris 1957.

==========

4. Stare evropske religije

a) Grci

Grčka religija, kako je poznajemo iz pjesništva klasičnog doba, gledajući historijski nije tako jedinstvena, kako na prvi pogled izgleda. Ona je mješavina, u kojoj su religije predgrčkog stanovništva i doseljenih grčkih plemena, tako usko medjusobno povezane, da je nemoguće prvobitne sastavne dijelove jedne od drugih odijeliti.

Razna su indogermanska plemena prodirala u Grčku vjerojatno od 2000 godine pr. Kr. Prvi bi doseljenici bili Jonjani, zatim Ahajci i konačno Dorani. Prisutnost grčkog vladalačkog sloja zajamčen je na Kreti u 15. stoljeću pr.Kr.; seoba Dorana se obično stavlja u prvu polovicu 12. stoljeća. Na doseljenike je jako utjecala kretska kultura; mikenska kultura (1580-1100) pokazuje vrlo jake crte toga utjecaja.

Na staroj Kreti pronadjeni likovi bogova su izrazitog ženskog obilježja: gospodarica prirode, koja se oslanja na jedno drvo ili je okružena životinjama, i velika majka, gola ili polugola žena s istaknutim ženskim oblicima. Prikazi na slikama pokazuju zamršeni vegetacijski ritual: umiranje vegetacije prikazano je mimički, a jedna plesačica u ekstazi označuje proljetnu radost. Ističu se i sakralne igre bikova. Medju boginjama često dolazi jedno muško dijete, "mladi bog", bog vegetacije. I bogovi se radjaju, rastu, stare i umiru.

Grčka religija ne poznaje svetih spisa normativnog značaja. Za njezino upoznavanje upućeni smo na svjedočanstva pjesnika, filozofa i povjesničara. U prvom redu dolaze u obzir dva pjesnika, Homer i Heziod.

Homerova Ilijada i Odiseja, oba klasična epa nastala vjerojatno u 8. stoljeću pr.Kr., mjerodavni su za grčku religiju klasičnog doba (500-323). Tu ocrtana slika dvora olimpskih bogova stvarno je prevladavala predodžbeni svijet Grka. No Homerovi spjevovi stavljaju povjesničara religija pred težak problem: što je literarna obradba, a što odrazuje živu religiju u doba sastavljanja tih epova.

Nasuprot od Homera Heziod (oko 700 pr.Kr.) u svojim pjesmama obradjuje samo religiozne teme. U svojoj je "Teogoniji" sakupio više mitova o podrijetlu bogova i svijeta te sve bogove i mitska bića u neki genealoški red sistematizirao. U "Djelima i danima" (erga kai hemerai) nalazimo vrijedne podatke o pučkoj religiji.

Bogovi

Najupadljivija crta grčkih bogova jest njihov antropomorfizam. Umjetnici ih prikazuju u idealiziranom ljudskom liku, a pjesnici ih crtaju kao bića s ljudskim pogrješkama i slabostima. No to ne znači da su izbrisane granice izmedju boga i ljudi. Bogovi su veći i moćniji od ljudi, savršeno su lijepi, neumrli, uzvišeni iznad patnja i nevolja, oni su "sretnici", "koji lagano žive".

Grci su poznavali dvije vrste bogova: olimpske, koji su prebivali na brdu Olimpu, u sjevernoj Grčkoj, neka vrst "nebeskih" bogova i "zemaljske" ili bolje "podzemne", koji su bili povezani s plodnošću i mrtvačkim carstvom. Jedna prilično kasna predaja broji dvanaest olimpskih bogova.

Na prvom mjestu medju grčkim bogovima stoji Z e u s. On je bog neba

i oluje. Štovan je osobito na visokim brdima; prije svega on prebiva na brdu Olimpu, gdje na dvoru bogova stoluje kao kralj. Kao bog oluje takodjer daje kišu i plodnost te kao oplodiitelj polja nosi ime Zeus chthonios ("podzemni"), a simbol mu je zmija. On je bog čudorednog rada u svijetu, čuvar zakona i prava. On je "otac bogova i ljudi". Bog, theos, označuje često upravo Zeusa. S njegovom vlašću je povezana neka tendencija k monoteizmu:

Zeus! Tako zovem,
ako on hoće,
nepoznatog,
neimenovanoga boga.
Položim li sve na tezulju,
ništa ne važe teško poput Zeusa.

(Eshil, Agamemnon 160s).

Zeus šalje ili dijeli ljudima njihovu sudbinu (moira). Pjesnički se može sudbina takodjer personificirati i tad dobivamo jednu Moira ili više, obično tri, Moire. Položaj Zeusa kao gospodara sudbine kod Homera i Heziода je nepromijenjen:

Zeusu, vječnome ocu,
njemu,po kom ljudi slavni i neslavni postaju,
da se o njima govori i šuti - prema odluci Uzvišenoga.
On lagano doista upravlja silu i ruši silnoga,
lagano potamnjuje sjajno a tamno daje da zasjaji,
lagano čini krivo pravim a savija pravo i uznosito,
Zeus, koji silno grmi u zraku, prebiva gore u oblacima.

(Heziod, Djela i dani, 3-8).

U kasnijim filozofskim razmatranjima sudbina postaje samostalna moć, kojoj su čak podvrženi i bogovi.

Žena Zeusova je H e r a, boginja žena i braka. Njezina ženidba sa Zeusom (hieros gamos, "sveta svadba"), koja se svake godine u kultu slavi, povezana je sa starim obredima za plodnost i smatra se kao uzor ljudskog braka. Ona je možda predgrčkog podrijetla, štovana u Argosu i Samosu.

A t e n a ili Pallas Atena ("djevojka Atena"), smatra se kćerkom Zeusovom, koja je u punoj svojoj opremi iskočila iz čela svoga oca i vjerojatno je personifikacija njegove mudrosti. Jednako je predgrčkog podrijetla. To je ratnička boginja sa štitom i kopljem. Udružuje aktivnu snagu i mudro promišljeno djelovanje, zaštićuje državu protiv neprijatelja i čuvar je svakog miroljubivog rada. Prije svega je zaštitnica grada Atene,koji nosi ime po boginji a ne obratno. Zaštitnica je takodjer obrta i umjetnosti. Njezina je ptica sova. Hladna i neokaljana zamamljivostima ljubavi vječno je djevičanska, takav je i njezin kult, hladan i dostojanstven.

A p o l o n, "najgrčkiji od svih bogova", jednako se smatra po podrijetlu negrčkim, moguće iz Male Azije. Mnogostrana je pojava i njegovo pravo bivstvo je teško odrediti. Shvaćalo ga se kao utjelovljenu snagu magičkog pjevanja, no on jednako tako dobro može izvorno biti neko solarno božanstvo; u izvjesnim atributima (tako možda Phoibos, "sjajući) naime on stvarno pokazuje solarne crte. On je "čisti" i "sveti", i njegovo se bivstvo odlikuje strogom jasnoćom i težnjom za razboritošću, umjerenošću i redom. Mit stavlja njegov boravak za neko vrijeme u daleku zemlju, odakle se

on vraća, da savlada zmaja Pitona, taj se povratak u proljeće svake godine slavi u kultu. Apolon je bog očišćavanja i ono se odnosi na čitava čovjeka, kako tjelesno tako i duševno, te znači takodjer oslobodjenje od bolesti (kao bog liječenja ustupa kasnije za svojim sinom Asklepijem). On brani od svakoga zla. No donosi svojim strjelicama takodjer bolest i smrt. Na njega se rado svodi zakon i pravo. Zaštitnik je mladića, koji se primaju za muževe i pri tom mu posvećuju svoju dugu kosu. Takodjer je bog proročkog umijeća, koji otkriva tajnu i budućnost, njegovo proročište u Delfima uživalo je u cijeloj Grčkoj visoki ugled. On je bog glazbe, i harmonija je jedna sama po sebi razumljiva crta njegova bića. Lira je jedan od njegovih simbola, luk drugi.

P o s e i d o n je vjerojatno pravi grčki bog, njegovo ime znači "gospodin" ili "muž zemlje" i označuje ga kao muža boginje zemlje. U povjesno je vrijeme gospodar voda, mora i rijeka i simbol mu je trozub, ali on je takodjer bog zemljotresa. Posvećen mu je konj, a u nekim se mitima on sam pojavljuje na konju.

A r e s je bog rata, koji zastupa surovu snagu i ratobornost.

A f r o d i t a je boginja strastvene ljubavi i ljepote, vjerojatno istočnjačkog podrijetla. No posjeduje i ratničke crte. Prema mitu proizašla bi na Cipru iz mora ("iz morske pjene rodjena"). U Korintu je njezin kult obuhvaćao i sakralnu prostituciju, no što mnogi smatraju kao nešto sasvim negrčkoga. Njoj se pridjeljuje golub, mirta i šipak. Ona je takodjer boginja mora i cvatuće prirode. Njezin muž je kovač Hefest.

A r t e m i d a je sestra Apolonova te poput njega čista i sveta. "Ona je djevičanska svježina, čistoća, slatkoća i reskoća". Nastupa kao boginja lova u pratnji nimfa. Njezino je vrijeme noć, kad sja mjesec, časti se takodjer i kao boginja mjeseca. S jedne strane pokazuje veliku sličnost s rimskom Dijanom i zato dakle može biti indogermanskog podrijetla, s druge je strane poprimila mnoge crte pregrčke "gospodarice životinja".

H e s t i j a je boginja kućnog ognjišta. Ona dobiva svoj dio od svake žrtve obavljene u kući i nema neki izraziti ljudski lik. Glavna stvar je ognjište s vatrom.

H e r m e s je kod Homera glasnik bogova i pratilac pokojničkih duša u mrtvačko carstvo. Nosi crte pastirskog božanstva, koje doprinosi umnažanju stočnih stada. No njegovo bivstvo pokazuje osebujno dvojstvo: prema mitima svoj je životni tok počeo krađom stoke svome bratu Apolonu, time je postao zaštitnik svih lopova i nevaljalaca. Nadalje je zaštitnik trgovaca i bog govorništva. On je bog sreće.

D e m e t r a je boginja majčinstva i plodnosti, koja je usprkos svoga "zemnoga" obilježja uhvatila prilično čvrsto tlo medju Olimpovcima. Ime bi označavalo "majku zemlju" ili "majku žita", što se tiče zemlje, ona dolazi takodjer pod imenom Ge ili Gaia. Postojanje ideje o plodotvornom "braku" izmedju neba i zemlje proizlazi iz jednog mjesta kod Eshila. Afrodita govori:

> Uzvišenog je neba čežnja približiti se zemlji
> i zemlja osjeća čežnju, da se povjenča s njime.
> Kad na to od nebeskog muža padne kiša,
> zemlja postaje bredja i radja travu
> stadima i Demetrin plod smrtnicima...
>
> (Ulomak iz Danaida)

U Eleuzisu se Demetra častila kao boginja žita i podzemlja. Mit pripovijeda, da je njezinu kćeru K o r e ili P e r z e f o n e odve H a d e s (P l u t o n), bog podzemlja. Žalosna majka ju je dugo uzaludno tražila i konačno je od H e l i o s a (sunca) saznala za njezinu sudbinu. U svom bijesu obustavila je sav život na zemlji. No posredovanjem Zeusa došlo je do pomirenja. Otada je Kore dvije trećine godine trebala boraviti na zemlji a jednu trećinu u podzemlju kao žena Plutonova i kao kraljica carstva sjena. Taj se mit, koji se odrazio i u kultu, očito odnosi na žito i plodnost polja. Nakon žetve u srpnju ostaju polja prazna i žito se neko vrijeme čuva u podzemnim hambarima: Kore boravi u podzemlju. Demetra se crta s klasovima ili voćnim plodovima, njezina obična žrtvena životinja je svinjče.

D i o n i z se ne ubraja medju Olimpovce, ali ipak igra u grčkoj religiji vrlo važnu ulogu. Potjecao bi iz Tracije. Ima mnoge crte, koje ga obilježuju kao boga plodnosti, drveća, plodova a naročito vina. On je najviše počelo muškosti, koje se očituje u liku bika. Ipak je prije svega bog ekstaze, ushita, i njegov je kult orgijastički. Izvode ga izgleda ponajviše žene (bahantkinje), koje noću obuzete svetim zanosom (entuzijazam, grčki en "u" i theos "bog": imati boga u sebi) pjevajući i plešući uz maharje baklji i s bršljanom ovijenih palica tumaraju bregovima i šumama, dok ne nadju jednog jarca ili bika, kojega smatraju utjelovljenjem boga. Iza toga slijedi žrtvena gozba. U mitima u Dionizivoj se pratnji pojavljuju napola jarco - ili konjoliki satiri i sileni kao i nimfe.

Mnogi drugi poznati grčki božanski likovi nisu igrali u kultu i životoj religiji neku veću ulogu, nego su izvjesno značenje dobili po s mitskim aluzijama bogatom pjesništvu. H e l i o s, bog sunca, vozi sunčana kola preko nebeskog svoda: E o s je boginja zore, E o l bog vjetra, P a n, pastirski bog, zaštitnik stoke, s jarčjim ušima, bradom i rogovima, duva u pastirsku frulu. D i o s k u r i, "sinovi Zeusovi", Kastor i Polideuk, su blizanci, pomažu u nevoljama, osobito na moru.

Osim toga vjerovalo se da prirodu nastavaju svakovrsna nadnaravna bića. Tako već spomenuti s a t i r i, s i l e n e i n i m f e. Nimfe, koje su poglavita pratnja Artemide, obuhvaćaju oreade, driade i najade, (nimfe bregova, drveća i izvora). K e n t u a r i su napola konjolika bića.

Najpoznatiji od zemaljskih bića jesu h e r o j i, koji su se za života smatrali snažnim ljudima te se poslije svoje smrti ubrajaju medju pomagače ljudi. Prema običnom shvaćanju kult heroja se razvio iz štovanja pokojničkih duhova, ali se u mnogo slučajeva očito radi o degradiranim bogovima. Medju najpoznatije heroje spadaju H e r a k l e s i T e z e j, narodni junak Atene, kome je izmedju ostaloga uspjelo ubiti neman Minotaurosa na Kreti.

Gospodar podzemlja je H a d e s, drže ga neumoljivim i nesavladivim, ali mu se stvarno štovanje jedva iskazuje. Često se stavlja zajedno s P l u t o n o m, bogom bogatstva, jer zemlja u sebi krije bogatstvo.

Mitika

U Hesiodovoj Teogoniji nalazimo ovaj prikaz postanka svijeta i bogova:

U početku je bio K a o s, prazno ništa, iz kojeg je nastala G a i a Ona je rodila U r a n o s a, nebo. Iz Kaosa su redom dalje proizlazili

neprodorna tama, noć, eter (nebesko svijetlo) i dan.

Uranos i Gaia rodili su T i t a n e, niz personifikacija elementarnih prirodnih snaga, izmedju ostaloga O k e a n o s a, pramore, H i p e r i o n a, nebesku vatru i oca sunca te K r o n o s a, oca bogova. Zatim su rodili K i k l o p e, jednooke divove.

Kronos je uškopio svoga oca Uranosa i preuzeo njegovo vladarsko mjesto. Oplodjena krvlju osakaćenog Uranosa rodila je Gaia E r i n i j e, boginje osvete i divove. S R e o m, kćerkom Titana, Kronos je porodio čitav niz bogova, medju kojima i Zeusa, koji je nakon svog potajnog rodjenja na Kreti narastao do muža i svrgnuo svoga oca te postao kralj bogova.

Zatim Hesiod donosi genealogije ostalih bogova s raznim mitskim epizodama. Tu je pripovijest o P r o m e t e j u, koji je bogovima ukrao vatru i za kaznu bio prikovan na Kavkazu, jedan mu je orao po danu uvijek ponovno pojeo jetra, koja su mu po noći nanovo narasla. Zatim o P a n d o r i, koja je svojom ljepotom zavela Prometejeva brata Epimeteja i iz znatiželje otvorila kutiju, gdje se čuvalo sve zlo svijeta, tako da su ona preplavila svijet. Tu se također nalazi i pripovijest o "potopu", iz kojeg su se spasili D e u k a l i o n i P i r a, od njih potječe ljudski rod.

Kult

U staro je doba na čelu kulta stajao kralj grada. U demokratskim gradskim državama živjeli su ostatci kralja-svećenika, tako u atenskom "archon basileus". Neki su kult vršile i pojedinačne obitelji, ali su većinom postojali doživotni ili privremeni svećenici i svećenice, njihova je služba bila ograničena na odredjeno božanstvo. Smatrani su kao državni službenici i često su svoju dužnost obavljali pokraj gradjanskog zvanja.

Širom zemlje su se nalazila bezbrojna bogoštovna mjesta. Često su to bila mjesta, na kojima se nalazio kakvi sveti kamen, sveto drvo, kao očitovanje neke božanske moći. U starije doba hramovi su bili rijetki, Homer ih spominje jednom ili dvaput. No kasnije su se gradili brojni hramovi, i u njima je grčko graditeljstvo dostiglo svoja najveća remek-djela. Hram se uvijek sastojao iz pravokutnog prostora (naos), u kom je sasvim naprijed nasuprot ulazu stajao lik boga; često je sadržavao i predvorje. Hram je okruživao ogradjeni sveti prostor ili sveti gaj. U svetište su smjeli pristupati samo obredni službenici, a to je vrijedilo za veći ili manji dio čitavog hramskog područja. Hram je bio stan boga, a ne mjesto za bogoslužje, kult se većim dijelom odvijao izvan hrama. Mnogi su hramovi bili otvoreni samo jedanput ili dvaput godišnje.

Žrtve su bile krvne i nekrvne. Nekrvne od mlijeka, meda, a kasnije i vina. Općenito su žrtve bile tako uredjene, da su je bog i žrtvovatelji zajedno uživali: jedan se dio žrtvene životinje spalio kao žrtva, ostatak se potrošilo na žrtvenoj gozbi. Ali se dogadjalo, da se i čitava žrtvena životinja spali ili na drugi način bogu preda. U prvom pjevanju Ilijade opisuje se jedna žrtva: "Svršivši molitvu, prosuvši ječam, podignu gubicu, zakolju, ogule, odsijeku bedra, s obje strane obaviju ih salom, odozgo postave komade sirova mesa, iza toga starac ih na cjepanicama spali i nad njima prospe vino zagasita žara, dok pokraj njega mladići imaju u rukama

petozube vilice. Zatim, kad su izgorjela bedra, jedu drob, ostalo isijeku na sitne komade, po tom nataknu ove na ražnjeve, s velikom brižljivošću ih ispeku, napokon ih svu izvade iz vatre. Svršivši posao, pripravivši gozbu, časte se, i srca se nemaju tužiti na gozbu u kojoj svi imaju svoj udio" (I, 458-468).

Ovaj upadni običaj Homerovih junaka, da bogovima pridržavaju u salo zamotane bedrene kosti, dok meso ljudi uživaju, neki smatraju kao vjerojatni odraz prvobitne žrtve dugih kostiju kod primitivnih lovaca (Karl Meuli).

U strahu pred Diomedom govori Helen svom bratu Hektoru:

A ti, Hektore, u grad zaputi i materi za tim
Svojoj i mojoj reci, Atene sjajnoke u hram
Koji je u gradu na vrhu, nek starice sakupi sada,
Svetome domu vrata nek ključem ona otključa
I plašt, koji se njoj u dvorima njezinim čini
Najdražesniji od svih i najveći, najdraži njojzi,
Nek ga ljepokosoj metne Ateni na koljena tamo,
Nek joj obeća zaklat u hramu dvanaest krava
B'jelih, što ne bjehu još u jarmu, ne bi l'se gradu
Smilovala i ženam i djeci trojanskoj ludoj,
Ne bi li Tidejeva odvratila sina od Troje (86-97).

U Homerovim se pjesmama često spominju i molitve, ponajviše su molitve za pomoć ili kakvu odredjenu milost. Molilo se s k nebu uzdignutim rukama. Hektor se na rastanku ovako moli za svoga sina:

Zeuse i ostali bozi, i mojemu podajte sinu,
Predičan medju Trojci da bude kakono i ja,
Snagom da bude dobar i Ilijem krepko da vlada,
Da rekne tkos: "valjaniji taj od oca je mnogo",
Kad bude iz boja išo i oružje krvavo sobom
Nosio ubiv dušmana, i mati će tom se veselit (VI, 476-481).

Molitva i žrtva tražilo su čistoću, koja se postizavala pranjem. Hesiod govori o dnevnim jutarnjim i večernjim molitvama sa žrtvom:

"Žrtve, koliko uzmogneš, prinesi besmrtnim bogovima
Novina i čista srca, i donesi im krasna bedra.
Ali takodjer i inače potraži darovima i tamjanom pomirenje,
Kad se spremaš na počinak i kad nadolazi svijetlo sveto"
(Djela i dani 335-339).

Svako je kućanstvo imalo svoje obredne obveze: žrtvu naljevnicu za boginju ognjišta, žrtvu Zeusu za zaštitu kuće, ceremonije prilikom rodjenja i smrti.

Po raznim svetištima slavile su se svetkovine, koje često imaju starinski značaj i izgleda nikako se ne uklapaju u olimpsku religiju. Vjerojatno tu se susrećemo s mnogim predgrčkim crtama, ali sigurno taj kult stoji bliže staroj, živoj religiji nego Homerove pjesme.

Najbolje nam je poznat kalendar svetkovina u Ateni. U prvom je mjesecu bila svetkovina H e k a t o m b e, žrtva od "stotinu goveda" Apolonu i P a n a t e n e j e, svetkovina svih Atenjana, koja se svake četvrte godine s osobitim sjajem svetkovala. To je bila narodna svetkovina Atene u čast boginje Atene. Vrhunac svečanosti je bio veliki mimohod Ate-

ne; osim bezbrojnih žrtava predan je boginji krasni plašt, koga su vukli u povorci poput jedra ladje. Ovoj svetkovini su pripadala sportska, glazbena i govornička natjecanja (recitacije).

U osmom mjesecu slavile su se A n t e s t e r i j e, "svetkovina cvijeća", u čast Dioniza, povezana s kultom pokojnika. Prvog dana bila je "svečanost otvaranje bureta" prevrelog vina od prošlogodišnje berbe, drugog je dana bila "svečanost vrča", posveta novoga vina; istog se dana slavila sveta ženidba Dioniza sa ženom onog službenika, koji je nosio naslov kralja (archon basilens). Trećeg se dana žrtvovalo Hermesu i pokojničkim dušama).

T a r g e l i j e u svibnju svetkovale su se u čast Apolonu i bile su zapravo žrtvena svečanost s primicijskom žrtvom. U zadnjem mjesecu godine slavila se D i p o l i a svetkovina Zeusa "zaštitnika države".

Fizička i duhovna natjecanja nisu dolazila samo kod Panateneja, nego i prilikom drugih svečanosti, izmedju ostaloga u Zeusovom kultu u Olimpiji na Peloponesu, tako zvane olimpijske igre (zapis pobjednika od 776 pr.Kr.).

Veliko značenje za grčku religiju je imalo A p o l o n o v o p r o r o č i š t e u D e l f i m a podno Parnasa. Unutar Apolonova hrama stajao je omphalos, pupkasti kamen, koga se smatralo središtem svijeta. Samo proročište sastojalo se iz zemljine pukotine, iz koje su se dizali opojni plinovi. P i t i j a, Apolonova proročica, sjedjela je na tronošcu iznad pukotine i plinovi su je prenosili u ekstazu (možda su upotrebljavana i umjetna sredstva); ona je pri tom govorila riječi, iz kojih su svećenici, većinom u stihovima sastavljali odgovore na pitanja upravljena bogu. Na to proročište su se obraćali pojedinci kao i države i imalo je u čitavoj Grčkoj veliki utjecaj. K tome Apolonovu kultu u Delfima pripadale su i poznate pitijske igre, počevši od 59o. pr.Kr.

Nadaleko bilo je takodjer poznato Z e u s o v o p r o r o č i š t e u D o d o n i. Vjerovalo se da tu Zeus objavljuje svoju volju šuštanjem krošnje svetoga hrasta, koje su tumačili svećenici.

Svojevrstan je bio kult t.zv. m i s t e r i j i u E l e u z i j i kraj Atene. Slavili su se svake godine u jesen u čast Demetre i Kore. Oni su bili vjerojatno pregrčkog podrijetla i zapravo obredi za plodnost; kasnije se prenijelo njihovo značenje i na sretan život iza smrti. Samo su se posvećeni pripuštali u velikoj tajnosti držanim ceremonijama. Učesnici (misti) su se sakupili u Ateni, i uz poklik: "Na more, misti!" svi su se uputili prema moru, gdje su kupanjem očistili sebe i svoje žrtvene životinje, svinje. Drugog je dana slijedila velika procesija u Eleuziju, išlo se polagano uz pjevanje i često se stajalo u svrhu prinošenja raznih žrtava. Pod okriljem mraka došlo se u Eleuziju u svijetlu baklji, gdje je misterijsku svečanost vodio hijerofant, "pokazivač svetoga oruđja". Ritual se sastojao iz legomena, "rečenoga", dromena, "čina" i deiknymena, "pokazanoga". Kod "rečenoga" se djelomično možda radilo o nekom prikazivanju mita o Kori. Čini su se vjerojatno sastojali u rukovanju s nekim seksualnim simbolima, u dramskom izvodjenju mita o Demetri i Kori, u "svetoj ženidbi" i konačno u navještenju rodjenja jednog djeteta. "Pokazivano" je sigurno bio jedan žitni klas, čija simbolika nije posve razjašnjena, svakako označuje plod duhovnog sjedinjenja mista s Demetrom, dok je prvotno prikazivao plodnost polja. Po svemu izgleda da su eleuzij-

ski misteriji vršili vrlo jak psihološki učinak na učesnike i barem u kasnije doba ulijevali im nadu neprolaznog života prema analogiji životnog obnavljanja u rastu žita.

Stara je pučka pobožnost imala kolektivni značaj, jer je službeni nosilac kulta bio rod (fratrija). S vremenom je država preuzela odgovornost za kult. Što je kult značio za učesnike, razabire se iz Plutarhovih riječi: "Ništa, niti posjeti u svetišta ili svečane zgode ili drugo, što činimo ili gledamo, ne veseli nas toliko kao ono, što mi sami činimo ili gledamo u čast bogova, kad slavimo svete ceremonije, plešemo, učestvujemo u žrtvama i posvetama. Žrtvene nam gozbe stvaraju veće veselje od drugih".

Čudoredje

Grčka religija naglašava odstojanje izmedju bogova i ljudi. Bogovi zahvaćaju u ljudski život svojom pomoću; no sami su "sretnici", koji žive daleko od brige zemaljskog života. Čovjek mora sebi biti svjestan svoga položaja u odnosu prema bogovima. Najteži od svih grijeha jest oholost, drskost, odbojnost podvrgavati se bogovima, težnja izdići se iznad onog što su bogovi odmjerili. Tko se uzdiže, pogodit će ga N e m e s i s, božja odmazda. Mudro ravnovjesje označuje najveću krepost:

... Stoga ne govori
suprot bogovima nikad drsku riječ,
i nadvisuješ li druge snagom ruku,
velikim obiljem bogatstva: ne uznesi se!
Jer udes svih ljudi pada u jedan jedini dan
i uzdiže se ponovno. No promišljeni su
mili bogovima, a zle mrze.
(Sofoklo, Ajas V, 127ss)

Samo uistinu dvije stvari čuvaju najljupkiji cvijet života
u blagoslovljenom lijepom cvatu:
kad nekome ide dobro i sluša plemeniti glas.
Ne teži, da Zeus postaneš, sve imadeš,
kad postigneš dio te ljepote,
Smrtnicima se pristoji smrtno.
(Pindar, 5. istmička oda 12-16)

Dvije izreke postavljene na Apolonov hram u Delfima označuju taj stav: g n o t h i s e a u t o n, "Upoznaj samoga sebe", tj. uvidi svoju ljudsku ograničenost, i m e d e n a g a n, "ništa previše", tj. ništa ne pretjeruj.

Neka sklonost k ekstatično-orgijastičkom doživljavanju izgleda da od starine predleži u nekim obredima za plodnost. To se odražava u eleuzijskim misterijima, Dionizijevom kultu i kako ćemo malo kasnije vidjeti u orfizmu.

Kao neku reakciju nasuprot toj tendenciji neki smatraju "legalizam" Apolonove religije (M.P.Nilsson). Tu pobožnost obilježuje upravo spomenuta težnja za umjerenošću i veliki interes za čistoću i očišćavanje. Zamrljanost se odstranjuje pranjem ili žrtvom. No Apolonova religija traži

istovremeno i čistoću srca. "Čist tijelom i dušom prinesi bogovima svoju žrtvu" (Hesiod).

Hesiod zastupa čisto trgovački moral:

Ljubi prijatelja, tko se neprijateljski približuje, tom pristupaj jednako kao neprijatelj.

Dobiješ li dar, uzvrati ga, ako li pak ne dobiješ, ne uzvraćaj ga.
(Djela i dani, V, 353s)

Prekogrobni život

Predgrčko je pučanstvo svoje pokojnike pokapalo u zemlju. Kod Homera je spaljivanje normalna stvar. Prilikom smrti duša napušta tijelo, kod Homera se tijelo spaljivalo što je brže bilo moguće, da duša postane sasvim slobodna. Nakon dugog putovanja preko velike vode stizava duša u podzemni h a d, tamno i mračno mjesto, gdje pokojničke duše provode život kao blijede, netvarne sjene. Duboko pod tim općenitim mrtvačkim carstvom leži t a r t a r, mjesto, gdje se kažnjavaju zli. Maleni broj izabranika stizava na e l i z i j s k e p o l j a n e na zapadnom kraju svijeta, gdje vlada vječno proljeće.

No pokojnike se smatra i zloćudnim dusima, koji prouzrokuju svakojaka zla i koje se mora ublaživati. Vjerovalo se, da bi se oni prilikom Antesterija uzdizali i kod svetkovine na neki način sudjelovali.

Misao na bolji život poslije smrti razvila se u eleuzijskim misterijima i kasnije je nadopunjena filozofskim razmatranjima o besmrtnosti duše. Svojevrsna vjera u besmrtnost nalazi se u t.zv. o r f i z m u.

Orfizam

Ime je dobio po Orfeju, koji bi bio trački pjevač i pjesnik a živio je još prije Homera, prema mitu svojim pjevanjem sklonuo je podzemne bogove, da mu povrate ženu Euridiku, ali pod uvjetom da se ne ogleda za sobom prije nego izadje iz podzemlja, što on nije izdržao i konačno izgubio Euridiku.

U orfejskoj se mitici na poseban način prikazuje postanak čovjeka. Dioniz - Zagreusa, Zeusova sina, ubijaju Titani, koji su ga razderali i proždrli njegove udove. Atena je spasila srce i donijela ga Zeusu, koji ga je progutao; iz srca se tad rodio novi Dioniz. Titane je pogodila Zeusova osvetnička munja, koja ih je spalila u pepeo. Iz tog je pepela stvoren čovjek, koji stoga u sebi nosi nešto božanskoga, koje potječe od Dioniza, i nešto titanskoga, bogu neprijateljskoga. Tako se tumači njegova dvostruka narav od dobra i zla.

Orfici su veliku važnost polagali na čišćenja i asketsko provodjenje života. Bili su vegetarijanci, jer su ubijanje životinja smatrali nedozvoljenim. Išli su za tim, da dušu, božansko u čovjeku, oslobode iz tamnice tijela. Poslije smrti orfici su očekivali blaženi život u Eliziju, dok su zle u podzemlju čekale strašne kazne.

Na jednom od t.zv. orfičkih zlatnih listića, koji su pronadjeni u južno-italskim grobovima, izmedju ostaloga se kaže:

Ti si sretan i blažen i postat ćeš od čovjeka bogom.
Kao kozle pao sam u mlijeko...

Na jednom se drugom takvom listiću daje uputa, kako će pokojnik postupiti sa stražarima hadskih stanova, kaže se:

Ja sam jedan sin zemlje i zvjezdanog neba,
ali ja sam nebeskog podrijetla, vi to sami znadete.

Orfizam je izvršio znatan utjecaj na filozofe kao Platona i pjesnika Pindara. Evo jednog odlomka iz Pindarove druge olimpijske ode iz 476. god.

"Kad ih je ovdje pogodila smrt, duhovi krivaca odmah trpe svoju kaznu, pod zemljom, sudac protiv zločina počinjenih u ovom Zeusovu kraljevstvu izriče neumoljive presude. Ali, osvijetljeni suncem, koje njihove noći čini uvijek jednakima, uvijek jednakima njihove dane, dobri postaju dionici života manje mučnog od našega, nije im potrebno upotrebljavati snagu svojih ruku u muci sa zemljom ili vodu morsku za uzdržavanje svog siromašnog života: pokraj časnih bogova oni, koji su imali sreću poštivati njihovu zakletvu, kušaju život bez suza, ostali trpe kušnju, koju pogled ne može podnijeti. Svi koji su imali snage, u trostrukom boravku na jednom i drugom svijetu, da sačuvaju svoju dušu potpuno čistom od zla, slijede do kraja stazu Zeusovu koja ih vodi u dvorac Kronosov, tamo, otok sretnika rashladjuju oceanski povjetarci, tamo blista zlatno cvijeće, jedno na zemlji, s grančicama veličanstvenih stabala, drugo hranjeno od vode, oni od njih pletu vijence za svoje ruke, oni od njih pletu krune..." (v. 63-82).

Usko srodno s orfizmom bilo je P i t a g o r e j s t v o, koje potječe od filozofa Pitagore. On je djelovao u južnoj Italiji u 6. st. pr. Kr. i učio, da je duša ušla u tijelo po grješnom padu, oslobodit se može istom nakon selenja kroz životinjska i ljudska tjelesa. Tražio je asketski način života i uzdrž vanje od životinjske hrane. Inače je poznat zbog svoje nauke o brojevima kao najnutarnjijem bivstvu stvari.

Pjesnici i mislioci

Ocrtana religija je u prvom redu religija starog i klasičnog doba. Kako smo vidjeli, ona je nastala stapanjem religije grčkih doseljenika s domaćom predgrčkom religijom. Izvana gledajući ostala je službena religija nepromijenjena sve do helenističkog doba. Ipak su se u filozofiji i literaturi pojavila različita duhovna strujanja, koja su promijenila stav čovjeka prema religiji i pripremila nešto novoga.

Problem, o kom se najviše razmišljalo, bila je misao o sudbini i s tim u vezi uslijedilo je neko uzmicanje u vjeri u moć bogova.

Vidjeli smo, da kod Homera i Hesioda Zeus odredjuje udes (moira). Tako je takodjer i kod Eshila (525-456). U njegovim dramama nastupa Zeus prije svih bogova kao djelitelj sreće i nesreće. Zeus je svemogući, ali je njegova svemoć ograničena načelom pravednosti. Ovo zadnje je nešto novoga, kod Homera i Hesioda bogovi se ne drže nikakvih moralnih načela.

Sofoklo (496-406) općenito prihvaća tradicionalnu religiju, ali se više zanima za duševne sukobe u ljudima. I kod njega Zeus upravlja udesom, a pokraj njega stoji njegova kćerka D i k e, personificirana pravednost. Čovjek se mora ponizno prikloniti neizbježivim odredbama.

Trećem velikom tragičaru Euripidu (480-406), je svojstven kritičniji stav prema religiji. Vjera u neizbježivu sudbinu izgleda mu nespojiva s vjerom u svemoć bogova. Ako udes sve ravna, prema njegovu su mišljenju bogovi suvišni. Njegov pojam boga je više neka apstraktna sila, koja drži i upravlja svijet.

Herodot, otac pisane povijesti (možda 490-425), osjeća zakonsku vezanost svega zbivanja kao jednu činjenicu. On doduše priznaje božansku moć kao izvor udesa, ali bogovi stupaju sve više u pozadinu i na njihovo mjesto dolazi jedna općenita, neosobna božanska sila.

Tako se mijenja slika udesa, koja izražava volju Zeusovu. Počinje se govoriti o "bogovima" općenito, o "jednom bogu" ili o "božanskome" (to theion). Taj općeniti pojam "božansko", postaje sve bljedji i rastanjen i sve više zamjenjuje odredjenje, udes, on se pojavljuje kao jedna neumoljiva sila, kojoj su na koncu podvrženi i bogovi.

Ovu kritiku stare vjere u bogove podupire i filozofija. Ksenofan (580-485) prije svega napada antropomorfizam i nemoralnost u mitima:

Kad bi goveda i konji i lavovi imali ruke kao ljudi,
te mogli slikati kao ovi i stvarati sebi umjetnička djela,
tad bi slikali konji poput konja, goveda poput goveda
takodjer i slike bogova, i dosljedno vlastitom liku
oni bi takodjer oblikovali tjelesni izgled svojih bogova.
... Sve je poput Homera Hesiod na bogove prenio,
što se kod ljudi pogrda i sramota smatra:
vode preljub i počinjaju kradje te jedan drugoga varaju.

Ali i Ksenofan priznaje jedno božansko počelo, koje katkad naziva bogom.

Razni filozofi teže za "naravnim" tumačenjem svijeta, koje ne bi računalo s bogovima. Namjesto božanskih sila u kozmogonijama je postavljena pramaterija ili prapočelo. Neki su doduše to prapočelo smatrali zaista božanskim, ali se usprkos toga razvijao jedan sve više apstraktniji pojam boga (Anaksimander, Parmenid, Empedoklo). Evo jednoga mjesta iz Empedokla: "Božanstvo nam je nemoguće smjestiti pred naše oči ili ga obuhvatiti rukama, što je glavni put do uvjerenja, koje sebi pribavlja ljudski duh, ljudska naime glava nije vezana uz svoje udove, sa svoje poledjine dvije grančice nikako ne mogu poletjeti u vis, nema nogu, nema hitrih koljena, nema kosmatih dijelova, nego jedan sveti i neizrecivi duh postoji sam, u svojim hitrim mislima oblijetajući cijeli svijet".

Filozofi Jonjani zadali su smrtni udarac staroj slici svijeta. U Ateni ju je uveo Anaksagora (500-428), prijatelj Perikla. Sunce i mjesec, govorio je on, nisu nikakvi bogovi, nego je sunce žarka kamena masa a mjesec jedan drugi svijet, grmljavina i kiša nisu nikakvo djelo bogova, nego uz zakone vezani prirodni procesi i td. Tijek svijeta je mehanički uzročni lanac. Simboličko tumačenje mita bio je samo neki izlaz iz ovih nastalih teškoća.

S drugog su stajališta religiju kritizirali sofisti. Oni su bili subjektivisti. Poznato načelo Protagore (485-411), "čovjek je mjerilo svih stvari", znači da nema uoče valjane norme, već da je sud pojedinca odlučan. Što je pravo, jednako se prosudjuje s istog subjektivnog stajališta. O bogovima kaže Protagora, da ne zna, da li postoje ili ne.

Tako se religija ukazivala sve više kao jedna ljudska tvorevina. Pri-

rodni su zakoni stupili na mjesto božanskog upravljanja svijeta i nevjera je medju intelektualcima preuzela znatnu moć. Osobito je bila djelotvorna kritika, koja je bila upravljena protiv pomanjkanja pravednosti i dobrog morala u mitima.

S druge strane religija je službeno uživala čvrsti položaj. Pobjedu nad Perzijancima početkom 5. st. Temistoklo je ovako protumačio: "To nismo učinili mi, nego bogovi i heroji". Pobjeda se slavila sa zahvalom bogovima, osnovana je svetkovina Eleuterije, "svetkovina slobode" i sagradjeno je više novih državnih hramova. Religija je postajala sve više jedna državna stvar i "sam se patriotizam iživljavao kao religija" (Nilsson).

Pučka se pobožnost više zanimala za heroje i manje bogove. A s k l e p i j e , bog zdravlja, u to je vrijeme započeo svoj pobjedonosni put; u Atenu je njegov kult došao godine 42o. U njegovo glavno svetište Epidaur dolazilo je veliko mnoštvo bolesnika, da bi ozdravili; većinom se to dogadjalo inkubacijom, t.j. provodjenjem noći u Asklepijevu svetištu. U pogledu epidaurskih čudesa kaže dr R. van der Elst: "Nikakva sigurnost o organskim ozdravljenima,... nikakva sličnost s Lurdom...; mnoge su bolesti bile čiste neuroze, izliječene u somnambulizmu ili u snu proizvedenom od narkotika". A onda treba voditi računa o vrsnoći lurdskih čudesa, dok naprotiv, kako kaže Grandmaison, "izuzevši nekoliko ex-voto koje njihova prostodušnost i njihova sažetost čuva od djetinjarija, čudesno takvo kakvo ga prikazuju većina pripovijesti iz helenske starine... oscilira izmedju romantičnosti, proste pučke bajke i pobudne pripovijetke skrpljene, moglo bi se reći, iz ničega". Evo jednog takvog primjera: Kleo je trudna već pet godina, dolazi moliti boga i spava u trijemu; čim je izašla i našla izvan hrama, rodila je sina, koji tek rodjen, sam se oprao i trčkao kraj svoje majke. Drugo čudo se dogodilo jednoj nijemoj djevojčici: šetajući po hramu opazila je zmiju kako puže po jednom svetom drvetu; puna straha, kriknula je u potrazi za svojim ocem i majkom i vratila se ozdravljena.

5. stoljeće je doba vjerskih procesa. Država je pazila na čst službene religije i kažnjavala sve, koji su je ugrožavali. Alkibijad (45o-4o4) je bio na smrt osudjen, jer je Hermesove kipove na kućama po Ateni osakatio; spasio se bijegom. Anaksagora je bio istjeran iz zemlje zbog poricanja bogova. Ali je najpoznatiji proces protiv Sokrata, koji je završio smrtnom osudom. Optužba je glasila: "Sokrat je kriv ponajprije što ne štuje bogove koje štuje grad i što pogoduje uvodjenju novih božanstava (daimonia), zatim što kvari mladež. Kazna: smrt".

No Sokrat (37o-399) zasigurno u stvarnosti nije bio protiv bogova. On se brižno podvrgavao svojim bogoštovnim dužnostima i često na tradicionalni način govori bogovima. Ali po sebi i za sebe on više računa s jednom jedinom božanskom moći. Za njega je najvažnije ispravno djelovanje, koje proistječe iz prave spoznaje. Tko čini ono što je pravo, može živjeti s pouzdanjem u dobrotu i pravednost božanske Providnosti, koja upravlja svijetom.

U Platonovoj Apologiji na početku Sokrat govori: "Atenjani, ne mislite da se iz ljubavi prema sebi branim, nego iz ljubavi prema vama, strahujući da mojom osudom ne uvrijedite boga u ovom što činite..." A poslije smrtne osude Sokrat smireno veli: "Budite puni pouzdanja u smrti i mislite samo na ovu istinu, da nema nikakva zla za dobroga čovjeka, niti za vrijeme njegova života niti poslije njegove smrti i da ga bogovi ne će nika-

da napustiti. Jer što sa mnom biva, ne dogadja se nikako slučajno". Kad mu je rob donio otrov, on ga pita: "Reci mi, da li je slobodno prosuti malo toga pića da učinim libaciju? - Sokrate, mi toga ne rastapamo više nego je potrebno za ispiti. - Razumijem, reče Sokrat, ali barem je slobodno pomoliti se bogovima, da blagoslove naše putovanje i učine ga sretnim, to vas molim: možete li uslišati moju molbu!" Ispivši otrov osjećajući približavanje smrti napominje Kritonu, da duguju Asklepiju jednog kokota i preporučuje mu da podmiri taj dug, podrazumijevajući sigurno pod time da je smrt jedno ozdravljenje.

Sokrat je bio "učitelj nutarnjeg života i moralne obnove". On je učio da je bolje trpjeti nepravdu nego je počinjati. Dostatan mu je sud mudraca, i svjedočanstvo njegove savjesti nadilazi javno mnijenje. "Volim se naći u neslaganju i protivnosti sa svima nego sa samim sobom i sebi protuslovitiˮ. Samo prave vrednote su unutarnje. U Apologiji Atenjaninu, koji mu želi zabraniti filozofirati dovikuje: "Što! ti se ne crveniš što predaješ svoje brige na imetak, da ga povećaš što više možeš, jednako tako na svoj ugled i svoje časti, ali u pogledu tvoga razuma, u pogledu istine, u pogledu tvoje duše, da bi radio na neprestanom njihovu poboljšanju, ti se za to ne brineš, ti na to ne misliš!" O sebi ponizno priznaje: "Prisiljen sam priznati da, siromašan zaslugama kao ja, umjesto da se bavim najprije svojim stvarima, ja se bavim stvarima Atenjana... Što se o meni ne bi vjerovalo mogućim, da se ne crvenim ni pred*sobom samim. Jer nalazim dobru savjest u mom nutarnjem sudištu, kojoj nemam ništa odgovoriti, nego treba činiti kako govori i umjesto toga, brzo se dadem zavesti od častohleplja i pučke slave".

Platon (427-347) je bio učenik Sokratov i razvio je misli svoga učitelja s velikom originalnošću dalje. Nauka Platonova o idejama kao prauzrocima stvari i o ideji dobra kao najvišoj od svih ideja nije zapravo religiozna. On ne izjednačuje Boga i ideju dobra, što on naziva "bog" i "božansko", više je jedan pročišćeni oblik tradicionalnog pojma boga. U svojoj knjizi "Zakoni" kaže: "Činjenica, odlični mužu, što ti vjeruješ u bogove nesumnjivo svjedoči kod tebe izvjesnu srodnost s bogovima, koja s obzirom što je iste naravi goni te da ih častiš i priznaješ njihovu opstojnost" (X, 899). U istoj knjizi "Zakona" Platon govori mladim ateistima: "Moje dijete, ti si mlad, tijek vremena promijenit će mnogo tvoje sadašnje misli i prevesti će te u drugi tabor, čekaj dakle dotada da se uzdižeš kao sudac u veoma ozbiljnim pitanjima, no najozbiljnije, ono koje ti sada smatraš nevažnim, jest da imadeš ispravne ideje o bogovima, od čega ovisi da li će život biti lijep ili ne. A prije svega, ako ti u njihovu predmetu iznesem jedno veliko načelo, ne bojim se, da ću ikada biti demantiran, poslušaj. Nisi ti sam, niste vi prvi, tvoji prijatelji i ti, da mislite na račun bogova kako vi činite, u svakoj ih se generaciji nalazi više ili manje koje snalazi ta bolest, no mogu ti reći da sam susreo mnogo takvih ljudi i da nikada nijedan od onih koji su u svojoj mladosti mislili da uopće nema bogova, nisu ustrajali do svoje starosti u tom mišljenju..."

Pobožnost dolazi do izražaja pravovaljanim životom. "Kakvo je dakle vladanje koje se svidja bogu i koje je u njegovoj pratnji? pita Platon. Postoji samo jedno, jedna stara poslovica je dostatna da ga izrazi: sličnom će, ako se pazi na mjeru, slično postati prijatelj, dok bića neumjerena nisu to niti medju sobom niti s bićima koja se drže mjere. Dakkle, za nas božanstvo treba postati mjera svih stvari, u najvišem stupnju, i

* kim, treba mi to dokazati: crvenim se od stida pred

mnogo više, mislim, nego li je to, uzmimo, čovjek. Stoga, da čovjek omili jednom takvom biću, on treba, iz svih svojih sila i toliko koliko može, postati takav u svom redu" (Zakoni IV, 716).

Klasično se doba svršava u individualizmu i intelektualizmu. Filozofska je kritika zadala tradicionalnoj religiji jaki udarac. Sokrat i Platon su tražili neku sintezu izmedju religije i filozofije. Široke su mase tražile svoje zadovoljenje u misterijima i lokalnim kultovima, kojima pomalo pridolaze istočnjački kultovi. Taj se razvoj nastavio za vrijeme helenističkog doba i našao možda svoj najtipičniji izražaj uvodjenjem kulta vladara u vrijeme Aleksandra Velikoga. Tako je staru državnu religiju zamijenila religija imperatora.

b) Rimljani

Humanistički odgoj zapada naučio nas je vjeru i kult starih Rimljana gledati u uskoj vezi s grčkom religijom. Poznat nam je t.zv. "grčko-rimski panteon" s dvostrukim grčko-latinskim imenima bogova. Ali novija historijska i filološka istraživanja bjelodano su pokazala koliko vlastitih crta posjeduje rimska religija. Govorimo o rimskoj religiji, jer nam je religija većine indogermanskih italskih plemena gotovo nepoznata. To je i razumljivo, kad se uzme historijska važnost toga grada na Tibru tijekom stoljeća. Prva naselja na rimskim brežuljcima pojavljuju se u 8. st.pr.Kr., ali istom oko 575. godine izgleda da su se mala naselja ujedinila u jednu političku zajednicu, grad-državu.

Prema rimskoj predaji u starom su Rimu vladali kraljevi (753-509), od kojih su zadnja dvojica ili trojica bili E t r u š č a n i. Rim je u 6. st. stajao pod jakim etruščanskim utjecajem. Taj neindogermanski narod je u starini bio poznat kao vrlo pobožan. Od njihovih brojnih natpisa s grčkim slovima poznat je ovoj mumije iz zagrebačkog arheološkog muzeja. No znademo značenje samo stotinjak etrurskih riječi. Njihova religija bila je religija učenih svećenika. Čitavo se kozmičko i božansko zbivanje odražavalo točno u zamjetljivim zemaljskim stvarnostima, prije svega u gromu i jetrima žrtvene životinje. Stoga je gledanje u jetra, haruspicium, sačinjavalo možda najvažniju zadaću svećenika. Haruspices su morali znati razaznavati i dvanaest vrsta gromova, koji javljaju volju bogova. Dok je kod Grka udaranje gromova bilo pridržano samo Zeusu, ovdje ih je ispaljivalo devet božanstava, a T i n i a čak tri vrste. Tinia je kao gospodar neba stajao na vrhu etruščanskog panteona. Imao je ženu U n i.

Poznavanje rimske religije pružaju nam: arheološki materijal, natpisi i literarni dokumenti. Medju literarnim dokumentima osobito se ističu djela: "Rerum rusticarum libri tres" od M.Terencija Varona, "Fasti" od P.Ovidija Nasona, "De natura deorum", "De haruspicum responso" i "De divinatione" od M.Tulija Cicerona. Važne podatke daju i crkveni oci u svojim polemikama, osobito sv.Augustin.

Bogovi

Kao oznaku za "bog" od starine su Rimljani upotrebljavali riječ d e u s. Jedna druga srodna riječ jest n u m e n, koja se često za rimsku religiju smatra značajnom, neki misle, da ona označuje jednu napola neosobnu silu, koja se u različitim pojavama očituje ili ih kontrolira. Ta riječ zapravo znači "domahivati", "mig , koji izražava neku volju", dakle numen nije nikakva sila, nego pretpostavlja jedno voljno biće, jednog boga. U starije su doba zasvjedočeni samo ovakvi izrazi kao n u m e n d e i, n u m i n a d e o r u m, istom kod Cicerona nalazimo tu riječ u značenju "božanska sila", "bog".

Ne može se poricati, da je individualnost starorimskih bogova slabo izražena. Često ima nešto neodredjenoga u njihovu bivstvu, oni ne sačinjavaju božanske obitelji i nemaju sinova i kćeri te se oko njih nije isprepletala mitika kao oko grčkih bogova. Što nam klasična rimska literatura pruža drukčiju sliku, potiče odatle, da su prodrli grčki bogovi i grčka shvaćanja i preoblikovali rimsku religiju.

Pokušalo se rimske bogove klasificirati na razne načine. Sami su Rim-

ljani govorili o d i i n d i g e t e s i d i n o v e n s i l e s; razlika izmedju ove dvije skupine izgleda nije kako se dugo mislilo, izmedju domaćih i novopridošlih bogova; moguće se radi o bogovima s odredjenim ritualom liturgijskih molitava (indigetare, zazivati) i jednoj skupini od devet bogova (novem). Livije govori o nebeskim, zemaljskim i podzemnim bogovima (di coelestes, terrestres, inferni), ali ne dodaje, koje njima pribraja. U novije se vrijeme postavlja razlika izmedju nebeskih, indogermanskih bogova s jedne strane i zemaljskih, domaćih, preditalskih božanstava s druge strane.

Najstariji rimski panteon sačuvan je u starim kalendarima. Na čelu starorimskih bogova stoji jedno trojstvo, čiji kult obavljaju trojica najviših svećenika, f l a m i n e s m a i o r e s: Jupiter, Mars, Quirinus. Često se zajedno spominju. No kod zazivanja bogova prvi se spominje Janus.

J a n u s, bog ulaza (vratiju) i svega početka, je najzagonetniji božanski lik u Rimu. Prvi dan svakoga mjeseca njemu je posvećen. Mjesec januar nosi njegovo ime. On je "dobar stvoritelj" i "bog nad bogovima" (deus deorum). Nekad se označuje kao prvi kralj Latiuma i začetnik kulture i njegov je svećenik r e x s a c r o r u m, koji u svojoj dužnosti predstavlja nasta-vak starog kraljevstva. Janus se obično slika s dva lica, kao na pr. u glasovitom hramu na sjeveroistočnom uglu Foruma, gdje se posvećivala vojska prije vojnih pohoda. Hram se sastojao samo iz nadsvodnog luka s vratima na dvije strane, koja su se u ratno vrijeme otvarala. Dva lica se katkad tumače iz Janusova značaja kao boga vratiju: on pazi prema vani kao i prema unutarnjosti; no to tumačenje nije sigurno.

J u p i t e r je indogermanski bog neba (sub·jove, "pod vedrim nebom"). Poput Zeusa prebiva na gorskim vrhuncima i gospodar je atmosferskih pojava: groma i kiše. Sunce se naziva njegovim okom. Tako postaje promicatelj plodnosti. Više se njegovih svetkovina odnosi na kulturu vina: Vinalia rustica, 19. kolovoza (blagoslov nad dozrijevanjem) na početku berbe žrtvovalo se janje i flamen Dialis je svečano odrezao prvi grozd; Vinalia priora, 23 travnja (svečana libacija novoga vina). Nadalje Jupiter zaustavlja neprijatelja i udjeljuje pobjedu; njemu se posvećuju trofeji pobjedjenih neprijatelja (Jupiter Feretrius) i u trijumfalnim svečanostima trijumfator na neki način predstavlja Jupitra. On je takodjer bog svijetla i nebeske bistrine, kako to pokazuje dan njemu u mjesecu posvećen, (idus, dan punog mjeseca) te boja žrtvenih životinja, koja mora uvijek biti bijela. On jedini daje auspicia, što znači da je bog udesa a takodjer i prava, koji bdije nad zakletvama i ugovorima (Dius Fidius). Njegov svećenik f l a m e n D i a l i s je najvažniji od trojice flamines maiores. Začudno nije mu posvećeni nijedan mjesec, kako se to susreće kod drugih bogova. Dva kapitolska vrha bila su njemu posvećena: na južnom je vrhu bio štovan pod likom jednog kremena, simbola groma (Jupiter Lapis); na sjevernom su vrhu augures imali svoj auguraculum. Kao narodni bog rimske države rano je dobio epiteton Optimus Maximus.

J u n o n je Jupitrova žena, ali istom kasnije i vjerojatno pod grčkim utjecajem. Zaštitnica je žena; kako svaki muškarac imade svog geniusa, tako svaka žena imade svoju juno. Njoj su u mjesecu posvećene nonae, a mjesec juni izgleda da po njoj nosi svoje ime (Iunius). Njezina je svećenica žena od rex sacrorum, r e g i n a s a c r o r u m, koja je očito u toj službi naslijedila kraljicu. Sve to obilježuje veliku starost njezina kulta. Osim toga stara je Junon bila usko vezana uz Janusa, a ne

uz Jupitra, kako se vidi već iz imena njezine svećenice, životinja njoj posvećena i koja joj se žrtvuje jest koza a Janusova žrtvena životinja jest jarac. Kao zaštitni numen žena i plodnosti nosi razna imena: kao Fluonia je lunarna boginja, ona ravna ženske funkcije, kao Pronuba je boginja ženidbe, kao Lucina bdije nad sretnim porodom. S Jupitrom i M i n e r v o m, boginjom obrtničkih umijeća, sačinjavala je neko trojstvo.

M a r s je u prvom redu bog rata; koplje je njegov simbol i njegove svetkovine imaju ponajviše ratničko obilježje, na pr. ples s dvanaest štitova, od kojih je jedan spao s neba. Ali Mars ne štiti samo državu od neprijatelja, on takodjer čuva njive i stoku od šteta i katastrofa te podaje zdravlje i snagu. Njegov je kult često povezan s idejom čišćenja ili točnije odbrane od svega zla; njegov žrtvenik extra muros na Marsovu polju bio je središte lustrumskih ceremonija, po kojima se narod svakih pet godina očišćavao i obnavljao.

K v i r i n u s je prema jednom kasnijem Vergilijevom komentaru "miroljubivi Mars", "Mars, koji predstoji miru". Njegov je svećenik f l a m e n q u i r i n a l i s u kultu imao funkcije, koje se odnose na poljodjelstvo i njegova božanstva. S druge opet strane imade Kvirinus neke ratničke crte i često je prikazan oboružan, izmedju ostaloga s jednim kopljem. Njegov se kult izgleda od starine odvijao na brežuljku, koji je po njemu dobio svoje ime, Kvirinal.

Uz Kvirinusovo se ime nadovezuju neka manje značajna božanstva, kod čijih svetkovina sudjeluje njegov flamen i koja sva služe poljodjelstvu i plodnosti zemlje. Tu spadaju razne boginje, koje se smatraju više ili manje kao pojavni oblici zemlje, T e l l u s, T e r r a m a t e r, boginje rasta i vegetacije, gospodarice svega živoga (osobito divljih životinja), koja daje život i prima mrtve. To su C e r e s, boginja rasta i žita, koja imade mnoge crte jedne mrtvačke boginje, nadalje F l o r a, boginja cvijeća, P o m o n a, boginja voća, V e n u s zaštitnica vrtova, koja kasnije povezivanjem s grčkom Afroditom postaje boginja ljubavi i ljepote.

V e s t a je boginja domaćeg ognjišta, a igra veliku ulogu i u državnom kultu. U njezinom okruglom hramu na Forumu šest djevičanskih svećenica, vestalinki, stalno je čuvalo gorući oganj. Čistoća, izbjegavanje svega što je povezano sa smrću kao i neka veza s pripremanjem brašna i kruha njezine su oznake. Vestalinke su pripravljale mola salsa, brašno od prženih zrna i pomiješano solju, čime se posipavala u svim žrtvama glava žrtvene životinje. Samo pontifex maximus, peti svećenik u hijerarhiji starih Rimljana mogao je prodrijeti u najtajnije svetište boginje, penus interior Vestae, gdje su se čuvali tajanstveni sveti predmeti, kao palladium (drveni kip Atene Pallas), koji je Eneja donio prilikom požara Troje, i odkuda je ovisila veličina Rima. Prema Ciceronu svaka molitva bogovima mora početi sa zazivom Janusa, a svršiti sa zazivom Veste (De natura deorum 2,27).

S Vestom su povezani p e n a t i (di penates), zaštitnici spremišta sa zalihama hrane; njima stoje blizu l a r i, zaštitnici njiva i očinskog zemljišta; ovi su opet povezani s m a n e s, pokojničkim dusima.

Od ostalih bogova spomenut ćemo još slijedeće: F a u n, bog pastira, koji stoku čuva i umnaža; N e p t u n, prvotno bog slatkih voda i izvora, a tek stapanjem s Poseidonom postaje bog mora i voda; S a t u r n,

prema etimologiji smatrao se kao bog sjetve (satus), ali je zapravo mediteransko božanstvo plodnosti; V o l k a n (također kod Etruščana), bog (razorne) vatre i rijeka; V e j o v i s , "opreka Jupitra" (ve-jovis, ve-, negativni prefiks), neki podzemni bog; konačno D i a n a , ona je prvotno italska boginja, koja je vrlo rano preuzeta u Rimu; boginja je mjeseca i zaštitnica žena, koja daje plodnost.

U svom djelu De civitate Dei (4,8) sv. Augustin izrugiva mnoštvo specijalnih bogova, kojima rimski svećenici iskazuju kult, i pri tom navodi Varona. Postojao je čitav niz specijalnih bogova u poljodjelstvu: V e r v a c t o r zaštićuje prvo oranje ugara, R e d a r a t o r drugo, I n s i t o r sijanje itd; nadalje za razvoj djeteta bile su posebne boginje: C u n i n a zaštićuje kolijevku , R u m i n a dojenje, S t a t u l i n u s uči dijete stajati i t.d. Ova bi božanstva bila plod svećeničke spekulacije i u mnogo slučajeva radi se o običnim božjim epitetonima a ne o samostalnim bogovima.

Kult

Kult je bio kućni, društveni ili državni. Odgovornost za kućni kult, koji se prije svega iskazivao ognjištu, larima, penatima te geniusu kućedomaćine, spadala je na glavara obitelji (pater familias); ali je i svaki rod (genus) imao svoj kult.

Čitav rimski kult počiva na zajedničkoj pretpostavki: izmedju čovjeka i božanstva postoji na neki način obostrani obvezatni ugovor. Njega obilježuje formula d o u t d e s , no bilo bi ispravnije upotrebiti izraz debitos honores, "dužno štovanje": bogu se mora dati što mu pripada. S tim "pravničkim" shvaćanjem povezuje se strogi zahtjev za potpuno pravilnim provodjenjem bogoštovnih čina.

Dosljedno tome molitva je ukalupljena i "pravnička" i mora se obaviti prema odredjenim obrascima; promjena samo jedne jedine riječi može dovesti u opasnost uspješnost. Značajne su Thybrisove riječi Eneji u Vergilovoj Eneidi: Junoni fer rite preces, "prinesi Junoni pravovaljane molitve" (8,60). Molitva mora biti jasna i razumljiva i boga zazvati pod njegovim pravim imenom. Time se ne misli, da je molitva magična. Traži se dobrohotnost božja, a ne želi ga se prisiljavati. Iza molitve u pravilu slijedi žrtva. Evo jednog lijepog primjera kod Katona (De agri cultura 141, 2s):

"Oče Mars, tebi se molim, molim budi naklon, milostiv meni, našoj kući i našoj čeljadi, stoga sam naredio, da se oko mog imanja, polja i zemlje sprovede svinjče, ovca i goveče (suovetaurilija), da ti udaljiš, otjeraš i odagnaš bolest, vidljivu i nevidljivu, nerodicu i opustošenje, nesreću i nevrijeme; da dadeš da plodovi i polja, vinograd i vrt rastu i uspijevaju, da pastire i stada očuvaš zdrave, da podaš zdravlje i snagu meni, našoj kući i našoj čeljadi. Stoga, da svoje imanje, zemlju i polje očistim od grijeha i za izvršenje pomirbe, kako rekoh, bit ćeš počašćen sa žrtvom ove suovetaurilijske dojenčadi".

Pravničko obilježje molitve izbija jasnije iz jednog naročitog oblika molitve, zvan v o t u m , zavjet. Čovjek obećaje božanstvu da će mu za uzvrat na milosti, koju će dobiti, nešto darovati (do ut des): žrtvu, sagraditi hram i t.d. Kako se udaljujemo od početaka Rima, te su molitve sve pretežnije od drugih. Takav votum je i v e r s a c r u m

"sveto proljeće", vrlo stari italski običaj, koji je zavjetovao Jupitru svu životinjsku mladunčad (u početku i ljudsku), jedne godine. Taj su običaj Rimljani ponovno uspostavili u časti poslije katastrofa, koje su obilježile prve godine drugog punskog rata (218-201) uslijed Hanibalovih pobjeda: "Ako rimska republika Kvirita u nastupnih pet godina bude sačuvana, kako bih želio da bude sačuvana..." To je bio postavljeni uvjet. Brojni su natpisi sa slovima V.S.L.M. (votum solvit libens merito, "zavjet je ispunio rado i zasluženo"). Ova skraćenica pokazuje, kako su bile čste votivne molitve.

Votum posebne vrste jest d e v o t i o . Tu jedan vojskovodja sebe samoga prikazuje kao žrtvu bogovima, da postigne pobjedu. Taj običaj vjerojatno ukazuje na prvotno postojanje ljudskih žrtava. Pripovijeda se za kralja Numu (714-671), da je Jupiter za obustavljanje grmljavine tražio ljudske glave, ali je on uspio konačno boga zadovoljiti s glavicama crvenoga luka. I u čast Volkanu bacale su se u vatru žive ribe pro animis humanis, "umjesto ljudskih života".

Žrtve su bile uredjene do najmanjih pojedinosti. Možemo razlikovati krvne žrtve (životinjske žrtve) od nekrvnih (kruh, voće, med, vino: libamina). Kad se žrtvovala jedna životinja, posveta božanstvu se obavljala najprije posipavanjem glave sa zasoljenim brašnom (mola salsa, odatle immolatio, "žrtvovanje"); kod ubijene životinje brižno se pregledavala ponutrica (nutarnji organi), da li nema kakvog manjka; zatim su ti unutarnji organi s još nekim točno odredjenim dijelovima tijela ponovno posuti sa mola salsa i spaljeni na žrtveniku; ostalo, to znači uglavnom meso, pojeli su učesnici. Rimski su teolozi razlikovali h o s t i a e h o n o r a r i a e, da se iskaže čast bogovima i zadobije njihova blagonaklonost, h o s t i a e p i a c u l a r e s , zadovoljenje za prestup ritualnih propisa i h o s t i a e c o n s u l t a t o r i a e, kod kojih se iz ponutrice žrtvovane životinje kušalo pročitati volju i namjere bogova. Pomirna žrtva se obično označuje imenom p i a c u l u m . Tako su bile zamršene pojedinosti odnošaja ljudi prema bogovima, da se svakog časa moglo nešto pogriješiti. Svaka žrtva "ništavna zbog manjka forme" tražila je jedan piaculum i Plutarh (45-125) nam govori, da se još u njegovo vrijeme jedna žrtva započinjala po trideset puta (Coriolan 25). No i najjednostavniji čini su zahtijevali piaculum (odsijecanje grana u šumi posvećenoj jednom božanstvu).

Religijsko značenje imaju i razne igre (ludi) s natjecanjima, borbama i plesovima. Najpoznatije su L u d i r o m a n i (13. listopada). Bile su posvećene Jupitru i počinjale su s epulum Jovis, žrtvenom gozbom. Zatim se na Kapitol u circus maximus uputila velika procesija, predvodjena s najvišim službenikom obučenim kao Jupiter, njega je slijedila rimska vojnička mladež, zatim učesnici kod igara, vozači, atlete, plesači, muzičari, zbor lakrdijaša, konačno kipovi bogova nošeni na ramenima, da bi mogli sudjelovati kod predstave. Ta se predstava prije svega sastojala u utrkivanju kola i konja, izmedju kojih su se umetali plesovi i razne borbe. Pored godišnjih igara treba spomenuti i stoljetne igre, l u d i s a e c u l a r e s , odredjena za osiguranje blagostanja Rima u jednom dugom razmaku, zvanom stoljeće, u trajanju otprilike 110 godina. Izgleda da je glavna svrha igara bila izabrati najbolje životinje ili ljude za žrtvovanje bogovima. Tako su u čast Marsa priredjivane konjske trke: e q u i r r i a (27. veljače, 14. ožujka) i e q u u s o c t o b e r (15. listopada). Prilikom zadnjih svečanosti desni konj po-

bjedničkih kola bio je žrtvovan bogu na Marsovu polju, vrat je konja bio okićen s vijencem kruha "za bujnu žetvu", krv su sabrale i čuvale vestalinke, dok su glava i rep odsječeni i spremljeni u regia, staru kraljevsku palaču.

U starom Rimu nalazimo još ove poznate svetkovine: c e r i a l i a (19.travnja), kod koje su lisice s gorućim zubljama na repovima rastjerivane (možda za odvraćanje štete u poljodjelstvu od žarke sunčeve žege); A n n a P e r e n n a (15. ožujka), pučka Nova Godina, prilikom koje su "staroga Marsa" otjerivali i zajednički pili za dobru godinu; f o r d i c i d i a (15.travnja), tad se žrtvovala jedna bredja krava "trudnoj" boginji Tellus; l u p e r c a l i a (15.veljače), tom prilikom su tako zv.luperci, mladići opasani kožom Faunu su žrtvovanog jarca optrčavali krug oko Palatina i s remenjem iste kože udarali žene, koje su željele postati majkama (vjerojatno kombinacija obreda za plodnost i odstranjivanje vukova od stada, lupum arcere); i konačno s a t u r n a l i a (17.prosinca), voditelj svetkovine bio je baš za te dane izabrani pokladni kralj i gospodari su posluživali svoje sluge; to je bio neki karneval s medjusobnim darivanjem i slavljem svršetka godišnjeg rada.

Luperci su sačinjavali jedno od religioznih društava (sodalitates), kao neke bratovštine, koja se brinula za obdržavanje vrlo starih ceremonija, čije je obilježje vrlo blizu primitivnoj magiji. Imali su za središte naravnu spilju na zapadnom uglu palatinskog brežuljka. U Marsovu kultu sudjelovalo su bratovštine s a l i j a c a i a r v a l a ; salijci su svoje plesove izvodili u kacigama i sa štitovima, ali su se služili batinama, a ne kopljima za udaranje o te štitove; arvali ovjenčani klasovima prilikom a m b a r v a l i a obavljali su svečani ophod za zaštitu polja (arvum, oranica) u čast stare agrarne boginje D e a D i a.

U najstarije je vrijeme u Rimu izgleda mnoge svećeničke dužnosti obavljao sam kralj (rex). Uvodjenjem republike te su dužnosti prenesene na posebno službenike, od kojih je jedan zadržao sam kraljevski naslov r e x s a c r o r u m (sa svojom ženom regina sacrorum); izmedju ostaloga bio je čuvar Janusova kulta. Za njim dolaze po časti trojica f l a m i n e s m a j o r e s , svećenici Jupitra, Marsa i Quirinusa (flamen Dialis, Martialis, Quirinalis). Njihovu veliku starost još iz predrimskog doba pokazuju brojni tabui za flamen Dialis: na sebi ne smije nositi nikakav čvor, glava uvijek pokrivena ritualnom kapicom (apex), ne smije doticati a čak niti imenovati izvjesne životinje (kozu, konja), biljke (vinovu lozu, bršljan, bob), neke predmete (sirovo meso, lešinu), ne smije trošiti nikakvo uzavrelo piće ili hranu, odsječci nokata i kose moraju se brižno zakopati podno plodnog drveta i t.d.

Zatim su slijedili P o n t i f e x m a x i m u s i dvanaest f l a m i n e s m i n o r e s, od kojih je svaki vodio kult odredjenoga boga.

Vrlo su stare i v e s t a l i n k e , koje na neki način vrše zbornu svećeničku službu Veste. U početku ih je bilo četiri, kasnije šest, dok nije konačno došlo do broja deset. U dobi od šest do deset godina birao ih je Pontifex maximus medju aristokratskim obiteljima i posvećivale su se službi boginje, čistoći i čitavom nizu raznih propisa i zabrana; njihovi su "zavjeti" trajali trideset godina, u koje je vrijeme svaka pogreška u pogledu čistoće kažnjavana smrću. Poslije tih trideset godina,

one su se vraćale u "svijet" i mogle su se udati. Zadaća vestalinki u njihovu "samostanu" pokraj Foruma bila je uzdržavati svetu vatru, ponovno je zapaljivati u izvjesne dane trljajući dva štapića jedan o drugi, čuvati penus Vestae, ukratko, igrati ulogu gospodarice domaćeg ognjišta. One su takodjer neke vrste gospodarice rimske države te su kod ceremonija i javnih priredaba zauzimale posebno časno mjesto.

Osim ovih pojedinačnih svećenika posvećenih kultovima odredjenih božanstava postojao je i pontifikalni zbor na čelu s Pontifex maximus. U vrijeme republike oni su vodili stalan nadzor nad rimskom religijom i birani su doživotno. Pontifex maximus je imao sjedište u staroj kraljevskoj palači, regia, imenovao je flamines i samoga rex sacrorum, nad vestalinkama, koje je izabirao imao je sva prava pater familiasa nad svojom djecom. Pontifices su bdjeli nad obdržavanjem vjerskih tradicija, starih kultova, svake su godine utvrdjivali datume pomičnih svetkovina, pravili su kalendar.

Vrlo stara ustanova bio je i zbor a u g u r a . Glavna im je uloga bila promatranjem lijeta ptica (auspicium) upoznati volju bogova prilikom raznih službenih državnih pothvata. Nije se radilo o proricanju budućnosti, samo se tražilo, da li bogovi, odnosno točnije da li Jupiter, dobro gleda namjeravanu akciju. Auguri su smatrali da volju bogova mogu saznati trostrukim postupkom: ispitivanjem lijeta i kričanja ptica, opažanjem vladanja svetih pilića, napokon, i to samo kod nastupanja državne službe, tumačenjem groma. Tumačenje znakova nije bilo proizvoljno, nego su postojala točna pravila.

Zbor f e t i a l e s a sastavljen od dvadeset članova bavio se vanjskim poslovima rimske države, da se odvijaju u skladu s jus divinum. Trebalo je paziti na točne propise kod objavljivanja rata ili sklapanja mira. Najavu rata prethodio je pokušaj mirnog izravnavanja spora, koji su preduzimali dvojica ili četvorica fetialesa, medju njima je jedan zvan p a t e r p a t r a t u s izravno predstavljao rimski narod. Ako je taj pokušaj propao, u historijsko doba se čekalo da još prodje trideset dana. Nakon isteka toga roka po odluci senata pater patratus u pratnji jedne delegacije fetialesa je pošao na granicu i ritualnom formulom svečano najavio rat b a c i v š i na neprijateljski teritorij "krvavo koplje" (hasta sanguinea) kao simbolički početak neprijateljstava.

Od spomenutih posve je različit zbor, koji su sačinjavali t. zv. Q u i n d e c e m v i r i s a c r i s f a c i u n d i s. Petnaest je njihov konačni broj. Najprije ih je bilo dvojica pa onda deset (decemviri). Oni su čuvali i tumačili t. zv. s i b i l i n s k e k n j i g e, koje bi imale potjecati od legendarne proročice Sibile iz mjesta Cumae u srednjoj Italiji, a vjerojatno su etruščanskog podrijetla. Ovisili su samo o senatu, po čijem su naredjenju u vezi čudesnih znakova ili kakvih pošasti konzultirali te knjige. Odlučivali su i o uvodjenju stranih bogova i kultova te ih nadzirali, imenovali njihove svećenike, a u potrebi ih i sami vodili.

U najstarijoj rimskoj religiji nije bilo hramova ni božanskih likova. Bogovi su štovani pod slobodnim nebom, a često u kojem svetom gaju (lucus). Za žrtvu se podizao žrtvenik, istom kasnije su došli u upotrebu hramovi, manji (aedicula) ili veći. Riječ templum zapravo znači ograničeni četverouglati prostor, koji je služio za promatranje ptica.

Ciceron hvali Rimljane zbog njihove pobožnosti: "Niti brojem Španjol-

ce, niti snagom Gale, niti lukavošću Punjane, niti umjetnostima Grke..., nego pobožnošću i bogoštovljem te jednom mudrošću, što uvidjamo da volja besmrtnih bogova sve ravna i upravlja, nadvisujemo sva plemena i narode" (De Harusp. 29). S pravom se kaže, da je rimska pobožnost "osjećaj sretne ovisnosti od jedne više moći i želja u svim se okolnostima ljudskog života ravnati prema njezinoj volji" (W.Warde Fowler). Značajno je da tako često susrećemo izraze kao na pr.: dis juvantibus, "uz pomoć bogova", dis faventibus, "po milosti bogova", dis volentibus, "po volji bogova". Ne želi se ništa poduzeti bez uvjerenja, da je to volja bogova i da se može očekivati njihova pomoć. Zato je Ciceron rekao: "Ako nestane pobožnosti prema bogovima, nestaje također povjerenja i udruženja ljudskog roda (države) te najizvrsnije kreposti pravednosti" (Pietate adversus deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus iustitia tollitur, De nat.deorum 1,2,4).

Čudoredje

U rimskoj se pobožnosti nalazi snažan osjećaj dužnosti; pietas, "pobožnost", često označuje upravo spremnost dati bogovima što im pripada, pa i u moralu poprima rimska religija rado pravnički duh. Radi se o tome, da se sačuva sklad s bogovima, pax deorum, i to se postizava na taj način, što se svoje dužnosti prema njima vjerno ispunjava. Ako se to čini, čovjek može biti siguran, da će bogovi jednako sa svoje strane ugovor ispunjavati. Rimski osjećaj dužnosti ujedinio je državu i svoje bogove, i na ispunjavanju te dužnosti izgradjivalo se rimsko gospodstvo.

Značajnu crtu rimskog morala crta grčki povjesničar Polibije (2lo-125) u svojoj Historiji. Kad je Hanibal nakon bitke kod Kane zarobio 8ooo Rimljana, dozvolio im je da poradi otkupnine pošalju u Rim deset poslanika. Prije polaska morali su položiti zakletvu, da će se vratiti. Jedan se od njih nakon izlaska iz logora povratio natrag pod izgovorom, da je nešto zaboravio, misleći da se na taj način riješio svoje zakletve. Senat je odbio otkupninu. Na to se njih devetorica, vjerni svojoj zakletvi, dragovoljno vratiše u zarobljeništvo; a desetog je senat, "tada još zaista hram svetosti i vjernosti", dao uhvatiti i svezanog predao neprijatelju; "jer u čijim žilama teče rimska krv, tome se pristoji da u svim okolnostima održi riječ" (6,56).

Rimsku religiju obilježuje također jaki osjećaj razlikovanja izmedju svetoga i profanoga. Za učestvovanje kod kulta tražila se prije svega ritualna čistoća:

> Takodjer i vas uklanjam, udaljujem od žrtvenika,
> koji je prošle noći uživao radosti ljubavi.
> Bogovi ljube čistoću: pojavite se u čistom odijelu
> i crpite iz izvora vodu čistim rukama.
> (Tibul, Elegije II, 1, 11-14).

Prekogrobni život

Zakon od Dvanaest Ploča zabranjivao je zakapanje ili spaljivanje mrtvog čovjeka u Gradu (lo 1). Pokojnik je nastavljao život, kako to pokazuju ostatci hrane u grobovima pa čak i kod urna s pepelom. Život pokojnika je ovisio od skrbi živih. Njegova je obitelj morala u odredjene dane obavljati pogrebne svečanosti: prinose u cvijeću, pšeničnim zrnima, soli, mesu, mli

jeku i vinu. Te su se dužnosti mogle obavljati iz ljubavi prema pokojnicima, ali često ih je nadahnjivao strah od pokojničkih duhova.

Makrobije iznosi starinsko mišljenje, da duše dolaze od Jupitra te se nakon smrti k njemu vraćaju. Kasnije se zamišljalo, da dusi slobodno okolo lutaju. Nazivalo ih se d i m a n e s , "dobri bogovi"; bilo ih je i škodljivih. Oni, koji nisu pravilno pokopani ili nisu primali pripadne žrtve, mogli su škoditi živima. Takvi sablasni dusi zvali su se l a r v a e ili l e m u r e s i moralo ih se umirivati posebnim obredima i žrtvama. To se činilo u vrijeme svetkovine L e m u r i a, koja je trajala tri dana, 9, 11 i 13 svibnja, tada su hramovi bili zatvoreni i ženidbe nisu bile povoljne: koji su se u tu doba ženili, kaže Ovidije (Fasti, 5,388), nisu trebali računati na dugi život. Kućna svečanost se ovako obavljala: otac obitelji se dizao u ponoći, bosonog je obilazio svoj stan pucketajući prstima da ispred sebe otjera pokojničke duhove, opravši triput u vodi tekućici ruke uzeo je u usta crni bob, zatim ga je bacao iza sebe ne okretajući se i devet puta ponavljao: "Ja bacam taj bob i s njime iskupljujem svoje i samoga sebe". Konačno, nakon ponovnih pranja, udarao je na brončanu ploču i ponavljao devet puta: "Očinski dusi, odlazite" (Manes exite paterni, Fasti, 5, 429-444).

Tokom vremena vjerovanja o prekogrobnom životu su se razvila: više se nije zamišljalo pokojnika vezanog za sam grob, nego se pod grčkim i istočnjačkim utjecajem stvorilo podzemno carstvo i sretan život na zvijezdama ili u tajanstvenom kraju na otocima blaženika.

Povjesni razvoj rimske religije

U ovom prikazu prvenstveno je obradjena najstarija, izvorna rimska religija. Mnoge kasnije crte su usput spomenute. Sad još preostaje dati kratak pregled historijskog razvoja rimske religije.

1. Najstariji strani utjecaji došli su od Etruščana. Više rimskih bogova je barem djelomično etruščanskog podrijetla (na pr. Saturnus, Volcanus). U mnogo slučajeva istraživači nisu jedinstveni. Ipak je stalno, da je žrtveno promatranje, umijeće iz ponutrice žrtvene životinje pročitati volju bogova, etruščanskog podrijetla. To su vršili haruspices, i njihovo se umijeće često izričito označuje kao e t r u s c a d i s c i p l i n a.

2. Nesumnjivo je g r č k i u t j e c a j bio od velikog značenja. Kontakt s Grcima u južnoj Italiji doveo je do upoznavanja čitavog niza grčkih božanstava, koja su dodana rimskom panteonu. Medju najranije preuzetim božanstvima nalaze se dioskuri Kastor i Foluks, zatim Herakles (lat. Hercules), koji je u svojoj ulozi kao zaštitnik i branitelj postao vrlo važno božanstvo, Apolon, Hermes (lat. Mercurius) uglavnom kao bog trgovine (merx, "roba"), Demetra, Dioniz i Kore (poistovjetovani sa Ceres, Liber i Libera), Poseidon (poistovjetovan s Neptunom, koji je time dobio sasvim novo obilježje, jer je prvotno bio bog slatke vode) i Asklepios (lat. Esculap).

Tako u 5. st. počinje izgradjivanje jednog grčko-rimskog panteona. Takodjer se uvlače neke promjene i u samo bogoštovlje. Na pr. Livije izvješćuje da je godine 399 priredjen prvi l e c t i s t e r n i u m , žrtvena gozba, kod koje su kod stola ležali kipovi bogova. Izgleda da su inozemni kultovi imali osobito jaku privlačnu snagu na plebejce.

3. Istodobno se panteon proširio apstraktnim božanstvima, koja su nastala ili personificiranjem svojstava i funkcija velikih bogova (na pr. Victoria, "Pobjeda", i Fides, "Vjernost", kod Jupitra, te Pavor i Pallor, "strava" i "bljedoća" kod Marsa) ili su bila više samostalni apstraktni pojmovi kao Concordia, "Sloga", Spes, "Nada", Pietas, "Pobožnost", Justitia, "Pravednost"itd.

4. Drugi je punski rat, u kojem je Hanibal "stajao pred vratima Rima", značio uzdrmavanje povjerenja u staru religiju. Počelo se tragati za novim božanskim silama, koje bi u toj opasnoj situaciji mogle pomoći. Tada je, god. 217, dvanaest olimpskih bogova službeno uvedeno pod rimskim imenima: Jupiter i Junon (= Zeus, Hera), Neptun i Minerva (=Poseidon, Atena), Mars i Venera (=Ares, Afrodita), Apolon i Diana (=Apolon, Artemida), Merkur i Ceres (= Hermes, Demetra). Oni su kasnije dobili oznaku di consentes i postali su dvanaest velikih bogova Rima. Za njima je pomalo slijedila čitava grčka mitika.

God. 2o4 razvoj je postigao svoj vrhunac. Te godine na savjet Decemvira a po tumačenju sibilinskih knjiga donesen je iz Pessinusa u Rim jedan grubo isklesani crni kamen, koji je predstavljao maloazijsku boginju plodnosti i majku bogova Cybele (grčki Kybele). Prethodno je smještena u hram Pobjede na Palatinu, dok nije bio završen njezin hram 191. U Rimu je nosila većinom ime Magna Mater, "velika majka". Kult joj je bio orgijastički i vršili su ga kastrirani svećenici (kastracija po uzoru mladoga Atisa, Cybelinog ljubavnika i boga vegetacije), uz vrlo rijetke iznimke obavljao se unutar hrama i nijedan rimski gradjanin nije smio u njem sudjelovati. Iste godine, kad je Majka bogova svečano dočekana u Rimu, Scipion se iskrcao u Africi te je Hanibal napustio Italiju; dvije godine kasnije Kartažani su bili poraženi kod Zame. Rijetko se moglo vidjeti tako brzo i tako potpuno ispunjenje jednog proročanstva. Sibilinske su naime knjige govorile, da će neprijatelja biti moguće istjerati iz Italije i pobijediti, ako se iz Pessinusa u Rim prenese Majka bogova. Naravno je da je u tim prilikama naklonost puka od Cybele učinila jednu od najvećih rimskih boginja.

5. Za zadnja dva stoljeća rimske republike značajno je prodiranje stranih kultova i službeno nastojanje na očuvanju tradicionalne religije. Tako se širio kult Bacchusa ili Dioniza i pitagorejstvo, ali su vlasti protiv njih strogo postupale. Livije izvješćuje o t. zv. bakhanalijskom skandalu u Rimu 186, kad su se ugledne rimske gospođe predavale raspuštenostima u tajnim noćnim misterijima boga Dioniza. Represalije su pogodile više od sedam tisuća osoba. God. 181 otkrivena su dva sarkofaga s natpisom, da jedan sadrži tijelo kralja Nume a drugi njegove spise: prvi je nadjen prazan, a u drugom je bilo četrnaest svitaka, koji su raspravljali o filozofiji (na grčkom jeziku) i pontifikalnom pravu (na latinskom). To je izgledalo djelo pitagorejaca, koji su htjeli pod vidom "Numine religije" proturati svoje ideje; Numu se naime smatralo ocem tradicionalne religije. Senat je javno pred narodom na Forumu dao spaliti te svitke. Možda je oko 1oo godine pr. Kr. uveden i kult Izide iz Egipta; od 58. do 48. senat ga je četiri puta zabranjivao i naredio rušenje njezinih privatnih svetišta; istoim je Cezar poslije osvajanja Egipta dao Izidinom kultu punu slobodu.

K tome tradicionalnu su religiju potkopavali još: skepticizam i filozofski ateizam. Pjesnik Ennius (239-169) bio je sklon euhemerizmu, miš-

ljenju grčkog filozofa iz 4. st. da su bogovi samo divinizirani stari kraljevi, a ako bi i postojali, da se svakako za ljude ništa ne brinu; i bez toga "sreća bi bila za dobre, nesreća za zle", kaže Ennius. Religija dobiva drugi smisao: milost bogova ne postizavaju žrtve i točno obdržavanje obreda, nego vršenje pravednosti. Senat i tu nastupa: 173. istjerana su iz Rima dva epikurejska filozofa, 155. slijedi ista sudbina skeptika Karneada, peripatetika Kritolaosa i stoika Diogena.

Nije bilo krivo, što se pokušalo na taj način braniti ustaljenu religiju; čitava filozofija bila joj pogibeljna. Nesumnjivo stoicizam je bio u biti religiozan: ali za njega svi bogovi nisu ništa drugo nego različita očitovanja boga koji prožimajući čitavu prirodu upravlja svijetom. Opasniji od stoicizma bio je epikureizam. Pjesnik Lukrecije Carus (98-55) u spjevu "O prirodi" ne niječe opstojnost bogova, ali se ti bogovi ne bave svijetom nastalom poput njih slučajnim susretima atoma i prepuštaju ga determinizmu, koji ga vodi. S oduševljenjem jednog neofite Lukrecije želi svoje suvremenike osloboditi od straha tog tajanstvenog nadsvijeta . Od straha paklenih muka izmišljenih od pjesnika i moralista on čovjeka stavlja pred jedinu stvarnost koja postoji pred njim: stvarnost ovozemnog života, na koju bogovi nemaju nikakva utjecaja i iza koje nema ničega, jer se duša kao i tijelo poslije smrti raspada u svoje prvotne elemente.

Lukrecije nije bio osamljen. U prvoj polovici I. st. u Rimu se proširio val skepticizma. Suvremenici Ciceronovi uglavnom su bili epikurejci, ako ne doktrinarni, a ono praktički, "što im je dopuštalo da se ne bave bogovima za vrijeme svoga života i da se ništa ne brinu što će se s njima dogoditi poslije smrti", kako kaže G. Boissier. Cezar, makar je bio Pontifex maximus, izgleda da nije imao pravog religioznog uvjerenja i svakako je odbijao dopustiti besmrtnost duše; u privatnim je razgovorima išao sve do nijekanja opstojnosti bogova (Ciceron, De natura deorum, 1, 22).

Izgleda da i kod samog Cicerona nije bilo istinskog religioznog osjećaja: on je tradicionalnim vjerovanjima i obredima čini se iskazivao čisto izvanjsko i formalističko poštovanje, poštovanje više političko i patriotsko nego religiozno, dok o njihovu podrijetlu govori manje časno. Tako u Govorima protiv Katiline na više mjesta religija zauzima časno mjesto: "Tko dakle, građani, kaže Ciceron na jednom mjestu, može biti toliki neprijatelj istine, tako nesmotren, tako malo zdrave pameti da bi zanijekao, da čitav ovaj vidljivi svijet a posebice naš grad upravlja volja i moć besmrtnih bogova" (III, 9,21). Ali govoreći "liberalnim" duhovima senatora kaže: "Da bi zlikovcima zadali neki strah u životu, negdašnji naši veliki muževi htjedoše, da za krivce budu ustanovljene paklene kazne takve vrste, jer su jasno vidjeli, ako se ostave po strani te kazne, sama smrt nema u sebi ništa strašnoga" (Catil. 4,4,8). Na svaki način ta ga religija ne zanima. On je svojoj ženi Terenciji koja je bila pobožna prepustio brigu oko potrebnih žrtava bogovima u zahvalu za njegovo ozdravljenje (Ad. Fam. 14,7). Ali njega izgleda nije mnogo više osvojila niti "religija filozofa", Platonov idealizam. Njegov je stav konačno skeptički.

No usred toga skepticizma nalazimo više crta pravog praznovjerja. Marija je svagdje pratila jedna sirijska proročica i stalno se nadahnjivao njezinim mišljenjima (Plutarh, Marius, 17). Sula, koji je opljačkao Apolonov hram u Delfima, nosio je na sebi lik toga boga ljubeći ga i zazivajući u teškim časovima (Plutarh, Sulla, 29). Sam Cezar, ma kakogod bio

slobodan od vjerskih "predrasuda", imao je slijepo povjerenje u svoju Fortunu, i prije penjanja u kola on je, kaže nam Plinije Stariji (Nat. Hist. 28,2), govorio jednu magičku formulu, koja ga je trebala zaštićivati protiv svake nezgode. Ali nije manjkalo svjedoka i iskrene pobožnosti, kako to Ciceron govori o svojoj ženi Terenciji. Ali takva su svjedočanstva rijetka. U svojoj cjelini, izobraženi krugovi od polovice drugog stoljeća do polovice prvog stoljeća, ne zanimaju se ni za kakve vjerske stvari. Ako Lukrecije pokazuje toliko žara u širenju Epikureve nauke, sigurno je zbog toga što imade u vidu pučke mase, osrednjeg Rimljanina, koji praktičira još vjerske obrede. No službena se religija raspadala: služba flamena Dialis je ostala 75 godina nepopunjena zbog pomanjkanja kandidata. Više vjerskih udruženja su bila bez života (arvali). Lupercalije se nisu slavile. Mnogo hramova je bilo u ruševinama.

6. Za vrijeme Augustovo došlo je do restauracije. Hramovi su obnovljeni ili novi sagradjeni: August se hvalio, da ih je obnovio 82. Sam je preuzeo brojne svećeničke službe, neke bez ikakve političke važnosti: već 42. je augur, 35. godine quindecemvir, ali Pontifex maximus postaje istom 11. godine pr. Kr. poslije smrti Lepidove. Žalio je što nije imao jednu kćerku u dobi da postane vestalinka. U isto je vrijeme obnovio starinske ceremonije a 17. godine pr. Kr. stoljetne igre (ludi saeculares). Pogodovao je takodjer kultu laresa compitales, tih malenih božanstava raskršća, kojima je pridružio svoga geniusa. Augustu je posebno bio drag kult Apolona.

Ovo nastojanje Augustovo se odražavalo i u književnosti (Vergilije, Horacije, Ovidije). Vergilijeva Eneida je tipični rimski pokušaj iz mita načiniti povijest i pretke carskog roda svesti na Troju i boginju Veneru. Horacije pjeva: "Ne zasluživši vi ćete, Rimljani, ispaštati za zločine vaših predja, dok ne podignete hramove i svetišta, koja postaju ruševine, i njihove slike uprljane od crnoga dima. Podložnost bogovima duguje vaše carstvo: s njima treba sve počinjati, s njima treba sve svršavati. Bogovi su, jer ste ih zanemarili, poslali svakovrsne nesreće na nesretnu Italiju" (Carm 3, 6, 1-8).

Daljnji razvoj carskoga doba doveo je do apoteoze i carskoga kulta. To je bilo za Rimljane nešto sasvim novoga. U grčkim i azijskim gradovima rimski službenici dobivaju božanske časti i čak su predmet posebnog kulta. Ali Rim se malo po malo na to naučio. Kad je poslije bitke kod Farzala (48) Cezar u mnogim azijskim gradovima, a posebice u Efezu, bio slavljen kao neki bog, "sin Aresa i Afrodite, Spasitelj svih ljudi", i u samom Rimu u Kvirinovu hramu godine 45. u podnožju jedne diktatorove statue urezan je grčki natpis "nepobjedivom bogu". August je tome jednako pogodovao. Tu apoteozu nije posvetio samo otvaranjem Cezarova hrama 29.g., nego se on rado dao nazivati divi filius, "sin božji". Što više prihvatio je da mu se podižu hramovi u provinciji, nesamo na istoku, nego i na zapadu. No on se sam svakako nije smatrao bogom. Ako je prihvatio to vjerovanje, koje je nastalo neovisno od njega, to je bilo samo iz političkih razloga. Bilo je gotovo neophodno, da gospodar carstva, koji je pod svojom vlašću okupljao toliko raznih naroda, bude "živa veza tako široke zajednice", kao što danas britanska kruna udružuje razne narode Commonwealtha. No ta veza u starini, kad su se pripadnici jednoga grada označivali svojim učestvovanjem u kultu gradskih bogova, mogla je biti samo religiozna veza.

c) Helenizam

Osvajanja Aleksandra Velikoga ojačala su veze grčkoga svijeta s Istokom. Grčka se kultura raširila preko čitavog istočnog Sredozemlja i pomiješala s egipatskom, mesopotamskom, perzijskom a djelomično i indijskom kulturom. Odatle je nastala jedna svjetska kultura, u kojoj je doduše grčki elemenat prevagivao, ali su se također jako odražavale i istočnjačke crte: h e l e n i z a m. Od 3.st. pr. Kr. uvlači se također i Rim u krug helenističke kulture.

U religioznom pogledu pruža helenizam vrlo šaroliku sliku. Stare grčke i rimske religije žive i dalje, ali u mnogome modificirane. Filozogija mnogostruko utječe na religiozno mišljenje. Prodiru istočnjački kultovi i shvaćanja te se u susretu s grčkim vjerovanjem i nazorima preobrazuju. Stvaraju se nove religiozne zajednice oko tajnih kultova u misterijima. Za sve se to obično upotrebljava zajedničko ime s i n k r e t i z a m.

Proučavanje toga religioznog svijeta imade veliko značenje prije svega zato, jer time upoznajemo sredinu u kojoj je niklo kršćanstvo. K. Prümm kaže: "Nije starogrčka i starorimska kultura, nego helenizam bio duhovno-kulturni i ćudoredno-religiozni svijet, u koji je mlado k r š ć a n s t v o s apostolskim propovijedanjem stupilo i u kojem se do svog prvog cvata trebalo razviti. Mnoštvo neizgladjenih pitanja i problema uzburkivalo je tu svojevrsnu m j e š a v i n s k u k u l t u r u. Pored sve zamorenosti i ostarjelosti, što se u njoj ne dade sakriti, ipak je ona pripravila mnoge prihvatne točke za navještivanje kršćanske nauke, a golemo bogatstvo religioznih izražajnih formi što su se u njoj slili također je pružilo mnogostruki poticaj za oblikovanje crkvene liturgije" (Christus und die Religionen der Erde, II, str. 174).

Religija

Grčka je religija doživjela u 5. st. pr. Kr. jednu krizu, kad je došla pod udar filozofa i počela gubiti svoju važnost. Jedna nova kriza sasvim druge vrste pojavila se po prilici stotinu godina poslije Aleksandra Velikoga. Tu se radi o nekom vraćanju volje za vjerovanjem. To je bio odraz promijenjenih kulturnih prilika na religioznom području. Sve se više pojačavala neka težnja k individualizmu, koji se pojavio već prije Aleksandra Velikoga. Istodobno je staro nacionalno i patriotsko stajalište zamijenilo jedno kozmopolitsko držanje, koje je utjecalo također i na religiju.

Filozofija je pretežno postala religija izobraženih krugova. Djelomično pod utjecajem nemirnih i nesigurnih vremenskih prilika kod mnogih je ona svršavala s pesimističkim vjerovanjem u sudbinu. Sudbina (Tyche) se smatrala kao moć, koja dijeli sreću i nesreću. No značajno je za vraćanje k vjerovanju, da je Tyche uskoro personificirana kao boginja sreće, koja je postala zaštitnica gradova, naročito novoosnovanih.

Veliku važnost je imalo načelo, da se imena stranih bogova prevode u grčka i latinska (interpretatio graeca, latina). Istočnjačke su bogove u njihovu domaćem kraju častili kao Zeusa ili Jupitra. Vjerovalo se naime, da je predodžba izražena u stranim bogovima zastupana već u domaćem sastavu bogova i zato da se lik stranoga boga prikladno može izraziti s

imenom jednog grčkog božanstva. Na taj je način, a i uslijed kozmopolitskog stava, mnogim stranim bogovima otvoren put u grčki i rimski panteon. Ptolomej I. (3o5-283) je stvorio u Egiptu napola grčkog, napola egipatskog boga S e r a p i s (zapravo Osiris-Apis), dok su Osiris, a nadasve Isis bili štovani u mnogim mjestima izvan Egipta. S a b a z i o s je bio frigijski bog plodnosti, a poistovjetovan je s Dionizom i Zeusom. Boginja K y b e l e ili M a g n a M a t e r je 2o4. godine uvedena u Rim.

U svemu se pokazuje nastojanje za jednim bogom od svesvjetske važnosti. S tim je nastojanjem bila povezana očita težnja za m o n o t e i z m o m sad u jednom, sad u drugom božanstvu. Rado se zamišljalo, da postoji samo jedna božanska sila, koja se medjutim očituje u raznim božanstvima. S obzirom na Zeusa već su se ranije pokazale monoteističke tendencije. Ta su shvaćanja sad dalje razvijana, izmedju ostalog nadovezivanjem na solarni monoteizam i stoičko poistovjetovanje Zeusa s redom u svijetu. Isis je bila drugo božanstvo, koje je nosilo težnju za sveopćom valjanošću. Rimski pisac Apulej iz II. st. posl. Kr. opisuje kako Isis samu sebe predstavlja:

"Ovdje sam ja, majka prirode, gospodarica svih elemenata, prva začetnica vremena, skup svih božanstvenih bića, prva medju bogovima. Mene časti čitav svijet u različitim oblicima, s različitim obrednim činima i pod različitim imenima: Frigijci kao Bogomajku, Atenjani kao Minervu, Ciprani kao Veneru... No Egipćani, koji su majstori prastare mudrosti, časte me s mojim vlastitim obrednim činima, oni me zovu mojim pravim imenom: kraljica Isis".

Ali na posebni se način monoteističke ideje povezuju s bogom Suncem. Izgleda da je u Siriji osobito važnu ulogu igralo štovanje Sunca. Car Heliogabal (218-222), koji je potjecao iz Sirije, htio je štovanje Sunca u obliku jednog Kamena pod imenom Sol Invictus Elagabal uzdignuti do službenog kulta, ali mu to nije uspjelo. Car Aurelijan je 274. godine sagradio "nepobjedivom Suncu" sjajan hram na Marsovom polju i učinio je kult Sunca državnom religijom. Uostalom jedan blagdan Sunca, natalis invicti, "porodjaj Nepobjedivoga", koji je spadao u vrijeme zimskog solsticija dne 25. prosinca, dao je na zapadu datum kršćanskom Božiću.

U kasnoj antici visoko je bila cijenjena a s t r o l o g i j a. Ona zapravo počiva na čisto proizvoljnim asocijacijama, ali koje su običajem poprimile položaj neoborivih istina. Njihovo izjednačavanje s mitskim bogovima uzdiglo je i zvijezde u red osobnosti, tako da je pomisao, da one odredjuju sudbinu ljudi izgubila svoju neobičnost. Nastavanjem zvijezda sa starim bogovima astrologija je pomogla, da se produlji život mitskim bogovima. Istovremeno je stara mitska slika bogova uzvišena. Bogovi, koji su se sa zvijezdama stopili u neku neodredjenu sintezu učestvuju na vječnosti, svemoći i svesvjetskoj vrijednosti zvijezda. S druge pak strane odnošaj čovjeka prema bogovima izgubio je svoju toplinu, jer je hladni determinizam odsad počeo vladati religioznim osjećajem. Nilsson je mišljenja, da je uvodjenje julijanskog kalendara uzdignulo značenje astronomije, jer je po njem svakome lagano bilo moguće poduzimati astrološka proračunjavanja, u čem je bila praktička vrijednost astrologije. Osobito se ističe činjenica, da su važna astrološka djela sastavili Egipćani.

Pokraj svega toga vladala je i velika moć m a g i j e. Medju

magičkim radnjama značajno je zazivanje imena božanstva ili višeg bića, ponajviše u zapovjedničkom tonu. Prednost su imala podzemna i noćna božanstva (Hekate, Selene, Artemida). Poznavanje imena, koje sadrži najdublje bivstvo zazivanog božanstva i time daje vlast nad njime, smatra se kao službena tajna čarobnjakova. Ime Jahvino se pojavljuje u višestrukim varijacijama u antiknim dokumentima, za njim se posezalo, jer je njegovo ime već unutar židovstva iz velikog religioznog poštovanja bilo zaodjenuto nekom tajanstvenošću.

U magiji se gotovo nikada nije radilo o duhovnim dobrima. Novoplatonici su njegovali neku vrst magije, da bi od bogova istisnuli sakriveno znanje, g n o s i s. Oni su taj postupak zvali theurgija i oštro ga lučili od nižeg čarobnjaštva. Također su čvrsto vjerovali, da odredjenim teurgičnim radnjama mogu oduhoviti statue bogova, to znači prisiliti bogove, da se u njima nastane. Već su u starini Sulla i Neron nosili sa sobom slike bogova, koje su smatrali oduhovljenima i pitali za savjet.

Filozofija.

U svojoj potražnji za jednim održivim životnim nazorom mnogi su upravili svoje poglede na filozofiju, i ponekad su se filozofija i religija u velikim razmjerima izmiješali zajedno. Filozofi su sačinjavali škole, koje su dobivale gotovo značaj zajednica. One su vodile široku, na pojedinca upravljenu pučku propagandu i doprinijeli su raspadanju nacionalne religije. Od filozofskih škola moramo osobito spomenuti dvije.

S t o i c i z a m je osnovao Zenon (umro 27o. pr.Kr.) i svoje je ime dobio po tome, što je njegov osnivač u Ateni naučavao u jednom trijemu sa stupovima (stoa). Po njemu postoji jedno vječno, božansko počelo, koje prožima svijet, ono se može označiti djelomično kao vatra, djelomično kao razum (logos) i očituje se u čovjeku kao duša. Čovjekova je dužnost živjeti prema svome razumu. No budući da je on u stvari jedan dio svjetskog razuma, može se reći, da on mora živjeti prema redu u prirodi. Dragovoljno se mora podvrgnuti sudbini, što više kaže se s ljubavlju prema sudbini, amor fati. S tim je također povezan "stoički mir", dužnost savladati svoje strasti i osjećaje.

Kod mnogih je stoika svjetski red poprimio biljeg neke božanske providnosti, i stoicizam se općenito prema baštinjenim religijama odnosi dobrohotno. No njihove mite različito preinačuje, da bi ih mogao sa svojom naukom sjediniti. U glasovitom Zeusovom himnu od stoika Kleanta Zeus se stapa sa svjetskim redom i svjetskim razumom, on postaje otac ljudskog roda, koga svi mogu zazivati i koga svi moraju slušati:

Najviši od Besmrtnika,
imenuju te mnoga imena,
vječni svemogući Zeuse,
tebe, praizvor svega postanja,
koji po vječnim zakonima
vladaš u svemiru, tebe pozdravljam, Zeuse.
Da, ja to smijem. Čovjek je
tebi srodan...
Tebi se pokorava zgrada svijeta
kružeći okolo zemaljske lopte...

Jednoj se cjelini pokorava sve,
dobro i zlo, u svemiru vlada
jedan i vječni zakon i razum.
Njemu kušaju zli
da izbjegnu...
..... oslobodi
od prokletstva zablude čovjeka,
da upoznamo istinu,
Tvoju mudrost,
Oče, po kojoj ti svemir
upravljaš u pravdi...

Poznati su stoici S e n e k a, učitelj cara Nerona (umro 65 posl. Kr.), E p i k t e t (5o-125 posl. Kr.) i car M a r k o A u r e l i j e (121-18o).

E p i k u r e j c i imaju ime od svog osnivača Epikura (341-264), koji je nekako istovremeno sa Zenonom djelovao u Ateni. Doduše on je naučavao materijalistički nazor na svijet: sve se sastoji od atoma, koji su slučajem tako kombinirani, da je nastao svijet, ali on nije posve poricao opstojnost bogova: oni žive u vječnoj sreći i naša ih sjetila ne mogu dosegnuti. U etici je kao cilj postavljao ж post. Blaženstvo bogova, njihova smirena ljepota i savršenost, postaju ljudima uzor, ali Epikur ne želi da im se iskazuje neko posebno štovanje, jer nemaju nikakva utjecaja na čovjekov život. U epikurejskim je krugovima prvo nastala izreka, da je strah stvorio bogove (Primus in orbe deos fecit timor).

Kult vladara

Preko Aleksandra Velikog opet je monarhija prevladala u grčkom svijetu. Doduše njegovo se svjetsko carstvo raspalo, ali su njegovi nasljednici, prije svega Seleukovići u Siriji i Ptolomejevići u Egiptu, nastavili monarhiju. Tako se dobila polazna točka za religiozno uzdizanje vladara.

Već su Aleksandra na mnogim mjestima, kako u Grčkoj tako i na Istoku, pozdravljali kao neku božansku osobu. Tako je vrhovni svećenik Amonovog proročišta u oazi Siva običajni pozdrav za egipatskog faraona prenio na novoga faraona. Nakon Aleksandrove smrti u Aleksandriji mu je iskazivan redovan kult. Njegovi nasljednici nisu isprva težili za božanskom čašću. No značajno je, da su maloazijske grčke države Aleksandrovim nasljednicima, diadosima, koji su im u tom previranju učinili velike usluge, davali nadimak "S o t e r", spasitelj. Tako posebice Rhodos napram Ptolomeju I. Drugi naslov koji je uzdizao vladarevu osobu do božanske časti bio je "Epiphanes", objavljeno (božansty)". Na to je utjecala prastara misao o epifaniji, vidljivom objavljivanju jednoga boga. Taj prenos na obične ljude, da su kao javni dobročinitelji i kulturni heroji izjednačeni s bogovima, potpomogao je sistem t.zv. euhemerizma. Njegov tvorac, Euhemeros iz Messene, pročitao bi na nekom natpisu, koji stoji na mitskom otoku Panchaia, da su veliki olimpski bogovi bili promicatelji kulture u najstarije doba i tako stekli božansko priznanje zahvalnog čovječanstva. Vladare se slikalo sa vijencem zraka kao znakom njihove božanske naravi. Isprva je izgleda to štovanje bilo osobno uslovljeno, no uskoro je sama služba kao takova postala odlučna.

Rimski kult careva je u mnogom pogledu bio nastavak toga helenistič-

---

ж uživanje (u smislu trajnog blagostanja), a kao sredstvo kre-...(post...)

kog kulta vladara, ali se mogao nadovezati takodjer na neke sakralne funkcije, koje su vršili kraljevi u starom Rimu. Već se Cezar prema uzoru helenističkih vladara dao štovati kao bog, a od Augusta je kult careva stalna ustanova. Isprva se štovanje cara u Rimu odnosilo samo na njegov genius i tek poslije smrti primljen je medju bogove (apotheosis). No u provincijama su Augusta već častili kao "Spasitelja" i "boga". Uostalom držanje carevo bilo je različito. Neki odbijaju, da ih se za vrijeme života naziva božanskima, dok drugi imaju vrlo velike zahtjeve: Neron se daje slikati s vijencem zraka boga Sunca, a Domicijan se daje nazivati dominus et deus, "Gospodin i bog". Naravno igraju tu ulogu i politički obziri. Štovanje cara postaje znak lojalnosti prema rimskoj državi. Stvorila se takodjer i "sakralna carska ideologija".

Tako se car smatra ili kao sin jednog boga ili božje očitovanje na zemlji. U nekim se slučajevima (August, Neron) pronalaze legende o božanskom rodjenju cara. On je zastupnik i slika Jupitra te time gospodar svijeta; zemaljska kugla spada medju njegove insignije. Pomalo se proširuju zahtjevi takodjer na gospodstvo nad tijekom godine i redom u prirodi. Stupanje na prijestolje cara označuje početak novog zlatnog doba, čiji se učinci katkad protežu takodjer na prirodu i plodnost. Prema Seneki car je zato izabran, da na zemlji igra ulogu bogova. Stoga u vršenju svoje vlasti mora biti sličan bogovima. On je duša i spojna snaga društva.

Misteriji

Pod misterijima općenito razumijevamo oblike kulta, kojima imaju pravo pristupa samo naročito posvećeni. Posebice se pak taj izraz primjenjuje na čitav niz religijskih tvorevina kasne antike, kod kojih se naročitom posvetom i tajnim obrednim činima nastojalo postignuti neke posebne duhovne blagodati, zapravo neki viši život, neko konačno spasenje.

Već je klasična Grčka poznavala kultove slične misterijima. Tako prije svega Demetrin kult u Eleusisu, koji je opstojao sve do u rimsko doba i medju ostalim misterijskim kultevima uživao veliki ugled. Dionizov je kult u službenom obliku doduše poprimio staloženiji i mirniji izgled, ali se orgijastički kult i dalje njegovao u zatvorenim krugovima, koji su sličili misterijima. Središna točka Dionizijevih misterija bila je Mala Azija, ali su se oni izmedju ostalog raširili sve do Rima; Livije izvješćuje, da su vlasti nastojale dokinuti bakhanalije, kult Bacchusa-Dioniza. Izgleda da je ljude osobito privlačilo u ekstazi doživljeno sjedinjenje s božanstvom. Orfijski misteriji bili su vrlo srodni Dionizijevim; tu je u središtu zanimanja stajalo postizavanje sretnog života poslije smrti.

K tima domaćim grčkim misterijima pridošlo je više stranih kultova, koji su se proširili po čitavom grčko-rimskom svijetu.

Najstariji od njih je kult I z i d e. Rekli smo već, da je Izida bila jedno od najranijih božanstava, koje je u kasnoj antici poticalo monoteističku težnju. O Izidinim misterijima obavješćuje nas pobliže poglavito rimski pisac Apulej. Jedan mladić, koji se preobratio u magarca i zatim ponovno postao čovjek, u njegovim Metarmofozama pripovijeda svoje posvećenje u Izidine misterije. Nakon temeljite pouke, koju mu je davao mystagog, morao se podvrgnuti nekom krsnom očišćenju, te je nakon desetodnevnih napornih vježbanja uslijedila prava posveta:

"Došao sam na granicu mrtvačkog carstva i prestupivši Prozerpinin prag te prošavši kroz sve sastojine povratio sam se natrag. Usred noći vidio sam kako sunce sjaji s jasnim sjajem. Stupio sam pred bogove podzemlja i neba i poklonio sam im se licem u lice". Slijedećeg je dana odjeven s dvanaest odijela. Tad mu je zapovjedjeno, da stupi pred sakupljeno mnoštvo, odjeven "olimpskom odjećom", s bakljom u ruci i s vijencem od palminih listova na glavi. Gledaoci su ga pozdravili kao jednog boga (sunčanoga), na to je uslijedila gozba.

Izgleda da ova posveta na neki način simbolički izrazuje smrt posvećenika i njegov preporod na novi život s božanskim osobinama. Nije isključeno, da se tu odrazuje staro egipatsko vjerovanje o noćnom putovanju sunčanog boga kroz podzemlje; tada bi dvanaest odijela označavalo dvanaest noćnih sati. Medjutim smisao ceremonija je vrlo prijeporan te nije jasno, da li se imalo pred očima poistovjetovanje s Ozirisom i neka vrst besmrtnosti.

Postojao je takodjer i javni Izidin kult. Apulej nam opisuje godišnju svetkovinu, Navigium Isidis, s kojom se na pr. u Korintu otvaralo moreplovstvo. Održavao se svečani ophod prema luci. Nosila se i nilska voda. Izida se smatrala boginjom pravde te su se njezini privrženici morali podvrgavati strogim pokorničkim djelima.

Izidin je kult u Grčkoj zajamčen već pred početak 3. stoljeća (Pirej). U Rimu ga nalazimo od 80. godine pr. Kr. (u Pompejima nešto ranije) i u carsko doba bio je vrlo omiljen. Još pod kršćanskim carevima koncem 4. stoljeća postojao je u Rimu privatan Izidin kult.

U Maloj Aziji su se razvili A t i s o v i m i s t e r i j i. Iz Male Azije je, kako smo već vidjeli, došla u Rim velika majka Kybele, a s njom i Atis. U središtu mita je ljubav mladoga Atisa, heroja vegetacije, s velikom majkom, koja utjelovljuje plodonosnu moć prirode. Postavši joj nevjeran Atis sam sebe kastrira i povodom toga umire. Prema drugoj bi verziji umro od vepra, koga šalje ljubomorni Zeus. Mrtvi Atis se opet vraća u život i ponovno sjedinjuje s gospodaricom prirode. U kultnom prikazivanju mita glavno mjesto zauzima žalobna svečanost za Atisom, koju najbolje poznajemo u njezinu rimskom obliku.

Slavila se prilikom proljetnog ekvinocija. Ovo su bili njezini glavni dijelovi: 22. ožujka, arbor intrat: sasječena je jedna pinija te okićena vrpcama i cvijećem unesena u hram; ona se smatrala simbolom Atisa; zatim slijedi žalost nad smrću boga. 24. ožujak, dies sanguinis: svećenici u pratnji bubnjeva i cimbala izvode ekstatički ples, pri kojem se paraju noževima, tako da krv prska na oltar boginje. 25. ožujka, hilaria, ime pretpostavlja veselje i klicanje, ali obredi toga dana nisu poznati. 26. ožujka, requietio, dan počinka. 27. ožujka, lavatio: simbol boginje, crni kamen, vozi se do rijeke Almo, gdje ga zajedno s kolima peru. Smisao ove svečanosti donekle nam otkriva izvještaj Salustija, jednog prijatelja cara Julijana: ponajprije smo, kaže on, žalosni i odričemo se svake teške i nečiste hrane; zatim slijedi sječenje drveta i post, onda mliječno jelo, kao da smo se nanovo rodili, na to veselje i nošnja vijenaca te neko uzdizanje k bogovima. Obredi su bili većinom javni, ali je postojao i neki nepoznati tajni kult za posvećene.

U Siriji mjesto Atisa i Kybele zauzimaju A d o n i s i A t a r g a t i s, koju su Grci preobratili u Afroditu. Adonisovu smrt

oplakivale su žene sirijskog primorskog grada Byblos svake godine s pomahnitalom žalošću, čak ranjavajući sami sebe. Konačno je sakriveni lik Adonisa pronadjen i prema zemaljskom običaju sahranjen. On je slijedeće godine u proljeće opet oživio.

M i t r i n i m i s t e r i j i očito su iranskog podrijetla te su se u l. stoljeću posl.Krista na veliko proširili po rimskom carstvu, osobito medju vojnicima. Stari indo-arijski bog svijetla Mitra održao se u Iranu pokraj Zaratustrine reforme, da kasnije kao Mithras postane mitski junak, rodjen iz stijene, koji hvata i ubija jednoga bika, iz kojega proističu sve korisne biljke i životinje, zapliće se i u borbu s bogom Sunca, koja se završava izmirenjem i uzdizanjem Mithrasovim u zaprezi boga Sunca u nebo. Mithrasov se kult očvijao u podzemnim svetištima, mitrejima, sa strana su bila kamena sjedala, a sasvim naprijed neka vrst oltarne slike s likom Mithrasa kako ubija bika. Pored ubijanja bika održavala se neka obredna gozba s kruhom i vodom te neko očišćavanje s vodom. Misteriji su imali vojničku razdiobu i prethodile su im razne kušnje, sedam stupnjeva nosili su imena: gavran, zaručnik, vojnik, lav, perzijanac, sunčani trkač, otac. Prodiranje astrološke slike svijeta u kasnoj antici za doba careva, na što nas sjeća i ovih sedam stupnjeva Mithrasovih misterija (sedam planeta) dovodi do promjene u eshatološkim shvaćanjima. Spasenje se premješta u krajeve nadzemaljskog svijeta. Sublunarni svijet podliježe utjecaju sudbine i moći zlih demona, a uzdizanjem u više sfere postizava se oslobodjenje. Posvećenje u misterijima smatra se kao prethodno poduzimanje putovanja na drugi svijet.

Misterijski kultevi uživali su u rimsko carsko doba izvanredno veliki ugled, mnogi su prolazili posvećenje u više misterija. Sam car Komod (18o-192) prošao je Mithrasove misterije.

Misteriji i kršćanstvo

O nekom stvarnom utjecaju misterija na kršćanstvo ne može biti ni govora. Ponajprije već iz nekih općenitih razloga. K.Prümm utvrdjuje, da se pravo cvjetanje misterija ograničuje na vrijeme od 15o do 3oo godina posl.Kr.

Jednako bi bilo pogrešno smatrati, da je poganska religija u doba rimskih careva već od početka bila u cjelini prožeta snažnim misterijskim kultevima. I tu se moraju uzeti velika ograničenja s obzirom na njihovu prostornu i društvenu rasprostranjenost, što je jedno s drugim uvjetovano. Upravo jer je na pr. Mitrin kult u prvom redu bio religija vojnika, njegova su glavna središta mjesta s vojnim garnizonima, što znači područja na državnoj granici i glavni grad. Glavninu domaćeg provincijskog pučanstva istočnjački su bogovi jedva gdje mogli u velikoj mjeri osvojiti, a k tome pravi misteriji tih bogova prema čitavom svom duhu bili su pristupačni samo manjim skupinama. Posebice na području Palestine u ukorijenjenoj izraelskoj tradiciji nije postojala nikakva nutarnja otvorenost i pristupačnost za strane religije. Sa strogim monoteizmom, koji je kršćanstvo dijelilo sa starozavjetnom religijom, sama po sebi postajala je brana prema svemu poganskom i svaka veća Pavlova poslanica daje o tome otvoreno svjedočanstvo.

Ako želimo pitanje odnosa misterijskih kulteva i kršćanstva pogledati u pojedinostima, onda ponajprije moramo uzeti u obzir ove dvije činjenice:

1. Kršćanstvo propovijeda p o v i j e s n u v i j e s t . Jedan već kroz stoljeća pripravljan Božji zahvat u povijesti je ostvaren. Plan spasenja je već objektivno izvršen i čeka samo, da se njegova dobra prenesu ljudima. Nasuprot toj snažnoj povijesnoj vijesti kršćanske nauke stoji tragički mit sa umiranjem i uskrisavanjem heroja. Pomoću gnoze on se može uzdići na jednu duhovnu visinu, ali nikad na razinu povijesti.

2. Jedna daljnja općenita oznaka kršćanstva jest njegovo j a v n o o d r e d j e n j e. Sv.Pavao to uvijek ponovno ističe (2 Kor 3,12; 4,2) a ono se osniva i samim Isusovim riječima (Mt 10, 26 s). I u socijalnom pogledu prakršćanske zajednice sa svojom jasno izraženom težnjom za osvajanjem cjelokupnog pučanstva može se samo površni promatrač isporediti s tajnim misterijskim društvima.

Kao posebni doprinos misterija kršćanstvu htjelo se pokazati na području nauke o spasenju. Tu ponajprije nema nikakve isporedbe izmedju osobe Bogočovjeka Isusa Krista i misterijskih bogova. Najznačajnije u Kristovu otkupiteljskom djelu jest njega žrtvena nakana. Nasuprot tome nema nikakve mogućnosti, da se patnja i umiranje misterijskih heroja shvati kao žrtva ili barem u nekom širem smislu na dobrobit čovječanstva upravljeno djelovanje. Što se o njima pripovijeda, samo su pasivna doživljavanja.

Još jedno dodirno područje misterija i kršćanstva jesu njihova nadanja i obećanja. No i tu su sličnosti samo na prvi pogled. Misteriji obećavaju kao najveće eshatološko postignuće putovanje na drugi svijet, koje stvarno predstavlja samo doživljaj unutar ovoga svijeta i već se za vrijeme posvete prethodno iskušava. Kršćanske nade u drugom svijetu nadilaze svako ljudsko poimanje te prethodno doživljavanje prekogrobnog blaženstva u opojnosti nekog zanosa nije neki normalni put osiguranja spasenja.

Konačno kršćanski posvetni sakramenti su u svojoj biti izvanredno jednostavni. Jedno pranje, pomazanje s polaganjem ruku, gozba: uživanje Gospodnjeg tijela pod prilikama kruha i vina. Motiviranje tih obrednih znakova dano je već u samoj nauci kršćanstva. Pranje je po naravi nametnuti simbol čišćenja od grješne krivice, negativne strane spasenja. Jednako je polaganje ruku i pomazanje simbol ojačanja snagom Duha Svetoga. Kršćanska obredna gozba u svojoj povezanosti sa žrtvom, koja joj je bitna, jest razumljiva sama po sebi bez ikakvih stranih utjecaja. Sva tri temeljna sakramenta pripadaju već jeruzalemskoj praCrkvi s pretežnom većinom od pokrštenih židova i tako nema mogućnosti za njihovo poganško podrijetlo.

Problem mogućnosti sinkretističkog nastanka kršćanstva jest napokon jedno pitanje cjeline. Nigdje na poganskoj strani ne susrećemo zajednički elemente, koji bi u svojoj cjelini i logičkom jedinstvu sačinjavali kršćansko vjerovanje. S druge strane naučni razvitak starog kršćanstva ne daje ni najmanji utisak naplavljivanja uvijek novih ulomaka misli iz punog, ali kaotičnog kotla. I najveći čarobnjački majstor svijeta nikad ne bi bio u stanju iz takve mješavine neravnomjernih elemenata, kakvu predstavlja poganski sinkretizam, stvoriti sintezu kršćanstva.

d) Kelti

Kelti su jedna grana Indogermana. Njihovo bi prvotno boravište bilo na području Češke i Bavarske. Početkom 6. stoljeća pr. Kr. šire se prema zapadu i istoku. Preko Galije su stigli do Španije i južnog Portugala. 390 su zauzeli Rim. Na istoku su došli sve do Male Azije, gdje su poslije 235 stvorili samostalnu Galaciju (uokolo današnje Ankare), kojoj su dali svoje ime; Grci su ih naime zvali galatai ili keltoi, a Rimljani galli. Početkom 4. st. naseljavaju britanske otoke. Od 300 godine su u opadanju, kod čega su snažno učestvovali Rimljani i Germani. Danas su još samo Irska i Škotska te otok Man keltski. U doba sv. Ireneja i sv. Jeronima bio je keltski u Lyonu i Trieru još pučki jezik.

Cezar tvrdi, da su keltski svećenici, druidi, odlučno bili protivni pisanju njihovih svetih tradicija. Zato nema sačuvanih nikakvih religioznih tekstova. Izvori, iz kojih uglavnom upoznajemo keltsku religiju, jesu grčki i rimski pisci te ostatci mitike u najstarijoj književnosti Irske i Walesa.

Cezar tvrdi, da su Gali vrlo religiozan narod: "Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus" (De bello Gallico, VI, 16).

Kelti su štovali velike prirodne sile: s u n c e , m o r e i v j e t a r. Irskog kralja Loegaire, suvremenika sv. Patrika, zarobili su njegovi neprijatelji, ali su ga ponovno pustili na slobodu na temelju njegove zakletve "suncem i vjetrom", da ih ne će više mučiti. No on je zadanu riječ prekršio i umro naglom smrću. Tragovi kulta sunca, mora i vjetra žive još u irskim osobnim imenima (Mac Greno = sin sunca, Mael Tolae = štovatelj osjeke ili plime, Mael Anfaid = štovatelj vihora). Imali su i mjesečevu godinu, a svetkovine su im otpočinjale s porastom mjeseca.

Kelti su štovali i d r v e ć e. Prema Pliniju St. (Nat. Hist. XVI, 249) najsvetije drvo u Galiji je bio hrast. Hrastove gajeve druidi su izabirali za svoje obrede. Osobito je bila velika njihova djelotvornost, ako se na kojem hrastu našla imela, isto tako sveta biljka. Sakuplja se s posebnom svečanošću. Pod hrast se dovedu dva bijela bika, kojima su rogovi sad prviput svezani, u bijelo odjeveni svećenik se penje i zlatnim srpom odsijeca imelu, odsječena grana se zamata u bijeli plašt. Tad zakolju žrtvene životinje i mole Božju naklonost.

Kelti su poznavali i mnoštvo osobnih bogova. Cezar izvješćuje, da prije svega štuju Merkura, zatim Apolona, Minervu, Jupitra i Marsa, ali nije jasno, koja je božanstva s tim rimskim imenima htio označiti (n.dj. VI, 17s). Nešto kasnije pjesnik Lukian spominje tri keltska božanstva: Teutates, Esus i Taranis. Slijedeća božanstva možemo smatrati kao donekle sigurna:

L u g je jedini bog, koji je zasvjedočen za čitavo keltsko područje, postoji oko 15 mjesta s imenom Lugudunum (izmedju ostalih Lyon i Leiden). To je vjerojatno bog, koga Cezar označuje kao Merkura, pronalazača svih umijeća te zaštitnika obrta i trgovine. T a r a n i s je bog oluje i neba ("Jupiter"), koji se crta s jednim kotačem. T e u t a t e s (ime je povezano s riječju za "puk", "pleme", isp. deu-tsch) je plemenski bog štovan pod raznim imenima, izgleda da je imao ratničko obilježje i vjerojatno je istovjetan sa Cezarovim "Marsom". Smijemo pretpostavljati, da se radi o tom božanstvu, kad se govori u poganskim zakletvama, Tongu

do dia tonges mo thuath, "Zaklinjem se bogom, kojim se zaklinje moj narod".

Cezar spominje da je D i s P a t e r praotac Kelta. Njemu bi u Irskoj odgovarao D a g d e, "dobri bog" i Eiochaid Ollathair, "veliki otac"; on je gospodar nad životom i smrću te darivatelj izobilja. Dagde je imao kćerku B r i g i t , koja je bila pjesnikinja i boginja kulture; ona bi odgovarala Cezarovoj Minervi.

Značajna su bila i ženska božanstva; često je bilo njihovo zajedničko ime M a t r o n a e ili M a t r e s . Očito da se tu radi o boginjama plodnosti, boginji majci, koja se katkad pojavljuje i u životinjskom liku (E p o n a = boginja konja). Matronae su na reljefima obično prikazane kao tri mlade žene u dugoj odjeći. Postojale su i ratne boginje kao i mnogobrojne boginje rijeka i izvora.

Čuvari vjerskih predaja bili su d r u i d i. Istodobno su bili odgojitelji mladeži, suci i svećenici, no bavili su se gatanjem i magijom. Bilo je i ženskih druida, kao proročica i gatalica. Druidi su rješavali svadje, i ako se uvrijedjena osoba nije htjela podvrgnuti njihovoj odluci, isključili su je od žrtava, što je bila najveća njihova kazna. Prema izvještaju Diogenesa Laertiusa druidi su svoje izreke zaodjevali u zagonetke i nejasne riječi i učili su "da se mora štovati bogove, da se ne smije činiti zlo i da se mora pokazivati hrabro držanje".

Cezar ističe, da je njihova glavna nauka bila, da duše ne umiru, nego poslije smrti ulaze u druge ljude (n.dj. VI, 14). Valerius Maximus naglasuje, da je kod Kelta bila tako jaka vjera u besmrtnost, da su običavali posudjivati svote novaca, koje su se trebale vratiti istom na drugom svijetu. Primjeri ponovnih radjanja nalaze se razasuti po staroirskoj književnosti. Samo nije jasno, da li se sve duše tako ponovno radjaju ili je to povlastica istaknutih ljudi.

Imali su mnoštvo praznovjernih običaja. Spomenuli smo već slučaj s imelom. Plinije St. govori takodjer o nekoj biljci zvanoj selago: "Nju sakupljaju bez upotrebe željeza i provukavši desnu ruku kroz lijevi rukav tunike, tako reći kradući. Odjeća mora biti bijela, noge oprane i gole. Prije sabiranja prinesla se žrtva od nešto vina i kruha. Galijski druidi vele, da se biljka nosi kao čarobno sredstvo protiv svakovrsne nesreće i da je njezin dim dobar protiv bolestima očiju" (Nat.Hist. XXIV, 1o3).

Medju žrtvama spominju se često i ljudska bića. Diodorus Siculus izvješćuje: "Ako žele proročanstvo u važnim stvarima, tada vrše neobičan i nevjerojatan obred. Ubiju nekog čovjeka ubodom noža u predjelu iznad ošita, i nakon njegova pada proriču budućnost na temelju trzanja udova i načina, na koji krv njegova struji. Na tu vrst proricanja polažu veliku važnost, jer je to stara baština" (Historiae V,31). I Cezar spominje ljudske žrtve te ističe: "Oni vjeruju, da je žrtvovanje takvih, koji su uhvaćeni pri grabežu ili kradji, ugodno besmrtnim bogovima; ali ako im takvi nisu na raspolaganju, tad žrtvuju nedužne" (n.dj. VI,16).

Kelti nisu poznavali likove bogova u pravom smislu riječi. Cezar doduše spominje mnoge Merkurove slike, ali je značajno, da niti jedna statua nadjena u Galiji ne potječe iz vremena prije rimske okupacije. Statue u klasičnom smislu, djela umjetničke vrijednosti, izgleda da nisu nikad našla prijema kod Kelta. Njihova predodžba kipa bila je prilično bezobličnа, jednaka nekom drvenom panju ili grubom kamenom stupu s nejasnim obrisima ljudskog tijela i glave. Zato opaža Lukian, da su keltski božanski

likovi bez estetske vrijednosti i da na promatrača čine strašan učinak.

Kako Kelti nisu imali pravih božanskih likova, jednako tako nisu imali niti pravih hramova. Sveta su im mjesta obično bila u hrastovim šumama. Na njima se bogovima prinosilo zlato, srebro i vrijedni predmeti. Često puta se kao mjesto boravišta božanstva smatralo plitki ribnjak ili močvarno područje; takav je slučaj bio s Belenos u Toulouse-u; štovanje se tih božanstva sastojalo u bacanju vrijednosnih predmeta u vodu, dok hrpa nije bila vrlo velika.

Mnogi zanimljivi tragovi poganstva ostali su sačuvani u staroj irskoj književnosti. Tako se veli, da bogovi nisu potpuno iščeznuli, nego da su se povukli na obljubljene brežuljke i uzvisine, da bi u ograničenom opsegu provodili neki tajanstveni život. U ovom stanju poznati su kao A e s S i d e , ljudi južnog brežuljka. Brojna takva mjesta bila su utvrde ili značajnija mjesta u poganskim vjekovima. Prigodice, naročito u predvečerje starih poganskih svetkovina B e a l t a i n e i S a m a i n (svibanjski dan i 1. studeni kao Nova Godina), Aes Side bi lutali naokolo i ukazivali se ljudima. Tijekom kršćanskog razdoblja sve su više potiskivani i postaju maleni S i d h e o g a , što znači duhovi u ljudskom liku, vile. Njihovo je uzmicanje išlo i dalje, jer se u kasnijim pričama pojavljuju kao siabhrai, sablasti.

e) Germani

Prijeporno je pitanje, da li narodi germanskog jezika pripadaju jednoj jedinstvenoj rasi. Takodjer je još nerješeno pitanje podrijetla i najstarije povijesti nordijskih naroda. Kad se ledenjak iznad Skandinavije i sjeverne Njemačke oko 12.ooo pr.Kr. počeo topiti, tamo su se naselili ljudi, u Danskoj oko lo.ooo pr.Kr., u Švedskoj oko 8.ooo pr.Kr. Prije se mislilo, da indoevropski Germani nastupaju istom u brončano doba (15oo-5oo pr.Kr.), ali skeletni nalazi iz južne Švedske daju vjerojatnost, da je pučanstvo već u doba od 8ooo-5ooo pr.Kr. bilo germansko. Nordijsko-germanska kultura imade vjerojatno svoje podrijetlo u sjeverozapadnoj Njemačkoj.

Za najstarije razdoblje germanske kulturne i religijske povijesti isključivo smo upućeni na arheološke nalaze, za brončano doba pridolaze crteži na pećinama i neka mjesna imena. Istom iz željeznog doba posjedujemo pismene izvore, i to latinske pisce kao Cezara, Tacita (Germania) i dr. Nas ovdje zanima religijsko stanje Germana u tom historijskom razdoblju. Moramo razlikovati religiju južnih Germana i Skandinavaca; ova je posljednja mnogo bolje poznata.

Tacit izvješćuje, da Germani časte Merkura, Marsa i Herkula. U njima bi se nazirali Odin, Tyr i Thor. Prvom su se prinosile ljudske žrtve. Osim toga Tacit spominje štovanje boginje Nerthus, "id est Terra mater". Na kult te "majke zemlje" spada, da kola i boginjin lik voze na jedno jezero i tamo ih robovi peru. Njih se kasnije ubije (Germania, c.9,39, 4o). Kod Anglosaksonaca se može iz sedmičnih imena Tuesday (Tiwesdaeg), Wednesday (Wodnesdaeg), Thursday (Thunresdaeg) i Friday (Frigedaeg) zaključiti na bogove Tiwaz, Wodan, Thunor (Donar) i Frig.

Od nordijskih bogova najvažniji su:

O d i n (W o d a n) je bog vjetra, oluje i rata; kralj je bogova i otac ljudi. Jednook je otkako je jedno oko dao divu Mimiru u zalog za postizavanje mudrosti. Pronašao je rune te poznaje budućnost i tajne stvari, bog je i magičkog umijeća. Prikazan je kao veliki starac s dugom bijelom bradom, veliki mu šešir zaslanja lice, a u ruci drži dugačko koplje, Gungnir, na kojem su naslikane rune; konj mu se zove Sleipnir, brži je od svih drugih, jer imade osam nogu. Kao bog rata Odin stoluje u Walhalli, "dvoru palih". Taj raj junaka je izgleda u početku bio carstvo mrtvih. Pali ratnici dolaze poslije smrti Odinu. On je uredjivač svijeta, ali ne njegov stvoritelj. U njegovu nebeskom boravištu do nogu mu leže dva vuka, a na ramenima dva gavrana: Hugin (misao) i Munin (sjećanje); gavrani su njegove omiljele ptice, ptice oluje, leševa i predznakova. Jedan mitski motiv je osobito zanimljiv. Iz nepoznatog razloga Odin je visio na drvetu, koje je ljuljao vjetar, kroz devet noći, ranjen kopljem, posvećen samome sebi. Devet je dana bio bez hrane i bez pomoći, očiju uprtih u zemlju. Tad je njegov pogled pao na znakove runa otkrivši njihov smisao: odmah je bio oslobodjen i odriješen s drveta kao plod, koji bi dozorio za vrijeme tih tjeskobnih dana. Neki tu vide utjecaj kršćanstva, ali se može raditi i o nekom obredu misterijskih posvećenja.

T y r (T i w a z) je takodjer bog rata i čuvar zakona. Njegovo je simboličko oružje kratki mač i smatran je Wodanovim sinom, kome Tyr, prvotni bog rata ustupa svoje mjesto, jer se u boju koplje pokazalo nadmoćnije od mača, kako misli R.M.Meyer. U čast Tyra obdržavao se ples s mače-

vima. Tacit izvještćuje, da su lagano obučeni mladi ruževi poskakivali medju mačevima i ispruženim kopljima (Germania 24). Jednoruk je, jer ga je lukvastvom osakatio vuk Fenrir, utjelovljenje zla, koji će se na koncu svijeta kod sumraka bogova boriti protiv Wodana. Bogovi ga vežu s prividno krhkim vezom, a on za potvrdu njihove dobronamjernosti traži da jedan od njih stavi u njegovo ždrijelo svoju ruku. Tyr je to učinio i mogao je spasiti svoju ruku naglo je istrgnuvši, ali on je također i bog prava, čuvar ugovora pa se htio žrtvovati. Ta povezanost boga rata i prava ostavila je tragove u nekim germanskim pravnim običajima. Tako baciti koplje na neprijatelja u znak zauzeća posjeda. Bitka je zapravo sudski postupak, gdje svaki brani svoju stvar i gdje bogovi izriču presudu. Zato se točno uriče dan i mjesto bitke, što Rimljanima nikako nije bilo na pameti, nego samo uništenje neprijatelja.

T h o r (D o n a r) je kako njegovo ime označuje bog grmljavine. Pučko pjesništvo ga slavi kao najvišega boga. Bog oluje je također blagotvorni bog, koji oplodjuje oskudnu skandinavsku zemlju. Donosi bogatstvo i blagodati mira. Na sjeveru ga štuju sve do zadnjih izdanaka poganskih vremena, i to u svakoj prilici. Zazivaju ga u morskim pothvatima i prije boja. Kod svečanosti njemu se prikazuje prva čaša. Njegov čekić posvećuje ženidbe i svečane ugovore. Njegovo se ime nalazi i na grobovima. Nasuprot staračkog i razboritog Wodana on je mladolik, a često grub i žestok. U trondhjemskom svetištu se vidi njegov lik od zlata i srebra kako stoji na veličanstvenim kolima, koja vuku dva jarca s rogovima od dragocjenih metala. Šum grmljavine sliči valjanju kola. Njegovo običajno oružje jest čekić, koga su skovali patuljci i koji se vraća u njegovu ruku, kad dostigne svoj cilj. U pjesmama Edde, on je Odinov sin. Dakle, oko 800 godine Odin je prestao biti bog oluje i postao bog neba, jer Thor može biti samo sin boga neba.

N j ö r d , F r e y i F r e i a spadaju u skupinu bogova, koji nose posebno ime V a n i (Vanen) za razliku od dosad spomenutih zvanih A z i (Asen). Ovi se ističu kao bogovi snage i djelatnosti. Vani su pak bogovi sjetilnosti i miroljubivosti. No uspješnom borbom Vani sebi osiguravaju mjesto medju Azima. Sva tri Vana su bogovi plodnosti.

Njörd je otac Freya i Freje, bog je moreplovaca, upravlja vjetrovima i umiruje more; istovjetan je s Tacitovom Nerthus. Kult mu je povezan s Freyovim.

Frey je sin Njördov, bog je plodnosti te daje ljudima mir i bogatstvo. U Upsali ga vidimo izmedju Thora i Odina i pripada mu najveća čast medju njima. Pri koncu zime mlada svećenica je obilazila poljska naselja vozeći kola na kojima je stajao Freyov lik u ljudskoj veličini i bogato urešen. Svagdje su ga dočekivali s darovima i žrtvama, jer je donosio zalog dobre žetve. Posjedovao je čudesni brod, Skidbladnir, koga su sagradili patuljci, koji je uvijek imao pogodan vjetar i smanjivao se po volji do veličine jedne igračke, koju se može staviti u džep. Svinja je bila njegova najvažnija žrtvena životinja. Frey je junak jedne lijepe pjesme u Edda, pjesma Skirnirova. Jednog je dana sjeo na Odinovo prijestolje. S nebeskih visina gledajući zemlju u carstvu divova opazio je krasnu djevojku Gerd. Zrak i more se svijetle od sjaja njezinih ruku i njezine kose. Njezinu ljubav izvojevao mu je Skirnir, ali istom s magičkim načem; strah od runa i prokletstava slomio je Gerdin otpor. Nakon devet noći slavit će se ženidba u gaju Barri (barr=žito), što je očita aluzija na dozrijevanje šita.

Freia je kćerka Njördova. Imade mnogo zajedničkih crta s najodličnijom boginjom medju Azima, F r i g g , ženom Odinovom da ih je često nemoguće razlikovati. Poput svoga oca Njörda ona podjeljuje kišu i sunce, bogatstvo i plodnost; boginja je uskrsnule proljetne prirode. Nju se vidi kako po svijetu traži izgubljenog muža prolijevajući zlatne suze ili kako se tješi s ljudima, bogovima, divovima i patuljcima utjelovljujući čežnju ljubavi i sjetilnosti. Posvećen joj je petak. Imade takodjer i ratničku ulogu te dijeli s Wodanom junake pale na bojnom polju; tako bi se u njoj moglo nazrijevati prvu od Walküren, Wodanove službenice, koje na konju zrakom lete, da označe za junačku smrt odredjene i poslije bitke, da ih dopreme u Walhallu. Posjeduje kola, koja vuku mačke i uvela je kod Aza magiju. Konačno Freia je boginja ljubavi i raskalašenosti, koja sama u svemu prednjači.

Neki bogovi često zaokupljaju predodžbeni svijet Nordijaca, ali nemaju pravoga kulta. Tako bog H e i m d a l l. On je bog svakog početka. Svi se ljudi nazivaju "sinovima Heimdalla". Pridjevak "najbjelji bog" naznačuje, da on započinje dan. Čuvar je bogova, koji sve čuje i vidi.

L o k i je posebna vrst božanstva, sluga i pomoćnik bogova, ali takodjer njihov lukavi neprijatelj i začetnik svega zla. Brat je ili pobratim Odinov te pratilac Thorov. Odinu dariva koplje Gungnir a Freyu brod Skidbladnir. S divskom ženom Angrboda radja dva čudovišta, vuka Fenrir koji je mogao u svoje dvije razvaljene čeljusti držati nebo i zemlju, kao i zmiju Midgard, čiji su koluti toliko široki, da mogu obuhvatiti svijet. H e l, koja vlada nad carstvom mrtvih, bila bi takodjer njegova kći. Najgore mu je djelo smrt Balderova. Zato je kažnjen i svezan na jednu stijenu do konca vremena. Nad glavom mu je bila zmija, koja je kapala otrov. No Lokijeva žena, S k a d i, podržavala je tanjurić pod zmijinim žalcem i tako zaštitila njegovo lice. Ali kad mora ići isprazniti tanjurić, otrov pada po Lokiju i on se grči tako žestoko, da se čitava zemlja trese. Tako će biti do sutona bogova, kad se ponovno razvežu sve sile zla, on će raskinuti svoje okove i krenut će prema Walhalli, na čelu svih neprijatelja bogova, da uništi svijet, koji je pomogao sagraditi.

B a l d e r je bog svjetla i brat blizanac H ö d u r a , predstavnika tame. Sin je Wodanov, najljepši je i "najbjelji od Aza". Sve je usredotočeno u matu o njegovoj smrti. Zli predznaci u snu pokazuju, da je njegov život u opasnosti. Frigg, njegova majka, misli da će ovo biti sigurna obrana Balderova; njegova sjajna ljepota svima se svidja pa će zatražiti zakletvu od svih stvari i svih stvorenja, da mu ne će učiniti zlo. Bogovi se sad s njim zabavljaju, nabacujući na njega strijelice, kamenje, a njemu to ništa ne škodi. Loki, preobučen u ženu, saznaje od Frigg, da zakletvu jedino nije tražila od jednog malog izdanka imele, koja je tjerala na zapadu Walhalle, jer joj je izgledala suviše mlada i bez opasnosti. Loki nabere te imele, načini od nje strijelicu i pomogne je odapeti Höduru, koji slijep nije sudjelovao u igri. Balder je pao smrtno ranjen. Tijelo su mu spalili na jednom brodu i žena mu Nanna pogiba od očaja u tom plamenu. Carstvo mrtvih obećaje povratiti Baldera, ako ga budu oplakivala sva stvorenja. Ali u divovsku ženu preobučeni Loki jedini ne plače i tako Balder ne uskrsava; zato je Lokija stigla gore navedena strašna kazna.

Kozmogonija

Germani su sigurno imali kozmološke mite, ali nema znakova, da su ti miti ikada poprimili povezani oblik prikaza o podrijetlu i koncu svijeta, kakav nalazimo u najveličanstvenijoj Eddinoj pjesmi, Völuspa. Tu imade dosta i kršćanskog utjecaja, jer su Vikinzi (Normani) na svojim putovanjima došli u dodir s drugim religijama.

Völuspa znači "Proročanstvo Völve". U prvoj kitici proročica zazvavši Odina nagovara "sinove Heimdallove". Tad opisuje prastanje:

Bješe doba prađavno, Ymir obitavaše tu:
ne bješe pijeska nit mora nit morskih valova,
nit zemlje dolje nit neba gore,
golemi bezdan, no trave nigdje.
(Kitica 3)

Za ovoga samotnog Ymira na početku stvaranja jedna Eddina pjesma kaže:

Iz tijela Ymirova
bješe stvorena zemlja
a iz krvi more,
brda od kostiju,
drveće od kose
a od lubanje nebo.
(Grimnismal 4o)

Drvo svijeta Yggdrasil, golemi jasen, imade svoje korjenje kraj studenca Urd i tu izviru boginje sudbine (N i r n e n): Urd ("Postalo"), Werdendi ("Ono što postaje") i Skuld ("Ono što će ubuduće postati").

Bogovi su uredili prvotni kaos, a konac svijeta donijet će odmazdu sputanih zlih sila. Tada će nastupiti "sumrak bogova" (Ragnarök): sunce će se ugasiti, zemlja izgorjeti i potonuti u more. Ali će se iz mora uzdignuti obnovljena vječno zelena zemlja: "Polje će nesijano klijati, sve se zlo preobraća u blagoslov, Balder će se povratiti. Tad će doći Moćni na sud, Jaki odozgora, koji vlada nad svime".

Kult

U najstarije doba nisu imali hramova. Kult se odvijao u gajevima i drugim svetim mjestima. Kasniji hramovi sastojali su se iz većeg dijela za žrtvenu gozbu i manjeg, gdje su stajali likovi bogova. Prvotno su postojali likovi božanskih atributa: kola, brodovi, oružje (koplje, čekić, mač), životinje (konj, gavran, jarac, mačka).

U nordijskom kultu možemo razlikovati javne žrtve (blot), kultne igre i obiteljske obrede.

U starije doba prinosile su se žrtve od različitih predmeta, na pr. životinje, jantar, metalna orudja, i to na razne načine: vješanjem na drveće, zakapanjem u zemlju, uranjanjem u izvore, spaljivanjem na svetom mjestu. Blot u doba Vikinga jest poglavito žrtva klanica, koja se obavljala u hramu. Klalo se konje, goveda, svinje i koze. Krv se sakupljala i njom se škropio žrtvenik, zidovi hrama i učesnici. Na blot je spadala i žrtvena gozba. Zajednica je jela konjsko meso te uživala masnu juhu i medicu. Najprije se pio Odinov vrč za postignuće pobjede, zatim Njördov

i Freyev kao molba za novu godinu i mir. Prilikom blota se takodjer proricalo, na pr. bacanjem štapova. Javne blot su se održavale u odredjeno vrijeme. U Švedskoj velika državna blot se održavala izgleda svake devete godine u Upsali. Godišnje su bile tri svečane blot: velika jesenska blot u početku zime 14. listopada, kod koje se žrtvovalo "da se ishodi nova godina", sredozimska blot 14. siječnja, kod koje se žrtvovalo za novi poljski urod i konačno blot, u početku ljeta, kod koje se žrtvovalo za mir i kraljevu pobjedu.

Svečanost usred zime zvala se Jul (Jul je riječ, koja u nordijskim zemljama označuje Božić). Sredina zime je vrijeme, kad duše pokojnika lutaju okolo, pohadjaju ljudske stanove: one čak zahtijevaju, da im se pripravi jedna soba i da se ne zaboravi prostrti im stol. S druge strane julska krupica, julsko pivo su u izravnoj vezi s novom žetvom, za svečanim se stolom posadi slamnata lutka, stoci se daje zadnji snop, slama se rasprostire po zemlji i ljudi na nju liježu, da spavaju.

Postojale su i ljudske žrtve. U tu svrhu su obično služili robovi, zarobljenici ili kupljeni ljudi. Ali nije uvijek bilo tako. Uistinu jedan vrlo stari običaj u nordijskim zemljama, a čiji se tragovi nalaze i u Njemačkoj zahtijevao je, da se vladara ubije, kad je niz loših žetvi ili vidnih neuspjeha dokazao, da je lišen svojih vladarskih kreposti. Što više poznat je jedan norveški kralj, koji je godine 989 obnovio Ifigenijinu žrtvu žrtvujući svoju vlastitu kćerku, da ublaži bogove i postigne pobjedu. Jedan drugi je žrtvovao sedam svojih sinova za produženje svoga života.

Kralj je bio vrhovni svećenik. Ostali javni službenici blota vršili su to u njegovo ime. Kuće domaćina nije trebao svećenika, kad su se obavljale privatne žrtve u njegovoj kući. Svećenice, koje su historijski zajamčene, bile su prije svega proročice i čarobnjačice.

Postojanje nordijskih obrednih igara može se rekonstruirati na višestruki način. Bogovi su se vozili u kolima od mjesta do mjesta, maskirani su svećenici izvodili mimičke plesove, konjske trke i lovljenje ždrebaca imali su religiozno obilježje.

Vožnju bogova već spominje Tacit a kod Deibjerga na Jütlandu pronadjena su kultna kola. U jednoj se bajci pripovijeda, kako se varalica Gunnar Helming izdaje za Freya i u njegovim se kultnim kolima po zemlji okolo vozi. Imena četiriju mjesta u Wästergötlandu (Švedska) svojim sastavnim dijelom Asaka (ass-ekkla, "vožnja bogova") naznačuju put jedne takve kultne vožnje.

Našlo se i više svećeničkih slika u životinjskim maskama, koji očito izvode jedan mimički ples. Neki nose čekić i koplje, poznate atribute bogova. Mnogo toga je ostalo i u karnevalskim povorkama.

Obiteljski kult obuhvaća s jedne strane obrede za razne prilike čovjekova života, a s druge strane obiteljske žrtve i svečanosti. Bračni par se posvećuje čekićem "s rukom Vare (boginje ugovora i zakletve)". Rodjeno se dijete predstavlja ocu, koji odlučuje o njegovu izlaganju ili ostanku. U posljednjem slučaju polijeva se vodom i prema odredjenim pravilima utvrdjuje mu se ime. Kod prvog zuba prinose se darovi, itd. Prilikom smrtnih slučajeva držala se pogrebna gozba. Kućni kult se prije svega prinosio e l f i m a , vilinskim bićima, medju njima se vjerojatno imaju razumijevati i pokojni pretci. To se razabire izmedju ostalog iz činjenice, da se alfablot održavala zimi, zima je "vrijeme otaca".

Vjerojatno je spomenuta svečanost Jul bila posvećena elfima. Kao žrtveni dar u kućnom je kultu služio prije svega maslac, koga su u prastaro doba stavljali u male udubine u stijeni, na prozor ili grobove.

Nordijska je pobožnost naravno kao svaka religija uključivala u sebi vjeru u bogove, ali mnogo toga govori, da ona, barem u kasnije doba, nije u tom imala svoje težište. U dnevnom životu pouzdavao se Nordijac prije svega u "niža" bića i sile, odnosno bojao ih se te je u službenoj religiji bilo najvažnije redovno i pravilno izvršivanje žrtvenog kulta. Vjera u neodredjene sudbinske i prirodne sile, strah pred zlim dusima i žrtve bogovima bila su tri temeljna stupa nordijske pobožnosti.

Medju sudbinske moći spadaju već spomenute N o r n e n . Pojedini čovjek imade svoju h a m i n g j a , "sreću", koja odredjuje njegovu sudbinu te svoju više osobno shvaćenu F y l g j a , "pratilicu", zaštitnog duha, koji se katkad pojavljuje u životinjskom liku i nekad stoji u vezi sa cijelim klanom. Povezanost sa sudbinom imaju takodjer i W a l k ü r e n , službenice Odinove, koje izabiru one, koji trebaju pasti u boju.

R a n vlada u moru, N i x u rijekama. Osim toga mogu svetima biti brda, drveće, izvori i kamenje. Islandski seljak smatra neko brdo tako svetim, da ga nitko ne smije neopran pogledati.

U svakodnevnom životu a naročito u odredjeno vrijeme ljudi su izloženi napadajima raznih vraščića, divova i drugih zlih sila.

Vraščići nekad nisu veći od palca, bradati su i imaju starački izgled, na srazmjerno velikoj glavi nose kapicu, koja ih po volji čini nevidljivima. Domaći vraščići prebivaju u šupama, stajama ili podrumima. Donose vodu, čiste staju, kuhaju, idu tražiti pivo, češu konje. Dok izmedju njih i domaćinstva vlada sklad, u kući ide sve u redu; ako iz nekog razloga dodje do razmirica, ljudi odmah imaju nesretnu ruku: razbijaju tanjure, opaljuju prste, prosipaju zdjelu s juhom. Čuje ih se kako se smiju i predaju se svojoj zlokobnoj igri. Najčešća je njihova opačina, da podmoću krivu djecu. Za pomirbu s njima, odnosno da se sačuva njihova dobrohotnost, potrebno je pripraviti jelo i pilo. Na Božić im treba prepustiti ognjište, da mogu na njem kuhati.

Divovi su predstavnici svega što je neprijateljsko u prirodi, svega što je u njoj ostalo neukroćenoga. Od prvotnog diva Ymir proizlazi bitak svijeta. Takodjer u stvorenom i uredjenom svijetu njegovi potomci zadržavaju ljubav za prastari kaos, instinkt za rušenje svega što je oblikovano, mržnju za sve što nebo čini ugodnim a zemlju nastanjivom. Oni su geniji zime, oluje, leda, žestoke vrućine, divljega mora.

Protiv tih zlih bića borilo se zaklinjanjima (galdrar), koja su poznata od najstarijih vremena do danas. Ona se često nalaze na kamenju ispisanom runama. I same rune se upotrebljavaju kao magički znakovi.

Čudoredje

Blot, glavno očitovanje stare nordijske religije, iščeznulo je uvodjenjem kršćanstva jednako kao i stari germanski bogovi. No na području morala bilo je teških borbi. Glavne kreposti nordijske religije bile su čast i povezanost roda. Kad se sin Egila Skallagrimsson utopio, tuži se otac:

Strašna bješe jama
koju val provali
u rodbinskom dvoru moga oca.
-(Sonatorrek)

Gubitak sina prije svega znači kidanje jednog članka obiteljskog lanca. Ovo pomanjkanje može se ispuniti samo krvnom osvetom, zato je krvna osveta bila sveta dužnost. U svim sukobima života je vrijedilo pravilo, da je čast vrjednija od života. Stoga je veće zlo krasti nego ubijati i zato se svaka uvreda mora oprati krvlju. Tko je izgubio čast, jedan je N i d i n g i isključuje se iz zajednice.

Iz nordijskog morala slijedi, da ima vrijednost samo snažni život. Slabunjavu su djecu izlagali u šumi te imade znakova, da su stare ljude podvrgavali ritualnom ubijanju.

f) Slaveni

Predkršćanska religija slavenskih naroda vrlo slabo nam je poznata, jer ne postoje nikakvi izravni izvori iz toga doba. Upućeni smo na neizravne izvore: kronike i putopise, propovijedi protiv poganskih običaja, kasnije pučka vjerovanja i arheološke nalaze. O etičkom životu Slavena nemamo u tim izvorima nikakvih podataka.

Prokopije iz Cezareje u svojoj knjizi o ratu protiv Gotima govori, da Slaveni "vjeruju, da postoji samo jedan bog, proizvoditelj groma i jedini gospodar svega, te mu žrtvuju bikove i svakovrsne žrtve". Kronika sjeveronjemačkog svećenika Helmolda iz godine 1167/68 izvješćuje o zapadnim Slavenima, da oni usprkos svoje vjere u svakovrsne božanske sile ne poriču jednog jedinog Boga, koji u nebu ostalima, koji su njegove krvi, zapovijeda.

Da se oba ova izvještaja odnose na indogermanskog boga neba, izgleda vjerojatno. Igorova kronika (12.st.) spominje njegovo rusko ime: P e r u n, u Kijevu je stajao njegov drveni lik "sa srebrnom glavom i zlatnim brkovima", koga je knez Vladimir god. 988 dao srušiti. Hrast je bio njegovo sveto drvo. Ruski izvori spominju više puta također D a ž b o g a (bog darivatelj, djelitelj bogatstva), jednom poistovjetovan sa suncem. Dažbog je usko povezan sa S v a r o g o m, S v a r e ž i ć e m kod zapadnih Slavena, koji bi bio bog vatre. Imade znakova da se vatra smatrala svetom.

Daljnji ruski izvori spominju boga V o l o s, boga stoke. Zatim boginju M o k o š, koja je u kasnijem pučkom vjerovanju živjela kao zaštitnica ženskog ručnog rada, naročito predenja; neki povezujući njezino ime s vlagom, mokrinom, vide u njoj personifikaciju hraniteljice zemlje.

Kod zapadnih slavena imena bogova napadno se jako izmjenjuju, ovdje se vjerojatno radilo o mjesnim oznakama jednog najvišeg boga ili naprosto o mjesnim bogovima. Najpoznatiji je bog S v a n t e v i t. Danski povjesničar iz 12. st. Saxo Grammaticus opisuje njegov hram u Arkona na otoku Rügen, koji je u naše doba iskopan. U korijenu njegova imena nalazi se riječ svet i jedan u osobnim imenima česti završetak - vit a ne kako bi Nodilo htio sveti Vid. Imao je četiri glave a visok osam metara. K njegovim oznakama spadao je mač, a u boju je jahao na bijelom konju, koga su smjeli hraniti i jašiti inače samo svećenici. Osim ovog ratničkog obilježja Svantevit je imao također neku vezu i sa žetvom. Saxo pripovijeda, da se svake godine poslije žetve narod sakupljao pred hramom u Arkona: prvog je dana svećenik sam u svetištu prinosio žrtve i naljeve, sutradan je iz okolnosti žrtvovanja prekazivao buduću žetvu, zatim se u raskalašenoj gozbi žrtvovano potrošilo. U Stettinu i na nekim drugim mjestima štovali su boga T r i g l a v, koji "je vladao nad trostrukim carstvom, tj. nebom, zemljom i podzemljem". U ova dva slučaja možda se radi samo o epitetonima najvišeg boga.

Helmold također govori, da Slaveni svode "sve dobro na jednog dobrog boga a zlo na jednog zlog boga", koga nazivaju "u svom jeziku Černebog, što znači crni bog". "Bielbog" je istom nastao u XVI. st. Ovaj dualizam je bio nepoznat starim Slavenima, nego je ili kršćanskog podrijetla ili iranskog utjecaja, ali istom u rano historijsko doba posredno preko Male Azije, Bizanta i južnih Slavena.

Osim ove "više religije" postojala je kod Slavena i "niža religija", koja je ostavila svoje tragove u pučkom vjerovanju sve do danas. Prokopije takodjer izvješćuje za Slavene: "Oni časte rijeke i nimfe i druge demone te im prinose, takodjer svima njima, žrtve". Novgorodska kronika govori o štovanju "jezera, studenaca i drveća". To pretpostavlja vjeru u neka tajanstvena bića, više ili manje osobna, obdarena nekom moću: nimfe, vile. Suvremeni folklor pomaže nam razumjeti ta posredna bića izmedju bogova i ljudi. Za Srbe i Bugare vile su lijepe mlade djevojke, koje izvode svoje plesove jedne po brdima, druge po rijekama, treće po šumama. Slične su ruske "rusalke" (od lat. Rosalia).

O žrtvama imademo izvještaja kod istočnih i zapadnih Slavena kao i o hramovima. Biskup iz Mersebourga u 11. st. Thietmar kaže, da prije polaska u bitku ili nakon pobjede žrtvuju bogovima: "Njihov gnjev ublažuju krvlju ljudi i životinja". Već smo spomenuli Svantevitov hram na Rügenu. Bio je četverouglast sa stranicom dužine 2o m, u sredini je stajao lik boga okružen zavjesama na četiri stupa. Hram je bio od drveta i vjerojatno po nordijskom uzoru.

Jedan sovjetski arheolog tvrdi, da je u iskapanjima vršenim od 1948 do 1951 5 km južno od Novogoroda, našao tragove jame kružnog oblika s osam izbočenih polukrugova te s jednom jamom u sredini, koja je sadržavala još gnjilu osnovicu jednog stupa. To bi bilo jedno svetište, u svakom bi polukrugu gorila sveta vatra, jer se pronašlo petrificiranog hrastovog drveća s pepelom i pijeskom, u sredini bi bio lik Peruna (Brèves communications de l'Institut d'histoire de la culture matérielle de l'Académie des sciences de l'URSS, 1953, No 5o).

Kod svih Slavena nalaze se tragovi kulta predja. To očituju i neki pogrebni običaji. Spaljivanje leša pojavljuje se u pradomovini Slavena zajedno s pokapanjem, koje je ubrzo prevladalo. Iz grobnih pridodataka može se zaključiti, da je njihova slika prekogrobnog života odražavala prilike ovoga svijeta. Istočni Slaveni pokapaju mrtvaca s glavom prema zapadu, a s nogama prema istoku pa se izgleda na istoku nalazilo mrtvačko carstvo. Duša nije stalno privezana uz mjesto pokopa, nego je mogla takodjer okolo lutati. Na to upućuju i drvene kolibice u gornjem dijelu čunjastog grobnog humka istočnih Slavena, t. zv. kurgana. U kurganima se nalazi više slojeva s pepelom i ostatcima kosti, iz čega proizlazi, da je humak bio više puta nasipavan poslije višestrukog ugošćavanja. Još i danas kod nekih slavenskih naroda pokojničke se gozbe održavaju nesamo neposredno poslije ukopa nego često i kasnije u odredjeno vrijeme. Nekad se čak i na prozor izbe stavlja tanjur za mrtvaca. Kneginja Olga, kad je umrla 969 godine, odbila je da joj se održi posmrtna gozba trizna i zatražila da bude pokopana bez grobnog humka, kurgana, jer je bila kršćanka.

Prošireno je dosta i vjerovanje u povratak pokojničkih duša, t. zv. vampiri, to je inače mongolska riječ i znači "žderač". Ideja o povratku duša na zemlju bila je tako duboko ukorijenjena u puku, da se u Polotsku g. 1o92, kad su ljudi umirali tajanstveno udareni na izlasku iz kuće, raširio glas: to mrtvi nevidljivo prolaze pješice ili na konju te ubijaju žive. Nestorova Kronika je točno zabilježila ovaj slučaj kolektivne psihoze uzrokovane jedne godine uslijed velikih katastrofa.

U toj "nižoj religiji" dolaze i volchvy, čarobnjaci. Prevodioci evandjelja u IX. st. poslužili su se kao dobro poznatom riječju za one

"mage" s istoka. Oni su se prije svega opirali kršćanstvu podižući bune u kijevskoj Rusiji u godinama 1024 i 1071.

Slaveni dakle nisu nikad imali mitike niti organiziranog Olimpa niti su pojedinačna božanstva igrala veliku ulogu u pučkom vjerovanju. Naprotiv u njem se nalaze dusi prirode, kult mrtvih, čarobnjaštvo. Ta "niža religija" je živjela dugo vremena prigodice prilagodjujući se kršćanstvu. Tako se često dobivao utisak da se ne radi o čistom praznovjerju, nego o "dvostrukoj vjeri", odnosno na izmaku srednjega vijeka nastalom "pučkom kršćanstvu".Tome su osobito pogodovale vanjske okolnosti. Ponajprije nepovoljne okolnosti, koje nisu Slavenima omogućile slični brzi razvitak kao ostalim indogermanskim narodima. S druge strane obilježje bizantskog kršćanstva, koje je kao teološki visoko razvijena nauka krute dogmatske zatvorenosti došla do većine slavenskih naroda, koji su se nalazili tako reći na početku svoga kulturnog uspona.

5. Religije američkih visokih civilizacija

Prvi su Amerikanci pred više od 10.000 godina prešli iz Azije preko Beringova prolaza. Od prvotnih ribara, lovaca i sabirača razvilo se poljodjelstvo, osobito sadnja kukuruza. Meksičku visoravan oko 1500 pr. Kr. pokrivalo je veliko jezero, koje se polagano sušilo. Oko njega su se razvila naselja najranijih poljodjelaca. Tako je u području Srednje Amerike kao i susjednih dijelova Južne Amerike kod poljodjelskog sjedilačkog pučanstva nastao temelj za razvitak američkih visokih civilizacija, na koje su početkom 16. st. naišli Španjolci. Svoje velike uspjehe u gradjevinarstvu i rukotvorinama postigli su orudjem mladjeg kamenog doba bez poznavanja željeza, kotača, pluga niti ikakve domaće stoke. No posjedovali su visoko razvijenu socijalnu organizaciju.

Te američke visoke civilizacije postigle su svoj najviši razvoj na meksičkoj visoravni, sjevernoj Guatemali i Yukatanu kao i na peruanskom visočju. Tipični predstavnici naroda na tim područjima jesu: Azteci, Maya i Inka. Maya imaju za sobom neprekinuti razvoj od dvije tisuće godina, dok su Azteci i Inka samo baštinici visokih kultura, koje su već prije njih postojale.

a) Azteci

Od mnogobrojnih plemena, koja su nastavala meksičku visoravan, u doba španjolskog osvajanja (1519) prevlast su zauzimali Azteci. Pored svojih starih plemenskih bogova ti nomadski lovci preuzeli su bogove i od svojih visoko kulturnih prethodnika pa se stvorio bogati panteon, kojim je upravljalo dobro organizirano svećenstvo.

Azteci su nasljednici Tolteka, koji su od 950-1150 zauzimali središnji Meksiko. To su narodi jezične skupine Nahua. Tolteki su donijeli rat i nasilje. Njihov je plemenski bog bio bog noćnog neba, Tezcatlipoca, što u jeziku Nahua znači "dimno ogledalo", ali su preuzeli i štovanje boga Quetzalcoatl, koga su našli u srušenom Teotihuacanu. U izvjesnom smislu Tolteki su bili "kozmopolitski" narod s dalekosežnim vezama. Jedan od njihovih bogova Xipe izgleda da je potjecao iz Oaxaca od Mixteka. Njihov glavni grad Tula osvojili su oko 1150 Čičimeki, od kojih su ostali najpoznatiji Azteci. Oko 1300 utemeljili su svoj Tenochtitlan, današnji Meksiko.

Azteci su bili organizirani u klanove, od kojih je svaki sadržavao 20 obitelji, jedan predstavnik svake skupine bio je član vrhovnog vijeća. Ovo je vijeće biralo četiri vodje, od kojih su opet dvojica bili glavni: jedan za vanjske poslove, a drugi za unutarnje. No obojica su vršili i važne svećeničke dužnosti. Postojale su točno odredjene društvene klase: ratnika, svećenika, trgovaca. No ratnici su bili najistaknutiji i usko povezani s religijom.

Starim bogovima pridošli su i bogovi Čičimeka. Zaštitni bog Azteka je bio Huitzlopochtli, bog sunca, mladi ratnik, koji se svakog jutra radja iz Coatlicue, strahotne stare boginje zemlje sa zmijskom haljinom. Njegovi stariji braća i sestre, mjesec i zvijezde, u ljubomornosti su bjesnili, pa ih je on svakog jutra morao pobjedjivati prije nastupa svoga nebeskog putovanja. Do zenita su ga nosili u nosiljci ratnici u ratu pali ili žrtvovani, od zenita do zalaza žene umrle u babinjama. Na zapadu je

ponovno umirao i pridružen zemlji. Božanski se boj svakog dana uvijek nanovo ponavljao i sunce je moralo biti jako, da mnoštvo zvijezda sa svojim plamenim zmijama suzbije, jer bi inače nastupio konac svijeta, kako se već četiri puta dogodilo, i opet će se jednom dogoditi.

Iotada mora čovjek sunce hraniti božanskom hranom, s "tekućim dragim kamenom": s ljudskom krvlju. Azteci su bili narod sunca, zato je bila njihova posebna dužnost, hvatati zarobljenike i prinositi mu njihovu krv i srca. Ali nije samo žedjao bog sunca, nego takodjer i drugi bogovi i tako je došlo do strašnih ljudskih žrtava. One su se većinom ovako obavljale: pred hramom na vrhu piramide žrtvi ispruženoj na kamenu vadilo se živo srce. Kod posvećenja zadnjeg povećanja velike piramide u Tenochtitlanu izgleda da je žrtvovano 2o,ooo zarobljenika. Što je bio viši položaj žrtve, tim je bila vrijednija, priredjivali su se ceremonijalni bojevi medju biranim ratnicima pojedinih čičimečkih skupina, da bi se pribavili zarobljenici kao žrtve te dnevna borba sunca izvodila kao igra. Ratnici se nisu strašili smrti, jer pasti u boju ili biti žrtvovan značilo je bez okolišanja stići u najviše nebo.

Poput drugih srednjeameričkih naroda Azteci su poznavali godinu od 365 dana i jednu ceremonijalnu od 26o dana s mjesecima od 2o dana. Jedan dan koji bi došao zajedno u obadva vremenska kruga ponavljao se svake 52 godine. Zadnji dan toga vremenskog razdoblja od 52 godine smatrao se osobito kritičnim, jer se smatralo, da bi mogao značiti konac svijeta. Zato su preduzimate velike mjere sigurnosti: vatre se gasile, lončarska se roba razbijala, trudne žene zatvarane u žitnice (da se ne preobrate u divlje životinje) a djeca budno čuvana (da ne postanu štakori). Svečana povorka svećenika uputila se na "brdo zvijezda" kraj Culhuacana, dok je odredjena zvijezda prešla zenit i pokazala, da će svijet i dalje opstojati. Tad su žrtvovali jednog čovjeka, istrgnuli mu srce i zapalili vatru svrdlom na daščici, koja je bila stavljena u ranu, tu su vatru sad razmijeli po cijeloj zemlji.

Bogovi

U času španjolskog osvajanja na čelu azteškog panteona stajao je božanski bračni par, simbol osnovne dvojine u stvarima: O m e t e c u t l i , "gospodar dvojine" i O m e c i h u a t l , "gospodarica dvojine". Prebivali su u najvišem trinaestom nebu i pripisivalo im se radjanje drugih bogova. O njihovoj je volji ovisilo radjanje ljudi u odredjeni dan i pod danim znakom. U ritualnim obrascima zazivalo ih se kao "naša majka i naš otac, zemlja (mjesec) i sunce". U 16. st. njihova je uloga izblijedila.

U Texcoco pod utjecajem kralja-filozofa Nezaulcoyotl (1418-1472) razvila se vjera u jednog najvišeg boga. No tu se nije radilo o nekom monoteizmu, jer je ostao netaknut čitav meksikanski panteon, nego se namjesto starog dvojstva smjestilo nad njima jednog jedinog boga. Nije nosio vlastito ime, nego ga se opisivalo: Ipalnemohuani, "onaj koji nam daje život", T l o q u e N a h u a q u e , "onaj neposredne blizine". Nije imao ni slike ni kipa, nad njegovim se svetištem dizala kula, njezin gornji predio, obojen crno i posut zvijezdama, simbolizirao je nebo.

Azteški panteon kakav je bio u 16. st. odražavao je raznolikost pučanstva, koje je učestvovalo u stvaranju meksičke civilizacije toga doba. Nastanjeni već tisućama godina na visoravni, sjedilački poljodjelci štovali su boga kiše i vegetacije Tlaloc, kome su se priključili nebeski bogovi

nomadskih lovačkih plemena nadošlih sa sjevera, prije svega Huitzlopochtli. Stoga nije slučajno, da je veliki hram u Tenochtlitlanu na vrhu svoje piramide imao dva jednaka svetišta, a na čelu azteške religije da su bila dva velika svećenika.

Već smo govorili o H u i t z i l o p o c h t l i . On je nacionalno božanstvo Meksika. Ime mu znači "kolibrić ljevice" te bi označavalo kao uskrsnuloga ratnika, deificiranog nekadašnjeg plemenskog heroja, jer pali ratnik na bojnom polju ili na žrtvenom kamenu pod dražesnim likom kolibrića uživa vječnu sreću; "ljevica" svijeta jest jug, južno nebo. Bog rata, posebice posvećenih ratnika, i pobjedonosnog sunca, Huitzilopochtli je imao skroman početak kao i azteški narod. Kroz stoljeće i po svećenici - vojnici, koji su predvodili njihovo kretanje, nosili su na svojim ramenima božji idol zamotan u grubu tkaninu od kaktusovih vlakanaca. Njegova proricanja, koja su se mogla čuti ponajviše noću, gonila su narod uvijek sve dalje prema jugu kroz tisuće bojeva. On je navijestio velikom svećeniku Quauhcoatl, da će medju trstikama jedne baruštine naći stijenu na kojoj će orao nagnut nad kaktusom razdirati zmiju; na tom je mjestu on odredio, da se treba sagraditi grad Meksiko, što se dogodilo prema tradiciji 1325. Prvi Huitzilopochtlijev hram bio je samo jedna koliba podignuta na tom mjestu gdje su stari otkrili orla i zmiju. Kasniji su vladari podigli veliku piramidu (teocalli), koju su neprestano povećavali i poljepšavali. Uživao je vrlo raskošan kult: ljudske žrtve, simulirane borbe a nadasve svečana procesija, koja je obilazila grad i glavna predgradja predvodjena od jednog svećenika, koji je bio utjelovljenje maloga boga Paynal, Huitzilopochtlijevog pomoćnika. Podvrgnuti gradovi i sela zadržavajući svoje vlastite bogove, morali su s poštovanjem primiti jednu sliku nacionalnog božanstva Azteka.

Usprkos moći Azteka njegov kult nije nikad dostigao raširenost i popularnost svog suparnika, T l a l o c , starinskog boga blagotvorne kiše i razorne oluje. Njemu su, kao najizvrsnijem čarobnjaku, pridijevali vječno obnavljano čudo kiše, koja pretvara pjeskovitu i pustu visoravan u vrt. U njegovu se čast pjevalo:

O moj glavaru, poglaviti čarobnjače!
Tebi pripada hrana!
Ti je proizvodiš dajući da sve niče!

Kult kiše izgleda da se odavna pomiješao s kultom brda. Naime na vrhovima se brda na koncu sušnog razdoblja počinju sakupljati oblaci odakle konačno dolazi kiša. Njegova žena Chalchihuitlicue, boginja s odjećom od dragulja, je gospodarica plodonosnih slatkih voda. Njegov se kult najdulje održao nakon osvajanja. Plemenitog indijanca iz Texcoco, Don Carlos Ometochtzin, god. 1539 spalila je inkvizicija, jer je za jedne sušne godine zazivao u pomoć Tlaloca. Još i danas urodjenički seljaci na mnogim mjestima nastavljaju ostavljati cvijeće i paliti tamjan na vrhovima nekih gora. Kiša je bila i ostaje za poljodjelce visoravni pitanje života ili smrti, obilja ili gladi.

Jedno drugo veliko božanstvo iz početka 16. st. jest jednonogi T e z c a t l i p o c a ("dimno ogledalo"), prvotno zviježdje Velikog Medvjeda, koje takodjer nosi imena: Yoalli eecatl ("noćni vjetar"), Yaotl ("ratnik"), Telpochtli ("mladić"). S vremenom su se njegova važnost i njegove funkcije širile. Bog-čarobnjak vidio je u svom obsidijanskom ogledalu sve dogadjaje svijeta (dim je znak za govor; nogu je izgubio kao bog

zapadnog sunca, kad su se prebrzo zatvorila vrata podzemlja): poznavao je dakle najskrivenije stvari te su ga zazivali u obredima ispovijedanja grijeha. Vladar je bio prije svega njegov izabranik. On je uzvisivao ili snizivao ljude, štitio siromahe i nemoćne, kažnjavao oholice, zle gospodare su ovraćao u ropstvo. Osim toga on, vječno mlad, bdio je nad školama mladih ratnika. Kao "Noćni vjetar" nakon nastupa mraka običavao je u strašnom odijelu tumarati po ulicama tražeći zlikovce i iskušavajući hrabrost noćnih lutalica. Kad je ratnik susreo jednu takvu pojavu, nije smio bježati, nego se s njom morao tako dugo muževno boriti, dok mu nije dala toliko trnja, koliko će zarobljenika u slijedećoj bitci zadobiti. "Lutalici u noći" postavljale su se na raskršćima kultne postaje. Od svih meksičkih božanstava i usprkos njegova strašnog izgleda noćnog božanstva, Tezcatlipoca najbolje odgovara onome što zovemo Providnost.

Posebno je značenje imao Q u e t z a l c o a t l, "pernata zmija", koji je bio poznat i kod Maya pod imenom Kukulkan, bog grada Teotihuacana. Bio je prava suprotnost od Tezcatlipoca. Dok je ovaj bio, kako smo vidjeli, glavno božanstvo ratničkih naroda, Quetzalcoatl je bio utjelovljenje svega što je civilizacija mogla pronaći za uljepšavanje čovjekova života. Pripisivalo mu se otkriće pisma, draguljarskog i zlatarskog umijeća i smatralo ga se svećenikom jedne religije, koja je odbijala ljudske žrtve. Kao mitski kralj Tolteka prema tradiciji morao je bježati pred crnom magijom moćnoga čarobnjaka Tezcatlipoca, predstavnika polubarbarskih naroda. Pobijedjen uspeo se na lomaču i preobrazio u planet Veneru, danicu i večernjicu, simbol uskrsnuća. Suprotnost izmedju Quetzalcoatl i Tezcatlipoca se opaža i u tome, ukoliko je ovaj zadnji zaštitnik škola mladića. U Meksiku su stvarno bila dva različita sistema odgoja: škole otvorene za svu gradjansku djecu, gdje su se pripravljali prije svega za rat pod vodstvom svjetovnih upravitelja i samostani (calmecac). Tu su djeca vladajućih krugova primala od svećenika vrlo napredni intelektualni i ćudoredni odgoj: čitanje i pisanje slikovnih znakova, poznavanje gatanja, astronomije i izračunavanja vremena, povijest zemlje te vjersko obrazovanje. Te samostane je upravljao jedan viši svećenik i stajali su pod zaštitom Quetzalcoatla. Kao bog vjetra, Eecatl, pripravljao je put kišnim božanstvima i imao je okrugle hramove, koji se nisu suprotstavljali vjetru niti oštrim uglovima niti ravnim stranama. Necbično je da je to ugledno božanstvo bilo u nekom smislu i zaštitnik lopova. Oni su primjenjivali razne magičke čine, da bi stanovnike kuće, koju su namjeravali orobiti, uspavali, a nisu propuštali niti sliku svoga zaštitnika kod svojih provala nositi sa sobom. On je simbolizirao, kako smo vidjeli, i planet Veneru i uskrsnuće. Nadasve je njegovo ime u dušama Meksikanaca izazivaP umijeće, pismo, znanje, krepost svećenika, dobrohotnost vladara. On je u prvom redu kulturni heroj, božanstvo dobra i znanja. Sami su Španjolci osjećali, da se nalaze u prisutnosti jednog božanstva, koje nije poput drugih i strogost njihovih osuda se ublažavala, kad su se prizivali na onoga, koga o. Sahagun naziva "čovjek sveta života".

X i p e T o t e c ("Naš gospodar, oderani") su izgleda Azteci preuzeli od Mixteka iz Oaxaca. Svakako su ga u Meksiku smatrali strancem, koji je došao s obala oceana. Društvo zlatara mu je iskazivalo posebni kult. No njegova važnost imade mnogo šire okvire. On je božanstvo obnavljanja prirode u proljeće, koja se poslije zimskog mrtvila opet zeleni. Zvali su ga "noćni pijanica", jer plodonosna kiša pada noću i ujutro zemlja ima "novu kožu". To je dramatizirao krvavi obred: ubijalo se ljudske žrtve, zarobljenike, oderalo im se kožu i svećenici se njom ogrnuli. Ta oderana

koža je simbolizirala svježu proljetnu zelen. I u ritualnom himnu štovatelji su se obraćali bogu:

O noćni pijanico, zašto se dadeš moliti?
Obuci svoju ceremonijalnu odjeću!
Svoju zlatnu odjeću, obuci!

"Zlatna odjeća" je koža žrtve obojena žuto (simbol zlatnih listića kojima zlatar pokriva svoje tvorevine) i sama činjenica oblačenja magički će proizvesti kišu. Zato dodaje azteški komentator: "Obuci svoju zlatnu odjeću znači: neka padne kiša!" Ostatak himna je posvećen zahvalnosti bogu za kišu "dragocjeni kamen", koju je poslao i slavljenju radjanja novog kukuruza.

U domaćem obiteljskom kultu igrao je važnu ulogu kult v a t r e. Bog vatre nosio je ime Hiuhtecutli ("Gospodar vatre") ili Huehueteotl ("Stari bog"). Moćni savezi trgovaca te razni obrtnici imali su svoja posebna zaštitna božanstva. Male seljačke zajednice su štovali mjesne bogove u zahvalu za obilnu žetvu veselim gozbama i opijanjem (agavino piće, octli). Oni su sačinjavali skupinu Centzon Totochtin, "četiri sto kunića": kunić je simbolizirao obilnost žetve, jer kunić - govorili su indijanci - živi bez rada i povezan je s mjesecom. U 16. st. su ti bogovi prije svega postali božanstva pijanstva.

Za Azteke je nicanje biljki, posebice kukuruza, bio rezultat jedne seobe, jednog podzemnog putovanja iz zapadnog vrta Tamoanchan u istočni raj Tlalocan, mjesto obilja, plodnosti, uskrsnuća. U trećem i četvrtom mjesecu meksikanske godine slavili su se obredi za probudjivanje zamrle vegetacije. Pjevala se "pjesma budjenja" (tozozcuicatl). Obraćalo se boginji Chicomecoatl, personifikaciji kukuruza:

Poštovana boginjo Sedmoklasa, ustani, probudi se.
Ti, naša majko, danas nas ostavljaš.
Idi u svoju zemlju, Tlalocan.

Izuzevši prvotni božanski bračni par prema meksičkoj mitici svi su bogovi stvoreni. Božansko Dvojstvo je rodilo četiri boga, po jednoga za svaku stožernu točku svijeta: za istok crvenog Težcatlipoca, jednako zvanog Xipe Totec, utjelovljenje izlazećeg sunca, na sjeveru crnog Tezcatlipoca, boga noćnog neba, na zapadu Quetzalcoatl, bijeloga boga zapadnog sunca, na jugu Huitzilopochtli, plavo azurnog boga pobjedosnog sunca u zenitu. Nakon počinka u tami od 600 godina ta su četiri velika boga stvorila sve ostalo, i to najprije vatru, jedno polovno sunce i prvi ljudski par s odlukom: "Rad, ne uživanje i veselje, bit će vječni njihov udes". Zatim vrijeme, sjeverno podzemlje (Mictlan) s njegovim gospodarom i gospodaricom te trinaest nebesa, vodu i zemlju.

Kod svih Indijanaca Srednje Amerike se nalazi duboko ukorijenjena ideja, da ne postoji samo jedno stvaranje, nego više uzastopnih pokušaja, koji se svaki svršava s nekom kataklizmom. Prema Aztecima naš svijet je peti; njemu su prethodila četiri svijeta, "četiri sunca". Naš će svijet propasti od potresa.

Prekogrobni život

Asteci su imali razmoliko poi[illegible]je čovjekove sudbine poslije smrti, ali to nije bila ideja čudoredne nagrade ili kazne. Kako je neotklonivi udes pratio život svakog čovjeka od rodjenja do smrti, svaki je primao u vječnosti ono što mu je bilo odredjeno od bogova.

Prvo je bio nebeski, solarni raj. Ta je sreća pripadala palim ili žrtvovanim ratnicima te ženama umrlima u porodu. Prvi su bili u pratnji sunca do zenita, a žene od zenita do zalaza. Taj su put obavljali uz pjevanje i simulirane borbe. Nakon četiri godine ratnici su se utjelovili u kolibriće i vječno letjeli po tropskim vrtovima od cvijeta do cvijeta.

Drugi raj je bio Tlalocan, raj sjedilačkih seljaka, štovatelja Tlaloca. Isprva su ga smještali na istok, a kasnije onkraj mora. On je idealna slika tropske vegetacije: raskošno zelenilo, cvijeće, plaha kiša, obilje bez rada. Sreća seljaka oslobodjenih od muka ovozemskog života suše i gladi. Tlaloc je sam odabirao pozvanike u svoj raj: on im je slao smrt ili od groma ili utapljanjem ili nekim odredjenim bolestima (vodena bolest, guba).

No većina pokojnika nije poznavala ni radosti neba niti mirnu sreću istočnog tajа. Poslije smrti poduzimali su dugi i teški put pod zemljom do carstva mrtvih, M i c t l a n . Azteci su ga sebi predstavljali kao prostrano područje puno tame i studeni, smješteno na sjeveru ispod stepa, koje su nekad oni prošli. Nad tim carstvom tame vladao je bog smrti M i c t l a n t e c u t l i sa svojom ženom Mictlancihuatl. Na koncu svog četverogodišnjeg lutanja pokojnik se rasplinjuje u ništavilo.

Mrtve su obično spaljivali, pokapanje je bilo pridržano onima, koji su bili odredjeni za Tlalocovo carstvo. Pepeo se sahranjivao u urni.

Kult

Točno obdržavanje kultnih propisa, osobito žrtava, bilo je u središtu dužnosti Meksikanaca, jer je od tog ovisilo blagostanje pojedinaca kao i čitave zajednice. Prema mitici s tim je bilo povezano uzdržavanje čitavog kozmičkog reda, jer su sunce i mjesec nastali žrtvovanjem bogova. Naime bogovi su se sastali u Teotihuacanu i odlučili stvoriti nebeska svjetlila. Zapalili su veliku vatru i sagradili dva brežuljka ili piramide. Na vrh tih piramida uspeli su se bogovi, koji su se odlučili žrtvovati za postanak sunca i mjeseca. Bogati, koji je prinosio žrtve zlata, perja, dragog kamenja, četiri puta je oklijevao baciti se u ražarenu vatru, tako da ga je pretekao siromašni i gubavi bog, koji je žrtvovao samo trnje obojeno svojom krvlju. Ovaj se preobrazio u sunce, a onaj prvi koji ga je slijedio postao je mjesec. No tek rodjeno sunce tražilo je krv, da bi ga pokrenula, zato su se žrtvovali sami bogovi. Tako sunce za svoj nebeski krugotok treba uvijek tu hranu, "dragocjenu vodu", krv žrtvovanih ljudi. Piramide u Teotihuacanu općenito su poznate kao "piramida sunca" i "piramida mjeseca". Sunce kao nebesko tijelo časti se pod imenom T o n a t i u h , a simbol mu je orao ili leptir plamene boje. Mjesec nosi žensko obilježje, a na njegovu kolutu se odražava kunić, kako Meksikanci sebi tumače njegove pjege.

Da bi se osigurala stalna potreba za ljudskim žrtvama najprikladnije je sredstvo bio sveti rat. S koliko je više muke i opasnosti bilo poveza-

no pribavljanje ratnih zarobljenika, tim je bila veća zasluga. Zato su se robovi malo upotrebljavali u žrtvene svrhe. Za vrijeme azteškog vladara Montezume I. (1449-1469) sveti rat, "rat cvijeća", je bio kultna ustanova. Smrt za bogove bila je uopće normalna smrt jednog ratnika.

Najopćenitiji oblik ljudske žrtve bila je smrt na žrtvenom kamenu. Pomoćni svećenici su ispružili žrtvu a žrtvovatelj je kamenim nožem otvorio prsa i rukom istrgnuo srce, koje je onda u lijepo ukrašenoj kamenoj posudi prikazao suncu. U okviru obreda za plodnost postojao je i oblik gladijatorske žrtve. Obradjivanje polja shvaćalo se kao borba čovjeka sa zemljom, zato se jedan ratni zarobljenik privezan uz kamen tupim oružjem branio protiv oboružanih ratnika. Kasnije je na povišenom stalku raširenih nogu ubijen strjelicama, da njegova krv oplodi zemlju. U Xipevom kultu vidjeli smo gulenje kože zarobljenicima. U nekim slučajevima žrtve su se svršavale s ritualnim kanibalizmom: jelo se zapravo meso boga, koga je žrtvovani predstavljao ili mali idol od tijesta. Nekad se označena žrtva godinu dana pripravljala na svoju sudbinu: takav je bio slučaj mladića, savršenog u svakom pogledu, koji je bio izabran, da predstavlja Tezcatlipoca; godinu je dana bio okružen s poštovanjem i raskošjem, da bi napokon poginuo u rukama svojih žrtvovatelja. Premda su ljudi žrtvovani samo u važnijim prilikama, ipak je broj ubijenih često dostizavao nečuvenu visinu. Kronike izvješćuju, da je na pr. za kralja Ahuitzotla u 15. st. žrtvovano 2o.ooo a za njegova nasljednika Montezume II. 12.ooo ratnih zarobljenika. To doba svakako predstavlja vrhunac azteških ljudskih žrtava. Bogu kiše Tlalocu volilo se žrtvovati djecu. Suze za žrtvu odredjene djece shvaćalo se kao kaplje željene kiše. Nekad se žrtvovala i vlastita krv u raznim mrtvenjima (iz uha, jezika). Nekim su božanstvima žrtvovali prepelice, tamjan i duhan.

Svi su značajni dogadjaji u ljudskom životu (rodjenje, vjenčanje, smrt) bili povezani s religijom. Božanski je roditeljski par poslao iz Omeyocan ("mjesto dvojstva", najviše nebo) djetetovu dušu u majčino tijelo. Babica, koja je fungirala kao svećenica, držala je nagovor novorodjenčetu, na glavu mu izlijevala vodu i prala ga po cijelom tijelu, "tako da ona u njemu uništi i od njega ukloni svako zlo i protivnost, što mu je pridijeljeno od početka svijeta". Ime se općenito utvrdjivalo po kalendarskom znaku rodnog dana. Njegova je daljnja sudbina ovisila od toga, da li je bilo rodjeno sretnog, nesretnog ili neutralnog dana.

Svijet, kako su ga sebi predstavljali stari Meksikanci, upravljao je neumoljivi red, koji je odredjivao svačiju sudbinu. Taj se red očitovao slijedom dana posebnog ceremonijalnog kalendara (tonalpohualli). Sadržavao je 13 mjeseci po 2o dana. Svaki je dan imao jedan znak (kuća, kunić, pas, majmun, trska, kremen, i td) te brojke od 1 do 13. Mnogo toga je imalo utjecaja na te dane. Već same brojke pa sam znak ili zaštitni bog navješćivali su nešto sretnoga ili nesretnoga. Tako se općenito smatralo, da je dijete rodjeno dana "2-kunić" preodredjeno za pijanstvo, jer je to bilo ime glavnog boga pijanstva O m e t o c h t l i, a oni, koji su rodjeni pod znakom "1-kremen" bili su posvećeni Huitzilopochtliju i sjajnoj vojničkoj karijeri. Dakle, ako se radilo o putovanju, objavi rata ili sklapanju mira, o krštenju djeteta, vjenčanju, ništa se nije preduzimalo bez prethodnog savjetovanja sa svećenicima specijaliziranim u pretskazivanju tih znakova. Loši znak nastojao se izbjeći odredjivanjem krštenja na sretni dan.

Taj bezuslovni determinizam i volja bogova stvorili su sumorno, pesimistično raspoloženje, koje je prožimalo cjelokupni život, što nam možda daje razumijevati njihov općeniti osjećaj grješnosti. Taj ih je osjećaj ispunjavao pokorničkim zadovoljštinu, osobito ako je netko sagriješio. Razna trpljenja i ispovijed služili su za oslobodjenje ovozemnih kazna, jer je svaki javni ili tajni grijeh povlačio za sobom kaznu bogova u obliku siromaštva, bolesti i smrti. Grješno je prije svega bilo uživanje agavinog pića (pulque), preljub i nepoštivanje vjerskih i državnih obveza. Ispovijed se obavljala pred svećenicima boginje zemlje. No moglo se ispovjediti na raskršćima noćnim sablastima (dušama umrlim u babinjama). I bračni drugovi mogli su jedni drugima ispovjediti svoje grijehe. Budući da se svaki grijeh opraštao samo jednom u životu, ispovijed se uvijek odgadjalo do visoke starosti.

Važni dio religioznog ceremonijala bile su religiozne pjesme. Pjevane su uz pratnju bubnja, frule i drvenog gonga, a nekad se pridružila i buka morskih školjki, da bi privukle pozornost bogova. Te su pjesme bile vrlo stare, neke su od njih bile nerazumljive za vjernike iz početka 16. st. Neke su prava remekdjela stare narodne meksičke književnosti.

U okviru kulta moramo spomenuti također i obrednu igru raširenu po čitavoj srednjoj Americi. Igralište je bilo povezano s kultnim središtima. Igrala su je sa svake strane najviše tri igrača s teškom masivnom gumenom loptom. Smjelo se je dotaknuti samo kukovima, bedrima i laktovima. Na poprečnim stranama bili su okomiti kameni koluti, kroz koji se morala lopta protjerati. Igrači su imali rukavicu na desnoj ruci, zaštitni jastuk na desnom koljenu i cipelu na desnoj nozi, što je očito služilo za zaštitu tih dijelova tijela od udara sa zemljom, a ne od lopte. Umjetnička izradba igrališta i blizina hramova pokazuje da je ta igra imala veliko obredno značenje. Možda je htjela simbolizirati tijek sunca, odnosno mjeseca ili se odnosila na plodnost.

Ostali su obredi bili povezani sa sunčanom godinom, koja se dijelila u 18 mjeseci s 20 dana te pet"praznih" dana, koji su smatrani naročito nesretnima i u kojima se sustezalo, koliko je god bilo moguće, od svake djelatnosti. Svaki je od ovih 18 mjeseci bio posvećen nekom božanstvu ili jednoj skupini božanstava. Većina ih je bila u vezi s poljodjelstvom. Tako je prvi mjesec bio posvećen bogovima kiše i vode, četvrti bogovima mladog kukuruza, zadnji bogu vatre. Već smo spomenuli svakih 52 godine održavanu "ceremoniju nove vatre".

Ne bi bilo netočno govoriti o jednoj meksičkoj crkvi, jer je asteško društvo brojilo znatan broj svećenika čvrsto hijerarhijski povezanih, koji su bili okruženi velikim poštovanjem i u javnim poslovima igrali važnu ulogu. Dvojake su bile njihove dužnosti: s jedne strane morali su osiguravati kult bogovima i točno izvršavati obrede, s druge pak strane bili su zaduženi za viši odgoj vladajućih krugova, posebno muške a posebno ženske mladeži. Na čelu svećeničke hijerarhije stajala su dvojica velikih svećenika s naslovom "Quetzacoatl". Pod njima je bio neka vrst generalnog sekretara, koji je imao posebne pomoćnike za nauke, riznicu i t.d. Svako božanstvo i svaki hram imali su svoj vlastiti zbor svećenika, katkad vrlo mnogobrojan. Izvjesne kultove obavljale su i svećenice, posebice kult boginje kukuruza; to su bile žene, koje su se zavjetovale od svoje najranije mladosti. Medjutim one su mogle napustiti hram da se udaju. Mnoge obrede obavljali su i privatnici, glava obitelji, starci i starice; svaka je obitelj imala svoje posebno svetište, svoju kućnu "kapelicu" s bogovima, koje su posebice štovali.

Svećenici su živjeli u strogoj disciplini, neoženjeni, u samostanskim zajednicama u blizini hramova. Već za laike brojni kultni čini i trapljenja, ovdje su povećani do najvišeg vrhunca. Prema opisima Španjolaca morali su azteški svećenici izgledati poput likova iz pakla: crno obojeni gornji dio tijela, duga, zapuštena, od gamadi nabujala kosa, trapljenjem rascjepkane uške te crni ili crveni od krvi ukrućeni ogrtač. Bilo je svećenika, koji su se isticali zbog svoje svetosti ili svog naročitog položaja. Veliki svećenik u Mitli, hramskom gradu Zapoteka zbog svoje velike magičke moći živio je odijeljen od svih ljudi. Veliki svećenik iz Cholula se smatrao nasljednikom boga Quetzacoatl. Neki pripadnici svećeničkog zbora bavili su se i magijom, proricanjem te liječenjem bolesnika.

U meksičkim religijama mjestimice je igrala ulogu pojava, koja se općenito označava kao n a g u a l i z a m , odnosno t o n a l i z a m. Pod tim se razumijeva uski, sudbinski povezani odnos jednog čovjeka s odredjenom životinjom. Kod svog rodjenja prema kalendarskom dnevnom znaku neki čovjek uz pravo ime dobiva i ime jedne životinje, s kojom se nutarnje duhovno povezuje i koja može biti njegov zaštitnik. Osobe, koje se smatraju čarobnjacima, mogu se u tu životinju preobratiti. Što se dogadja toj životinji, nagualu (azteški: nahualli, preodijevanje) ili bolje tonal (sudbinski znak, duša) dogadja se takodjer i njegovu ljudskom partneru i obratno.

Ova bogato ra zgranata religija stvorila je golema, umjetnička svetišta, a na nekim mjestima nastali su čitavi "gradovi bogova" kao Teotihuacan, Tenochtitlan, Monte Alban i Mitla. Svaka značajnija gradjevina stajala je na podzidanom temelju, a prebivališta bogova na golemim piramidama ili četverouglatim terasama. Većinom su bile tri terase, često vrlo strme piramide, imale su na jednoj strani stepenice, čija je ograda znala biti ukrašena s isklesanim ljudskim glavama. Na vrhu su se nalazili jedan ili dva hrama te žrtveni kamen. Četverouglati hram je imao dva dijela: u stražnjem je bio lik božanstva, a u prednjem boravište svećenika. U gradovima je najmanje svako glavno božanstvo imalo svoj hram. Pri tom su piramide i terase bile tako poredane, da su zatvarale četverokutno dvorište. Tom skupu hramova pridruživala su se nadalje igrališta za onu igru s gumenom loptom, stalci za lubanje, svećenički stanovi i svećeničke škole, spremišta za žrtve i kuće za likove bogova podjarmljenih naroda (većinom kameni idoli).

b) Maya

Religija Maya je usko srodna s religijom Azteka. No njihova religija nam je manje poznata, jer su gradovi Maya u doba španjolskog osvajanja bili već davno u ruševinama. Tadašnji su Maya zaboravili svoje stare tradicije i njihov religijski život nije više odgovarao slici stare religije, koja je sačuvana u njihovim spomenicima i rukopisima sa slikovnim pismom.

Maya su zauzimali šumovito područje Guatemale i sušnu vapnenačku ravnicu poluotoka Yucatana. Klasično doba njihova kulturnog života bilo je oko 250–750. Godine 800 uklesan je zadnji hijeroglifski natpis u Copanu (Honduras). Južna svetišta propadaju i prekriva ih prašuma, a na Yucatanu još neka životare. Razlog je vjerojatno u tome, što se religija svećenika odalečila od puka posvetivši se sasvim kultu vremena. Svetišta na Yacatanu ponovno oživljuju u zadnjim godinama lo.st. dolaskom Itza. Ovaj toltetski narod ili Maya pod toltetskim utjecajem donose novu civilizaciju, osobito ratnički duh.

Izvori poznavanja religije Maya jesu njihovi brojni hramovi, koji se još sve do danas brižno iskapaju. Obuhvatali su goleme komplekse, u Copanu površinu od 4,85 hektara. Hramovi su se često dizali na piramidama. Tu su spadala i igrališta. Najveći i možda najstariji hramski grad kulture Maya jest Tikal u sjevernoj Guatemali.

Vrijedni su izvori kameni spomenici s natpisima, koji su se podizali kao spomen na važne datume, obično pri koncu jednog katuna, perioda od dvadeset godina. Natpisi su u hijeroglifskom pismu Maya. Sigurno su zasad dešifrirani znakovi za brojke i kalendar. Natpis uvijek počinje godinom 3113 pr.Kr. Ovi natpisi nisu jedina pisana ostavština Maya. Postoje i tri rukopisa islikana na bambusovim listićima. Glavni sadržaj sačinjavaju tijek vremena (astronomija) i ceremonijalni kalendar. Jedan je poznat pod imenom Popol Vuh.

Bogovi

Maya su također bili politeisti i obožavali prirodne sile, koje su većinom pretstavljali u ljudskom liku, a nekad i sa životinjskom glavom. No kako prirodne sile mogu istodobno biti dobrotvorne i razorne (kiša, vjetar), taj se dualizam odražava i na bogovima. Oni dobivaju dvostruku narav, dobru i zlu.

I t z a m n a se nalazi u središtu panteona. Njegovo ime znači "kuća kapanja", tj. nebo. On je bog neba i prikazan je kao starac s oštro zavijenim nosom, upalim obrazima i jednim zubom u gornjoj čeljusti a često i s bradom. Sin je boga H u n a b – k u , "jedini bog". Ime Hunab-ku je slično imenu H u n a h p u , bog stvoritelj u Popol Vuh. O ovom Najvišem Biću nema nikakvih slika a niti mu se iskazuje kult. Itzamna je povezan s bogom sunca K i n i c h-a h a u ("Gospodin sunčevo lice"), ovaj nosi također ime K i n i c h k a k m o, "Sunčevo lice vatrena arara (papiga)", jer ga se prikazivalo u liku jedne arare, koja se u podne spušta s neba, da zapali žrtvenu vatru, naime njegovim su se zracima pripisivale epidemije i u podne mu se svakog dana prinosila žrtva te se vjerovalo, da ju njegov žar uništava. Preko Kinich ahau Itzamna je dobio za ženu I x c h e l, boginju mjeseca, koja je bila gospodarica

porodjaja i ženskog rukotvorstva (pletenja i tkanja). Smatraju ga i kulturnim herojem: pronašao je pismo i kalendar. Važna je njegova uloga kao zaštitnika mladoga boga kukuruza u zemlji, gdje je "Vaša Milost", kako ga oslovljavaju još današnji Maya (Lacandon u prašumama oko rijeke Usamasinta), glavni poljoprivredni proizvod.

Španjolski kroničar Lizana izvješćuje, da se na sjevernom Yucatanu u gradu Izamal nalazilo pet piramida: dvije su bile posvećene kultu Itzamna a ostale tri bogovima sunca, kiše i rata. U južnom se hramu Itzamna štovalo kao mudrog kneza davnih vremena (Yaxkokahmut, "kraljevski učitelj znanja"), koji je pronašao pismo i bio proricatelj, u zapadnom pak kao ozdravitelja bolesnika i buditelja mrtvih, kome su iz bliza i daleka hodočastili. Bog sunca sjevernog hrama se zvao Kinich kakmo. C h a c, bog istočnog hrama, u Izamalu se smatrao prije svega kao bog munje i zaštitnik svećenika, koji su stanovali u njegovu hramu. Hram boga rata, koji se prema "8ooo (t.j. nebrojenih) kamenih noževa" na kopljima svojih ratnika zvao H u n p i c t o k, ležao je u sredini i bio je "najvažniji od svih". Ratoborstvo kod kasnijih Maya, koji su svoje gradove okruživali jakim zidovima i u krvavim se gradjanskim ratovima satirali, sasvim je potisnulo u pozadinu mirotvorne kultove, koji su prije provale Tolteka prožimala njihov vjerski život.

C h a c je bog kiše i vegetacije. U rukopisima je češće prikazan od Itzamna i u novom tolteškom carstvu bez sumnje je od svih bogova bio u najvećoj časti, što više preživio je i španjolsko osvajanje. Po slikama ga označuju kao "dugonosi bog" a kasniji Maya su ga nazivali Chac. Profil, osobito glava, odaje lik tapira. Nos mu se savija kao surla, iz usta strše veprove kljove, u rukama drži kamenu sjekiru i luč (grom i munja). Usko je povezan sa zmijom, na kojoj stoji ili jaši, jer zmija utjelovljuje kišu. Zmija, na kojoj Chac jaši, nosi glavu boga vjetra, koji "čisti put boga kiše"; neki ga smatraju bogom vode.

K u k u l c a n, što u jeziku Maya znači "pernata zmija", je bio bog Tolteka, koga su preuzeli i Asteci pod imenom Quetzalcoatl. Ime Kukulcan nosi i tolteški vodja, kad su koncem lo. st. Itza osvojili Yucatan. Maya u Guatemali, Quiche, zvali su ga G u k u m a t z. Glavna mu je uloga bila kao boga vjetra. Preživio je vladavinu Tolteka. Poslije propasti Mayapana održala se u gradu Mani velika Kukulcanova svetkovina, koja je počinjala 8. studenoga i trajala pet dana. Iz svih krajeva Yucatana dolazila su poslanstva, da mu u zahvalu prinesu četiri a nekad i pet krasnih pernatih zastava.

Od ostalih božanstava spomenut ćemo crnog boga rata . E k A h a u, koji je pomoćnik glavara podzemlja (Mitnal) A l P u c h . Zaštitnik putnika je E k C h u a h, kome na putevima pale tamjan za sretno putovanje, ali i trgovanje; takodjer je zaštitnik uzgajatelja kakaovca. I x c h e l b e l i a s je zaštitnica slikarstva, vezenja i tkanja; kako njezino ime pokazuje, ona je jedan od vidova Ixchele. Razumljivo je da je Y u m K a a x, bog kukuruza, bio predmet posebnog kulta; no mlada je biljka krhka pa je za njezin rast bila potrebna zaštita i drugih bogova.

Maya su sebi bogove zamišljali najuže povezane s prirodnim simbolima. U fantastičnom oblikovanju tih simbola umjetnost Maya je bila upravo raskošna; njezini poput povijuša zavijeni oblici djelovali su kao odraz tropske vegetacije, u čijoj su sredini nastali. Najvažniji je simbol bio

"dvoglavi zmaj"; tijelo mu je na oba kraja imalo glavu jedne zmijolike nemani, na jednom živu, na drugom mrtvu, s otvorenim raljama. Možda je to u vezi s dvostrukom naravi bogova od Maya, a moguće je da ralje žive glave označuju vrata nebeska na istoku, iz kojih se podižu nebeska tjelesa a ralje mrtve glave vrata na zapadu, u kojima ona nestaju. Naime tijelo zmaja predstavlja nebeski svod. Mnogo puta iz otvorenih ralja strši glava Itzamne, boga neba. Tijelo zmaja znade često puta biti tako skraćeno, da se obje glave poput Janusovih dotiču. S nebom povezuju Maya još dva druga religiozna simbola: sveto drvo, uvijek zelena ceiba, koje su oni zvali "drvo početka" (yaxche) i zmijolika ptica, koja sjedi na ispupčini dvoglavog zmaja ili na vršku svetoga drveta. Religiozno značenje obih simbola odaju ove njihove fantastične crte: ptica spaja na sebi sjajno perje ptice quetzal, glavu "dugonosog boga" i stiliziranu zmijsku glavu na krilima; iz cvjetnih pupova proviruje glava boga kukuruza, njegove ravnomjerne grane završuju gmazovskim raljama a vršak njegova debla nosi lice boga neba. Tako je drvo prikazano na oltarnim pločama dvaju hramova u Palenque-u. Ti su hramovi poznati pod imenom "križni hramovi", jer su prvi posjetioci u 18.st. u drvetu pogrješno vidjeli "granati križ".

Prema mitici kod Quiche Hunaphu u zajednici s Gukumatz i H u r a k a n , bogom "uragana" stvara zemlju i ljude. Na riječ Hunahpua zemlja je izronila iz praoceana, koju on ispunja svime potrebnim za čovjeka. Ovoga nakon neuspjelih pokušaja sa zemljom i drvetom konačno stvara iz kukuruza, koji će osiguravati čovjekov opstanak. Medju prvim ljudima bila su takodjer četiri praoca od Quiche, kojima je od prevelike pameti razum potamnio. Za otštetu dobili su žene. Nebo počiva na ramenima četvorice braće B a c a b, sinova boga Hunabku, svaki na jednom uglu svijeta; južni je bio žute boje, istočni crvene, sjeverni bijele, zapadni crne; bili su i zaštitnici kukuruza i purana (Indijanci su zvali Yucatan "zemljom purana i jelena"), te naizmjenični "nosioci godine".

Prekogrobni život

Kod sahrane razlikovali su Maya poput Azteka različite klase pokojnika. Medju privilegirane ubrajali su se pali ratnici, u porodjaju umrle žene, svećenici i začudno takodjer ljudi, koji su se objesili. Oni su uživali u raju, koji su sebi Maya predstavljali u drvetu ceiba. Obješenima je "boginja konopca" I x t a b pomagala, da dostignu najviše grane svetog drveta. Svi ostali odlaze u m i t n a l , beznadno podzemlje. U starom su carstvu mrtve pokapali unutar ili pokraj svojih kuća sa smljevenim kukuruzom u ustima i s kamenjem, koje je služilo kao novac za ulaz na drugi svijet. Noviji nalaz iz godine 1952 u Palenque-u je pokazao, da su i srednjoameričke piramide poput staroegipatskih sadržavale grobnice. Za odličnike u sjevernom Yucatanu, koji su se spaljivali, podizala se statua od drveta ili gline s udubinom na glavi, koja se ispunila pokojnikovim pepelom te zatvorila komadom njegove kože. Kod Kokoma u Mayapanu lešine knezova su kuhali, dok se meso nije odijelilo od kosti, a iz prednjeg dijela lubanje pomoću smole načinila se maska. Ove statue i lubanjske maske stavljale su se medju kućne idole, da im se prigodom svečanosti prinose tamjan i žrtveni darovi. Ovakva vrst kulta p r e d j a bila je nepoznata u čitavoj ostaloj srednjoj Americi.

Kult

Kod kasnijih Maya u kultu su se miješali stari tradicionalni obredi s uvedenima iz Meksika. Izbor povoljnog kalendarskog dana, istjerivanje zlih duhova, post i seksualna uzdržljivost bili su kao priprava za jedan važni obredni čin jednako obvezatni kao molitve, prinosi i kadiona žrtva kod njegova izvršenja. Stari obredni čini sastojali su se prije svega u prinošenju kukuruznog kruha i druge hrane s raznim pićima kao i neke vrste tamjana, kopalne smole, koja se na izvjesne svetkovine miješala s prženim kukuruzom. Poslije svršenih svečanosti svećenici su potrošili donesene žrtve i pili do opojenosti. Kopalna smola se palila u malenim, glinenim posudama, koje još danas upotrebljavaju Lacandon. U Mayapanu upotrebljavane posude za kadjenje bile su izvana ukrašene likom bogova i služile su istodobno kao idoli. Medju najobičnije krvne žrtve spadale su svojevoljna trapljenja: razdiralo se uši, obraze, jezik, da bi prokrvarili. U Yaxchilanu jedan reljef prikazuje neku uglednu osobu, kako kleči pred svećenikom s pernatom zastavom i kroz jezik provlači konopad užeta s trnjem. U jednoj spilji u kraju Alta Verapaz pronadjena je mala figurativna posuda, koja je sadržavala kosti malog prsta i nož od obsidijana, s kojim je on bio odsječen. Glavna žrtvena životinja bio je pas.

Ljudske žrtve u velikim srazmjerima istom su uvedene od Tolteka. Bio je isti krvavi način: iz rasporenih prsiju istrgnulo se srce i krvlju se mazao idol. Žrtve su bili robovi ili djeca predana iz pobožnosti, okrunili su ih i namazali plavom bojom u čast nebeskog boga Itzamna. Nekad se meso žrtvovanoga razdijelilo u znak žrtvene zajednice. Još su 1623 u Tayasalu, zadnjem samostalnom gradu Maya, indijanci žrtvovali franjevačkog misionara o. Delgado sa stotinu ljudi njegove oružane pratnje. Drugu vrst ljudskih žrtava susrećemo u gradu Chichen Itza. Žive ljude s raznim predmetima i životinjama bacalo se u prirodne studence, naime krečasto se tlo srušilo u podzemne vode i stvorila su se jezerca zvana "cenote". U Chichen Itza su dolazile procesije iz čitavog područja Maya.

I Maya su poznavali obrednu igru s gumenom loptom, krštenje djece (izmedju treće i dvanaeste godine) i ispovijed grijeha (u smrtnoj opasnosti ispovijedalo se konkretne čine, pred svećenikom ili najbližom rodbinom) kao i ceremonijalni kalendar. Svojim astronomskim i matematskim znanjem Maya nadvisuju sve druge američke narode. Copan je mogao biti vodeći astronomski centar, tamošnji su svećenici poznavali duljinu sunčane godine u takvom stupnju, da u točnosti nadvisuje gregorijanski kalendar. Reljef na jednom copanskom oltaru prikazuje zastupnike drugih hramskih gradova na nekom astronomskom zasjedanju. Smatra se da su hijeroglifsko pismo i kalendar nastali u 3. ili 4. st. pr. Kr.

Redovne su se godišnje svetkovine Maya održavale jednako kao i kod Azteka koncem svakog od osamnaest dvadesetodnevnih "mjeseci" te u pet zadnjih dodatnih dana. U ove dane se obavljalo svečano ustoličenje drvenog ili glinenog idola novog Bacaba kao "nosioca godine" i to s one strane hrama, koja je odgovarala strani svijeta, koju je dotični Bacab podržavao. S tim je bila povezana žrtva živoga psa, koji je bio bačen s hramske piramide (odnosno glinenog, kome su na ledja naslagali živežne namirnice) i ples na štakama, koji su izvodile stare žene. Početak godine se slavio s obnavljanjem raznih stvari. Najprije su sva radna orudja i kućne stupove obojali svetom plavom bojom, da ih posvete za novu uporabu, zatim je došlo pravljenje novih drvenih i glinenih božanskih likova te obnova hrama. Najvažnije su se svetkovine slavile u čast velikim bogovima. Govo-

rili smo već o Kukulcanovoj svetkovini u šestom mjesecu Xul, treba još nadodati, da su pri tom nastupali clowni, koji su pred bogatašima izvodili lakrdije i za to pobirali darove dijeleći ih medju sudionike svečanosti (svećenike, plesače). U trinaestom mjesecu Mac, na dan proljetnog ekvinocija, u središtu svečanosti je stajao Itzamna i to prije svega u svojstvu boga sunca; pri tom se za njega priredila velika žrtvena vatra i podignula malena, plavo obojena stepeničasta piramida kao "sunčeve ljestve". U vatru se bacalo srca svih životinja, koje su u jednom ceremonijalnom lovu uhvaćene i tad se vatra ugasila vodom; po tome se čitava svetkovina nazivala t u p k a k , "tmjenje vatre vodom". Srca su trebala nahraniti sunce, voda donijeti blagodat kiše a plava piramida suncu olakšati uspon na nebo. Bogu Ekchuah bio je posvećen petnaesti mjesec Muan i uzgajatelji kakaovca žrtvovali su jednog psa s pjegama boje kakao. To je bila jedina svetkovina, kod koje se nije smjelo piti, dok je inače kod ostalih svetkovina od Maya medeno vino teklo u rijekama.

U feudalnoj aristokraciji gradskih država starog carstva knezovi (ahau) su bili istovremeno vrhovni svećenici (ahau-can, "Gospodin zmija"). Dužnost im je bila nasljedna i učestvovali su samo u višim obrednim činima. Nacom su žrtvama trgali srce uz pomoć četvorice starih muževa (chac), koji su podržavali žrtvine udove; jedan je nacom izabiran za zapovjednika vojske. Drugi su liječili bolesnike i davali proročanstva. Najvažnija kategorija svećenika bili su pismoznanci (ah kin, "onaj od sunca"), duhovna elita, koji se nisu samo bavili tumačenjem svetih spisa, nego su bili vrsni astronomi i matematičari. Imenom ahkin danas nazivaju katoličke svećenike. Briga oko hrama i svete vatre spadala je u dužnost posebnim djevojkama, koje su za vrijeme svoga boravka u samostanskoj zajednici bile vezane na čistoću. Svećenici su se brinuli za pouku svoga podmlatka.

c) I n k a

Oko 12oo dinastija Inka je gospodarila u visočju peruanskih Anda uokolo grada Cuzco. Prema istoku su granicili s vlažnim prašumama Amazonke a na zapadu ih je od Pacifika dijelilo usko primorje, koje su presijecale kratke brzice. Primorsko područje Perua bilo je nastavano već od trećeg tisućljeća pr.Kr. Keramika se pojavljuje oko 12oo pr.Kr. Stari su Peruanci prvi u Americi poznavali obradu metala. Uzgajali su i pamuk te razvili bogato tkalačko umijeće. S dolaskom na prijestolje Pachakuti-a 1438 počeli su osvajalački pohodi Inka, koji su doveli do stvaranja velikog carstva od Quito u Ekuadoru do srednjeg Čilea. Od upokorenih naroda nisu samo plijenili materijalna dobra, tako iz kraljevstva Čimu na sjevernom primorju mnoštvo zlata, nego su u svoj glavni grad dovodili i njihove zanatlije. Kad su godine 1532 stigli Španjolci, njihovo je kraljevstvo bilo još u razvoju. Inka su imali neobičnu organizatorsku sposobnost i čvrsto piramidalno društveno uredjenje. U svom glavnom gradu Cuzco i drugdje ostavili su spomenike svoje velike kulture. I sve su to postigli bez poznavanja pisma, jedino su znali brojke označavati čvorovima na uzicama (quipus). No imali su čvrsti temelj u starim peruanskim kulturama. Inka spadaju u jezičnu skupinu Quechua.

Religija Inka pokazuje sasvim druga obilježja od religije Azteka i Maya. U Meksiku i srednjoj Americi je došlo do vjerskog sinkretizma. Naprotiv u području andske visoke kulture osvajalački Inka su nametnuli svoju religiju Sunca kao državnu religiju ne dirajući bitno u vjerske oblike upokorenog pučanstva. "Inka su, piše o.Velasco, sagradili svoj prijesto na snagama duše a ne na krvi svojih podanika".

Bogovi

Vjera u vrhovnog Boga Stvoritelja izgleda da je bila prvotno proširena u čitavom andskom visočju kao i u primorju. No već je u vremenu prije Inka vrlo izblijedila i potisnuta iz kulta. Na visoravni su mu bila posvećena samo dva hrama (jedan u Cuzco) nasuprot brojnih hramova posvećenih Suncu. Nazivali su ga "Ocem sunca" i jajolika zlatna ploča, koja ga je predstavljala, u velikom sunčevom hramu u Cuzco visjela je iznad zlatnog sunčeva diska. Prema riječima jednog kralja od Inka (Tupac Yupanqui) Sunce "se pokorava zapovijedima Moćnijega". Nosio je imena H u i r a c h o c a ili P a c h a c a m a c ("Stvoritelj svijeta"). Huirachoca je potjecao iz područja stare kulture u Tiahuanaco na jezeru Titicaca. U jednom se mitu kaže: "Huirachoca, stvoritelju ljudi, stvoritelju zemlje, pa ma što moglo biti, tvoje je. Tvoja su polja i za tebe postoje tvoji ljudi". Huirachoca je najprije stvorio nebo i zemlju, koji su bili u tami. Prvotne divovske ljude je uništio potopom ili pretvorivši ih u kamene kipove, koji se još mogu vidjeti u Tiahuanaco. Na to su se s otoka u jezeru Titicaca podigli sunce i mjesec. Druge, sadašnje ljude stvara iz ilovače, na čijim je modelima nacrtao njihovu buduću odjeću. Dao im je također njihove jezike i sve za život potrebno. Na njegovu zapovijed morali su saći pod zemlju, da se onda iz jezera i spilja pojave na odredjenim krajevima zemlje. Kad je sve svršio, otišao je prema sjeveru i mnogi ga nisu porepoznali, jer je izgledao kao prosjak sa štapom. Pod imenom P a c h a m a c štovali su ga u primorju, gdje je u lurinskoj dolini imao poznato svetište.

Poznavanje toga Boga Stvoritelja je bilo ograničeno na više svećen-

stvo i više socijalne slojeve, t.zv. orejones (s velimim naušnicama). Ne može se reći, da je on bio "rezerviran" eliti. Svi su mu se mogli moliti i zazivati ga, ali se njegovo poimanje razlikovalo prema kategorijama pučanstva. Za običnog Indijanca je to bio previše udaljeni i previše neshvatljivi gospodar, bolje je bilo držati se vidljivih bogova. Kraljevi su ga častili, ali mu nisu prinosili žrtve, jer mu se nije moglo ništa dati što mu već ne bi pripadalo. Štovalo ga se vanjskim načinom: tko je izgovarao njegovo ime prigibao bi prsa i naklanjao glavu, podizao oči prema nebu, ljubio okolišni zrak. "Štovalo ga se u srcu", kaže jedan ljetopisac.

Pravi plemenski bog od Inka bilo je S u n c e , I n t i . Zamišljali su ga kao muško i njegov zlatni disk je nosio crte lica. Vrhovni Inka, kralj, je "intip churin", sin Sunca i sam bog. Zato ga nitko nije smio gledati u lice, niti se pred njim pojaviti bez nekog bremena na glavi u znak pokornosti. Njegova glavna žena je bila zemaljski predstavnik boginje mjeseca (Quilla). Sunce se posebice častilo za plodnost bilja. U primorju je tu ulogu preuzeo mjesec. Inka su mjesec smatrali sestrom ili ženom Sunca.

Općenito u Peruu bila je poznata P a c h a m a m a , boginja zemlje i plodnosti. Isto tako i I l l a p a, bog oluje i darivatelj kiše.

Težište peruanske religije bilo je vjerovanje u h u a c a , koje živi još i danas. Huaca su bili s jedne strane osobna shvaćena viša bića, ali također i s njime poistovjetovana zviježdja, koja su vršila utjecaj na čovjeka; huaca su bila sveta mjesta kao sjedišta vodenih božanstava, svete stijene i brda kao okamine starih heroja te svete spilje kao prilazi carstvu boginje zemlje i mrtvih, ali huaca su s druge strane bili također pokojnici, njihovi leševi i grobovi, te konačno huaca znači svaki hram, svako svetište. Huaca mogu biti za čitav rod, naselje ili pleme, a ima ih i obiteljskih poput rimskih Lara (conopa). Praotac roda (ayllu) imade zaštitnika ili krvnog brata u liku jedne životinje, biljke, nebeskog tijela, mjesta ili neživog predmeta. Taj lik praočev postaje huaca roda. Nebeska su tijela simbolički predstavljale ptice grabežljivice, koje su tad postajale huaca. Budući da je praotac imao isto ime kao i njegov zaštitnik, nazivali su se pripadnici jedne mjesne skupine djeca od huaca (na pr. djeca sunca). Legendarni predak roda Inka, Manco Capac, potjecao je od sunca, svoga huaca, a predstavljao ga je sokol zatvoren u kavezu, koji je svom štićeniku davao savjete i odgovore na njegova pitanja. Obiteljski huaca bili su manje moćni, ali mogli su na pr. biti korisni protiv gubitka stvari ili kradje. Osim toga oni su se većinom utjelovili u nečem materijalnome, što se onda lagano shvaća kao stvarni činitelj, tako da u pučkoj svijesti misao djelatnog duha prelazi u ulogu sa silom snabdjevenog amuleta. Kod nekih Aymara sve do danas nalazimo obiteljske huaca: na mali čovjekoliki idol u odredjene dane vješaju minijaturne predmete, koje žele postići ili sačuvati. Ako idol huaca ne pomaže, za kaznu ga izlažu na pusto mjesto. Od zviježdja, koja su odgovorna za čovjekovu sreću i nesreću općenito u Peruu vidnu ulogu igraju Plejade. Kao dio vjerovanja u huaca u andskom visočju je rašireno i štovanje kamenja. Najpoznatiji je primjer iz Cuzco, gdje se štuje jedan kamen kao zaštitnik mladeži i mladih ratnika, jer se smatra, da je u njemu preobražen jedan predak od Inka. Na gorskim prelazima i vrhuncima još se i danas nalaze "apachita", hrpe kamenja, koje bacaju prolaznici kao i lišće od coca te druge stvari.

Prekogrobni život

Izrazito je također bilo i štovanje p r e d j a . Pokojnik nije iščeznuo, on nastavlja da živi. U području Atacameno-a u podzemnim odajama mumije su grupirane oko osrednjeg stola i žrtveni su se darovi svake godine obnavljali. Mumije pokojnih vladara bile su posadjene u hramu Sunca u Cuzco desno i lijevo od sunčeve slike, a njihov dvorski život se održavao i dalje kao da još žive. Osušene mumije hrabrih ratnika nosile su se u boj. Dragi pokojnici, koji su se ponekad čuvali u stanovima zamotani u lamino kožu, učestvovali su i na svečanostima. Mrtvima se svakako željelo sačuvati njegov vanjski izgled. No mumificiranje je bilo mnogo jednostavnije nego u Egiptu. Utroba i veći mišićni dijelovi su se uklonili i tijelo je preparirano smolom ili dimom ili ledenim zrakama. Na to je zamotano i položeno u spilje, pukotine ili umjetne grobove.

Usprkos shvaćanja, da pokojnici učestvuju u radu živih, ipak je postojala predodžba o carstvu mrtvih. Iznad zemlje "srednjega svijeta" (hurin pacha) dizao se "viši svijet" (hanan pacha) te podzemni svijet (ucu pacha), koji je bio u nutrini zemlje. Viši svijet je bio carstvo boga Sunca a podzemni carstvo Pachamame. U prekogrobni život se putovalo preko rijeke mostom spletenim od kose. Pratilac je bio pas. U podzemnom je svijetu vladala hladnoća s gladju, kamenje je bila jedina hrana.

Kult

Hramovi Inka svojom veličinom i ljepotom zaostaju za gradjevinama Maya i Azteka, no ipak svojom masivnošću ostavljaju velik utisak. U svakom se gradu nalazio hram Sunca. Najveličanstveniji je bio u Cuzco. Imao je više dvorana. Glavna je bila posvećena Suncu, zidovi su bili obloženi zlatnim i srebrnim pločama, tu je bio veliki jajoliki zlatni simbol Stvoritelja i zlatni sunčev disk, ispod njih se nalazila neka vrst oltara, oko kojeg su sjedile carske mumije, koje su prilikom velikih svečanosti izlazile van da bi prisustvovale svetim plesovima. Ostale dvorane su bile posvećene mjesecu, srebrnom disku okruženom mumijama carica, zatim planetu Veneri, Plejadama te općenito zvijezdama (mjesečevim službenicima),* Nadalje su se nalazili svečani trgovi, stanovi svećenika, zgrade za čuvanje žrtava i idola huica upokorenih plemena, sunčeve promatračnice i samostan sunčevih djevica. U glavnom se hramu čuvao i zaštitnik vladarev kao Manco Capacov sokol u kavezu. No najčudesniji je bio zlatni vrt, u kojem je sve bilo zlatno: drveće i njihovi plodovi, ptice, kukuruzni klasovi, cvijeće, gmazovi, stado lama i njihov pastir. Žuta kovina je imala mistično značenje, ona je bila zemaljska emanacija sunca i zato su je svećenici gomilali u hramovima.

Kao čitav život Inka tako su i službenici hrama bili strogo hijerarhijski uredjeni. Na čelu je stajao Veliki Svećenik, koji je bio brat ili neki bliski rodjak vladarev. Živio je pokornički i u razmatranju. Nosio je vuneni plašt vicune, bijelu tuniku sa zlatnim ukrasima i dragim kamenjem, tijaru sa zlatnim suncem i perima, ispod brade srebrni polumjesec. Pod njim su stajali svećenici različitih stupnjeva i djelokruga. Bilo je službenika za žrtvovanje, proricanje, ispovijed, liječenje. U provinciji su svećenici pripadali obiteljima mjesnih poglavara. Moć svećenstva bila je velika. Razumljivo je da su svećenici bili čuvari i predavači znanja. Imali su državno uzdržavanje u zemlji i stadima, to nije uvijek bila trećina zemlje, druga dva dijela su pripadala vladaru i seoskoj zajednici, ko-

* gromu, (sunčevom sluzi), dugi.

ja je svake godine nanovo zemlju dijelila svojim članovima. Seoska je zajednica jednako imala zajednički obradjivanu zemlju, čiji su prinosi izmedju ostalog služili za obredne svrhe u službi mjesnih huaca. Mjesna su svetišta obično vodili stariji muževi ili starije žene.

Moramo spomenuti posebnu ustanovu Inka "sunčeve djevice". Svaka je od njih bila "aclla", "izabranica", što znači, od odredjenih službenika bila je izabrana i u mladenačkoj dobi pozvana u Cuzco. Stajale su pod nadzorom "majci" (mamacuna), koje su potekle od njih samih. Prebivale su u kućama sličnima samostanu i bile su obvezane na čistoću. Zanimanje nije bilo svima jednako pa prema tome niti njihov konačni udes. Neke su se posvetile hramskoj službi i stoga su morale za obredne svečanosti pripravljati kukuruzno pivo, neke su bile prikazivane kao žrtve, a druge su opet tkale carsku odjeću ili služile kao inoče vladarima ili višim dostojanstvenicima. Na čelu "sunčevih djevica" stajala je neka vrst velike svećenice plemenitog podrijetla i kao suparnica boginje mjeseca smatrala se ženom boga Sunca.

I u većim provincijskim gradovima bilo je kuća sunčevih djevica. U gradu Caxasx Španjolci su naišli na 5oo takvih djevica.

Bogovima su se prinosile krvne i nekrvne žrtve. Predmet ovih zadnjih bili su: svakovrsna hrana, opojna sredstva Coca i Chicha, morske školjké, vuna, i gotova odijela, ali takodjer i u minijaturi. To se spaljivalo u žrtvenoj vatri. Mali čovjek, ako ništa drugo nije imao, prinosio je svoje obrve. No najprijatniji darovi bogovima su bili morsko prase i lama. U Cuzco se bogu Sunca svaki dan žrtvovala jedna lama. Obično su joj prerezali grkljan ili istrgnuli srce. S krvlju su poškropili huaca a srce su simbolički prikazivali suncu. Ostalo su sa čileanskim biberom, Coca i kukuruzom spalili u svetoj vatri. Prema božanstvima i svrsi žrtve birali su žrtvene životinje: prema boji i drugim oznakama. Huirachoca je dobivao smedje, bog Sunca bijele a olujni bog pjegave životinje.

Nesumnjivo je da su se i u starom Peruu prinosile ljudske žrtve, ali samo najvišim božanstvima i u naročito odredjenim zgodama. Te su zgode bile: glad, pošast, poraz u ratu, bolest ili krunidba vladareva. Prilikom krunidbe znalo se žrtvovati ništa manje nego 2oo djece. Inka su imali običaj poslije osvajanja jedne provincije u Cuzco žrtvovati izvjesni broj nevine djece i djevojaka od desete do petnaeste godine.

Veliko mjesto u kultu Inka igrale su razne svetkovine. Većinom su bile u vezi s poljodjelskim radovima. Najvažnija je bila Inti Raimy 21 lipnja u čast Suncu prilikom ljetnog solsticija. Iz svih su provincija u Cuzco dolazili visoki dostojanstvenici i mjesni poglavari s darovima i u svojim najljepšim odijelima. Gorštaci su izgledali kao andjeli sa svojim golemim crnim i bijelim kondorovim krilima na ledjima, iz amazonskih prašuma su dolazili obučeni u krasnim odijelima satkanim od raznobojnih pera, često puta na prsima s puminom kožom, čija glava je nadvisivala njihovu, konačno predstavnici toplih krajeva prolazili su s nagrdnim maskama uz paklenu buku svojih frula i bubnjeva. Prije početka svetkovine svatko je morao tri dana postiti i vatre su se utrnule. 22 lipnja pred svršetak noći mnoštvo se sabralo na velikom hramskom trgu u strogom redu, svaki je poglavar imao odredjeno mjesto. Tu se nalazio i Inka sa svojom pratnjom. Vladala je potpuna tišina. Kad se sunce počelo pojavljivati nad Kordiljerima, car se uspravio, jedini, dok su svi ležali prostrti, držeći u svakoj ruci zlatnu čašu s pićem, koje su pripravile sunčeve

djevice. Veličanstvenim je kretom podigao desnu ruku i piće prikazao radjajućem suncu. Sam je ispio tu čašu a iz lijeve samo prvi gutljaj, ostalo su ispili njegovi najbliži. Nastavak ceremonije se obavljao u hramu. Inka je Suncu darovao zlatne čaše a svećenici su na ulazu primali darove, koje su donijeli provincijski poglavari. Zatim je žrtvovana jedna crna lama, izabrana medju Sunčevim stadom, te se iz promatranja njezina srca pretskazivala buduće dobro ili zlo. Daljnje mnoštvo žrtvovanih lama je ispečeno i razdijeljeno medju učesnike. Toga jutra s udubljenim ogledalom zapaljena je nova vatra i predana na čuvanje sunčevim djevicama. Ako je toga dana nebo bilo oblačno i vatra se morala izvesti svrdlanjem, bio je to loši znak. U znak zajednice sa Suncem puk i svećenstvo su jeli okrugle pogače. Napokon je vani počelo ritualno pijenje, koje je stvorilo veselo raspoloženje a i prave orgije. Svetkovina je trajala devet dana, ali se obredi prvog dana nisu više ponavljali.

Važnu je ulogu u životu Inka igralo proricanje sreće ili nesreće. Tim se bavio posebni svećenik, zvan "umu" i svoje je proricanje povezivao s većim ili manjim žrtvama. Ako je pitao za mišljenje jedno osobno božanstvo, onda je svećenik s promijenjenim glasom govorio pitanje i odgovore. No obićajno je bilo gatanje iz pokreta zmija i paukova, a naročito gledanjem u lamina pluća, svećenik je kroz jednu venu naduvao pluća i znakove nastale na njima tumačio u povoljnom ili nepovoljnom smislu. Veliko se značenje polagalo i u tumačenje sanja. Bilo je i zlosretnih znamenja (duga, lisica).

Gatanje je bilo jedno od najvažnijih izvora svećeničke moći, ali jednako tako i ispovijed. Svećenici su naime isticali ćudoredni zakon "ama sua, ama llulla, ama kella", "ne ukradi, ne laži, ne ljenčari", zatim su zabranjivali ubistvo i preljub. U svijesti puka grijesi su i pravni prestupci povlačili za sobom štetne učinke za pojedinca i zajednicu, zato je grješnik bio dužan otkloniti zle posljedice svoga nedjela. Grijeh je bio zapreka za sudjelovanje kod obrednih čina i tražio je obredno "očišćenje". To se činilo ispovjedju, koja je oslobadjala od zlih posljedica grijeha, na pr. od oboljenja grješnika samoga ili njegove rodbine. Tako se u mitima iz Huarochiri govori o ženi bogatoga muža u Anchicocha: "I njezin preljub dakle danas osjeća njezin muž. Jer od njezina grijeha u njegovoj lijepoj kući prebiva jedna zmija i proždire ga". U istom kraju Huirochiri u selu Checa moli se dvjema boginjama, za čiji se kult brinula jedna žena: "O, Llacsahuato, Mirahuato, vi ste stvoritelji ljudi i znadete moje grijehe. Objavite mi, zbog čega sam bolestan i koji mi grijesi zadaju boli!" Ispovijed se općenito obavljala u uši jednom svećeniku. Istinitost ispovijedi se potvrdjivala gatanjem a u potrebi udarcima kamena po ledjima. Dok je Inka sam bogu Suncu priznavao svoje grijehe, u javnim je nevoljama, na pr. kod njegova oboljenja, to činio cio puk u općoj ispovijedi. "Očišćenje" od grijeha vršilo se na razne simbolične načine. Pokornik je držao rukovet slame, na koji je svećenik pljunuo i zatim bacio u rijeku, koja je sa sobom odnijela nečistoću ili se okupao u tekućoj vodi.

Konačno pod svećeničkim vodstvom stajale su i pubertetske svečanosti plemićke mladeži u Cuzco. One su se obavljale u mjesecu Capac Raymy, mjesecu zimskog solsticija, to znači 21. prosinca. Mladići su dobivali hlače i iskušavali svoju snagu. Vrhunac im je bio natjecanje u trčanju na sveto brdo Huanacauri.

Pored svećeničke djelatnosti za dobrobit čovjeka nalazimo i šteto-

činskih vrača. Još ih i danas susrećemo na visoravni, osobito vračarica. Radili su djelomično izravno s otrovima, ali takodjer s "negativnim amuletima" te dijelovima tijela, na koga su htjeli utjecati. Kao djelotvorno sredstvo smatralo se i uništenje nečijeg lika, a s druge strane bavili su se i s "ljubavnim čaranjem". U vezi s prvim načinili su lutku s pridodacima odnosnog čovjeka (kosa, odresci noktiju) zabadajući trnje ili igle u mjesta, koja su htjeli dosegnuti (udove, srce). Tad su je stavljali u njegovu kuću ili na put kamo je trebao proći.

Obraćenje Indijanaca nije izbrisalo sve tragove njihove stare religije. Nakon nestanka njihova svećenstva i hramova mnogo toga je ostalo što je bilo povezano s osobnom pobožnošću. Sunce, mjesec, grom i zvijezde nisu doduše danas više predmet pučke religioznosti, ali se izvori, rijeke i jezera, spilje i gorske stijene još smatraju sjedištima plodonosnih duhova. Kao izraz osobne pobožnosti još se uvijek prinose više ili manje neki žrtveni darovi, medju kojima se osobito ističu male metalne figurice, koje prikazuju cjelokupnu imovinu indijanskih seljaka. Putniku po andskim zemljama upasti će u oči ove dvije stvari: kadjenje s kopalskom smolom i libacije (kukuruzno pivo, danas kraj toga čak limunada), koje se prije svega prinose zemlji i hrpe kamenja na gorskim prolazima i vrhovima (katkad nadvišene križem), koju svaki prolaznik ponovno povećava. Što više katkad oživljuju i stare strahote. Dne 26. lipnja 1960 javile su novine "La Patria" u Oruro o žrtvovanju jednogodišnjeg djeteta u rudarskom kraju Huanuni, a 2. srpnja 1960 novine "El Diario" u La Paz javile su o kanibalskim činima kao posljedici medjusobnog razračunavanja seljaka u Escoma na jezeru Titicaca.

Zaključak

Ako bacimo pogled na religije visokih civilizacija srednje i južne Amerike, usprkos njihove mnogostrukosti i osebujnosti dadu se razabrati osnovne ideje. Kao poljodjelskim narodima njima je na srcu naročito ležao napredak plodnosti polja, od kojih je ovisio život brojnog pučanstva njihovih državnih tvorevina. Kod toga zajedno su morale sudjelovati sile neba (sunce, kiša, vjetar) i zemlja. Stoga je tipično za te ljude obraćanje prirodi i njezinim silama kao i nebeskim tijelima, koji su tad deificirani. S tim se povezala i deifikacija kulturnih i političkih heroja. Dosljedno kult je poprimio magičko obilježje, da bi se osigurao povoljan tok prirodnih pojava. U tom se američke visoke kulture ništa ne razlikuju od primitivnih poljodjelaca. Zato njihove religije nisu konačno ništa drugo nego povećano i sistematizirano štovanje prirode i magička slika svijeta primitivnih poljodjelaca. No kraj toga imade znakova, da dalje žive i još stariji elementi lovačkog kulturnog stupnja. Tu prije svega možemo ubrojiti huaca Peruanaca i ideju zaštitnih duhova. Konačno najznačajnije, da se u tom mnoštvu prirodnih božanstava i kulturnih heroja još uvijek razaznaje ideja jednog N a j v i š e g B i ć a, koja je svojina lovačkih kultura i na kojoj su sagradjene poljodjelske kulture Meksika i andskog područja.

6. Izvankršćanske žive religije visokih civilizacija

a) Indija

Indija nam je poznata s mnoštvom najčudesnijih likova svojih bogova. Kažu da ih ima 33o milijona. Kad je Mahatma Gandhi 1948 godine smrtno ranjen umirao, šaputao je: "Ai Ram, ai Ram (O Rama, o Rama)". Indijcima su svete krave i majmuni. M. Gandhi je rekao: "Krava je pjesma milosrdnosti, ona je majka milijuna indijskih ljudi". A u svetim hinduskim knjigama stoji: "Broj godina, koliko se onaj, koji je ubio jednu kravu, mora mučiti u paklu, jednak je broju dlaka na tijelu ubijene životinje". U Hanumanovim hramovima žive i svećenici lješnjacima hrane svete majmune. Kupanje u svetoj vodi Gangesa za očišćenje grijeha okuplja svakih dvanaest godina na milijune Indijaca. 1954 bilo ih je 4 milijuna i kad su u odredjeni čas pojurili svi u vodu, životom ih je stradalo 5oo. No za Hinduse nema sretnijeg dana i časa smrti. Čudesno nas zapanjuju indijski jogi, koji mogu jedan časak zaustaviti rad svoga srca ili kroz nekoliko sati svoje disanje. Još nas više zapanjuju njihove kaste, kad i danas vidimo, kako jedan brahman zabranjuje drugima tjerati volove na pojenje u vodu na mjesto, gdje se on ujutro kupa i moli suncu, ili kako se nedodirljivi ne usudjuju pohadjati mjesni hram, nego svoje pobožnosti pred trozubom i mačem, simbolima Šivinim, obavljaju u slobodnoj prirodi. M. Gandhi je pisao: "Zar nas nije pravedna odmazda kaznila za zločin nedodirljivosti parija? Zar nismo požnjeli, što smo zasijali?... Mi smo pariju odvojili od nas, pa smo zato i sami izdvojeni medju britanske kolonije. Mi pariji zabranjujemo da se služi javnim zdencima, bacamo mu mrvice pred svoje noge, čak i njegova sjena nas kalja". Četiri temeljne kaste prerasle su u preko 3ooo podrazreda. Tu društvenu šarolikost još povećavaju posebna obilježja pripadnosti pojedinim kultovima. Tako višnuiti nose na čelu tri bojane okomite crte.

No kraj svega toga Hindusi se mogu ubrojiti medju najreligioznije narode zemlje. M. Gandhi je jednom rekao: "Religija se ne može kao jedna kuća ili jedan odjevni predmet po volji mijenjati. Religija pripada više nama samima nego naše tijelo. Religija je vez, koji nas povezuje s našim Bogom. I dok tijelo propada, što i ne može drukčije biti, religija živi dalje i poslije naše smrti". Religiozni čini praktički prate svaki korak u dnevnom životu jednoga Hindusa, bilo to jutarnje ustajanje, kupanje, jelo ili ljubav.

Razlika je samo u tome što Hindus ima drukčiji stav prema životnoj stvarnosti od nas. On misli, da se mi "realistički" Evropljani previše bavimo s Maja, svijetom prividnosti. Zato ćemo mi na koncu konca požeti samo gorko razočaranje. Jer, izuzevši osobni put k Brahmanu, u Maji nema postavljenih ciljeva, prema kojima bi bio usmjeren cio svijet. Nema nikakva "socijalnog napretka", kako u to vjeruje zapad, nego samo beskrajni niz opetovanja. Dok mi promatramo vrijeme kao brzu strjelicu ili tekuću rijeku, Hindusu se ono pričinja više kao voda stajačica: doduše često se voda nabire i talasa, ipak je samo jezerce uvijek nepromjenljivo. S takvim shvaćanjem stvarnosti nije čudnovato, da Hindusi traže istinu više u mitima i simbolima nego u povijesti i znanosti. Oni se nisu uopće bavili niti svojom vlastitom poviješću, i ono malo, što imademo, zahvaljujemo radovima zapadnjačkih arheologa i historičara. Ali zato svaki Hindu, pa i onaj koji ne zna napisati ili pročitati niti jedne jedine riječi, u stanju je čitave sate pripovijedati o svojim bogovima i bogolikim kraljevima.

Svakako je neosporna činjenica, da mnogi Hindusi, osobito oni iz nižih kasta, štuju božanske likove, kao da su bića s ljudskim osobinama, slabostima i strastima. Pred njih se stavlja jelo i piće, kupa ih se i odijeva, ukrasuju ih s draguljima i cvjetnim vijencima, a naveče ih se stavlja u postelju, - u jednom je hramu čak običaj boginju unijeti u odaju boga kad nastupa mrak, da s njim provede noć. A u jednom drugom hramu se dogadja, da se lik boga nakon jednog kupanja prehladi i treba više nedjelja za ozdravljenje. Ramanakrišna kaže: "Malene djevojčice vidimo s njihovim lutkama. No koliko se dugo s njima igraju? Samo tako dugo dok se ne udaju... Jednako su potrebni takodjer likovi bogova i simboli, dok boga ne upoznamo u njegovu pravom liku. Sam je bog predvidio različite oblike kulta, da odgovaraju raznolikim stupnjevima duhovnog uzrasta i znanja". A predsjednik Indije Sarvapali Radhakrišnan u svojoj knjizi "Životni nazor Hindusa" veli: "Hinduizam zahtjeva, da svaki čovjek stalno misli na misterij života, dok ne postigne najviše objavljenje. Doduše niži su religiozni oblici (uključujući idole i slike) s obzirom na one, koji se toga ne mogu brzo odreći, dopušteni, ali kroz čitav hinduizam provejava težnja za jednom širom religioznom idejom i čistijim oblikom bogoslužja... Svaki čovjek može izabrati religijske i bogoštovne oblike, koji mu najviše odgovaraju... Hinduizam nije jedna sekta, nego bratstvo svih onih, koji se podlažu zakonu pravde i ozbiljno traže istinu".

U takvim nam se kratkim obrisima prikazuje današnja Indija. No ona imade dugu i veoma bogatu religijsku prošlost. No nijedna druga religija svijeta ne stavlja toliko teškoća jednom jasnom sistematskom prikazu kao indijska. Tu se odmah nameće pitanje: indijska r e l i g i j a ili r e l i g i j e? Nesumnjivo u Indiji susrećemo sve moguće suprotne oblike religioznog mišljenja i kulta; no svi nose jedan zajednički pečat i izražaj su tako karakterističnog duhovnog stava, da ih odmah možemo prepoznati kao tvorevinu indijskog duha. S druge strane predstavljaju vjere i kultovi zamršenu mješavinu raznorodnih elemenata posve različitih razvojnih stupnjeva, tako da samo indijski duh može taj religiozni kaleidoskop shvatiti, i sebi predstaviti kao jednu jedinstvenu cjelinu. To mu polazi za rukom, jer, osloniv̌si se na ovaj ili onaj filozofski sistem, njemu suprotne elemente tumači jednostavno kao simbole i metafore. Mješavinu indijskog religijskog stanja sačinjavaju indogermanska prabaština, predaja indo-iranske (=arijske) prehistorijske zajednice, zatim kasniji iranski i semitski utjecaji i konačno vrlo važni ostatci nearijevskih prethodnih kultura (Induska kultura, stari primitivni narodi, Dravidi, Austroazijati). Indijskom religijskom kaosu razlog su i pomanjkanje jedne službene vjerske hijerahije kao i jedne centralne dogme. To na neki način nadomještava čisto formalni autoritet najstarijih svetih tekstova, Veda. Zato se može sve religije, koje priznavaju autoritet Veda, uzeti zajedno pod imenom B r a h m a n i z a m, i od njega izlučiti svaki religijski sistem, koja ne priznaje taj autoritet. Medju tima "inovjercima" razmjere jedne religije postigli su samo B u d d h i z a m i J i n i z a m. Veliko značenje i razvoj budizma, koji je postao svjetska religija daleko izvan granice Indije, zaslužuju posebnu raspravu u slijedećem poglavlju.

A. Brahmanizam

Obično se brahmanizam dijeli u tri razdoblja, od kojih svako predstavlja posebni religijski tip. To su: 1. najstarije doba - Vedizam, 2. ritualističko-filozofsko doba, koje karakterizira panteistički svjetovni nazor - brahmanizam u užem smislu, i konačno 3. zadnje i najdulje doba, koje pada u vrijeme predkršćanstva i nosi teističko obilježje - poznato pod imenom hinduizam.

I. Vedizam

1. Izvori

Osnovni izvor brahmanske tradicije jest Veda (=znanje, znanost). Taj izraz označuje cjelokupnost najstarijih tekstova, koji su svi religioznog sadržaja i zajedničko im je, da se temelje na "objavi". Njih je "izdahnuo" bog Brahma i stari su je vidioci (rišis) samo "gledali". Historijska je činjenica, da je ta sva golema literatura postojala samo u usmenom predanju i sačuvala se bolje nego pismena, premda se njezini prvi rukopisi pojavljuju istom u srednjem vijeku.

Vedu sačinjavaju: Samhitas, što znači "zbirke", većinom u stihovima, koje sadrže prije svega himne, molitve i žrtvene izreke; Brahmanas, što znači "brahmanska tumačenja", koje sadrže teološke komentare za Samhitas u prozi, i konačno Aranyakas, "šumske tekstove", i Upanišade, "tajno znanje", koje se priključuju na Brahmanas i sačinjavaju njihovo filozofsko tumačenje. Zaključak čine Vedangas, "Vedini članci", koji više ne sadrže objavu nego "predaju". Samhitas su najstariji i najčasniji tekstovi brahmanske objave i dijele se u četiri zbirke: Rigveda (himni), Yajurveda (žrtvene izreke), Samaveda (melodije) i Atharvaveda (magičke izreke). Rigveda je najglavniji izvor vedizma i njezin postanak spada u doba dolaska Arijaca u Indiju 16-15. stoljeće pr.Kr.

2. Božanstva

Vede pružaju politeističku sliku s naturalističkim obilježjem. Pojavljuju se i demoni, ali njihova zloća nije tako istaknuta kao u Iranu. U Vedama nema nikakve sistematizacije bogova. Što više kod zazivanja određenog božanstva smatra se ono kao glavno i pridijevaju mu se svojstva svih drugih božanstava. Tu je pojavu Max Müller nazvao henoteizam. Evo jednog primjera:

> Kao Savitar penje se on gore na nebo i
> sjaji dolje stojeći na vrhu nebeskog svoda.
> Poput Indre zaogrnut ide k oblaku,
> koji su zrake privukle.
> On je Stvoritelj, On Reditelj, on je Vayu
> s tmastim oblakom,
> on je Aryaman, on Varuna, on Rudra, on Mahadeva,
> on Agni, on Surya, on takodjer Yama, Veliki...
> On sam je jedan, jedini, samo jedan,
> ti su bogovi tu u njemu Jedno! (AV 14,4).

Vedina božanstva možemo podijeliti u tri razreda prema društvenim klasama: magičko-religiozni, političko-ratnički i seljačko-gospodarski sloj. Božanstva u ova dva zadnja razreda nose ime d e v a (dyaus=nebo,

deus). To su prijateljska božanstva. Od raznih deva dobiva čovjek pobjedu, bogatstvo, stoku, potomstvo, a on sam njima prinosi hvalospjeve i žrtvene darove. Taj izmjenični odnos je obostrano izjednačen, jer prema uvjerenju Veda riječi himana sadrže jedno magično počelo, brahman, koje bogovima podaje nadzemaljske snage. U istoj su mjeri za moć deva potrebni žrtveni darovi, a prije svega iz svete biline iscijedjeno opojno piće, soma. U odnosu deva i ljudi manjka svaki etički zahtjev i osjećaj nepremostive distance. To je s vremenom moralo dovesti do stadija, gdje molitva postaje egzorcizam, a žrtveni dar magička prisila.

Ratnička božanstva u primitivnom društvu Vedinog doba imaju prednost. Tu je najprije I n d r a , bog oluje, no s toliko antropomorfnih crta, da se u njemu jedva prepoznaje prirodna personifikacija, njegova veza s olujom naknadno izbija iz činjenice što mu je glavno orudje gromovna strijela. On, bjeloputi golijat u crvenoj odjeći, je valjani borac i bekrija, kome radosti života nisu zazorne, pijanstvo nije mu manjak, nego izraz njegove valjanosti. U njegovoj su pratnji M a r u t s , olujni duhovi, sinovi Rudre. R u d r a je božanstvo, koje ulijeva strah, zato ima čitav niz eufemizama, koji ga označuju: Hara "razaratelj", Mahadeva "veliki deva", i konačno ime, pod kojim će u hinduizmu pobrati slavu, Šiva "blagi".

U kasti poljodjelaca i stočara ponajprije dolaze kao njihovi zaštitnici Dyausovi sinovi, blizanci N a s a t y a s ili A š v i n s "posjednici konja", jer kruže po nebu u zlatnim kolima, koja vuku ptice ili konji, povezani su naime sa izlazećim suncem. Zatim D y a u s "Nebo", P r i t h i v "Zemlja", P a r j a n y a "bog kiše", U š a s "Zora", S u r y a "Sunce". Solarnog je podrijetla i V i š n u, koji u Rigvedi samo s tri koraka premjera svemir i ostavlja svoj trostruki trag.

Posebnu vrstu čine božanstva, kojima je bitna oznaka povezanost s ritualom. Kult u Vedama poznaje trostruki žrtveni prinos: žrtvu pića soma, životinja i vatre, i upravljen je prvenstveno na A g n i "Vatru", velikog svećenika, utemeljitelja čitavog Vedinog rituala. I Soma se štuje kao božanstvo i poistovjetuje se s mjesecom, koji se smatra kao pehar pun some za bogove.

Druga manja skupina bogova nosi ime a s u r a . Njihovo je značajno obilježje maya. Ta riječ, koja igra važnu ulogu u indijskim religijama, dolazi od korijena ma - "mjeriti, tvoriti" i označuje sposobnost oblikovanja. Ta tajanstvena moć, koja je neovisna od žrtvenih darova, daje asura božanstvima osobitu premoć nad deva. I ta neovisnost od rituala povezuje asura s rijetkim moralnim ili pravnim pojmovima, koji dolaze u Vedama.

Medju asura prvo mjesto zauzima V a r u n a. Nosi naslov "Vladalac" i stvoritelj je svijeta, koji je izmjerio pomoću maya, čuvar je kozmičkog reda (rita). Čuva kao sudac, koji preko svojih uhoda otkriva i kažnjava zločince, u njegovoj je moći "odriješiti od grijeha" one, koji se kaju. Suprotno od Indre pred njegovim božanskim veličanstvom ljudi osjećaju strah, poniznost i nemoć. Drugi asura M i t r a je blagi i dobroćudni vladar, zaštitnik ugovora, povezan sa suncem. Varuna i Mitra spadaju u obitelj a d i t y a s a, osmero sinova boginje A d i t i, koji imaju socijalno i etičko značenje. Tako je A r y a m a n, bog ženidbe i gostoljubivosti, personifikacija pripadnosti klanu Arijaca, B h a g a "Djelitelj".

Deva i asura izgleda da odrazuju dvije različite civilizacije: polusjedilačka indo-iranska plemena i predsemitske i semitske prednjeazijske civilizacije s Magna Mater (Aditi).

Vedinom panteonu pripadaju još čitav niz manje važnih božanstava: V a č "Govor", S a r a s v a t i, boginja religioznog pjesništva, nimfe A p s a r a s, J a m a "blizanac" je prvi čovjek, koji sa svojom sestrom Jami radja ljudski rod, i prvi je umro postavši kralj carstva mrtvih.

Usprkos nastojanja arijske elite u Vedama prevladava magička svijest. U magičkoj je radnji bitno čarobnjačka formula (mantra), koja upotrebljava metaforu iz uvjerenja da postoji neka tajanstvena veza izmedju predmeta, na koji se djeluje i njegova metaforičkog imenovanja, odnosno njegova simboličkog zastupnika. S mantrom se postizava bogatstvo, zdravlje, uspjeh u ljubavi ili obrana od raznih zala. Te mantre donosi Atharvaveda. Evo jedne, koja je odredjena za probudjivanje ili uzdržavanje ljubavi jedne žene:

1. Kako se lijana oko drveta
sa svih strana obavija,
tako se i ti obavij oko mene,
da budeš posve zaljubljena u mene
(da mi ne budeš odvratna).

2. Kako orao, koji slijeće,
krilima udara o zemlju,
tako ja udaram na tvoj duh,
da budeš posve zaljubljena u mene
(da mi ne budeš odvratna).

3. Kako to nebo skupa sa zemljom
dan za danom okružuje sunce,
tako ja okružujem tvoj duh,
da budeš posve u mene zaljubljena
(da mi ne budeš odvratna).

U Rigveda nalazimo već djelomično i napomene o vježbama u disanju, postovima, ekstatičnim plesovima i držanju tijela, što će se kasnije opširno razviti u Yogi. Rigveda poznaje i pojam tapas, nutarnju raspaljenost, koja se smatra velikom kozmičkom silom kao i potenciranjem strasti i volje, koje bogovima i ljudima podaje nadasve silnu snagu.

3. Vedina filozofija

U Rigvedi sigurno posjedujemo najstariji dokumenat ljudskog filozofskog mišljenja. Najveličanstveniji izražaj našlo je to mišljenje u poznatom Rigvedinom himnu X, 129. Najupadljivija značajka toga himna jest postepeno pripravljanje pjesničke poante, koja završava u sumnji, početku svakog filozofiranja. Svakako bi bilo čudnovato, da bi u jednoj zbirci liturgijskih tekstova i u tako rano doba nastupila sumnja u ispravnost mitskih shvaćanja i da bi tu sumnju vodila težnja za opreznom i samostalnom potragom za istinom. Da li je taj himan uistinu u prvom redu izraz sumnje? Pogledajmo ga pobliže. U smionom eliptičkom stilu nabacivanjem neodgovorenih pitanja prikazuje nam nepoznati pisac, da je prije nego je još bio bitak i nebitak, kad nije bilo još ni smrti ni besmrtnosti, niti ikakve razlike izmedju dana i noći, postojalo samo J e d n o , koje je "disalo bez

daha". To se sasvim neodredjeno počelo nalazilo u "tamu zavitu od tame", u neprodornom talasanju, dok nije snagom tapasa nastalo Jedno, to znači: objavilo se. Tada je nastao prvi plod duha: požuda (kama). "U srcu istražujući, mudraci nadjoše vez bitka u nebitku". Na čemu se temelji to otkriće? Razlikovanje bitka od nebitka bilo je moguće istom nakon tog prvog objavljenja: bitak - to je Jedno, koje se očitovalo, i razvijanjem u njemu sadržanih kliconoša i potencija ispredeno tkivo stvarnosti; nebitak - to je Jedno, koje se nije očitovalo. Vez, koji su otkrili mudraci, slikovito je prikazan kao mjernički konopac, koji nespoznatljivu, ali autonomnu stvarnost (svadha) povezuje sa svojim očitovanjem (prayati) i vodi do zaključka, da su ti svjetovi samo dva vidika, transcendentni i imanentni, jedne te iste stvarnosti. I sad slijede one dvije zadnje poznate strofe. Evo u cijelosti toga himna:

1. Ne bijaše tada ni nebitka nit' bitka,
Nit' prostora zračnog, nit' neba povrh toga.-
Tko držaše u okrilju svijet, tko ga obuhvataše?
Gdje bijaše duboki bezdan, gdje more?

2. Ne bijaše tada ni smrti nit' besmrtnosti,
Nije se pokazivala ni noć niti dan.-
U praizvoru bez daška je disalo
Jedno, izvan čega ničeg drugog nije bilo.

3. Čitav svijet tamom bijaše pokrit,
Jedan ocean bez svijetla, izgubljen u noći;-
Tu postade, što se skrivalo u ljušturi,
Jedno snagom raspaljenog žara rodjeno.

4. Iz toga proizadje, prvo nastala,
Kao spoznaje klica, ljubav; -
Korjenje bitka u nebitku nadjoše
Mudraci u težnjama srca istražujući..

5. Kad skroz popreko svoj mjernički konopac staviše,
Što bijaše tu dolje? a što gore? -
Kliconoše bijahu, sile, koje se micahu,
Samopostavljenost dolje, nategnuće gore.

6. No kome je istražiti uspjelo,
Tko ču odkuda stvorenje potječe?
Ovamo iza njega proistekoše bogovi!
Tko dakle da kaže, odakle ono pridolazi? -

7. On, koji stvorenje proizvede,
Koji na njega gleda s najvišeg nebeskog svijetla,
Koji ga načini ili ne načini,
Koji znade to! - ili niti on to ne zna?

Taj zanosni svršetak himna dao je povoda, da su gotovo svi istraživači u njemu prije svega gledali izražaj sumnje u mogućnost spoznaje istine. No ove zadnje dvije strofe samo ustanovljuju, da niti najviši neimenovani Bog možda ne zna istinu o postanku stvari. No mudraci, istražujući u dubinama svoga srca, mogu je saznati. Ovdje se ne radi o skepticizmu nego o specifičnom indijskom duhovnom stavu: najviše počelo, istina, nema se tražiti u okolnom svijetu, nego iznad njega, što više i iznad bogova; ne može se postići putem spoznaje izvanjske stvarnosti, nego udubljivanjem u samoga sebe; u unutarnjem, putem tapasa postignutim psihičkim doživljajem.

Ključ za taj stav daje nam analiza indijskog mišljenja. To se mišljenje ne sastoji u gledanju stvarnosti od subjekta, koji stoji izvan nje, to je više apsorbiranje spoznajnog objekta, povezivanje s njegovim bivstvom. "Spoznati" znači "dosegnuti","ujediniti se s objektom". Indijski stav nije intelektualistički, on je emocionalni. Ne spoznaje se mišljenjem, nego intenzivnim uživljavanjem. Porijeklo toga stava treba tražiti u ekstatičnim doživljajima, koji se mogu postići asketskim vježbama. Doživljaj beskonačnosti proživljen u ekstatičnom stanju apsorbira sve utiske u jednom tako silnom čuvstvu, koje po intenzivnosti nadilazi sve drugo: jedno takvo duševno stanje ne daje mjesta za druge utiske, ni za kakvu mnogostrukost. Neisporedivost izmedju punine ekstatičkog doživljaja i dnevnih utisaka uzrokuje, da se taj doživljaj ujedinjenosti smatra jedinim i samo istinitim. Odatle u spoznajnom stavu težnja za ujedinjavanjem i uvjerenje, da se bivstvo stvari ne može nalaziti u mnogostrukosti.

Za kasniju indijsku filozofsku misao važan je u Vedama i mit o pračovjeku. Purušu, pradiva, s tisuću glava, očiju i nogu, bogovi žrtvuju i komadaju, i iz njegovih udova nastaju Vedini himni i pjesme, životinje, četiri kaste, zračni prostor, nebo, zemlja, strane svijeta a i sami bogovi (Rigveda X,9o). To je mit starih poljodjelskih kultura. No on sadrži i temeljnu misao indijskog svjetovnog nazora. U petoj se naime strofi kaže: "Iz Puruša se rodi Viraj, iz Viraja nastade Puruša". Tu nam rečenicu osvjetljuje jedan himan iz Atharvavede (XIX,53). Poput Puruše i vrijeme "Kala" je hipostaza svjetskog prapočela. U tom himnu imademo značajno rješenje problema, koji se pojavljuje u svakom stvaralačkom mitu: odakle sam Stvoritelj? Indijski je odgovor: rodio je sam sebe. "On proizvede sve stvari, on je pretekao sve stvari; kao njegov otac bijaše Kala ujedno njegov sin, zato od te više moći nema", kaže se u tom himnu. Ove nam riječi tumače samorodstvo Puruše: da postane izvor stvari i bića, pračovjek stvara iz samoga sebe svoju žensku pasliku i s njom radja jednoga sina. Taj je sin on sam samo pod jednim drugim vidom. Prije toga radjanja Puruša je bio nediferencirano prabiće, mitska slika transcedentne realnosti. Njegovo imanentno očitovanje postaje moguće istom diferenciranjem, koje je izraženo podjelom na muško i žensko počelo. Tada može Puruša s Viraj poroditi samoga sebe, ali ovaj puta u imanentnom liku. I istom se taj imanentni Puruša-sin prinosi kao žrtva i komada, da bi postao izvor mnogostrukosti stvari.

To je jedan pravi "psihološki mit". Dok naime naturalistički miti prikazuju kozmičke dogadjaje u liku osoba, dotle psihološki mit pripisuje psihičkim dogadjajima kozmičku vrijednost. Nasuprot doživljenog čuvstva jedinstva u mističkoj ekstazi pokazuje se naravno iskustvo mnogostrukosti realnosti kao neizrecivo g o r e stanje, zato je stvaranje imanentne mnogostrukosti u mitu prikazano kao smrt prabića.

No ovaj mit o Puruši sadrži još nešto značajnoga. Što naime znači tajanstvena Viraj, ženski alter ego Purušin? Viraj je sinonim za boginju Vač "Govor". Naime za Purušu se kaže, da je veći nego svijet: "Četvrtina njega su sva bića, a tri četvrtine su kao nešto besmrtnoga u nebu" (to znači da imanentna stvarnost nikad ne može iscrpsti transcedentno jedinstvo). A o Vač čitamo u Rigvedi I, 164, 45: "Tri četvrtine ostaju tajna, koji ne dolazi u opticaj. Samo četvrtinu Govora izušćuju ljudi". Rigveda X, 71,3 pak kaže za Vač, da "su je razdijelili mnogostruko". Kakvo to imade filozofsko značenje? Govor radja imanentnu realnost time što "izušćuje svjetove". Tu imademo u jezgri osnovnu misao Upanišada i Budizma:

i m e nije samo etiketa nalijepljena postojećim stvarima, nego je njihovo vlastito počelo. Ime je p s i h i č k i vid stvari, dok je o b l i k empirijski vid. Likovi stvari nastaju komadanjem Puruše, imena rasijavanjem govora. Tako imademo potpuni paralelizam izmedju filozofske misli i mitske slike: da bi iz nediferenciranog prajedinstva mogla nastati imanentna mnogostrukost, moraju stvari poprimiti ime i oblik; da bi iz dvospolnog prabića mogao nastati svijet, mora se to prabiće razdijeliti u muško i žensko počelo, a daljnje komadanje tih obih počela slijedi čim se to prabiće prinijelo kao žrtva.

No prabiće nije sasvim raskomadano. Tri četvrtine njega ostaje u nebu, što podaje nadu na Purušino oživljavanje, i, filozofski izraženo, povratak iz imanentnosti k Apsolutnome. To može biti samo sjedinjavanjem rastepenih dijelova. To sjedinjavanje u Atharvavedi označuje riječ "yoga", koja postaje nasljednica stare "tapas", ali svakako nema još svoje kasnije značenje. Sve nam to pokazuje, da specifično indijski mistični način mišljenja nije djelo kasnijih vremena, nego da se pojavljuje već u najstarije doba.

II. Brahmanizam u užem smislu

Izraz brahmanizam označuje mlađje razdoblje stare indijske religije, u kojem su do punog razvitka došli latentni elementi vedizma: kastinska hijerarhija, žrtvena tehnika i filozofska spekulacija. Prodiranje Arijaca u cjelokupnu sjevernu Indiju dovelo je do nekog kulturnog kompromisa s urodjeničkim pučanstvom, koje je tu bilo brojnije nego u Pandjabu. Njegovi početci spadaju možda oko 10.-8. tisućljeća pr.Kr., a relativnu hronologiju označavaju temeljni tekstovi te religije: Brahmanas, Aranyakas, Upanišade.

1. Nauka u Brahmanama

a) Društveno uredjenje

Brahmanas su svjesno djelo svećenika, kojima nije samo bio cilj spasiti arijsku pravovjernost uklapanjem urodjeničkih vjerovanja u okvire arijskih nazora, nego također i organiziranje indijskog društva u takvom obliku, da svećeničkoj klasi pripadnu najveće povlastice. Već u indo-iranskom društvu postojeća podjela u klase v l a d a r a , r a t n i k a te p o l j o d j e l a c a - s t o č a r a , sad se utvrđuje. Svećenička klasa se izjednačuje s vladarskom i pripadnost svećeničkom staležu odsad je neovisna od zasluga ili poziva, ona postaje povlastica rodjenja u najvišoj klasi, koja dobiva ime b r a h m a n i , što znači posjednik brahmana, magičke sile sadržane u ritualu. I od toga vremena imaju brahmani isključivo pravo obavljati žrtve i ceremonije. Političko-vojna djelatnost, izvršavanje kraljevskih dužnosti, prepušteno je kasti ratnika, kšatrijas. Sva zvanja, koja su povezana s gospodarskim zanimanjima: poljodjelci, stočari, trgovci, obrtnici i radnici obuhvaćaju treću klasu, vaišijas. U četvrtu klasu, šudras, smješteni su nearijci. Brahmani su nastali iz Purušinih usta, kšatrije od ruku, vaišije od bedara, šudre od nogu. Odijeljeni su strogim propisima u pogledu ženidbe, jela, rada. Ove klase su stvorene, da se mali broj arijskih osvajača ne izgubi u ogromnim indijskim prostorima u masi urodjeničkog pučanstva. Kasnije se broj kasta povećavao u nedogled.

Jednako važan društveni uredjaj jest sistem ašramas. On predstavlja ustupak religioznim strujanjima nearijevskog podrijetla, povezanima s prakticiranjem Yoge, tražeći svoje osobno spasenje bez pomoći svećenika i njihova rituala. Tu se radilo o povlačenju u samoću šume provodeći život jednog anahorete ili lutajućeg prosjaka (šramana) i posvećujući se askezi i meditaciji, ova se sastojala u uranjanju pojedinca u samoga sebe tako da su se u jednoj nutarnjoj koncentraciji sjetila umrtvila i time se stvorila"povezanost" tjelesnih i duševnih sila, "ujarmljenih" u volju askete. To upravo i znači ime Yoga. Da ne raskida svoj kastinski sistem brahmanizam je učinio kompromis s Yoga dozvoljavajući pustinjaštvo istom pod kraj života, kad su ispunjene društvene obaveze. Sistem ašramas je isprva brojio tri stupnja. Svaki je Arijac morao najprije kao učenik (brahmacarin) stanovati kod jednoga brahmana i učiti Vede. Nakon svršenog naukovanja, koje može trajati od 12 do 48 godine, osniva svoje kućanstvo i tek pod starost, kad je već dobio unuke, može napustiti svoju obitelj i kao pustinjak posvetiti se askezi i meditaciji. Kao četvrti stupanj kasnije se pripajaju i oni koji "žive izvan ašramas" provodeći život putujućeg askete ili prosjačkog redovnika (sannyasin, "bjegunci iz svijeta").

b) Ritualizam

Da zauzme društveno i političko prvenstvo, svećenička je klasa imala samo jedno oružje: r i t u a l. Stoga je cilj brahmanske literature: s jedne dokazati, da je ritual moćniji od svake druge sile, s druge strane obredi se uredjuju s toliko zamršenosti i potankosti, da ih mogu vršiti samo dobro uvježbani specijalisti, koji svoje znanje nasljedjuju od pokoljenja na pokoljenje. Centralno mjesto zauzima žrtva: biljevna (ječam, riža, mlijeko, maslo) i životinjska (jarac, govedo, ovan, magarac, pas). Životinjske su samo u svečanijim zgodama. Medju biljevnima prvo mjesto zauzima soma. Broj žrtvovatelja varira već prema ritusu od 1 do 17, i to raznih kategorija. Medju najsvečanijim obredima je žrtva konja (ašvamedha). Sama žrtva traje tri dana, ali se priprave protežu čitavu godinu ili još više. Ritus služi za proslavu pobjedonosnog kralja. Medju najboljim konjima izabere se jedan, koji godinu dana slobodno tumara po zemlji pod stražom 4oo mladih jahača. Kasnije s više stotina drugih domaćih životinja toga izabranoga konja ubijaju gušenjem. To je vrlo stara žrtva. Uvodni obred u sve ceremonije jest priredjivanje vatre. Najjednostavniji medju svečanim obredima jest vatrina žrtva (agnihotra), koja se sastoji u jutarnjoj i večernjoj neprekidnoj libaciji mlijeka Agni-u.

c) Svjetovni nazor

Vodeća misao u Barhmanama jest, da štogod biva, dogadja se samo zahvaljujući obredima. Brahmanani neumorno ponavljaju, da drže u ruci sudbinu ljudi. Oni su pobijedili u bitci sa svojim obavljenim obredima, a ne vojnici svojim mačevima. Što više i sami su bogovi bez pomoći rituala nemoćni. "Sunce se ne bi diglo, ako ne bi svećenik ujutro prinio ognjenu žrtvu" (Šatapathabrahmana).

Mitika služi za tumačenje obreda i za utemeljivanje povoljnog društveno-političkog uredjenja za brahmane. Od Vedinih bogova dolaze u obzir samo deva, jer asura sa svojom neodredjenom maya izmiču utjecaju svećenika, asura postaju zli demoni. No u Brahmanama deva gube svoju individualnost i jednostavno postaju personifikacije ili čuvari nadzemaljskih

sila, kojima se služe svećenici. Počasno mjesto zauzima jedan novi lik: P r a j a p a t i "Gospodar stvorenja" i glavna mu je djelatnost stvaranje svijeta i bogova. Prajapati je naslijedio svojstva Vedinog Puruše te se stvaranje odvija istom nakon njegove podjele u muško i žensko počelo. No stvaranje novoga glavnoga boga ne očituje u Brahmanama težnju za nekim monoteizmom, jer je interes ritualista više upravljen na gospodarenje nad mnogostrukosti stvari nego na razmišljanje o prvotnom jedinstvu. Ipak se ta mnogostrukost stvari svodi na jedan zajednički nazivnik, naime samo se po sebi pretpostavlja, da sve čime brahmani kod svojih obreda rukuju, sve što oni zaklinju, kako bogovi tako takodjer i stvari kao i apstraktne bitnosti, mogu djelovati i reagirati, dakle, neke su neosobne substancije. Tako su bogovi degradirani na mehanički djelatne sile, grijeh ili zasluga, sreća, bogatstvo ili bolest takodjer su substancije, koje se mogu pomoću rituala prenositi od čovjeka na čovjeka. Takodjer i psihički se elementi, što više i fiziološka zbivanja smatraju substancijama. Slično je već u Vedama na pr. tapas "ražarenost po trapljenju" igrala ulogu jedne samostalne kozmičke sile.

U toj ritualističkoj nauci razumljivo je, da i elementi obreda (žrtveni oganj, žrtvene sprave, pjesnički srok, liturgijski načini pjevanja) postaju neovisne magičke substancije. Medju njima prvo mjesto zauzima brahman. Kao djelotvorna magička formula postaje brahman izvor ritusove moći, simbol magičke svjetske moći. Kao takav u kratko vrijeme zauzeo je prvo mjesto medju silama, koje napunjaju svijet, postao je prasubstancija svega bivstva, i stupa namjesto Prajapatija: "Prajapati je cio brahman... To brahman je najviše, jer ne postoji višega od toga brahman... To brahman nema ništa pred sobom, niti išta za sobom... U početku brahman bijaše taj svijet. Stvorio je bogove i nakon što je stvorilo bogove, razgranalo ih je u svjetska carstva... I sišlo dolje na svijet s dvoje, s oblikom i imenom... Svijet je tako velik kao oblik i ime. To su obe velike pojave brahmana. Tko pozna te obje pojave brahmana, sam postaje jedna velika pojava" (Šatapathabrahmana).

Pokraj te substancije pojavljuje se u Brahmanama još jedan drugi pojam, koji će u indijskom mišljenju odigrati jednako tako važnu ulogu: dah, disanje. Uloga disanja kao najvažnijeg životnog počela upoznata je već od najstarijih vremena: opazilo se, da u snu popuste sve životne pojave i samo disanje daje znak o nastavku čovjekova života. Jednako je tako prastaro istovjetovanje disanja s dušom, osobnošću. Te obje oznake disanja razvile su se u Brahmanama u dva pojma: prana "dah, životni dah" i atman "disanje, osobnost". U Atharvavedi XI,4 ističe se prana kao najviša životna sila, kao "gospodar svega svijeta, u kom svemir počiva", kao neka vrst duše. U razdoblju Brahmana sužuje se taj pojam na samo "životno počelo" i raščlanjuje se u čitav niz životnih dahova. Naprotiv atman postaje temeljni dah, pravom srži čovjeka: "Deset je životnih dahova u čovjeku, atman je jedanaesti, u kom su ti životni dahovi ukorijenjeni" (Šatapathabrahmana). Poput drugih psihičkih sila odvojepljuje se atman od pojedinačne osobe i postaje nezavisna substancija kozmičkog značenja izjednačen brahmanu: "Prajapati je atman... Taj je svijet u početku bio samo atman u obliku Puruše. On se ogledao i nije vidio ništa nego samo sebe. Tad je najprije izrekao riječ: 'Ja sam to'. Odatle je nastala riječ 'ja'... Zaželio je jednoga druga. Bio je tako velik kao muž i žena, koji su se drže li u zagrljaju. Rascijepio sama sebe u dvije pole, iz toga su nastali muž i žena... S njom se je oženio. Odatle su nastali ljudi" (Šatapathabrahmana).

Premda se u Brahmanama brahman i atman smatraju kao prapočela i zato istovjetuju s Prajapati, ipak se njihova svojstva potpuno ne pokrivaju. Atman ima oblik Puruše, a brahman se istovjetuje s Vač "Govorom" i kao "davalac imena" imade s njom istovjetnu djelatnost. U tim dvjema pojmovima imademo dakle u Brahmanama nastavak već poznatih dvaju sastavnih dijelova prvotnog androginog bića, no u Brahmanama na mjesto mitskih hipostaza stupaju neosobne substancije, atman i brahman, koji su samo dva vidika prasubstancije brahman-atman.

d) Magička ekvivalentnost

Ritualiste prije svega zanima povezanost medju substancijama imanetnog svijeta. Da se uzmogne pomoću rituala na te substancije djelovati, mora medju obima postojati neka ovisnost. Tu ovisnost brahmanski ritualisti shvaćaju kao neku magičku ekvivaletnost. Ekvivalentnost koju pretpostavljaju Brahmanas nisu bez ikakva temelja. Tako na pr. kad se u njima kaže: "U parovima donosi (svećenik) žrtvena orudja, i to sito i žlicu za ognjenu žrtvu, drveni nož i zdjelicu i t.d..., jer par znači snagu, gdje dvojica nešto poduzimaju, tu je naime snaga. No par predočuje također parenje i razmnažanje; tako se unapredjuje parenje i razmnažanje" (Šatapathabrahmana). Kao daljnji kriteriji na kojima se temelji ekvivalentnost, dolazi simbolika u brojevima i povezanost u etimologiji. Tu se nalaze klice indijske medicine, astronomije, gramatike.

e) Etika i eshatologija

U toj magičko-racionalističkoj nauci nema mjesta za etiku. Zli su prema Brahmanama ritualno nečisti, dobri su, koji su izvršili propisane obrede. Kreposti ne počivaju na etičkim normama. Četiri glavne dužnosti se shvaćaju kao dugovanja: bogovima se plaća dug žrtvom, starim vidiocima, koji su "vidjeli" svete tekstove i predali ih, proučavanjem Veda, predjima obnavljanjem pokoljenja muškim potomstvom, konačno ljudima darežljivošću. Tko to ne vrši, dolazi u pakao.

Eshatološki nazori u Brahmanama nisu još potpuno razvijeni. Čovjek može sebi ritualnim djelima (karman) osigurati boravište na nebu, ali ono nije vječno, jer se s vremenom djelatna snaga karmana iscrpljuje. Otac nadalje živi u svom sinu.

Na koncu u Brahmanas imademo najstariju verziju indijskog mita o potopu s Manuom i ribom (Šatapathabrahmana I,8,1,1-lo).

Vedizam i stariji brahmanizam osim toga ne poznaju hramove i božanske likove.

2. Nauka starijih Upanišada

a) "Tajno znanje".

Najpoznatiji tekstovi brahmanizma nose ime "Upanišad". Mladje su od Brahmanas, i pokazuju suprotni razvoj, ali se nadovezuju na filozofske ideje Vedizma. To su zapravo dvije paralelne razvojne linije, koje idu za raznolikim ciljevima: Brahmanas su služile svećenicima za nadvladavanje imanentnog svijeta, naprotiv Upanišade smjeraju na postizavanje transcedentne stvarnosti.

Zanimljivo je, da medju mudracima, koji se spominju u Ušanišadama veliku ulogu igraju kraljevi i knezovi, dakle iz kaste kšatrija. Poznatiji su: Janaka, Ajatašatru, Citra, Pravahana i Pratardana. Još više iznenadjuje nastupanje žena u disputama kao ravnopravnih partnerica muževima. Najtajniji dio svoje nauke najveći Upanišadin filozof Yajnavalkya ne saopćuje brahmanima, nego svojoj ženi Maitreyi. Osim toga imena Upanišadinih filozofa se često izvode od imena njihovih majki. Sve nam to pokazuje, da u Upanišadama dolaze do izražaja elementi iz nearijskog pučkog vjerovanja.

Medjutim izvanjski religiozni običaji kao i osnovni dijelovi svjetovnog nazora u Upanišadama isti su kao i u Brahmanama: jednako smizivanje božanstava u red apstraktnih životnih sila, jednako svrstavanje substancija u paralelne redove te jednaka nauka ekvivalentnosti. Upanišade ne ruše tu sliku svijeta; one je samo produbljuju jednim novim tumačenjem medjusobne povezanosti tih elemenata i postavljaju jedan novi religiozni cilj. Dok je u Brahmanama poznavanje povezanosti medju substancijama služilo jednom praktičnom magičnom cilju, dotle Upanišadini filozofi nastoje po ekvivalentnosti upoznati samu bit tih elemenata. Ne kultni obredi, tvrde oni, nego z n a n j e dovodi do blaženstva i prave besmrtnosti.

To se znanje ne smije poistovjetovati s ritualnom učenošću. Ono je tajno znanje, koje se postizava posebnim načinom meditiranja. Tehnički izraz za tu metodu jest upasana, što doslovno znači "sjesti pokraj nekoga". Naime kasnija Yoga za vježbanje u meditiranju propisuje posebni sjedeći položaj (asana). Kod upasana radi se upravo o jednoj takvoj vježbi i tajno znanje postignuto tom metodom označuje se s riječju upanišad. Da je to nova i viša nauka, svjesni su Upanišadini mislioci. Tako kralj Janaka tvrdi: "Tko poznaje tajnu žrtve, taj uopće više ne treba žrtvovati".

Upasana je meditiranje o ekvivalentnosti. S druge strane, kako smo već istaknuli, kod Indijaca se spoznaja sastoji u poistovjetovanju spoznavaoca s predmetom. Zato je razumljivo, da se Upanišadini mislioci prije svega bave s ekvivalentnošću izmedju čovjeka s jedne strane i svijeta s druge strane. Dok su u Brahmanama životne sile svrstane u dva glavna reda: ritual-čovjek i ritual-svijet, sada zauzima paralelizam mikrokozam-makrokozam prvo mjesto. No pravu mističku meditaciju ne može zadovoljiti izvanjska ekvivalentnost, njezina je punina u osjećaju sjedinjenja. Stari su mudraci učili, da se rješenje zagonetke svijeta nalazi u dubini srca. Stvarno spoznati znači jedno postati s predmetom. No da se postigne osjećaj sjedinjenja sa svijetom, moraju se odstraniti svi izvanjski utisci i čuvstva: ne poistovjetava se čovjek kao takav sa svijetom, nego njegovo najdublje, unutarnje "Ja". I u tom se doživljaju svijet ne pojavljuje kao mnogostrukost stvari nego kao jedna cjelina. Samo se tako može postići istodobno doživljavanje punine i osjećaj jedinstva. Racionalistički temelj toga mističnog aksioma podaje nauka ekvivalentnosti. Jednadžba: J e d n o = S v e u k u p n o s t ne može se shvatiti na temelju vanjskog lika stvari; ona je protumačiva samo, ako se uzme, da je bitno počelo svih stvari jednako. A spoznaja toga načela moguća je samo uz pretpostavku, da ono odgovara najdubljem jastvu čovjeka, da je s njim istovjetno.

Tome shvaćanju pripravljao se put već u Vedama kao i Brahmanama (atman = brahman). Ali dok se u starim mitima "Jedno" svodilo samo na

prapočelo, sada postaje načelo sveukupnosti. "Jedno" nije samo bilo na početku, nego je svijet neprestano Jedno. To je glavna misao Upanišada.

b) Otkriće Apsolutnoga

Prvo otkriće Apsolutnoga stavlja se u usta Šandilya-i u Šatapatha-brahmana (10,3,6): "Uistinu brahman je to Sve. Smirena srca u meditiranju toga, 'kao iz vode nastaloga' (jalan), treba ga upoznati. Čovjek se zaista sastoji iz težnje. Za čim teži u ovome svijetu, takav će biti iza svoje smrti. Zato on treba urediti svoju težnju. On (atman) se sastoji od manas (mišljenje), dah (prana) je njegovo tijelo, svijetlo je njegov lik, istina je njegova odluka, prostor je on sam. On je svedjelatan, sveželeći, svemirisni, sveiskusni, to Sve u sebi obuhvaćajući, bez riječi, neopaženo. To je moj atman u nutrini srca, manji od rižinog zrna ili ječmenog ili gorušičnog ili prosovog ili jezgre prosovog zrna. A isti atman, koji je u nutrini srca, veći je od zemlje, veći od zračnog prostora, veći od neba, veći od ovoga svijeta. Svedjelatni, Sveželeći, Svemirisni, Sveiskusni, to Sve u sebi Obuhvatno, Bezvječno , Neopaženo, to je moj atman u nutrini srca, to je brahman. I tko samome sebi veli: u njega ću, dijeleći se odavde, ući, za toga uistinu nema nikakve neizvjesnosti. Tako je govorio Šandilya, Šandilya".

U poznatoj Changogya Upanišadi (6) mladog Švetaketu njegov otac Uddalaka Aruni ovako poučava: "Sva stvorenja imaju za temeljni korijen bitak, moj dragi, bitak za uzdržavanje, bitak za osnovicu... Kad čovjek umire, odlazi njegov govor u manas, manas u životni dah, životni dah u vatreni žar, vatreni žar u najviše božanstvo. Što je ta fina stvar (najviše božanstvo = bitak), takav je cio svijet, t o je stvarnost, to je atman, ' t o s i t i (tat tvam asi), Švetaketu!"

Uzrok nepoznavanja najviše stvarnosti Uddalaka Aruni tumači slikovito. Na pr.: "Stavi ovu sol u vodu, pa dodji ujutro k meni!" - On učini tako. - Otac mu reče: "Molim te, donesi ovamo onu sol, koju si sinoć stavio u vodu!" - On je potraži, ali je ne nadje, jer se potpuno rastopila. - "Popij gutljaj vode s ove strane!" - "Kako je?" - "Slano." - "Popij gutljaj s druge strane!" - "Kako je?" - "Slano". - "Prospi to, pa dodji k meni!" - Tako je učinio, a sva je voda bila ista. Otac mu tada reče: "Ti, sinko, u tome doista ne primjećuješ bitak, no on je tu. Ono što je sićušna jezgra, to je svojstvo svega ovoga. To je bitno, to je atman. To si ti, Švetaketo!"

No prave dokaze za neshvatljivost i transcedentnost atmana daje istom Yajnavalkya. Nešto, što tu j e s t, ne može p o s t a t i; bitak se dakle ne može roditi, atman je vječan, beskrajan, nerodjen. Kad bi postao, ne bi ga bilo. Tako suprotnost izmedju atmana i svijeta dobiva oblik protivnosti izmedju bitka i nebitka. U takvom shvaćanju atman ne znači više pojedinačnu osobnost, nego osobnost stvarnoga i postaje sinonim Apsolutnoga. Kao Sveukupnost nadilazi svaku osobnu spoznaju. Ako se misli, "ja poznam atman", spoznaju se samo neka njegova očitovanja: svoju vlastitu osobnost i iskustvene vidove brahmana. Čitavi atman-brahman je neshvatljiv; njega se može samo d o ž i v j e t i, kad u dubokoj meditaciji nestaje osobne svijesti i gubi se u nesvjesnom stanju.

No atman je takodjer Jedno; kao takav mora biti nespoznatljiv, jer nema nikakvoga Drugoga, da bi ga promatrao: "Ne možeš vidjeti gledaočevo gledanje, niti čuti slušaočevo slušanje, niti razmišljati o misliočevom

mišljenju, niti spoznati spoznavateljevo spoznavanje. To je tvoja sasvim najnutarnjija osobnost". U Apsolutnome, koje nije samo atman, nego atman-brahman, subjekt su i objekt postali jedno, više nije moguća nikakva spoznaja. Apsolutno se može označiti samo negativno: "Nije takav, nije takav atman, neshvatljiv, neuništiv, neopipljiv, nevezan, nepokolebiv, neoštetljiv". No istovremeno je počelo sve stvarnosti: "Koji je sebe svjestan, no od svijesti različit, koga svijest ne poznaje, ali svijest jest njegovo tijelo, koji svijest iznutra ravna, to je tvoj atman, nutarnji upravljač, besmrtni. Što je od njega različito, to je m u k o t r p n o" (Brihadaranyaka-Upanišada).

c) Životno postojanje

Ovdje dolazimo do jedne druge važne novosti u Upanišadama: ne postavlja se pitanje stvarnosti iskustvenog svijeta, no on ima drugu v r i j e d n o s t od atmana. U usporedbi s ushićenjem doživljenim u meditaciji sve drugo izgleda sporednim, nezadovoljavajućim, mukotrpnim. To nije pesimizam, prije izraz zanesenosti, što se pronašla jedna stvarnost, koja je bitnija od svih drugih vrednota. Sjaj u nutrini srca otkrivenoga atman-brahmana potamnjuje sve druge doživljaje, jednako bijedu i muke života, kao i sreću i radosti. Oni su sporedni iz proste činjenice, što nisu Apsolutno, što su "od njega različiti" (ato anyad), nepostojani i propadljivi. I postali svijet, u kojem sve podliježe neprestanim promjenama, u kojem je sve tekuće, upravo se označuje izrazom samsara "protjecanje", što je pravo ime života.

No nasuprot činjenici, da postoji samo j e d n a stvarnost, nastaje pitanje, odakle potječe ovaj drugi svijet, taj ato anyad? Odgovor je u biti već sadržan u "psihološkom mitu". Da se očituje mnogostrukost stvari, mora se pračovjek prinijeti kao žrtva i raskomadati. U filozofskoj terminologiji Upanišada to se zbiva u ovom obliku: atman-brahman da se pojavi, mora najprije "postati", i time gubi svoju najbitniju značajku: nepromjenljivost. Ta pretpostavka vodi do paradoksalne posljedice, da se pojavljivanje, djelovanje, život atmana poistovjetuje s njegovim djelomičnim samouništenjem. Očitovani atman postaje "smrtni atman".

No budući da je postanak atmana istoznačan s njegovom smrću, što je tad njegov uzrok? Upanišade odgovaraju: požuda (kama) i djelo (karman). Prvo je poznato već u Rigvedi, a spominje je i Šandilya. Yajnavalkya je ovako opisuje: "Kažu: čovjek se sastoji iz požude. I stvarno, kakva je njegova požuda, takva je njegova težnja, a kakva je njegova težnja, čini takva djela, a kakva djela čini, takav on postaje... Tko dobro radi, postaje dobar čovjek, tko zlo radi, taj postaje zlikovac".

Yajnavalkyova novost jest karman, koja se proteže na sav kasniji razvoj indijske religije. U Brahmanama karman označuje jedno ritualno djelo, kod Yajnavalkya znači uopće svako djelo, koje postaje upravljač ljudskog razvoja i glavni faktor postanja. U čem je novost ove nauke, da se Yajnavalkya ne usudjuje javno je otkriti, nego postrance govori samome Janaki? Karman je jedino što nakon smrti čovjekove ostaje, a ne atman. Yajnavalkya hoće time istaknuti, da je djelo onaj faktor, koji uzrokuje, da individualna osobnost poslije čovjekove smrti ne ulazi u kozmički atman, nego uvijek mora zauzimati pojedinačne djelomične oblike. Ovdje se jasno pokazuje razlika izmedju atmana, statičkog i nadosobnog bitka, i karman, glavnog uzročnika dinamičkog postojanja i individualiziranja.

d) Selenje duša i spasenje

Nauka o karmanu povezuje se s jednim drugim eshatološkim nazorom, koji je u Upanišadama po prvi puta formuliran, premda je vjerojatno mnogo stariji u nearijevskim religijama, s vjerovanjem u s e l e n j e d u š a. Ovaj je nazor prvotno bio neovisan od nauke o atmanu kao i pojma karman. Starija shvaćanja su usko povezana još s ritualističkim svjetovnim nazorom. U Šatapathabrahmani (X,6,8,3-4) kralj Janaka poučava Yajnavalkya o tajni "pet ognjenih žrtava": žrtveni darovi se dižu u zračni prostor, koji postaje žrtveni oganj, zatim u nebo, pa se vraća na zemlju i ulazi u čovjeka. To su tri daljnja žrtvena ognja. Iz čovjeka žrtveni darovi ulaze u ženu: njezino krilo je peti žrtveni oganj, njezino začeće gorivo drvo, sjeme žrtveni dar. "Tko s tim znanjem obavlja bračno združivanje, izvršio je time ognjenu žrtvu. Sin, koji iz toga združivanja nastaje, jest svijet dobrodošlice (tj. mjesto dočekivanja za oca, koji se u njemu ponovno radja)".

Ovakvo se selenje duša naziva "put otaca" i odredjen je za kućne domaćine, koji žrtvuju i darežljivi su. Ako su sprovodili dobar život, ponovno će se roditi u majčinskom krilu jedne žene prvih triju kasta; oni pak, koji su sprovodili zao život, dolaze u krilo jedne kuje, ili krmače. Naprotiv poznavaoci "nauke pet oganja", koji žive u šumi i koji su svoje požude u mističkim vježbama preobrazili, uzdižu se poslije smrti kroz svijetle postaje: plamen, dan, ljeto, sunce, mjesec, sve do munje, gdje ih jedan "ne čovječanski Puruša" bezpovratno vodi u brahman. To je "put bogova". Tko ta dva puta ne pozna, uvijek se ponovno vraća.

U toku daljnjeg razvoja ta se nauka oslobadja mitskih i ritualističkih utjecaja i svodi se na svoj najjednostavniji oblik, koji je predvidio već Yajnavalkya: dokgod je karman u djelovanju, ne može se pojedinačna osobnost združiti s Apsolutnim i mora vršiti krug ponovnih rodjenja. Na taj način nauka o ponovnom radjanju postaje najispravniji izraz za svijet postanja, sinonim života. Zato se odsad izraz samsara prije svega odnosi na selenje duša.

Priznavanje karmana kao upravljača ponovnih radjanja smatra se općenito kao uvadjanje etičkog momenta u brahmanizam. No karman nema ništa zajedničkog s nakanom, on je sila, koja automatski djeluje. Najbolji dokaz za to jest odnos pojma karmana prema najvišem Upanišadinom idealu, združenju s atman-brahman, napuštanje samsare, spasenje. No djela ne vode k spasenju. Zasluge donose nagradu, ali samo na ovom svijetu. Spasenju vodi samo znanje, i mudrac, koji je otkrio i mistički proživio atman, oslobadja se od zakona karmana, nalazi se s onkraj dobra i zla. "To je vječita veličina brahmana: djelima se ona niti uzvisuje niti umanjuje. Treba naći njegov put. Tko ga je upoznao, ne kalja se zlim djelom". Dakle svetost se postizava ne magičkim znanjem kao u brahmanama nego mističkom spoznajom atman-brahmana. Ljudi, koji vrše kreposti "bogovima su jednako korisni kao stoka ljudima".

Tokom vremena nauka o atmanu i u samom brahmanizmu doživjet će temeljite promjene, a druge je indijske religije ne će niti prihvatiti, ali će ove četiri stvari ostati kao neoborive dogme svih indijskih religija: a) suprotstavljanje iskustvenog svijeta propadljivog, mukotrpnog života (samsara) i jedne više, vječne, nepromjenljive stvarnosti, b) spasenje kao najveći vjerski ideal, shvaćeno kao napuštanje ovog postalog svije-

ta; c) shvaćanje samsare prije svega kao kruženja ponovnih radjanja i d) smatranje karmana kao regulatora i ujedno podržavatelja samsare.

3. Svjetovni nazor mladjih Upanišada

Već ocrtana nauka dalje se razvija i čisti od magičko-ritualističkih ostataka. Suprotstavljanje Apsolutnoga i iskustvenog svijeta nalazi svoj konkretni izražaj u dvama temeljnim pojmovima: puruša=atman s jedne strane, s druge strane prakriti "praoblik" ili pradhana "osnovica". Često se ti termini izrazuju kao "duh" i "materija ili narav".

S religioznog stajališta u tom su filozofskom razvoju važna dva momenta: razvoj nazora o spasenju i sve jasnije personificiranje atman-puruša-brahmana. Nauka o spasenju prolazi u Upanišadama kroz trostruki stadij.

U prvom stadiju, koji najizrazitije zastupa Uddakala Aruni, prevladava ushićenje nad jedinstvenošću svijeta i posvudašnje prisutnosti atmana. U dubini samoga sebe i u svim stvarima pronaći tu stvarnost, uklapanje u bivstvo svijeta, u njegovo jedinstveno nepromjenljivo počelo - to su bila sredstva za postignuće besmrtnosti. Spasenje se sastojalo u p o i s t o v j e t o v a n j u samoga sebe sa svijetom.

No što je veće mističko poniranje u doživljavanju Apsolutnoga, što se upornije ističe (Yajnavalkya), da u tom doživljavanju, koje je slično najdubljem snu, iščezava svako osjećanje i mišljenje, sve više raste osvjedočenje, da je život sa svojom neprestanom promjenljivošću i neumoljivim zakonom karmana načelno protuslavan atmanu. I tu sad dolazi drugi stadij. Spasenje više ne počiva na poistovjetovanju, nego na n a d - v l a d a v a n j u iskustvenog života. Put k tome spasenju je uzdržavanje od djelovanja, oslobadjanje od požuda, a prije svega spoznaja prave naravi atmana. Kad u dubini svoga srca nadjem atman, postizavam spoznaju samoga sebe; kad pak ustanovim "ja sam brahman", dižem se do spoznaje sveukupnosti.

Nužna posljedica toga stajališta jest ponovno poistovjetovanje obih svjetova. To čine Upanišade Kathaka i time imademo treći stadij. Izražava ga stalni refren: etad vai tad "Ovo je upravo ono". To je samo prividno identično s izrekom tat tvam asi "To si ti", koja izražava otkrivanje atmana u samome sebi, to znači identičnosti najunutarnjijega dijela čovjeka s najbitnijim počelom svih stvari. Naprotiv izraz etad vai tad znači: ovo (tj. ovaj život) je istovjetan s onim (tj. s atman-brahman). To nije samo utvrdjivanje, da se u postalom bivstvovanju nalazi jedan elemenat Apsolutnoga; to znači, da je čitava opstojnost upravo Apsolutno.

Ali kako se može to tvrditi, kad se s druge strane ističe načelna razlika obih područja? Budistička škola Madhyamaka i neki predstavnici Vedante povlače neumoljiv zaključak: postali svijet, samsara itd su čisto iluzorni, samo su sljeparija (maya). Upanišade se nalaze na pragu te postavke i nalaze rješenje antinomije ne filozofskim, nego religioznim putem. Taj izraz maya, koji se pojavljuje već u Upanišadama Švetašvatara (IV,9), ne označuju iluziju, nego zadržava Vedino značenje "čarobnjačku majstoriju". Samsara, iskustveni svijet, doduše nije realan, jer je stvoren samo čarobnjaštvom, no čarolija je stvarna. A tko ju je načinio? Upanišada Švetasvatara ne ostavlja u tome nikakve sumnje: čarobnjak (mayin) je najviši B o g. Da ga se oslobodi, "otčara", više ne dostaje znanje. Kao u rukama Vedinog Varune maya je proizvoljna, spasenje biva m i l o š-

ć u Božjom, koji oslobadja od zaslijepljenosti. To izražava već Upanišada Kathaka (II,23): "Toga atmana se ne može shvatiti poukom, niti žrtvenim darom, niti velikom učenošću. Koga on sebi i z a b e r e, taj ga može shvatiti, tome otkriva taj atman svoje bivstvo".

Drugi momenat u mladjim Upanišadama, atman-brahmana smatrati kao jednog osobnoga Boga, nailazimo već prigodice kod Yajnavalkya. I u doba ranog budizma pojavljuje se u Vedama nepoznati Bog Brahma, personifikacija brahmana. No bilo bi krivo misliti, da je teizam mladjih Upanišada samo posljedica jednog filozofskog razvoja, koji je prisiljen naći takav izlaz. Jer čarobnjak, koji u Švetašvatara stvara svijet, nije apstraktno božanstvo, nego konkretno: Rudra, Šiva. Teizam ne oživljava istom u ovo doba, nego je on u izvanbrahmanskim krugovima ostao uvijek živ. I tu se ne radi o jednostavnom vraćanju Vedinom teizmu. Doduše Rudra nastupa već u Vedama, no ovaj puta dobiva sasvim drugo značenje i obilježje. On više nije Vedin deva, koga se može držati na uzdi s ritualom, on je Stvoritelj svijeta, jedan svemogući Gospodar, koji poznaje samo svoju vlastitu volju i čija volja jedina može ljudima donijeti spasenje. Kod svega toga on nije samo najviši Bog, nego takodjer j e d i n i , svemoćni Bog. Upanišada Švetašvatara (III,2) jasno veli: "J e d a n je Rudra - nijedan drugi ne dolazi u pitanje -, koji ovim svjetovima gospodari sa svojim vladalačkim silama. Iza čovjeka stoji on, koji sve svjetove stvara, uzdržava i na koncu vremena u sebe uvlači, on, koji je izvor i propast bogova". Kapitulirajući pred nearijevskim kultovima najvišeg, jedinog Boga, ipak brahmanizam utiskuje tim kultovima svoj pečat: Bog poprima panteističke crte Upanišadinog Apsolutnoga. No to već spada u slijedeće poglavlje o Hinduizmu.

III. Hinduizam

1. Postanak i bitna obilježja

U brahmanskoj se literaturi hinduistički nazori počinju jasno pokazivati oko 4. - 2. stoljeća pr. Kr., ali njegovi su počeci nesumnjivo par stoljeća raniji. Upravo u tim je stoljećima etnološka i socijalna struktura Indije prolazila duboke promjene. Veliko značenje imali su bliži doticaji s dravidskim plemenima Dekhana, koji Arijci nisu nikad potpunoma osvojili te se dravidskom utjecaju osobito ima pripisati ponovno oživljavanje teizma. A nisu ostale bez značenja i invazije Iranaca, Grka, naroda iz nutarnjosti Azije. U političko-socijalnom pogledu na mjesto malenih nomadskih plemena podižu se brojne manje ili veće države. Ta politička rascjepkanost s jedne strane pogodovala je razvitku mjesnih kultova i dala hinduizmu njegovu značajnu mnogostrukost. S druge pak strane mnogostrukost kulta, pomanjkanje hijerarhije i jedne službene religije, pogodovalo je razvoju tipične indijske tolerancije, koja pripisuje veće značenje svrsi nego sredstvima do te svrhe. Najviši cilj u svim indijskim religijama je isti: oslobodjenje od samsare, selenja duša. Kao jedina oznaka pripadnosti hinduizmu ostaju: priznavanje autoriteta Veda i sistem kasta. Premda ovaj zadnji nema značenja za religiozna vjerovanja, ipak on igra veliku ulogu: na temelju činjenice, da nitko ne može pripadati hinduizmu, ako ne potječe od triju viših kasta, nije hinduizam postao svjetska religija i jedva prekoračio granice Indije. On je ostao nacionalna religija kao židovstvo i šintoizam.

No usred političke rascjepkanosti Indije od vremena su do vremena nastale moćnije monarhije, čije se područje protezalo na veći dio poluotoka. Premda su bile kratkog trajanja, ipak su utjecale na oblikovanje vjerskih nazora. Bog se više ne naziva deva, nego nosi ime išvara "Svjetski Gospodar".

2. Izvori

Usprkos mnogo veće mnogostrukosti hinduizam nam je bolje poznat od Vedizma i ranog brahmanizma. To proističe odatle, što se hinduistička religija s neznatnim izmjenama do danas očuvala živa i što posjedujemo vrlo opsežne izvore. Hinduizam ne posjeduje prave "svete spise" poput Veda, no tu zadaću zato preuzima sva klasična indijska literatura. Od važnijih izvora za poznavanje hinduizma su dva golema narodna epa Mahabharata i Ramayama. Napisani su u sanskritu, jednom mladjem obliku staroindijskog jezika, koji u ono doba puk više nije govorio, ali je ostao najvažnije izražajno sredstvo indijske religije i literature sve do najnovijeg doba.

Mahabharata se pripisuje nekoj mitskoj ličnosti Vyasa, ali je u stvari plod mnogih generacija. Vrijeme postanka se proteže od 4. stoljeća pr. Kr. do 4. stoljeća posl.Kr. Opisuje borbu dvaju srodnih plemena Kauravas i Pandavas, sa mnoštvom epizoda, legendi i mita, i broji 18o.ooo stihova. Legende su djelomično samo novije verzije Vedinih mita. Najvažniji dio jest 7oo strofa šeste knjige zvan Bhagavadgita "Pjesma Uzvišenoga". Ta Pjesma dolazi u Mahabharati u jednoj dramatičnoj sceni: obadvije se vojske redaju za odlučni boj. Arjuna, vodja Pandavasa, vidi na protivničkoj strani mnogobrojne rodjake i oklijeva započeti boj. Svoju tjeskobu saopćava vozaču svojih bojnih kola, Krišni. U svojem odgovoru izrasta Krišna u boga Višnu i nadilazeći Arjunina pitanja daje veličanstveni navještaj nove religije, koja nauku Upanišada proširuje mnogim novim crtama. Evo nekoliko stihova iz Bhagavadgite:

Kada vidim, aoj Krišna, svoju braću spremnu za boj,
umrtvljene su mi ruke, usta su mi osušena...

Što bih ratom postigao, svoje ljude da pobijem?
Pobjedu ne želim, Krišna, ni užitak, ni gospodstvo...

Žalostiš se gdje ne treba, misleć da mudro govoriš.
Ni poginule ne žali mudrac ni nepoginule.

Nikad nismo ni ja ni ti, a ni ovi kraljevići
nepostojali nit ćemo bilo kad nepostojati...

Za nebitak bivanja nema, ni nebivanje za bitak.
Tko zbilju prozre, jaz vidi s obje strane nepremostiv.

Znaj da neuništivo, sve ovo što tu postoji!
Uništiti neiscrpno nije ni u čijoj moći...

U radosti i u bolu, u dobitku i gubitku,
u pobjedi i porazu jednak budi, ravnodušan!
Tako se bori u ratu, pa ne možeš pogriješiti!

Tako sam ti razložio znanje po nauci samkhye,
a sada ga čuj po yogi, plemeniti sine Prithin!
Umom vezan riješit ćeš se robovanja u djelima...

Smatraj važnim samo djela, a nikad njihov plod!
Plod nek te ne rukovodi, a ni nemar, nego rad!...

Napustiv sve strasti čovjek živi gajeći beželjnost.
Samoljublje, lične težnje mir mu više ne remete.

To je stalnost u brahmanu. Tko je stekne ne koleba,
pa bilo u krajnjem času, postiže brahma-nirvana.

Ramayama je mladja od Mahabharate (48.000 stihova) i vjerojatno djelo pjesnika Valmiki. Religiozni motivi stupaju u pozadinu. Rama je prikazan kao ideal narodnog junaka i kao uzor svjetskih hinduističkih kreposti. U toku vremena je deificiran i u kasnije dodanim knjigama I i VII nastupa kao utjelovljeni Višnu. Sadržaj mu je ukratko ovaj: Mitski junak Rama, prijestolonasljednik u jednom sjevemo-indijskom kraljevstvu, nepravedno je od svoga oca protjeran u šumu. On hoće sam da ide, ali njegova vjerna žena Sita ustrajno traži da ga prati. Pri tom ona govori one riječi, koje još i danas svaka hinduska zaručnica znade na pamet:

Kola, konji, zlatne palače-
to ništa ne znači za jednu ženu.
Dragocjenija je muževa sjena
ženi, koja ljubi i voli.

U daljem toku Situ grabi demom Rawana, koji predočuje pohotu, i odvodi na Ceylon. Rama podiže veliku vojsku, pri čemu mu pomaže majmunski bog Hanuman, koji tako postaje simbol vjernosti. Hanumanovi majmuni grade put od Indije do Ceylona, kojim idu Ramini vojnici. Oni oslobadjaju Situ iz pandža Rawaninih. Još danas Hindusi visoko cijene pomoć majmuna, koju su nekoć iskazali Rami i smatraju ih svetim životinjama, koje se mazi i u hramovima hrani plodovima. Za Hinduse utjelovljuje Rama, koji gotovo uvijek pravedno i plemenito radi ideal muža, a Sita je idealna žena. Sve sekte časte Ramu, nijedno se ime ne daje češće hinduskoj djeci i s tim imenom na ustima želi svaki Hindus najradije umrijeti, kao što smo čuli za Gandhija. U najobljubljenijoj pjesmi literature na jeziku Hindi Ramcaritmanas od Tulsidasa (1532-1624) postaje Rama najviši Bog, bog ljubavi i milosrdja.

Važni su izvori za mitiku i kozmogoniju Puranas i Tantra kao ritualni priručnik. Zatim Dharmasutras i Dharmašastras, tj. priručnici za dharma, što tu istodobno znači "pravo" i "religija". Najvažnije djelo te kategorije jest Manavadharmašastra "Zakonik Manuov".

U novoarijskim jezicima (Hindi) sastavljena su mnoga majstorska pjesnička djela, koja su postala neka vrst pučkog svetog Pisma, koji u velikoj većini sanskrtski jezik ne razumije. Bengalija je dala zadnjeg velikog hinduističkog naučitelja Šri Ramanakrišna (1836-1886), najslavnijeg novoindijskog pjesnika i književnika Rabindranath Tagore (1861-1941) i najistaknutijeg filozofa današnje Indije Šri Aurobindo Ghosh (1872-1950).

Važan izvor za upoznavanje hinduizma jest takodjer njegovo graditeljstvo i kiparstvo.

Postavlja se pitanje, da li se ta mješavina različitih kultova, simbola, mita i oprečnih filozofskih nauka može označiti jednim imenom hinduizam. Uistinu hinduizam predstavlja jednu stvarnu sintezu. Sve do naših dana jedan prosječni Hindu srastao je prije svega s mjesnim kultom, ali priznaje i druge vjerske oblike sa svom njihovom raznolikošću i njihovim oprečnostima.

3. Religiozni svjetovni nazor

Prije nego predjemo na opisivanje hinduizma u svoj njegovoj mnogostrukosti pokušat ćemo označiti načelne postavke te religije, koje svim njegovim ograncima utiskuju jedinstveni biljeg.

a) Poimanje Boga

Već smo vidjeli, da je hinduističko poimanje Boga sinteza ideje o jednome Apsolutnome, koja je izgradjena u Upanišadama, s idejom o najvišem Bogu, koja se njetila u izvanbrahmanskim krugovima. Rezultat toga nije čisti panteizam; Bog Krišna to jasno izražava u Bhagavadgiti (IX,4): "U meni su sva bića, ali ja nisam u njima uključen". Bog je nadredjeno biće, koje sadrži u sebi kako Apsolutno tako i iskustveni svijet; Upanišada Švetašvatara naime tvrdi: "Ovo oboje zajedno, promjenljivo i nepromjenljivo, objavljeno i neobjavljeno, sve u sebi nosi Gospodar" (I,8). Dakle zgodniji izraz od panteizma bio bi p a n e n t e i z a m. To je u stilu stare indijske misli: "Višega od ovoga ničega nema, da se upozna, kad smo upoznali užitnika (Puruša=atman), uživateljski predmet (svijet kao tvorevinu od Vač=prakriti=šakti=maya) i poticatelja (Urpuruša=Bog), time je sve rečeno. To je trostruki brahman" (Švetašvatara I,12).

Atman dakle postaje opet ono, što je bio u početku: apsolutno počelo u čovjeku, no koje ne posjeduje potpuna svojstva božanstva: "Atman nije gospodar, jer ostaje vezan tim što je užitnik (on "uživa" iskustveni svijet i zbog težnje za životom nalazi se u samsari); kad upozna Boga, oslobadja se od svih okova" (Švetašvatara I,8). No ti okovi, uzročnici patnje, također su Božja očitovanja, koji je istodobno poticatelj samsare i oslobiditelj mukotrpnog selenja duša, koje od njega potiče; istodobno je Stvoritelj i Razaratelj. Tu dvostruku narav božanstva - blagotvornu i okrutnu - crta Bhagavadgita. Zablještan pojavom Višnua u liku vozača svojih kola Arjuna uzvikuje: "U tebi se mora prepoznati najviše Biće, najviši temelj ovoga svemira, ti si, ja to znadem, nepropadljivi čuvar vječnoga reda, neprolazni Puruša. Vidim te kao onoga, koji nema ni početka ni sredine ni svršetka, čija je moć beskrajna, čije su ruke neizbrojive, koji ima kao oči sunce i mjesec, s vatrom, koja gori u tvojim ustima kao i svojim sjajem s p a l j u j e š ti sve to" (XI, 18,19).

Hinduistička teologija priznaje dakle načelno jedinstvo Boga, ali umnaža njegova očitovanja. Stvaralačko očitovanje nije creatio ex nihilo nego "izvodjenje" iz samoga sebe kao izražaj njegove potpuno slobodne volje, "igra" Božja (lila). Jednako tako je potpuno svojevoljno i spasenje, ovisno samo od Božje milosti. Postizavanje te milosti neovisno je od zasluga i znanja ljudskoga; ljudima preostaje samo slijepo pouzdanje u Božju dobrotu i potpuno predanje Bogu (bhakti).

b) Bhakti i karman

Već je Bhagavadgita jedan veliki himan u čast bhakti. "Koji se sa mnom po predanju povezuju, u meni su i ja sam u njima" (IX,29). Doduše do oslobodjenja vode također spoznaja i mističke vježbe, no to je dulji i teži put. "Muka je veća za one, čiji duh se veže za neobjavljeno: naime neobjavljeni cilj ljudi samo teško dosižu. Onima pak, koji sva djela odnose na mene, samo se na mene vežu, ustrajnim predanjem meditiraju, mene časte, takvima kojih su misli na mene upravljene, ubrzo ću biti spasitelj iz oceana smrti i samsare" (Bhagavadgita XII,5-7).

Za neke, i to poglavito za višnuitske sekte, bhakti je srž religije. Ali gotovo i u svim drugim smjerovima osvjetljuje čovjekov odnos prema Bogu, nadahnjuje religioznu liriku i često poprima oblike strastvene ljubavi, kao na pr. u ovoj pjesmi tamilskog pjesnika Appar, koja je upravljena na Šivu: "Ti si sve meni, ti si moja obitelj, moj prijatelj, moja kuća, moj život i moja radost. O bogatstvo, blago, sjajno svijetlo... moje tijelo, srce moga tijela, sjaj mojih očiju, o Gospodaru, sačuvaj me od patnja grijeha!". Razlika izmedju kama i bhakti leži samo u tome, što bhakti ima za cilj Boga, dok neznanjem zaslijepljeni kama upravlja svoju težnju na samsaru. Sama težnja nije grijeh, ali dakako predmet težnje. Nekim sektama to shvaćanje dozvoljava najrazuzdanije erotičke običaje uz pretpostavku, da za temelj imaju ljubav prema Bogu.

Jednaku promjenu u Bhagavadgiti doživio je i pojam karman. Više se ne smatra samo djelo uzrokom upadanja u samsaru, nego je odlučna n a k a n a djela. "Neznalice rade uslijed svoje težnje prema vlastitim djelima, govori Krišna, takodjer i mudraci moraju raditi, ali bez ikakve težnje, jedino da red u svijetu ostane sačuvan" (Bhagavadgita III, 25). Sam Bog je neprestano djelatan, ali je njegovo djelovanje nesebično: "U trostrukom svijetu nema nijednoga djela, koje bi morao izvršiti, ništa za postići što ne bih postigao; a ipak ustrajem bez prekida u djelatnosti... Djela su samo sastojine od prakriti, onaj koji u radu misli 'ja sam činilac' zaslijepljen je čuvstvom neobičnosti vlastitog ja" (Bhagavadgita III, 22,27). U takvom su slučaju djela okovi, koji ga još više zapliću u samsaru, onaj pak, koji sva svoja djela smatra kao vršenje Božje volje, koji s njima ne povezuje nikakve egoistične motive i sebe ne drži "činiteljem", taj se čovjek svojim djelovanjem ne zapliće u samsaru, nego ispunja svoju dužnost, koja ga vodi k oslobodjenju. Tim što s Bogom "suradjuje", povezuje se s apsolutnim bićem.

Tu jasno dolazi do izražaja hinduistička etika. Kako je ona daleko od mehaničko-determinističkog shvaćanja karmana jednoga Yajnavalkya! Ovdje imademo posla s etikom, koja pazi na namjeru, ali ipak na svojevrstan način: ne radi se o tome, da li je samo djelo dobro ili zlo, važno je samo da je djelovanje n e s e b i č n o, nekoristiljubivo. Ne smije se zaboraviti, da ta čitava Bhagavadgitina nauka ima svrhu ukloniti brane, koje Arjunu sprječavaju u ubijanju njegovih rodjaka. I ako takodjer ljubav prema bližnjemu spada medju hinduističke kreposti, taj stav spasava samo zato, jer je ispunjavanje Božjih nakana. Ljubav prema bližnjemu mora prije svega biti izražaj ljubavi prema Bogu, ona mora biti slobodna od težnje prema ovozemskim predmetima, zato se opisuje ponajviše negativno, kao pomanjkanje mržnje ili "neškodjenje" (ahimsa). Čitav hinduistički put spasenja izražen je u ovim Krišninim riječima, koje Šankara drži za srž Bhagavadgite: "Tko samo poradi mene radi, mene cijeni kao Najviše, m e n e ljubi, slobodan je od težnje (prema svijetu) i bez neprijateljstva prema ikojem biću, taj prispjeva k meni, o Pandava!" (XI, 55).

4. Mitika

Nakon ovih općih postavki možemo prijeći na hinduistički kult, koji obično nosi pučko obilježje. No ne radi se tu samo o jednoj "religiji masa", jer i sljedbenici viših religijskih oblika iskrene duše u njemu učestvuju. Oni doduše te oblike smatraju samo simbolima za meditiranje, ali potrebnima za konkretno očitovanje svoga religioznog osjećanja.

Hinduistički je panteon vrlo mnogostruk nesamo zbog velikog broja bogova, nego takodjer zato, jer su se u njemu stopili veoma različiti mjesni kultovi. Povezivanje monoteističke težnje s nasljedjenim panteizmom postizava se na razne načine. Najčešće to biva poistovjetovanjem mnogih prvotno različitih bogova u j e d n o m e samo pod raznim imenima štovanim božanstvom. Uostalom dostojanstvo išvare pridjeva se samo malenom broju bogova, druga su božanstva ili išvarini pojavni oblici ili se smatraju kao njemu podredjena bića. No to rješenje nije provedeno baš do zadnjih konsekvencija, jer Hindusi časte barem dva "jedina" boga: Šiva i Višnu.

a) Šivina skupina

Šiva je možda od hinduističkih bogova prvi izdignut na stupanj jedinog gospodara svijeta i njemu prije svega pripada naslov išvara. Kako smo već spomenuli tu se radi o Rigvedinom Rudri. Tijekom vremena on se stopio s mnogobrojnim drugim mitskim likovima srodnoga značaja kao svojim pojavnim oblicima. Odatle mnogostrukost njegovih značajnih funkcija. Pretežna mu je crta "strašni" (Ugra). U kozmogoniji Šiva prije svega igra ulogu razaratelja svijeta i kao takav se poistovjetava s Kala "vrijeme", koji je razaratelj u najvišem smislu. Jedan neobični Šivin lik, koji je najbolje poznat iz sjajnih kiparskih majstorskih djela, jest N a t a r a j a, "plesajući kralj". Opijen pleše Šiva orgijastički ples, tandava, s nogom na jednom buntovnom demonu, njegov je lik kao obično okružen plamenom aureolom. Najčešće se taj ples tumači kao simbol uništenja svijeta.

Prema hinduističkom shvaćanju božanstva Šiva je istodobno Stvoritelj i Razaratelj. Njegova je stvaralačka djelatnost jako prožeta seksualnim crtama. To odrazuje i Šivino povezivanje s likom bika. U staro se doba on pojavljuje kao P a š u p a t i "Gospodar stoke" ili G a v a m p a t i "Gospodar bikova". Danas taj simbol živi u liku bijeloga bika N a n d i n, koji se istodobno smatra kao božji drug i prijatelj a neizravno prikaz i samoga Šive.

U napadnoj suprotnosti s tim erotičkim obilježjem Šive jest njegova treća djelatnost kao božanskog askete. U toj je funkciji obično prikazan kao trook, posut pepelom, odjeven samo u jednu tigarsku kožu, s pojasom od ljudskih lubanja i ogrlicom oko vrata od zmija, te zadubljen u meditiranju. Na glavi nosi polumjesec a spletena mu kosa simbolizira istjecanje Gangesa. Ta Šivina veza s askezom opet pokazuje, da on u svojim bitnim crtama potječe iz nearijevske pučke religije prožete Yogom.

Na slikovnim prikazima Šiva obično ima: jednu glavu, četiri ruke, u kojima drži trozub, luk, bubanj i vrpcu ili rog te bik Nandin. Nekad je prikazan s tri glave ili čak petoglav. Tri se glave tumače često kao simbol triju aspekata najvišeg Boga: Stvoritelj, uzdržavatelj i razaratelj.

Za šivaističke sekte Šiva je najviši i jedini Bog, koga štuju pod imenima: Mahadeva "veliki Bog", Maheša ili Mahešvara "veliki Gospodar", Trilokešvara "Vladar nad trima svjetovima" i Višvanatha "Gospodar svemira". Pod njegovim zaštitništvom stoje drama i ples, on je zaštitnik pisaca i hramskih plesačica, on je izdiktirao Veda i iz njegova su tijela nastali filozofski sistemi.

Panteon koji se svrstava oko Šive svodi se na monoteističko shvaćanje, jer su bogovi i boginje pripadnici Šivine obitelji. Tako ponajprije

dva njegova sina: G a n e š a i S k a n d a . Ganeša, stariji sin, je jedan od najobljubljenijih likova u hinduističkom panteonu. Obično se prikazuje u patuljastom liku s jednozubom slonovom glavom i velikim trbuhom sjedeći na štakoru ili lavu. Poput Šive imade tri oka i četiri ruke, u kojima drži lotusov cvijet, kljovu, rižin kolač i sjekiru. Glavna mu je zadaća svladavanje zapreka, također je zaštitnik književnosti i znanosti. Okrutne crte Šivine se odrazuju u Skandi, ratničkom božanstvu, ali je i personifikacija mladosti. Rodio se na čudesan način: Šiva je naime svoje sjeme prosuo u vatru, s vatrom je došlo u Ganges te je iz rijeke nastao Skanda. Šestozvježđje Plejade (Krittikas) su ga odgojile, odatle njegovo ime Karttikeya. Zato je prikazan sa šest glava. Imade četiri ili više (do dvanaest) ruku i drži koplje, pijetla, zvono, zastavu, luk i strjelicu. Njegov je pratilac paun.

Za hinduističko shvaćanje je mnogo važniji Šivin odnos prema njegovoj ženi. P a r v a t i predstavlja božansku energiju (šakti), stvaralačko počelo u svojoj transcedentnosti neaktivnoga Boga. U paru Šiva-Parvati bez teškoće se prepoznaje mitsko predočavanje dobro nam poznatih dvojnika: atman-brahman, puruša-prakriti, Veliki Bog-Maya. Oni su izravni nastavak staroga, u Indiji uvijek živog, praandroginskog mita. Odlučni dokaz pruža nam činjenica, da hinduistička mitika još i danas poznaje dvospolno božanstvo, A r d h a n a r i š v a r a "Napola-žena-napola-muž", prikazan s desne strane u muškim a s lijeve ženskim crtama.

Razdjeljivanjem toga vjerojatno prvotnoga dvospolnog božanstva omogućilo je, da se u Šivinu religiju uklopi prastari kult boginje-majke kao i matrijarhatska ženska božanstva, bez smetnje za latentni monoteizam. Odatle potječu mnogobrojni aspekti Šivine žene. Često se sasvim općenito označuje kao Devi "Boginja". Neka su imena, kao Uma "Milostiva", Gauri "Plavuša", Ambika "Majčica", zasvjedočena ranije od Šivinog i sigurno izravno se povezuju s nearijskom boginjom-majkom. Kad se povezala sa Šivom nosi osobito ime K a l i (ženski rod od Kala=Šiva). U mitima su njezini različiti aspekti prikazani kao inkarnacije. Po drugiput se rodila kao D u r g a, kćerka brdskoga kralja Himavat (=Himalaya), odatle njezin nadimak P a r v a t i "brdska kćerka". To je najomiljelije i istodobno seksualno najistaknutije žensko božanstvo. Brojni miti i slike prikazuju njezine ljubavne povijesti sa Šivom. Pomoću ljubavnog boga Kama uspijeva joj da zavede asketskog Šivu, i postaje mu žena. Kad se Šiva prikazuje sa svojom ženom, ona se uvijek pojavljuje u liku Parvati. Ona je također majka Ganeše i Skanda.

Mnogo se samostalnija pojavljuje boginja u bijesnom liku Kali, koji simbolizira razornu snagu prirode. Istodobno je strašna boginja rata, pobjednica demona Mahisa. Prikazana je crvena lica i gologa crnoga tijela (Kali znači također crn) držeći u svoje četiri ruke: nož, zdjelicu, lubanju i štit. Nekad je prikazana kako pleše na Šivinoj lešini, teološko razmatranje tumači tu neobičnu simboliku kao predočavanje činjenice, da je Bog bez svoje šakti nedjelatan kao mrtvac. Njezin kult je još danas vrlo krvav, premda se više ne prinose ljudske žrtve. Često je taj kult imao i orgijastičke crte.

b) Višnuova skupina

Još u Rigvedi neznatno i vjerojatno poput Rudre nearijsko božanstvo s vremenom Višnu preuzima funkcije Indre, kasnije funkcije prajapati-brah-

mana. Poslije poistovjetovanja s Krišna-Vasudevom uzdiže se Višnu u red sveopćeg Boga, kako je na divan način ocrtan u Bhagavadgiti. U suprotnosti sa Šivom Višnu je prije svega dobrohotan Bog. Bhakti i težnja za mističkim sjedinjenjem poglavito su povezani s njegovim kultom. U kozmogoniji vrši on funkciju Uzdržavatelja svijeta i spasitelja. U višnuitskim sektama, koje ga časte kao jedinoga Boga, svijet proizlazi iz samoga Višnu i na koncu ostarjelosti opet se vraća u njega. Nakon isto tako duge pauze počinje zbivanje iznova. Slikovito je ta pauza prikazana: Višnu leži na tisućglavoj zmiji (nazvana "beskonačnost"; njihove glave tvore nad njim jedan baldahin) i meditira o novom svemiru. Kad se probudio izrašćuje iz njegova pupka jedan lotus, u kojem se nalazi Brahma, koji stvara novi svijet. Višnu se prikazuje kao mladić, koji stoji ili sjedi, plavoga tijela, s visokom mitrom, u žutoj odjeći sa cvjetnim vijencem oko vrata, na prsima nosi dragulj i uvojak kose. Sjedi na lotusu ili na mitskom biću G a r u d a , koje ima glavu i krila od ptice, tijelo, ruke i noge od čovjeka. Garuda je neprijatelj zmija i vjerni drug Višnuov.

Višnu ima mnogobrojna imena. Šivaitskom išvara odgovaraju naslovi Bhagavant "Uzvišeni" ili Purušottama "najviši Duh", koji označuju Višnuovo dostojanstvo kao sveopćeg jedinoga Boga. Druga Višnu-ova imena označuju njegova "silaženja" (avataras). Već je u Bhagavadgiti izraženo vjerovanje, da transcedentni Bog od vremena do vremena "silazi" i utjelovljuje se u raznim bićima, da bi aktivno zahvatio u zbivanja imanentnog svijeta. Krišna govori: "Ja sam nerodjen, nepropadljivog bitka, doduše ja sam gospodar stvorova, no oslanjajući se na svoju vlastitu narav (prakriti=šakti) nastajem po svojoj čarobnjačkoj snazi (maya)" (IV,6). Ove zadnje riječi znače: utjelovljujem se u jednom avatara. Ovdje se posrednici šakti i avatara smatraju još kao jedno zbivanje. No tokom se vremena šakti povezuje sa Šivom, a nauka o avatari nalazi svoj puni razvitak u višnuitskoj mitici. Vidjeli smo, da je pojam šaktija dozvolio stapanje raznih ženskih božanstava sa Šiva; nauka o avatari je još povoljnija za poistovjetovanje mnogobrojnih mitskih likova, što više i historijskih osoba s Višnu.

Klasična je shema o deset Višnuovih utjelovljenja (avataras). Prvih pet avataras zastupaju stare mite, u kojima se Višnu ukazuje kao životinja ili neko čudesno biće. Prva su dva povezana s mitom o potopu. Ponajprije se Višnu preobražava u lik r i b e (Matsya), koja Manua spašava iz potopa. Da bi u potopu izgubljene dragocjenosti i ambroziju ponovno zadobili, bogovi su uzvitlali ocean s tijelom zmije Varuki omotavši je oko brda Mandara; jedna je k o r n j a č a (Kurma) poslužila kao podloga za brdo, koja je kasnije prikazana kao drugi avatara od Višnu. U trećem avatara Višnu uzima lik jednoga v e p r a (Varaha), da podigne zemlju, koju je demon Hiranyaksa potopio u ocean. Slijedeća dva avatara su povezana s tim mitom. Hiranyaksov brat Hiranyakašipu dobio je od Boga Brahme gospodstvo svijeta s obećanjem, da ga ne će moći nitko ubiti: niti bog niti čovjek niti životinja. Da svoga štovatelja, njegova sina Prahlada obrani pred očevom srdžbom, Višnu se ukazuje kao čovjek-lav (Narasimha) i ubija demona. Kad Prahladov unuk Bali osvaja svijet, ukazuje se Višnu u liku p a t u l j k a (Vamana) i zamoli demona, da mu dade komad zemlje, koji će izmjeriti trima koracima. Bali prihvati uvjet, ali je Višnu - poprimivši opet svoj gorostasni lik - s tri koraka obuhvatio cio svemir i natrag ga zadobio za bogove.

Nakon tih čisto mitskih, djelomično još totemističkih avataras, koje su vrlo daleko od uzvišenog poimanja Boga i koje teolozi samo s mukom simbolički tumače, dolaze utjelovljenja trojice junaka. Prvi je P a r a š u r a m a (Rama sa sjekirom), koji je došao osloboditi svijet od pritiska kšatrija. Druga dvojica su R a m a i K r i š n a i spadaju u najvažnije avatare čitave sheme, jer se radi o najomiljelijim indijskim junačkim likovima. Krišna kao sin od Vasudeva i Devaki bio je potajno odgojen od pastira, jer je njegov ujak, kralj Kamsa, dao poubijati svu djecu svoga carstva, bilo mu je naime prorečeno, da će ga ubiti njegov nećak. Krišnin život u šumi je ispunjen borbama s demonima i ljubavnim pustolovinama s pastiricama, konačno pobjedivši i ubivši Kamsa sam postaje kraljem i provodi ostalo vrijeme u borbama i svom haremu, u kojem imade 16.000 žena. Kao Arjunov bratić učestvuje u ratu izmedju Kauravas i Pandavas, i na koncu života očajan zbog istrebljenja svoga plemena, povlači se natrag u šumu, gdje ga jedan lovac zabunom ubija. Čudnovato je, da se taj ratoborni junak i strastveni ženskar smatra kao onaj avatara Višnuov, po kom je Bog objavio uzvišenu nauku spasenja, koju poznajemo iz Bhagavadgite. Izgleda da je Krišna još prije svoga poistovjetovanja s Višnu bio jedna kompleksna pojava. Svakako krišnaizam nije nikakva apstraktna teološka varijanta višnuizma, nego u pučkom vjerovanju tako duboko ukorjenjena tradicija, da on od srednjega vijeka do danas sačinjava gotovo jednu posebnu religiju.

Dugo se već svraćala pažnja na čudnovate sličnosti izmedju krišnaizma i kršćanstva. Krišnino rodjenje u jednoj staji, medju pastirima, motiv sakrivanja pred srdžbom Kamsovom, koji zapovjeda ubijanje sve djece, slikovni prikazi od Devaki, koji podsjećaju na Madonu, dapače samo ime Krišna, koje je slično Kristovu, i konačno povezivanje bhaktija, koji podsjeća na kršćansku caritas, upravo s osobom Krišninom nisu potaknuli samo pristaše sinkretizma, kao teozofe i dr., nego i neke istraživače, da pomisle na izravne veze obih religija. No druge su crte krišnaizma od kršćanstva tako različite, da je danas ta hipoteza napuštena.

Rama je mnogo kasnije posmatran kao Višnuovo utjelovljenje. Deveti avatara je Buddha. Protivno od prethodnih avatara ovaj nije našao odjeka u pučkoj pobožnosti i kasnija je, vjerojatno u 8.st. nastala teoretska tvorevina. Prema teološkim tumačenjima Višnu se objavio u liku Buddhe, da opake zavede na ukidanje žrtve, na preziranje Veda i kastinskog sistema, da se brže sunovrate u propast. Deseti avatara, K a l k i n, još se nije pojavio. Na koncu našega doba doći će Višnu s plamenim mačem u ruci na bijelome konju, da nagradi dobre i kazni zle, da uništi svijet i uspostavi zlatno doba.

Ova shema nije nepromjenljiva a niti jedina. Imade tekstova, koji i Krista ubrajaju u avataras. Uostalom u današnjoj je Indiji običaj uljudnosti časne osobe označiti kao jednoga avatara.

Višnu i njegovi avatara imaju svoje šakti, koje su samo slika i prilika svojih muževa. Niti u kultu niti u simboličkom izlaganju nemaju inače značenje Šivinih šakti. Značajnija je Višnuova žena Vaisnavi ili Lakšmi, jer u njezinom liku živi Šri, stara boginja ljepote, sreće i bogatstva, koja se prilično kasno s Višnuom sjedinila. Prikazana je kao dražesna žena, koja sjedi na lotusu držeći rog, dok dva slona iz vodenih posuda polijevaju cvijet. Ramina šakti je Sita, simbol vjerne žene, Krišnina ženska paslika je Rukmini, za Kalkinovu šakti uzela se šivaistička Durga.

Možda je najzanimljivija jedna druga Krišnina šakti, pastirica R a d h a . U legendi je Krišnina najomiljelija ljubavnica, ali usprkos izrazitih strastvenih crta njezine ljubavi Radha je jedini ženski lik višnuitskog panteona, koji je postao dublji metafizički simbol: ona naime utjelovljuje žarku čežnju ljudske duše za sjedinjenjem s Bogom.

c) Brahma

Kao treće glavno božanstvo pojavljuje se u hinduizmu B r a h m a. On je na taj stupanj stigao prije nego Višnu i Šiva. No izgleda, da se taj lik nikad nije duboko ukorijenio u religioznim osjećajima masa, tako da Brahma ne posjeduje vlastitoga kulta. U današnjoj je Indiji Brahmi posvećen samo jedan jedini hram u Pokaru (Rajputana). Inače se Brahma časti u Višnuovim i Šivinim hramovima. To nam tumači činjenica, što on nije nikad bio Bog jedne žive pučke religije, nego je nastao samo kao personifikacija neodredjenoga brahmana, naročito njegova stvaralačkog vida. U kozmogoniji igra ulogu stvoritelja, ali nikad ne nastupa samostalno, nego svijet oblikuje samo po nalogu Šive i Višnua, samo je sredstvo najvišega Boga, iz kojega proizlazi svijet.

Druge su funkcije Brahme odredjene s njegovim postankom iz staroga brahmana. On ravna zakon karmana, on je "gospodar riječi" i "prvi pjesnik", on je iz svoga tijela proizveo četiri Vede i dramu. Kao božanski svećenik blagoslovio je vjenčanje Šive s Parvati. Dosljedno tima funkcijama Brahma se prikazuje kao muž sa četiri okrunjene glave i četiri ruke, u kojima drži spis Veda, posudu s Gangesovom vodom, krunicu i dvije žrtvene žlice. Obično sjedi na lotusu ili labudu. Njegova kćer i žena S a r a s v a t i , zadržala je svoje funkcije iz Veda, i osim toga je boginja govorništva, muzike i izumitelj sanskrita.

d) Medjusobni odnos triju glavnih božanstava

Medjusobni odnos triju glavnih božanstava je vrlo neodredjen. Oni nikako ne sačinjavaju neko trojstvo, što više mnogobrojni miti pokazuju, da se oni bore za prvenstvo i ne izbjegavaju niti nasilja. Pobjeda se u tim borbama već prema sektama pripisuje Šivi ili Višnu, Brahma ostaje na podredjenom mjestu. Dok višnuiti Šivi često priznaju jednako visoki stupanj kao i Višnu, dotle Višnu u šivaizmu igra uvijek podredjenu ulogu, bilo kao Šivin sluga ili čak kao neko niže božanstvo.

Monoteistička težnja išla je ipak za nekom sintezom. Tako je ikonografija stvorila jednog mješanca: lijeva je strana prikazivala Višnuova obilježja, a desna Šivina. Taj je Bog po slučajnoj sličnosti epitetona nosio ime H a r i - H a r a , no u kultu je igrao malenu ulogu. Isto se može reći o poznatom imenu T r i m u r t i "tri oblika (Jednoga)", u kojem se krivo htjelo vidjeti indijsko trojstvo. Temelj tome Tirmurtiju tvore plastička prikazivanja jednoga Boga, kome iz jednoga tijela izrastaju tri glave, koje pokazuju običajne atribute Brahme, Višnua i Šive. No često manjkaju ta obilježja i ta neodredjenost omogućava raznolika tumačenja simbola. Običajno spekulativno tumačenje jest, da trimurti predstavlja jedinoga Boga u njegovim trima kozmogonskim pojavnim oblicima: Brahma-Stvoritelj, Višnu-Uzdržavatelj, Šiva-Razaratelj. No ako manjkaju atributi, nekad se predpostavlja, da se tu radi o drugom božanskom trojstvu, na pr. Agni, Vayu, Surya. Ali je važnije, što i običajno tumačenje ne ukida raznolikost kulta, jer svaka sekta samo j e d n o g a od tih bogova smatra kao pravi osnov trimurtija.

e) Manja božanstva

Osim navedenih glavnih bogova postoji u hinduizmu mnoštvo nižih božanskih likova. To su djelomično stara Vedina božanstva, koja su već od Upanišada degradirana na stepen zaštitnika pojedinih elemenata ili funkcija, djelomično su lokalni demonski likovi, koji su u svojoj hijerarhiji povišeni. Poznato je osam "čuvara svijeta" (lokapala), koji prebivaju na mitskom brdu Meru i po nalogu najvišega Boga ravnaju četiri glavne točke sa četiri medjutočke. To su: 1. I n d r a na istoku, poglavica čuvara svijeta, zadržao je svoju staru funkciju boga oluje i svoj atribut vajra (gromovsku strijelu), a sad je postao gospodar magije; 2. A g n i na jugoistoku; 3. Y a m a na jugu, gospodar podzemlja i sudac pokojnicima; 4. N i r r i t i na jugozapadu; 5. V a r u n a na zapadu, koji još zadržava svoju sudačku funkciju s omčom, s kojom savezuje lašce, no više se ističe u svojoj ulozi kao bog mora; 6. V a y u na sjeverozapadu, bor vjetra s Vedinim Maruts; 7. S o m a (bog mjeseca) ili K u b e r a na sjeveru i 8. I š a n a na sjeveroistoku. Ovaj zadnji je samo jedan oblik Šive. Naprotiv Kubera je novi lik, koga ne poznaje Rigveda. Potjecao bi iz Male Azije (grčki Kabeiros) i prvotno je bio božanstvo plodnosti, a u klasično doba postaje bog bogatstva i dragocjenog kamenja kao i zaštitnik putnika i uživa mnogo veće štovanje od ostalih "čuvara svijeta". Prikazan je kao bijelo odjeveni muž u ruci s buzdovanom ili kesom. Njegova žena Hariti je zaštitnica djece.

Posebnu kategoriju sačinjavaju božanstva, koja personificiraju nebeska tjelesa. Medju njima najvažniju ulogu u kultu igra S u r y a, bog sunca. Prikazan je kao svijetleći muž, koji kruži oko zemlje u kolima sa sedmeropregom ili s jednim sedmoglavim konjem. Njegov vozač je Garudin brat A r u n a, "Zora", koji nadomješta Vedinu Ušas. Nekoć je kult boga sunca u sjevernim indijskim krajevima bio jako raširen zbog susjedstva s Iranom, no u današnjoj Indiji igra sporednu ulogu. Bog mjeseca Š a n d r a ne uživa posebnog kulta.

Od Vedinog božanskoga para Nebo i Zemlja u hinduističkom je kultu ostala živom samo zemlja P r i t h i v i. Često je prikazana kao krava, koju muze njezin otac Prithu ili mitsko tele Manu. I svaki je planet personificiran u jednome bogu.

f) Duhovi i demoni

Medju poludeificiranim duhovima razlikuju se mnogobrojne kategorije, koje su gotovo sve nearijevskog podrijetla. Tu su najprije a s u r a s, koji su od vremena Brahmana degradirani u demone, a u hinduizmu se smatraju propalim bogovima, koji s pravim bogovima vode neprestani rat. Prebivaju u paklu, u jednoj tvrdjavi, koju je za njih sagradio čarobnjak Maya. S njima su srodni - N a g a s, zmije ili ljudi sa zmijskim repovima, koje takodjer prebivaju u podzemnim palačama. One nisu tako neprijateljske bogovima kao asuras i u legendama imaju često čisto ljudske uloge.

Dobri muški i ženski geniji su J a k š a s i J a k š i s. Kao sluge Kuberine prije svega su duhovi vegetacije, koji svojim štovateljima osiguravaju plodnost i blagostanje. N a d i d e v a t a s su geniji rijeka i voda. Najznačajnije su riječne boginje Ganga i Yamuna, koje personificiraju te najsvetije rijeke sjeverne Indije.

Ovi spomenuti duhovi su vezani uz zemlju. Prostor izmedju zemlje i neba nastavaju G a n d h a r v a s i A p s a r a s . Obe kategorije duhova poznate su već u Rigvedi, no s vremenom su svoje funkcije proširili. U Rigvedi su Gandharvas poznavatelji i navjestitelji božanskih tajna, oni su takodjer božanski pjevači i glazbenici. U kasnije doba izbija više njihovo seksualno značenje: s glazbom, pićima i ljubavlju opajaju ljude, prije ženidbe jedna djevojka pripada Gandharvi i prilikom vjenčanja zaziva ga da zaručnicu prepusti mužu. Apsaras, prvotno nimfe, kasnije su postale nebeske ljubavnice, koje svojom ljepotom zavode ljude, a čak i askete.

Imenom B h u t a s (riječ jednostavno znači: "biće") označuju se zli demoni, koji mogu poprimiti najrazličitije oblike, kao vol, konj, svinja, div i td i svakojaka zastrašivanja ili nesreće dovesti na ljude. U užem su smislu Bhutas duše onih ljudi, koji su umrli nasilnom ili nenadanom smrću. Medju zle duhove ubrajaju se i R a k š a s a s.

Štovanje svih tih zlih duhova običajno je samo u nekim, naročito južnoindijskim krajevima, kod primitivnih plemena i nižih kasta. Središnja točka je neki djavolski ples.

g) Ostali predmeti kulta

Kao sveci u pravom smislu smatraju se vidioci, rišis. Njihov se broj od Vedinog doba znatno povećao i često im se pripisuje božansko podrijetlo. Najpoznatiji riši je M a n u , sin boga Vivasvanta, njega Višnu spašava iz potopa u liku Matsya i po nalogu Velikog Boga postaje začetnik novoga čovječanstva. Njemu se pripisuje i glasoviti zakonik. U daljnjem mitskom razvoju povećao se broj Manua u vezi s naukom o kozmogonskim razdobljima. Medju drugim štovanim riši jesu: V y a s a, mitski sastavljač Mahabharate i Puranas, te K a p i l a, mitski osnivač filozofije Samkhya. Takodjer mnoge historijske ličnosti, naročito osnivači sekta i religiozni reformatori štuju se u Indiji kao bogovi, a često su deificirani.

Životinjski je kult nekoć u Indiji bio vrlo raširen. Danas su još svete životinje: krava, majmun, nosorog. Najupadljivije je štovanje krave, koju se ne smije ubiti, koja se po cijeloj Indiji smije slobodno kretati i čijih se pet "proizvoda": mlijeko, sir, maslac, mokraća i izmet obredno upotrebljava. No nijedna od tih životinja ne uživa pravi kult. Naprotiv postoji sve do danas pravi zmijski kult, koji je sigurno vrlo star, zmije se svuda po Aziji časte kao zaštitni geniji voda.

U Indiji se takodjer svetima smatra mnogo drveće, naročito razne vrste smokava. Naprotiv je kult najsvetije biljke vedizma, soma, došao u potpunu zaborav, tako da se više ne zna, kakva je to biljka bila. Sveto se drveće časti polijevanjem, ukrašavanjem, okruživanjem kamenom ogradom, osobito ih se izabire za mjesta meditiranja, na jugu svaki hram ima svoje sveto drvo. Dodirivanje jednog takvog drveta donosi sreću, plodnost i druge koristi.

U neživoj se prirodi u hinduizmu osobito štuju bregovi i vode. Himalaya je personificirana u liku Himavanta, Parvatijinog oca. Sva su brda prije imala krila, no jer su svojim lamatanjem pritiskivala svijet, Indra im ih je odrezao.

Najsvetija je rijeka Ganges, koja prema mitskoj kozmogoniji protječe kroz nebo, zemlju i pakao. Kupanje u njezinoj vodi čisti od grijeha, donosi blagostanje i vrijedi kao velika zasluga. S odnosnim obredima može se svaka voda preobraziti u Gangesovu vodu. Mnoga jezera, rijeke pa i umjetni bazeni, smatraju se kao osobito spasonosni, blagotvorni. Zovu se tirtha "prelaz", što istodobno označuje prelaz k spasenju.

U širem smislu označuje riječ tirtha svako sveto mjesto, na koje dolaze hodočasnici. Medju mnogobrojnim svetim mjestima najpoznatiji su ovih sedam svetih gradova Indije: Benares, Hardvar, Audh, Dvarka, Mathura, Conjeeveram i Ujjain.

5. Kozmologija

Svijet je "jaje Brahmino" u promjeru od 5oo milijuna yojanas (yojana = 2 milje, ili 4-6) sa sedmerostrukom podjelom svih triju njegovih dijelova. Posebna je indijska specifičnost nauka o periodičkom postanku i uništavanju svijeta. "Život" Brahme traje 311.ooo milijarda godina, koje odgovaraju stotini "Brahminih godina". Svaki dan "Brahmine godine", koji traje 432,ooo.ooo godina zove se kalpa i odgovara jednom svjetskom razdoblju, što znači punom trajanju jednog svemira od njegova postanka do njegova uništenja. Jednako tako duge noći medju kalpas jesu odmorne pauze stvaralačke djelatnosti Božje. Svaki se kalpa sastoji od tisuću "velikih razdoblja" (mahayuga). Ova se opet raspadaju u slijedeća četiri: kritayuaga, tretayuga, dvaparayuga i kaliyuga. Kritayuga je zlatno doba, u kom vlada sreća i pravednost i ljudi su besmrtni; u tretayuga postaju smrtni i podvrženi patnji; u dvaparayuga pojavljuju se opačine i muke; najgore je doba kaliyuga, u kojem mi danas živimo. Na koncu kaliyuga jednoga kalpa svijet će biti uništen kozmičkim požarom i potopom. To uništenje svijeta zove se avantapralaya "medjuvremeno razrješenje", i "kozmičko jaje" raspada se u praelemente (eter, zrak, vatru, vodu, zemlju). Sa svršetkom Brahminog životnog doba dolazi "veliko razrješenje" (mahapralaya) i od "kozmičkog jajeta" ne ostaje ništa. No božanski prakriti ostaje i nadalje, jer je vječan; i njegovim povezivanjem s puruša može početi jedan novi stvaralački proces.

6. Eshatologija

U hinduističkoj eshatologiji i etici prevladava mnogo jače nego u Upanišadama nauka o selenju duša i zakon karmana. U usporedbi s naukom Upanišada sad je pojam individualne duše izrazitiji. Razlikuje se jivatman "životna osobnost" = individualna duša, i paramatman "najviša osobnost" = Bog. Za vrijeme avantapralaya jivatman spavaju i sjedinjuju se s Apsolutnim konačno prilikom "velikog razrješenja".

Razlika izmedju duše i tijela nije tako oštra. U nekom smislu duša je takodjer materijalna; ona je "fino tijelo" nasuprot "grubom tijelu". Ako su pogrebni obredi pravilno izvršeni, dobiva duša jedno "mrtvačko tijelo", u kojem se pojavljuje pred Yama, koji na jednoj vagi mjeri zasluge i grijehe. Prema sudačkoj odluci dobiva pokojnik uživateljsko tijelo i ide u jedan raj, ili trpno tijelo i strovaljuje se u jedan pakao; naime i rajevi i pakli su mnogobrojni i sasvim sjetilni. Boravak u njima može trajati i jedan kalpa, ali je konačan, i duša se opet sjedinjuje s tijelom. Ali ako poslije smrti nisu obavljeni nikakvi obredi ili je čovjek nenadano preminuo, postaje on jedan preta "sablast" ili bhuta "demon".

Zakon karmana bio bi u protuslovlju s ovim eshatološkim nazorima kao i s hinduističkom vjerom u jednog osobnog i svemoćnog Boga, u snagu njegove milosti te u pozitivnu vrijednost pokore ili Yoge. Zato je hinduizam strogi Upanišadin pojam karmana ublažio. Doduše i niža su božanstva ovisna od zakona karmana, no najviši Bog (obično Brahma) može taj zakon regulirati. Milost Božja nagoni čovjeka na dobra djela i svako je djelo radi Boga učinjeno, zasluţno. Pokora kao izraz dobre volje čini, da dobri osnovi karmana prevaguju nad zlima. I Yogine vježbe imaju snagu karman učiniti nedjelotvornim. Zakon karmana u hinduizmu nije više uzrok samsare, koji potpuno odredjuje čovjekov život, nego snaga, koja stvara fizičke, psihičke (karakter) i socijalne (rodjenje u jednoj kasti) čimbenike, u kojima slobodna volja može djelovati.

Skupljena snaga djela donosi svoje učinke djelomično još u zemaljskom životu, djelomično poslije smrti, u raju ili paklu, ali ipak ostaje još jedan zaostatak, koji odredjuje slijedeće radjanje. U samsari duša prolazi čitav niz kategorija bića: biljke, kukce, ptice, ljude, demone, duhove, a čak i bogove. Predvidja se i povrat u niže stanje. Tako se na pr. jedan brahman, ako je primio dar od jednoga "out-cast", mora roditi za petnaest godina kao magarica; zatim ulazi njegova duša u tijelo jednoga bika i demona, dok opet konačno smije zauzeti ljudsko tijelo. Ima raznih tumačenja za činjenicu, da se čovjek ne sjeća svojih prethodnih utjelovljenja. No ipak sve indijske religije pretpostavljaju, da ima svetaca, koji se sjećaju svojih ponovnih radjanja (jatismara).

7. Putevi spasenja

Spasenje (mokša) postizava se, kad su učinci karmana izgubili svaku djelatnost, te nema novih djela, koja bi ih ponovno stvarala, i duša slobodna od njihovih veza konačno se sjedinjuje s transcedentnim Bogom. Prema strogim monistima to je stanje nesvjesno, jer duša gubi svoju individualnost, prema drugim školama ostaje ona u vječnoj radosti, u potpunoj svijesti svoga učestvovanja u božanskom biću. Načelno se spasenje može postići samo poslije smrti, iznimno pak mogu neki sveci još za svoga života biti spašeni (jivanmuktas "živi spašeni").

a) Etika

Već prema sektama naglasuju se različiti putevi do spasenja. Vidjeli smo već kakvo značenje u hinduizmu imade put predanja Bogu (bhaktimarga). Ali ni Upanišadin put spasenja po znanju, nije iščeznuo. Kraj tih dvaju puteva spasenja preporuča se još put djela i put meditacije. Put djela, karmamarga, odkada je u Bhagavadgiti rehabilitiran, predstavlja hinduističku e t i k u . Poznato nam je njezino osnovno načelo, da se djela trebaju izvršavati kao ispunjavanje božanske volje. Drugo značajno obilježje te etike jest nastojanje kreposti i dužnosti prilagoditi konkretnim prilikama: svaka kasta imade svoje vlastite dužnosti i kreposti (svadharma). Najveći se zahtjevi stavljaju na brahmane. Ovo su njihove kreposti: samosvladavanje, čistoća, religiozno znanje, vjera u Boga i filozofsko istraživanje istine. Kšatrijske su dužnosti: hrabrost, ustrajnost, poštenje, spretnost u vladanju, dobrotvornost. Vajšije su obvezani na vješto vršenje svoga zvanja, čestitost i darežljivost. Glavna je krepost šudra pripravnost savjesno služiti drugim kastama. Prilagodjivanje zvaničnim dužnostima ide tako daleko, da čak i kradljivci imaju svoju e-

tiku. Sve kaste bez razlike obvezuju: istinoljubivost, čistoća, neškodjenje (ahimsa), samosvladavanje i ispunjavanje ritualnih dužnosti.

b) Oblici kulta

Ovo zadnje nas uvodi u vanjske oblike hinduističkog kulta, koji je od Vedinog vrlo različit. Najznačajniju razliku sačinjava prisustvo hramova i slika bogova. S druge je strane magijom prožeti tantrizam utjecao, da su u hinduizmu obredi sve više i više izgubili svoje konkretno značenje u prilog simboličkih radnji kao nadomjestak pravih obrednih čina. Tako na mjesto Vedinih žrtava, koje su još smatrane kao prava hrana božanstva, stupa simboličko štovanje (puja), koje se sastoji u ukrašivanju, pranju i mazanju božanskih simbola s bojanim tvarima, što je sasvim strano Vedinom ritualu. Većina je učenjaka mišljenja, da je ta vrsta kulta nearijevskog podrijetla.

Da razumijemo ritualno značenje današnjeg puja, moramo pobliže promotriti sredstva hinduističkog simboličkog postupka. Božje se biće može na razne načine simbolizirati. Slika Božja zapravo nije simbol: božanstvo se stvarno nalazi u svojoj slici, kao priznatom pojavnom liku boga. No božanstvo se može simbolizirati i po njemu posvećenim molitvenim formulama (mantra). Mantras su ili ulomci Vedinih tekstova, koji se lagano mogu izmijeniti, da bi pristajali u Vedama nepoznatim bogovima, ili novi tekstovi sastavljeni u starome stilu. Jedan mantra imade svoje ritualno značenje samo onda, ako se strogo obdržavaju sve pojedinosti recitiranja: točni izgovor, ritam, naglašavanje, melodija, što više postav i kretnje recitatora. Sama recitacija može biti glasna, mrmljajuća ili tiha. Nije važno razumijevanje značenja riječi recitiranog mantra. Jer se toliko ne radi o smislu riječi jednog mantra, nego o tajanstvenom značenju glasova i slogova, iz kojih se sastoji. Tantrizam je izradio sistem svetih slogova, koji nadomještavaju ime božanstva ili jedan čitavi mantra. Tako na pr. dum nadomještava Durgu.

Vidljivi korelati mantrama jesu yantras, geometrijski diagrami, u kojima svaka crta imade tajanstveno značenje i točnije izražava biće Božje nego njegova slika. Takodjer i različito držanje, postavljanje i splitanje prstiju (mudras) ima isto značenje kao mantras i bijas.

Sva ta simbolična sredstva imadu veliku ulogu u puja. U običajne radnje jednoga puja spadaju: poklon cvijeća, betela (vrsta bibera), snatala (mirisavi poluparazitski grmić), i riže, pranje i odijevanje božje slike, posipavanje tamjanom, mazanje žutom i crvenom bojom, palenje uljanih svjetiljaka, padanje ničice i mnogostruki ophod oko slike u desno. Sve to prati recitiranje mantri, crtanje jantri i drugih simboličnih radnji. U većini se hramova svakodnevno pripadnim obredima i procesijama proslavljuje budjenje božanstva, njegovo ustajanje, njegovo uzimanje jela i njegov odlazak na spavanje. U važnijim zgodama puja prati glazba i ples, koji izvode hramske plesačice, zvane devadasis. U mnogim svetim mjestima postoji običaj u odredjene dane provesti božju sliku na velikim kolima kroz gradske ulice. Tisuće hodočasnika dolazi na te svečanosti, da bi učestvovali u toj procesiji.

Puja nije sasvim potisnula životinjske žrtve. One igraju još danas prilično ulogu u šivaizmu. Kali ili seoskim boginjama žrtvuju bivole, ovce, a najčešće male životinje, kao zeceve, pijetle, golubove. Često se životinja žrtvuje čisto simbolički u liku malene figure od tijesta. Sve do konca 19. stoljeća bilo je i ljudskih žrtava, koje su prinosile neke sekte.

Pokraj toga veliku ulogu u Indiji igraju: astrologija, hiromantija, fizignomika, tumačenje sna i dr. Bogoštovni život je osobito bujan prilikom hodočašća. Hodočasnička putovanja u tirthas smatraju se kao najdjelotvorniji put za sticanje zasluga i za čišćenje od grijeha. Ta su hodočašća već zbog svoje udaljenosti, koja hodočasnici često prevaljuju pješice, vrlo mučna. No mnogi revni hindusi namjerice sebi povećavaju taj teret tako zvanim "osmočlanim" hodočašćem: bace se opruženi na zemlju i pužu, dok njihove pete ne dotaknu mjesto glave, tad se ustanu i ponavljaju iste kretnje, dok ne stignu na cilj.

Od hinduističkih svetkovina spomenut ćemo samo Krišnajanmaštami, svetkovina Krišnina rodjenja, koja svojim prikazivanjima podsjeća na kršćanske jaslice.

Osim odredjenih posnih propisa (vrata) postoje i općenite zabrane u jelu, na pr. ne piti nikakva alkoholna pića i uzdržavati se od mesnih jela. Ta zadnja zabrana ima raznoliki opseg, već prema kastama, od strogog vegetarijanizma i dozvoljavanja jesti ribe, perad, što više i ovčetinu i svinjetinu. U današnjoj Indiji mnogostrukost tih prehrambenih propisa stvara vrlo komplicirane prehrambene probleme. K tomu je u hinduizmu strogo zabranjeno jesti ostatke hrane od osoba drugih kasta ili religija.

Na jednoga stranca, koji promatra hinduistički kultni život, nevoljko djeluje pomanjkanje izvanjske pobožnosti i dostojanstva. Osobito se život i vladanje u hramu znatno razlikuje od naših običaja. Hramovi, osobito u južnoj Indiji, ogromne su, često upravo labirintske gradjevine, u kojima ljudi viču, pjevaju, jedu i spavaju, trgovčići postavljaju svoje štacune, siromasi, bogalji i gubavci prose, fakiri izvode svoja umijeća, krave i majmuni slobodno naokolo hodaju. U napadnoj suprotnosti s budističkim svetištima hinduistički su hramovi musavi, puni smrada i buke, i obredni se čini vrše s nama začudnom prostodušnošću. No to ne znači, da su hindusi nesposobni za dublje religiozno doživljavanje; naprotiv dokazuje, da za hindusa religija nije stvar pridržana samo za naročite prilike, nego da je ona tako čvrsto sraščena s njihovim svakodnevnim životom i njihovim najobičnijim zanimanjima, da ne osjećaju nikakve potrebe to oboje razlučivati.

c) Yoga.

Četvrti hinduistički put spasenja jest Yoga. Ta od najstarijih vremena u Indiji živa asketska i mistička praksa u hinduizmu je razvijena u veliki sistem. Njezini teoretski temelji dadu se ovako sažeti: spasenje se može samo tako postići, da se sputa promjenljivost svijesti (citta=čita), drugim riječima neprestano mijenjanje predodžaba i misli, koje izaziva prakriti, i da tako umirena i očišćena citta postigne svoje pravo, s purušom istovjetno bivstvo. Praktična tehnika, koja mora dovesti do tog konačnog rezultata, sastoji se u tako zvanim "osam članaka Yoge": 1. moralna stega, 2. tjelesno i duhovno čišćenje, 3. zauzimanje vrste sjedenja (asana), koje omogućuju meditaciju, 4. reguliranje disanja, 5. odvraćanje sjetila od predmeta, 6. upravljanje mišljenja na j e d a n odredjeni predmet, 7. meditacija, koja se sastoji u tome, da izabrani predmet isključivo ispunja mišljenje, i konačno 8. poniranje (samadhi), uzdizanje meditacije do onog stanja, u kojem se čak iskapča i predodžba jednoga predmeta i yogin postizava nesvjesnost puruše.

Zadnja se tri "članka" zovu rajayoga (radžajoga) "kraljevska yoga" i obuhvataju stanja i metode, koje se nalaze takodjer i u nekim izvanindijskim iskustvima. Naprotiv prvih pet "članaka" su specifično indijski i sa stajališta religiozne prakse zato interesantni, jer se često upotrebljavaju ne samo kao priprava na udubljivanje, nego takodjer kao naročito djelotvorna sredstva za postizavanje nekih čudesnih sila. S vremenom su se te praktičke metode razdijelile u tako zvanu kathayoga "yoga napregnutosti" i layayoga "yoga razrješivanja". Prva obuhvata sve tjelesne vježbe, koje imaju za cilj potpuno svladavanje pokretanja mišića i odvijanja disanja i tako yogina učiniti neovisnim od svoga tijela i omogućiti mu izvoditi poznata yogina čudesa: neosjetljivost na rane i opekotine, sposobnost vrlo dugog posta, umjetna letargija i t.d.

Layayoga pokušava te čudesne rezultate, kao i mogućnost takvim vježbama postići spasenje, teoretski opravdati na temelju stare nauke o ekvivalentnosti izmedju mikrokozma i makrokozma. Ona naime pretpostavlja,da u tijelu izmedju seksualnog organa i tjemena leži sedam centara (cakra=čakra), koji imaju oblik lotusova cvijeta i odgovaraju sedam sastavnih dijelova svemira. Sedmi, koji se nalazi ispod gornjeg dijela lubanje "lotus od tisuću listova" (sahasrara) je "sjedište Šive", to znači čiste, puruši slične svijesti (samvid). Svi su ti centri povezani preko žile (sušumna), koja leži u hrptenjači. Nebrojeni drugi kanali prolaze kroz tijelo i igraju u toj osebujnoj fiziologiji istodobno ulogu žila, živaca i puteva disanja. Zadaća je yogina udisanje i izdisanje izdvojiti od običnih puteva, očistiti ga i dovesti ga preko sušumna do sahasrara. To se zbivanje predstavlja kao svladavanje kundalini-a, jedne tajanstvene snage, koju tantrizam sebi predočuje kao zmiju, koja je mnogostruko ovijena oko seksualnog organa u najdonjem centru. Kompliciranim vježbama, koje spadaju u najteže čine u yogi, kundalini se "budi", uspravlja, probija centre i omogućuje disanju put kroz sušumna do najvišeg cakra. Budući da je kundalini jednaka božanskom prakriti, njezin se doticaj sa sahasrara smatra kao sjedinjenje prakritija s puruša, ili mitski izraženo, šaktija sa Šivom. Obično se kundalini nakon takvog doticaja odmah vraća u najdonji centar, samo nakon ustrajnih vježbanja uspijeva yoginu trajno je zadržati u sahasrara. A to znači konačno sjedinjenje pojedinačne duše sa sveopćim duhom i spasenje.

Ta osebujna nauka ipak ne izgleda lišena svake realne podloge. Cakras vjerojatno odgovaraju odredjenim plexusovim čvorovima živčanog sistema. Svakako ne može se nijekati izvanredna sposobnost yogina upravljati vegetativnim živčanim sistemom, ma kako bili brojni takodjer slučajevi obične prevare. Premda takodjer svi tekstovi yoge izričito tvrde, da su te sposobnosti samo nuzproizvodi priprave na rajayoga, ipak izgleda da poštovanje, koje nebrojeni asketi, fakiri, sadhus u Indiji uživaju, proizlazi više od njihovih čudesnih sila nego od njihove težnje za spasenjem. U tom obliku živi i nadalje još danas staro indijsko oduševljenje za čarobnjaštvom, magijom. Pored spomenutih yoginih sposobnosti u tekstovima yoge spominje se njegova mogućnost, da postane sićušno malen ili velik kao golijat, zatim da postane nevidljiv ili da se umnogostruči.

8. Sekte i religiozna strujanja

Ako je u mitičkom i kultnom području još moguće zajedničko živovanje raznorodnih elemenata, naravno da se protuslovni svjetovni nazori ne mogu više strpati u jedan sistem. Uslijed toga pokraj glavnog panenteis-

tičkog sistema nalaze se još druga rješenja bitnoga problema: naime odnošaja između Apsolutnoga, pojedinačne duše i iskustvenog svijeta. Filozofski sistem M i m a n s a poriče opstojnost jednog Stvoritelja svijeta i pretpostavlja, da svemir upravlja jedan neosobni zakon. Ateistička je i klasična S a m k h y a , koja predpostavlja jednu praprirodu (prakriti) i bezbrojne pojedinačne duše (puruša) kao vječna i medjusobno neovisna počela. Sva se zbivanja događjaju preko prakriti, a spasenje se sastoji u konačnom razlučivanju puruše od praprirode. U ovom sistemu nema mjesta jednoga najvišega Boga: ako bi on bio spašen i oslobodjen sjedinjenja s prakriti, on ne bi mogao niti djelovati niti svijet stvarati i ravnati. Ako bi pak bio sjedinjen s prakriti, ne bi bio spašen, niti slobodan, a niti vječan. Inače Samkhya ne poriče opstojnost štovanih bogova. Da bi izbjegli toj dilemi neki sistemi, kao klasična Y o g a, N y a y a i V a i š e š i k a , postuliraju postojanje jednoga Boga, od materije i čovjeka različitoga, koji doduše svijet drži u okrilju, ali ga ne stvara. Samo se V e d a n t a čvrsto drže monističkog shvaćanja boga kao jednoga prapočela. No ta tri stava: p a n e n t e i z a m, a t e i z a m i t e i z a m spadaju u povijest filozofije i ne daju jasnu sliku pravih r e l i g i o z n i h strujanja u hinduizmu. Različita shvaćanja o religioznim problemima prije nalazimo u naukama sekta. Uostalom Indijci misle, da n i j e d n a filozofska nauka ne može dati konačno poimanje istine, da svi sistemi daju samo približnu, s raznih stajališta zahvaćenu sliku istine. Nijedan jedini sistem nije istinit, ali svi sistemi zajedno daju prilično točan i mnogostran opis istine.

Od postanka hinduizma mogu se u toj religiji razlikovati dvije ili tri glavne struje: v i š n u i z a m i š i v a i z a m, koji se kasnije raspada u pravi šivaizam i s t a n t r i z m o m povezani š a k t i z a m . Podjela tih struja u stvarne sekte zasvjedočena je od 9.stoljeća posl.Kr., premda može biti, da su neke od niih (na pr.Bhagavatas) mnogo starije.

Usprkos ogorčenih medjusobnih borbi imadu sve sekte jednu zajedničku podlogu, i njihove nauke protivnici ne smatraju bezuvjetno heretičnima. U stvari ne znaju ni sami pripadnici pojedinih sekta, kad prestupaju granice hinduizma. Razlučni znak sekta sačinjavaju bilo vlastiti sveti spisi bilo osoba osnivača. Često se sekte razlikuju samo u praktičnim odnošajima: u postupku prema ženi, primjeni kastinskih propisa. Neke sekte sačinjavaju zajednice ili prave redove, kojima se netko mora pripustiti ili posvetiti. Vanjski znak pripadnosti jednoj sekti jesu na čelu ili na tijelu obojani znakovi. Višnuiti se općenito prepoznaju po dvjema linijama, koje se u obliku slova U dižu od nosa prema čelu; kod nekih se višnuitskih sekta medju obim linijama nalazi još jedan žuti ili crveni okomiti pravac. Za šivaite su značajne tri bijele vodoravne crte na čelu, ili znak trozuba na prsima. Jedna samo crvena točka na čelu označuje šakte, no danas je žene upotrebljavaju za ukras.

Višnuitske se sekte općenito povezuju s onim strujama Vedante, koje priznaju stvarnost izvanjskog svijeta. One imaju blagi religiozni stav, koji jače od drugih sekta ističe bhaktimarga. Za njih se put spasenja prije svega nalazi u p r e d a n j u B o g u; prema tome njihov je kult obilježen antiritualističkim držanjem i pomanjkanjem krvavih ili tajnih obreda.

Naprotiv šivaiti se priklanjaju idealističko-iluzionističkom pravcu Vedante. Zato oni više vole put spoznaje (jnanamarga) i meditacije (dhyanamarga). Za šivaite se spasenje sastoji u s j e d i n j e n j u s B o g o m. Kult im je ritualistički obojen, i oni se poglavito podaju onim strašnim i razbludnim činima.

a) Višnuiti

S višnuitima se često brkaju B h a g a v a t a s , štovatelji Bhagavant, glavnog Višnuovog epitetona. Ta je sekta starija od višnuizma i nosi najranije monoteističko obilježje u Indiji nasuprot Vedinom politeizmu i Upanišadinom panteizmu. Njezina se nauka sastoji u isticanju bhaktija i daljnjem razvijanju ideja iz Bhagavadgite i Bhagavatapurana. Osnivač joj je Vasudeva. Njegov kult je pismeno zajamčen već u zadnjim predkršćanskim stoljećima. Povezivanjem s Krišnom kao njegov sin, Vasudeva se poistovjetovao s Višnu i njegova je nauka dala višnuizmu njegove glavne crte; no prvotno čisti monoteizam se pod brahmanskim utjecajem preobrazio u Bhagavadgitin panenteizam.

Kao jedna stara sekta mogu se smatrati i P a n c a r a t r a s. Njihovi sveti spisi su lo8 Samhitas, a nauka im pokazuje tantričke i šaktičke crte, koje su inače strane višnuizmu. Najviši Bog Vasudeva-Višnu je transcedentan: "Kao što se predmeti, koji se odrazuju u ogledalu, ne nalaze u ogledalu, tako se i svijet u Bogu samo odrazuje, u stvari ne sačinjava jedan njegov dio". Djeluje samo pomoću svoje šakti, što znači pomoću Lakšmi.

Iz Pancaratras u tamilskom se kraju razvila sekta Š r i v a i š n a v a s, kojoj je odlučni zamah dao istom veliki filozof Ramajuna (oko lo5o-1137). On je postigao izmirenje suprotnih elemenata s tako zvanim "kvalificiranim monizmom": pojedinačne duše i prirodu, iz koje nastaje svijet, on ne promatra d i j e l o v i m a Boga, nego njegovim k v a l i t e t i m a . Oni se povezuju s Apsolutnim tako nerazlučivo, kao tijelo s dušom ili atributi sa substancijom, ali s njim nisu istovjetni.

Iz Vedantine filozofije razvile su se i daljnje četiri višnuitske sekte. M a d h v a s , sljedbenici drugog južno-indijskog filozofa Madhva (1197-1276), spašavaju ontološki pluralizam sa zahtjevima monoteizma ns taj način, što tvrde, da je Bog Višnu jedina causa efficiens, a duše i prakriti (neduhovni svijet) potpuno su ovisni od njegove volje. Iz činjenice da je Bog jedino djelatan, proizlazi otvoreni predestinacionizam: Sam Bog odredjuje, tko će se spasiti, tko će vječno kružiti u samsari i tko će se sunovratiti u "slijepu tamu". Općenito je ova sekta manje čuvstveno orijentirana od drugih višnuitskih struja.

Naprotiv jako se ističu erotske crte kod Vedantinog komentatora iz 13. stoljeća Nimbarka, njegovi se sljedbenici zovu N i m a v a n t's. U simbolu strastvene ljubavi Krišne (kod njega = Višnu) i Radhe Nimbarka prikazuje put spasenja po bhakti. Poput jedne zaljubljene i predane žene treba de i duša bez ikakva ograničenja prepustiti Bogu, sasvim mu se u potpunoj poniznosti predati, da bi zaslužila milost i njegovu ljubav te vječnu vezu s njime.

Danas se Nimavant's nalaze samo još u malo mjesta sjeverne Indije, jer su njihov utjecaj nadjačale dvije srodne, ali više dinamične sekte V a l l a b h a c a r y a s i C a i t a n y a s . Prvu je osnovao Vallabha (1479-1531), drugu Caitanya (1485-1533).

Vallabha je učio, da najviši Bog Krišna u sebi uključuje stvarnu mnogostrukost svijeta. Od njegovih triju bitnih atributa "bitak, mišljenje i naslada" u pojedinačnoj se duši očituju samo dva, a u neduhovnoj prirodi samo bitak. Put spasenja za duše se sastoji u postizavanju pomanjkale naslade, da bi se upriličile s Krišnom i uzmogle učestvovati u njegovim rajskim igrama s nebeskim pastiricama. U toj sekti igra veliku ulogu kult Vallabhinih potomaka, koji nose naslov maharajas. Vjernici ih raskošno uzdržavaju i dnevno časte kao bogove. Razuzdanosti tih maharajas u 19. stoljeću izazvale su više skandala i jedan proces, naime da bi "razbujali naslađu", čak su tražili, da im pripadaju žene i kćeri njihovih vjernika; ipak je ugled maharajasa kod njihovih vjernika ostao neokrnjen.

Nauka bengalskog brahmana Caitanya je sasvim prožeta erotskim misticizmom. Istovremena različnost i istovjetnost Boga, duše i prirode nepristupačna je logičkom shvaćanju i može se samo mistički doživjeti. Najoriginalnije je u toj nauci nastojanje mističkoj ljubavi prema Bogu dati izražaj putem umjetnosti: višesatnim zajedničkim čašćenjem Krišnine i Radhine ljubavi pjesmom, glazbom i plesom postizavaju vjernici ekstatičku viziju božanskoga para.

Posve ekscentrični oblik nauke bhakti razvila je sekta S a h a j i a s , koja je nastala u krugovima Caitanyasa. Sljedbenici te nauke tvrde, da je bhakti jedino mogući i istodobno svima kastama dozvoljeni put spasenja. No predaje Bogu je moguće samo tada, kad vjernik strastveno voli jednu zemaljsku ženu, ali da bi ta ljubav bila produhovljena, mora njegova ljubavnica biti nepristupačna, što znači udana i vjerna ili pripadnica koje druge kaste. Ta nauka s jedne strane nadahnjuje najljepšu bengalsku ljubavnu liriku, a druge je pak strane dala povoda za svakojake razuzdanosti.

Konačno R a m a v a n t ' s , koje je osnovao Ramananda (izmedju 14oo i 147o.) u Benaresu, časte Višnua u Rami, kao njegovu avatara. Pokraj njega uživaju kultno štovanje njegova šakti Sita i njegovi sluge kao majmunski kralj Hanuman. No važnu novost čini socijalna tolerancija te sekte: pripuštaju se pripadnici drugih kasta, a čak i stranci i muslimani.

b) Šivati

S m a r t a s (smriti "predaja") se smatraju zastupnici brahmanskog pravovjerja. S malo iznimaka oni su privrženici strogog Šankarinog vedantskog monizma: izvan brahmana = Bog ne postoji nikakvo drugo stvarno biće, svijet su i duše samo jedna iluzija (maya). Prema predaji sam bi Šankara smartas organizirao jednu sektu. Svakako smatraju oni svojim glavarima (jagatguru "upravljač svijeta") opate četiri samostana, koje je Šankara osnovao na stožernim točkama Indije. Budući da te jagatgurus časte istodobno kao poglavare svih šivaita i da smartas neke svoje obrede obavljaju u Šivinim hramovima, smatraju ih obično šivaitima. Ali stvarno oni štuju u prvom redu "pet bogova": Šiva, Višnu, Durga, Surya i Ganeša, a priznaju i sve druge bogove. Zato ih se zapravo može smatrati kao zastupnicima samog hinduističkog pravovjerja.

Naprotiv pravu sektu sačinjava nauka od P a š u p a t a s. To ime potječe od Rudrinog epitetona Pašupati "Gospodar životinja", a spominje se već u starim tekstovima, ali vjerojatno kao općenita oznaka za

Šivaite. Kao odredjena sekta, koja nosi takodjer ime L a k u l i š a, pojavljuje se istom od lo.stoljeća. Zanimljiv je njihov "ritus", koji se sastoji u obdržavanju za tu sektu značajnih zavjeta, kao kupanje u pepelu, mrmljanje mantrasa, smijanje, hrkanje, drhtanje, šepanje, besmisleno govorenje itd, jedno vladanje, koje treba proizvesti odcjepljenje od svijeta.

"Sveto Pismo" Šivaita jesu Agamas. Najvjerniji prikaz nauke Agama daje Š a i v a s i d d h a n t a "konačna nauka šivaita". Ta škola, koja još danas živi u južnoj Indiji, zauzima srednji pùt izmedju Vedante i Samkhye. Tri glavna vječna počela jesu: Bog, pojedinačne duše i neduhovno. Šiva je pati ("gospodar"), uzvišen nad sva druga počela i nepromjenljiv, pomoću svoje šakti, koja se sastoji u znanju, djelatnosti i nasladi, upravlja on svjetskim zbivanjima, koja su podvrgnuta njegovoj apsolutnoj volji i od njega neodjeljiva. S tog stajališta Šaivasiddhanta se ukazuje kao jedan funkcionalni monizam, koji podsjeća na sistem madhvas. Duša (pašu "životinja") takodjer posjeduje znanje, mogućnost djelatnosti i volju, ali je vezana u samsaru trostrukim "užetom" (paša), naime neznanjem, karmahom i mayom, koja nije jedna iluzija, nego stvarna snaga, koja pobudjena od šakti iz sebe razvija mnogostrukost stvari. Spasenje se sastoji u sjedinjenju duše s Bogom, ali bez poistovjetovanja. To je teološki razvijena nauka od Pašupatas.

Kao monistička reakcija na taj prikriveni pluralizam pojavljuje se u 9. stoljeću u Kašmiru škola T r i k a sa začetnikom Vasugupta, koja se često označuje kao "kašmirski šivaizam". S obraćenjem Kašmira na islam 1315 godine te škole s vremenom gotovo potpuno nestaje. Od monizma jednoga Šankare razlikuje se ta nauka time, što ona izvanjski svijet ne promatra kao prevarljivu obs-jenu, nego kao realnu objektivizaciju Božje misli. Šiva misli ili sanja svijet; i ako je on s našeg stanovišta samo jedna obsjena, on je ipak kao Šivin doživljaj realan, psihički događjaji koji ga proizvode, "vibracije" Božjega duha, sve se to stvarno zbiva. Sve je to zbivanje djelo šaktija, koja nije ništa drugo nego drugi vidik Božjeg bivstva: njegova volja, njegova svijest, njegova radna snaga, njegovo nasladjivanje, a takodjer njegova milost. Postanak izvanjskoga svijeta iz igre tih psihičkih sila shvaćen je kao postepeno potamnjivanje Božje svijesti. I pojedine duše su takodjer samo misli Božje, ali zaslijepljene od maye, koja jednako potječe od Boga, no one nisu sebi toga svjesne i vjeruju u svoju individualnost. Put spasenja sastoji se u nadvladavanju te zaslijepljenosti poukom gurua "učitelja", recitacijom mantrama i meditacijom. No konačno spasenje postizava duša, kad se milosni Božji šakti "spusti" u vjernike i učini, da duša sebe prepozna kao Šivu.

Ništa ne ističe tako oštro postojanje kontrasta u hinduizmu kao činjenica, što se kraj ovih teoloških škola i religioznih zajednica k šivaističkim sektama pribrajaju takodjer svakovrsni asketi, koji pokušavaju postići spasenje osebujnim ili čak odbojnim činima, koji bi izražavali njihovo odvajanje od svijeta. K a p a l i k a s "nosači lubanje" i K a l a m u k h a s prikazani su u literaturi kao ekstremni asketi, koji su nosili vratne ogrlice od lubanja, prinosili ljudske žrtve, kupali se u pepelu, jeli meso lešina, pili vino iz ljudskih lubanja i dr. Njih još danas nasljeduju šivaistički prosjaci A g h o r i s , koji jedu izmetine i strvine, a optužuju ih i zbog kanibalizma.

c) Šaktizam i tantrizam

Ime šaktizam ne označuje vjerovanje u sam šakti, koji je pojam u Indiji vrlo star, nego religioznu nauku i praksu, koji šakti stavljaju više od Boga, u kultu pokazuje esoterijske crte, a kao filozofsku osnovicu priznaju T a n t r a s . Prije se šaktizam i tantrizam smatralo kao sinonimima. No tu se radi prvotno o različitim strujama. Tantrizam potječe od starih magičkih običaja, koje poznajemo iz Atharvaveda i koje su dalje razvili pristalice Yoge u poznatom već simboličko-magičkom ritualu.

Tendencija postaviti jednu boginju na čelo panteona već je dugo pripravljana od nearijevskih, indijskih ili prednjeazijskih matrijarhatskih kulteva. U višnuizmu usprkos naglašavanja strastvene ljubavi Radhe prema Krišni erotizam je sublimiran i produhovljen, naprotiv čisto seksualna strana igra u šivaitskoj simbolici i mitici uvijek značajnu ulogu. Ali kao redovni sastavni dio kulta zasvjedočen je seksualni promiskuitet samo u sekti Š a k t a s, koja se u drugoj polovnici prvog kršćanskog stoljeća izdvojila iz šivaizma. Ta sekta časti Durgu kao najvišu boginju i svjetsko počelo i pridaje Tantras jednako značenje, kakvo imaju Agamas za šivaite i Samhitas za Višnuite.

Prema toj šaktičko-tantričkoj nauci Durga je jedini izvor stvarnosti. Šiva se smatra ili kao njezin šakti ili njoj podredjen. Ona djeluje preko maya, koja ovdje izražava jednu stvaralačku silu, a ne iluziju.

Mnogo važnija od nauke je praksa tih šaktas, koji sačinjavaju jednu esoterijsku sektu. U nju se ulazi samo po zamršenim posvetnim obredima. Tantras razlikuju tri vrste posvećenih (sadhaka): "životinje" (pašu), "ljude" (vira) i "božanska bića" (divya). Za svaku su kategoriju propisani naročiti putevi do savršenosti (sadhana). No pravi su šaktas samo viras, koji se najčešće označuju kao "lijevi šaktas". Oni su samo organizirani u pravu sektu, koja imade svoje posebne obrede i tvrdi, da samo ti obredi mogu dovesti do spasenja. Njihova tako zvana "tantrička puja" bitno se razlikuje od obične puje; oni prinose krvne žrtve, i medju njima su nastajali tajni savezi, koji su u religiozne svrhe vršili umorstva (na pr. glasoviti gušitelj Thags). Ali glavni sadržaj njihova rituala sačinjava pancatattva, koja se sastoji u kolektivnom uživanju pet stvari, čija imena počinju s "m": madya "vino", mamsa "meso", matsya "riba", mudra "žitno zrnje" i maithuna "bračno združivanje". Ritus se obavlja u potajnim sastancima, kod kojih ne postoji nikakva razlika u kastama i učesnici sjede u krugu. Nakon pripravnih obreda uživa se pet stvari, koje su obično u hinduizmu zabranjene. Žene, koje služe za bračno združivanje, smatraju se i časte kao šakti. Napredni viras, koji se nazivaju siddhas, imadu pravo na posebne raskalašenosti: oni biraju svoje šakti izmedju 5o žena, združuju se sa izabranima, a druge dirkaju.

Svrha tih orgija jest približavanje Durgi. Ritualnim i posvećenim združivanjem, koje se inače smatra teškim grijehom, čisti se od napasti i time se pribavlja spasenje. Upprkos nesumnjivih zloporaba orgije šaktas pripadnici drugih sekta nikad preoštro ne osudjuju. Ne smije se zaboraviti, da u hinduizmu nije bitno, da li su djela po sebi dobra ili zla, kad je samo nakana upravljena prema Bogu.

d) Nastale sekte u dodiru sa stranim religijama

Od 14. stoljeća pojavljuju se u Indiji reformatorski pokreti, koji u svojoj težnji za reformiranjem hinduizma udaraju na stupove hinduističkog pravovjerja, kao što su autoritet Veda, ritual, kult bogova i kastinsko uredjenje. To se očituje u aforizmima pjesnika Vemana iz Telugu: "Dovlače kamenje iz brda, guraju ga rukama i nogama, preradjuju dlijetom i - ludosti! - tad se klanjaju pred tupim kamenjem". "Benares! Benares! viču i ushićeni su tamo putovati. Ta da li se Boga, koji je tamo, ovdje ne može naći? On je ovdje kao tamo, kad je srce čisto".

No pravi otpad od hinduizma dolazi pod utjecajem izvanindijskih religija, prije svega islama i kršćanstva. Od najstarijih vremena bio je brahmanizam izložen utjecaju stranih religija, no to su bila samo pojedinačna božanstva ili nazori, koji su prodrli, a nikada ne čitavi religijski sistemi. Od 15. stoljeća hinduizam je prvi puta došao u dodir s visoko razvijenim, ekskluzivističkim i prozelitskim religijama. Tu više nije bilo moguće asimilirati pojedine elemente, nego je bilo potrebno prema tima religijama u njihovoj cjelini zauzeti stav. Rezultat toga dodira odrazio se na dvostruki način.

S jedne strane došlo je do stvaranja sinkretističkih sekta s eklektičkom vjeroispovješću. U tom je sinkretizmu nužno više stradao hinduizam, nego Islam ili kršćanstvo. No budući da nema ustaljene hinduističke dogmatike i da je za hinduizam nemoguće ustanoviti granicu gdje počinje otpadništvo, ne smatraju se pripadnici tih religioznih zajednica ne-hindusima, nego prije kao neka vrst reformacije u krilu hinduizma.

S druge pak strane nastojanje muslimana i kršćana, da obrate Indijce, izazvalo je prilično žestoku reakciju pravovjernih, koji nisu samo pojačali nepomirljivost starih sekta, nego je također potaknulo hinduse, da iz apologetskih razloga preispitaju temelje svoje religije, da produbе razumijevanje hinduizma, da odstrane nepotrebne elemente, ističući bitno što će pokazati nadmoćnost brahmanizma nad svim drugim religijama. Tako je došlo do stvaranja prosvijetljenoga hinduizma.

Utjecaj Islama

Muslimansko osvajanje Indije počinje u 8. stoljeću i proteže se u 12. i 13. stoljeću na čitavu sjevernu Indiju. Do svoga vrhunca dolazi islamsko gospodstvo pod dinastijom Mongola, koja je gotovo čitav poluotok od 16. do 18. stoljeća držala pod svojom vlašću. S poznatim fanatizmom pokušali su novi osvajači iskorjeniti stare religije. Uništili su budizam u Indiji potpuno i obratili su veliki dio pučanstva na islam. No ni muslimani nisu mogli izbjeći utjecaju i sjaju indijske kulture, indijski su se elementi polagano uvukli u islamsku umjetnost i literaturu, a s ovom zadnjom i religiozne ideje. Iz doba cara Akbara (1556-1605) potječe Allah-Upanišad, u kojoj se pored Višnua, Varune i Mitre zazivaju Allah i Muhamed. Sam je Akbar bio oduševljen za vjersku toleranciju i izmislio je jednu sinkretističku religiju, koja je udruživala sve religije njegovih podanika, čak i kršćanstvo, ali nije preživjela svoga osnivača.

Prvu trajnu sintezu hinduizma i islama stvorio je tkalac K a b i r (1440-1518). Kao nezakonito dijete iz Benaresa prisvojio ga je jedan muslimanski tkalac i odgojio u islamskom pravovjerju. Dosta kasno podlegao je on utjecaju Ramanande i postao njegov učenik. Socijalna i religiozna tolerancija, koja je vladala u sekti Ramavant's potaknula je toga musli-

mana na sjedinjavanje obih religija. Kabir nije samo poput Vemane u raznim hinduističkim božanskim likovima i oblicima kulta vidio nepotrebno zasjenjivanje čistoga pojma o Bogu, nego je vjerovaoo, da sve religije, koje je on poznavao, štuju istoga najvišega i jedinoga Boga. Razlike i razmirice medju religijama i sektama prouzrokuju samo vanjski oblici kulta. Zato se Kabir trudi svagdje zatirati tu vanjštinu, da više ne sprječava ujedinjavanje religioznoga čuvstva i da Božje biće čovječjem srcu zasja u svoj čistoći. On nemilosrdno izrugava indijske religiozne običaje: "Nema ničega osim vode u svetim kupkama, i ja znadem, da su beskorisne, jer sam se u njima kupao. Sve su slike bogova bez života, ne mogu govoriti; ja to znadem, jer sam im glasno dovikivao. Puranas i Qur'an su prazne riječi; ja sam podigao zastor i vidio. Kabir govori ove riječi iz iskustva, i znade, da je sve drugo neistina". No Kabir se jednako obraća i protiv muslimana; on dovikuje mujezinu: "Zašto se ti, mullah, uzdižeš na minaret? Bog nije gluh, on te jednako dobro čuje odozdo. Iz ljubavi prema njemu zoveš nas na molitvu. Kabir veli: traži ga u svojem srcu".

Kabirovi učenici sačinjavali su jednu redovničku zajednicu pod imenom K a b i r p a n t h i s i još danas ima pristalica u "ujedinjenim provincijama" (Uttar Pradesh). Pod njihovim su utjecajem nastajale brojne druge islamsko-hinduističke sekte, koje su se sve više približavale hinduizmu. Najstariju i najvažniju je osnovao N a n a k D e v (1469-1538) u Pandjabu; njezini se članovi zovu S i k h s "učenik". Nanakova nauka je slična Kabirovoj, no jače su naglašeni hinduistički elementi: podnose se kućni obredi i kaste; svjetovni pak nazor sa svojim panenteizmom, s bhakti i oslanjanjem na milost, jako je pod uplivom Bhagavadgite. Vrlo je važna uloga vodja te sekte (guru); časte ih kao posrednike izmedju Boga i ljudi, a nakon smrti ih deificiraju. Neki Nanakovi nasljednici bili su istaknute ličnosti i bitno su izmijenili značaj sekte. Od petoga guru A r j u n vodstvo sekte je nasljedno. Arjun je sagradio glasoviti "zlatni hram" u Amritsaru, koji je otada postao najsvetije mjesto Sikhsa. On je sakupio pjesme Kabira, Nanaka i njihovih nasljednika u Granth Sahib "uzvišena knjiga".

Ali najvažniju je ulogu odigrao deseti guru G o v i n d R a i S i n g h (1675-1708), koji dotada miroljubivu zajednicu Sikhsa pretvorio u moćnu vojnu teokraciju. On je Sikhs podijelio u dva razreda: obične vjernike, koji "slijede lagani put" i izabrane, nazvane Khalsa "čistoća". Svi članovi Khalse imaju nadimak Singh "lav", nose posebnu odjeću, frizuru i bradu, ne vrše nikakve hinduističke obrede, čak su u braku obvezani na čistoću, časte Granth i mač te se primaju s neke vrsti krštenja slatkom vodom. Na tu promjenu u vojnu zajednicu kao i ideal svetog rata protiv nevjernika očito je utjecao Islam, ali je čudnovato da se taj rat vodio upravo protiv muslimana. Aneksijom Pandjaba 1849 od "East India Company" izgubili su svoju samostalnost. Usprkos toga igraju u Pandjabu još i danas važnu ulogu i daju indijskoj državi najbolje čete.

Utjecaj kršćanstva i Zapada

Indijci su mnogo ranije došli u dodir s kršćanstvom nego s islamom. Već od 6. stoljeća u južnoj Indiji djeluju nestorijanski i sirijski kršćani, koji su još i danas u okolici Madrasa dosta brojni. S dolaskom Portugalaca koncem 15. stoljeća počinje redovita misijska djelatnost; Goa i znatni dio Ceylona postaju kršćanski. No pravi utjecaji dolaze istom na-

stupom englesko g gospodstva koncem 18. stoljeća, koji su donijeli sa sobom i zapadnu civilizaciju. Ona je Indijcima otvorila oči za zaostalo stanje njihova života. Kroz dugo vremena kršćanstvo u Indiji postaje izravni simbol napretka. I prvi hinduističko-kršćanski pokreti nemaju toliko za svrhu uvadjanje kršćanskih dogmi nego čišćenje i moderniziranje hinduizma u duhu zapadne kulture.

Prvi borac tih ideja bio je bengalski brahman Ram Mohan R o y (1772-1833). Za vrijeme svog desetgodišnjeg službovanja u engleskoj upravi došao je u dodir s engleskom kulturom. Taj ga je dodir uvjerio, da se istina ne nalazi samo u indijskoj predaji, nego da je mnogo puta duhlje i jednostavnije izražena u stranim religijama. Odlučio se boriti za jedan svjetovni nazor, koji će sačuvati samo crte zajedničke religijama, koje on upoznao (islam sa sufitskim misticizmom, tibetski budizam i kršćanstvo pored hinduizma). Na taj je način došao do neke vrste r a c i o n a l i s t i č k o g d e i z m a, koji je u 18. stoljeću tako bio poznat na zapadu. Kao osnovicu je uzeo Upanišade, ali je njihovu nauku tumačio sasvim osebujno kao izraz čistoga monoteizma bez tragova kulta bogova. Zato je odbacio kaste, kult idola, poligamiju, spaljivanje udovica kao i nauku o samsari i karmanu. Za proširenje tih ideja god. 1828. ustanovio je B r a h m a - S a m a j ("brahmansko društvo") prosvijetljenih Indijaca.

Poslije Royove smrti vodstvo društva je preuzeo D e b e n d r a n a t h T h a k u r, koji je nastojao potisnuti kršćanski utjecaj i uvesti neke obrede, koji bi racionalističkoj nauci dali teističko obilježje. Njegov je učenik K e s h a b C h a n d r a S e n (1838-1884) godine 1866 izazvao rascjep više naglašujući kršćanske crte, naročito filantropske i socijalne ideale. On je potpuno ukinuo različitost kasta, strogo je zabranio uobičajene brakove djece, a udovice su se smjele udavati. Keshab je privukao većinu članova od Brahma-Samaj i postao njihov stvarni vodja. Debendranath je s manjinom uzeo novo ime A d i - s a m a j "prvotno društvo". Brahma-Samaj je posvetilo veliku pažnju odgoju djevojaka i emancipaciji žena. No s vremenom je Keshab znatno promijenio svoje ideale i nastojao stvoriti jednu sveopću religiju, koja bi nakon Starog i Novog Zavjeta bila "treća objava". Njegovo žarko štovanje Krista nosilo je jasne crte hinduističke bhakti. Stvorio je i sinkretistički ritual s kršćanskim krštenjem i pričešću. No te reforme nisu bile trajne i nakon Keshabove smrti njegova je vjerska zajednica izgubila pomalo svoje značenje.

Protivnim putem ide A r y a - S a m a j, kojeg je 1875 osnovao jedan brahman iz Kathiawara poznat pod redovničkim imenom kao D a y a n a n d S a r a s v a t i (1824-1883). Poput osnivača Brahma-Samaja i Dayanand je uvidio praznovjerne i ružne obrede hinduizma. No on nije pročišćavanje i obnavljanje religije tražio u podlaganju stranim utjecajima, nego u vraćanju k V e d i n o j n a u c i, koja je u njegovom proizvoljnom i vještačkom tumačenju jedina prava objava, i to samo četiri Samhitas. Sa žestokim fanatizmom borio se on protiv mitike u Puranama i nauke o avataras, protiv Vedanti i Yogi, protiv kulta naslikanih božanskih likova, žrtve i puje, protiv kasta i dječjih brakova, ali ne protiv samsare i karmana. On nije u Vedama samo pronašao čisti monoteizam, nego takodjer i najmodernija iznašašća: vlak, brzojav, oružje za pucanje itd. Te su tvrdnje za njega bile dokaz, da su nesamo islam i kršćanstvo, nego i čitava zapadna civilizacija samo slabi i izopačeni odbljesci Vedine kul-

ture. Time je dobio mnogo pristaša tako da Arya-Samaj (sa sjedištem u Lahoru) još i danas broji pola milijuna vjernih članova.

Žestoki protivnik Arya-Samaja bio je brahman iz Kaunaja Š i v a n a r a y a n A g n i h o t r i. Kao žarki pristaša Brahma-Samaja iz osobnih je razloga napustio tu zajednicu i godine 1887 u Lahoru osnovao "božansko društvo" D e v - S a m a j. Ispočetka je išao za istim ciljevima kao Brahma-Samaj, ali je Šivanarayan 1898 uveo novu osebujnu nauku koja je odavala crte zapadnjačkih prirodnih znanosti i Spencerova evolucionizma. Postoje naime samo dva vječna počela: materija i energija. Ljudska se duša razvija u sve više i finije oblike. Ako joj to ne uspije, onda se konačno raspada; ako pak postigne najviši oblik, kao što je sektin guru, postaje besmrtna. Nauka Dev-Samaja je ateistička i zabacuje selenje duša, no guru časte kao bogove. Oni žive u osamljenosti, ne pojavljuju se pred vjernicima i mogu pomoću medija doći u vezu s pokojnicima. Etika im se temelji na hinduističkoj ahimsa, vegetarijanstvu i apstinenciji, a posebice naglašava poštenje u trgovanju.

Mnogo veći utjecaj od tih indijskih sekta imade jedna nauka preuzeta sa zapada, naime t e o z o f i j a. Gospodja B l a v a t s k y i H.S. O l c o t t presadili su je 1879. u Indiju i 1882 izabrali za svoje sjedište Adyar kod Madrasa. Usprkos grubog iznakaživanja indijskih nauka i njihova miješanja s kabbalom, zapadnim okultizmom i spiritizmom, imao je taj pokret u Indiji začudni uspjeh, vjerojatno zbog svoga sinkretizma, a naročito zbog priznavanja visoke vrijednosti hinduizma sa strane zapada. Još je veći polet dobilo društvo pod vodstvom Annie B e s a n t i C. W. L e a d b e a t e r. Iz teozofskih je krugova proizašao i K r i š n a m u r t i, koga su u Adyaru odgojili kao utjelovljenje Kristovo. No kad se oslobodio skrbništva gospodje Besant, razvio je svoju samostalnu nauku, koja je bila originalnija od teozofije, premda vrlo malo indijska. On zabacuje svako intelektualno ili mističko spoznanje, koje uvijek samo stvara nove izvanjske ili nutarnje verige. Sreća se ne sastoji u izboru, nego u uživljavanju u cjelokupnost života u svim njegovim manifestacijama. Krišnamurti osuđuje meditaciju, koja se veže samo na jednu ideju i nastoji postići Nepromjenljivo, nasuprot glavnoj tendenciji Upanišada on daje prednost postanku pred bitkom i mnogostrukosti pred Jednim. Njegov je ideal doživljavanje potpuno slobodnog i stvaralačkog mišljenja, koje nije ograničeno ni na kakav sistem, ne teži ni za kakvim definitivnim rezultatom, nego je u neprestanom razvoju.

Sve te pokrete svojim značenjem daleko nadvisuje tako zvana Ramakrišnina misija. Njezin osnivač, bengalski brahman imenom Gadadhar Chatterji (1834-1886), koji je uzeo redovničko ime Ramakrišna, nije bio samo zadnji veliki hinduski naučitelj, nego također izvan svake sumnje jedan sveti, "Bogom ispunjeni" muž. Nije imao gotovo nikakva višeg obrazovanja i zanimao se samo filozofskim i teološkim problemima, on je želio Boga iskustveno doživjeti. U svojoj 22. godini postao je svećenik boginje Kali u hramu Dakshinešvar kraj Kalkute. Do konca svoga života ostao je žarki Kalin štovatelj, u kojoj on nije gledao strašnu boginju, nego ljubezru majku svijeta. "Zašto Bogu odani božanstvo tako rado nagovaraju kao majku?" - pita Ramakrišna: "Jer je dijete slobodnije sa svojom majkom, i zato je ona djetetu milija od ma koga bilo drugoga". No nije se zadovoljio s hladnim razumskim štovanjem boginje, on je želio doživjeti njezinu prisutnost, htio ju je ugledati. Nakon mnogih i vrlo napetih me-

ditacija, koje su oslabile njegovo zdravlje, i koje je on vršio tolikom revnošću, da je zapustio svoje svećeničke dužnosti i bio otpušten, konačno je postigao žudjena vidjenja.

Od toga se časa odrekao obitelji (sa ženom je dotada živio samo u duhovnoj zajednici; ona ga je poslije smrti naslijedila u vodstvu pokreta i nakon smrti postala "sveta majka"), kaste, i zemaljskih dobara, nastanio se u jednoj maloj ćeliji u Dakshinešvaru, koju danas njegovi sljedbenici štuju kao svoje najveće svetište, i poučavao sve brojnije prijatelje, koji su bili privučeni glasom njegove popularnosti. U normalnom je stanju bio do skrajnosti čedan i uslužan te se nije smatrao bilo kakvim guruom ("Ja nisam ničiji učitelj, ja sam obični učenik"), no u transu se ponašao kao neko utjelovljenje Krišne, Bude ili Isusa. U biti je njegova nauka bila vrlo jednostavna i osnivala se na Vedantinom monizmu: božanstvo je Sve, i spasenje se sastoji u iščezavanju jastva u Apsolutnome. No njegova težnja za konkretnim doživljavanjem božanstva očitovala se u osvjedočenju, da su Božja očitovanja, njegovi "oblici" jednako važni kao njegovo transcedentno bivstvo, jer ona sačinjavaju neposredni predmet religioznog doživljavanja. Polazeći s toga stanovišta stvorio je Ramakrišna temeljnu postavku svoje nauke: s v e s u r e l i g i j e i s t i n i t e. U svom jednostavnom i slikovitom stilu govorio je svojim prijateljima i učenicima, koji su sve to zapisivali: "Kao što se pomoću ljestava ili kakve bambusove stabljike ili stepenica ili kakva užeta može dospjeti na krov jedne kuće, jednako su tako raznoliki putevi i sredstva za dosizanje Boga, i svaka religija u svijetu pokazuje jedan od tih puteva". "Kao što jednu te istu stvar, na pr. vodu, razni ljudi različito nazivaju - jedan je naziva voda, drugi vari, treći aqua, jedan drugi opet pani - tako Jednoga, koji je bitak, mišljenje i radost, neki zazivaju kao Boga, drugi kao Alaha, drugi kao Hari i opet drugi kao Brahman." Ili: "Jedan je te isti avatara, koji ponire u more života, na jednom mjestu izranja i upoznaje se kao Krišna, zatim opet uranja, na drugom mjestu izronjuje i naziva se Krist".

Ta postavka za njega nije bila samo puka teorija, htio je njezinu ispravnost iskušati izravnim doživljavanjem. Da se osjeti ispunjen višnuitskim bhaktijem, nastojao je u meditaciji uživiti se u lik Radhe. Da bi svladao svoj brahmanski ponos vodio je život jednog "outcast" i obavljao najprljavije i za Hinduse najodbojnije poslove. Zatim je živio u zajednici s jednim muslimanskim svecem i preuzeo muslimanski način života. Imao je također kršćanska vidjenja i osjećao se ispunjen dubokom ljubavlju prema Kristu.

Ta nauka nije neki sinkretizam. Ona se osniva na uvjerenju, da se sve što biva, događja od Boga ("Bog govori lopovu, da ide krasti, a istodobno opominje kućevlasnika pred lopovom"). Bitna je razlika izmedju brahma-samajskog sinkretizma, koji je iz svih religija izvukao neke zajedničke sastavne dijelove i smiješao, i Ramakrišnine nauke, koji je sve religije u njihovoj neokrnjenoj cjelokupnosti stavio u isti red, čak nije tražio njihovo istovremeno priznavanje, nego je tvrdio, da svatko može ostati u religiji, u kojoj je rodjen. Nasuprot osjećaju manje vrijednosti kod Brahma-Samaj ili umišljenom uzveličavanju kod Arya-Samaj Ramakrišna je nastojao hinduizmu pokraj drugih religija pribaviti ravnopravno mjesto.

Poslije njegove smrti odlučili su brojni njegovi učenici, koji su ga štovali kao božansko biće, proširiti učiteljevu nauku. Najglasovitiji me-

dju njima je bio Narendranath Dutt s redovničkim imenom V i v e k a - n a n d a (1862-1902). Slavan je postao po velikom utisku, koji je učinio na svjetskom kongresu religija, održanom mjeseca rujna 1893 u Chicagu. Po prvi puta u povijesti hinduizam je pred jednim medjunarodnim forumom predstavljen kao jedna velika religija, koja nesamo ništa ne zaostaje za drugim religijama, nego ih što više svojom filozofskom dubinom i tolerancijom nadvisuje. Vivekananda je imao tako velik uspjeh, da je u Sjedinjenim Državama mogao osnovati više Vedantskih društava i zadobiti nekoliko oduševljenih učenika. Najpoznatija je medju njima bila engleskinja Margaret Noble, koja je uzela ime sestre N i v e d i t a i za učiteljem pošla u Indiju. Kod svoga dolaska u domovinu Vivekananda je dočekan s neopisivim oduševljenjem; Hindusi su u njemu gledali apostola, koji će zapadni svijet obratiti na hinduizam. Na tisuće pristaša pristupilo je Ramanakrišninom pokretu, koji se iste godine preobrazio u jednu redovničku zajednicu, koja je uzela ime "Ramanakrišnina misija". Osnovani su mnogobrojni samostani, od kojih najvažniju ulogu igra Belur Math kraj Kalkute.

Vivekananda je razvio veliku filantropsku djelatnost i znao je dobro organizirati propagandu. Ta djelatnost kao i nekoliko njegovih daljnih putovanja u Evropu i Ameriku istrošili su njegovo zdravlje, tako da je umro u starosti od 4o godina. U svojoj je nauci predaleko otišao u nekim Ramanakrišninim postavkama, osobito u mišljenju, da je božanstvo onkraj dobra i zla, i zato čovjek kao dio boga ne može griješiti. I premda je Vivekananda zadržao Ramakrišninu tvrdnju, da su sve religije istinite i dobre, ipak je uvijek podvlačio nadmoćnost hinduizma. On je stvorio mišljenje, koje se još i danas često čuje, da je zapadnjačka kultura sasvim materijalistička i protureligiozna, dok su naprotiv Indijci jedini, koji posjeduju pravu duhovnost.

Za 5o godina od Vivekanandine smrti Ramakrišnina se misija jako razvila. Budući da se ona ne povodi za njegovim pretjerivanjima, predstavlja ona danas najprosvjetljeniji i najliberalniji hinduistički pokret. Vrlo je važna njezina socijalna i filantropska djelatnost. Njezini se centri u Indiji i mnogim evropskim i američkim zemljama trude u osvajanju za ideale prosvijetljenoga hinduizma.

B. J I N I Z A M

1. Osnivač

Danas Jinizam sačinjava jedva pola procenta cjelokupnog indijskog pučanstva, ali je njegov prikaz važan, jer se on u toku vremena vrlo malo promijenio i zato predstavlja najčistiji primjer staroindijske protubrahmanske nauke i religiozne prakse, koja je potekla iz krugova šramanas. Inače počeci jinizma i njegov historijski razvoj pokazuju mnoge napadne sličnosti s budizmom.

Jinističku su nauku navješćivali već od pradavnog doba mnogobrojni "pripravljači prelaza" (Tirthankara). No kao sigurna historijska ličnost može se smatrati P a r š v a, jedan šramana iz 8. stoljeća pr.Kr. Rodio se u Benaresu iz kraljevske obitelji, odrekao se svijeta, osnovao asketski red N i r g r a n t h a s "razriješenih" i nakon dugogodišnjeg naučavanja na brdu Sameta Sikhara u Biharu počinio samoubistvo samovoljnim gladovanjem.

Zadnji tirthankara i osnivač jinizma jest V a r d h a m a n a M a h a v i r a (539-467), suvremenik Budin. Rodio se u Kundagrama, predgradju grada Vaišali u Biharu, kao sin kralja Siddhartha i žene mu Trišala, koji su oboje bili vjerni svjetovni sljedbenici Paršvini. Primio je izvrsni odgoj i od svojih malih nogu iznenadio svoju okolicu izvanrednom nadarenošću. Već je u najranijoj mladosti odlučio pristupiti Paršvinom asketskom redu. Da uštedi bol svojim roditeljima, nije se od njih htio odijeliti i oženio je uglednu djevojku; iz toga je braka potekla jedna kćerka. Kad su njegovi roditelji po Paršvinom primjeru umrli gladovanjem, i njegov stariji brat nakon dvogodišnjeg oklijevanja dao mu svoj pristanak, 28-godišnji Mahavira je ostavio svoj grad, obukao redovničko odijelo i iščupao kosu s glave. Razočaran popuštanjem Paršvinih propisa kod Nirgranthas napustio je red i tražio je da u tumaranju kao goli pokornik pronadje istinu. Nakon više godina meditiranja i najstrožeg mrtvenja konačno je postigao pravu spoznaju o samsari i putu spasenja. Poput Bude dobio je to prosvijetljenje pod jednim drvetom, nedaleko mjesta Jrimbhikagrama i dobio naslov: "pobjednik", J i n a. Od toga imena dobila je Mahavirina religija svoje ime. Odlučivši oživjeti i obnoviti Paršvinu nauku Mahavira je ostatak svoga života proveo u neumornom propovijedanju. Umro je u dobi od 72 godine u Pavapuri, odnosno kako kažu jinisti, postigao je nirvanu.

Danas nije moguće ustanoviti ukoliko je Mahavira upotpunio Paršvinu nauku. Vjerojatno je, da temeljne jinističke postavke potječu iz Paršvinog doba. U tom bi slučaju Mahaviri pripadala samo sistematizacija nauke, te jačanje discipline i asketskog života.

2. Povijest i jinistički spisi

Mahavirina vjerska zajednica kao i u budizmu obuhvaćala je redovnike, redovnice i svjetovne sljedbenike. Prema predaji poslije Mahavirine smrti brojila je u Biharu pola milijuna vjernika. Centar staroga jinizma bio je u kraju Magadha, zato je stajao pod okriljem magadskih kraljeva, osobito Candragupte (321-297), koji se prema jinističkoj predaji pri koncu života odrekao prijestolja i postao jinistički asketa. Takodjer je i njegov unuk Ašoka, poznati promicatelj budizma, pazio na dobrobit jinizma.

U to su vrijeme jinisti već posjedovali svete spise, koji su usmeno predavani. Ali kad se uslijed gladi za vrijeme Candraguptine vladavine jedan dio vjernika iselio u južnu Indiju, nisu se sveti spisi mogli više vjerno sačuvati. Novosloženi Kanon na koncilu u Pataliputra južni jinisti nisu priznali. K tomu su došla još raznolika mišljenja o redovničkom životu, a središnja je točka bilo odijevanje: Biharci su se odrekli golotinje i nosili su bijela odijela, iseljenici su se pak strogo držali golotinje. Uslijed tih prepiraka koncem 1. stoljeća jinistička se zajednica razdijelila u dva pravca: blaži Š v e t a m b a r a s "bijelo obučeni", i više asketski D i g a m b a r a s "u zrak obučeni", t.j. golišavi. Ta se razdioba uzdržala do danas. Ostala su i ona razmimoilaženja u kanonu. Naime Digambaras misle, da su stari spisi nepovratno propali, dok Švetambaras vjeruju u pravost djelomičnog Kanona. Da ga sačuvaju od propasti, konačno su ga utvrdili na koncilu u Vallabhiju oko polovice 5. stoljeća. Digambaras taj Kanon, koji nosi ime Siddhanta ili Agama, ne priznaju, te smatraju svojim svetim spisima djela vjerskih učitelja iz prvih kršćanskih stoljeća (Umasvati, Haribhadra, Hemacandra).

Iz Bihara jinizam se proširio po čitavoj sjevernoj Indiji i imao je od 5. do 13. stoljeća veliki religiozni i politički utjecaj, naročito u Gujaratu i Kathiawaru. Od 12. stoljeća uzmicao je pred višnuizmom i šivaizmom, dok nije muslimansko osvajanje učinilo kraj njegovoj vlasti. Danas ta vjerska zajednica broji 1,2oo.ooo sljedbenika, većinom iz Gujarata i Rajputane. Obe se glavne struje, Švetambaras i Digambaras, raspadaju u mnogobrojne škole, ali su razlike medju njima malene.

3. Svjetovni nazor i nauka o spasenju

Jinisti zabacuju ugled Veda i u svojoj se nauci bitno odvajaju od običajnih shvaćanja drugih indijskih sistema. Suprotno od mayavada Mahayane ili Vedante oni svijet smatraju stvarnim, protivno od brahmanizma tvrde, da on nije niti stvoren od Boga niti proizlazi od Apsolutnoga. U skladu s budizmom i Samkhya drže iskustvenu stvarnost vječnom, ali u dubokoj protivnosti s budističkom naukom niječu, da je ona promjenljiva. Mijenjaju se samo oblici i uzajamne djelatnosti osnovnih sastavnih dijelova stvarnosti, ali ovi su elementi vječni i supstancijalni. Oni se raspadaju u žive (jiva) i nežive (ajiva) supstancije. Njihova se medjusobna razlika ne smije shvatiti kao protivnost: duh-materija, jer su žive supstancije takodjer materijalne. Jinisti ih doduše definiraju kao imaterijalne, bestjelesne, svjesne i djelatne duhovne monade, ali iz činjenice, da se one mogu protezati ili stezati, materiju u sebe uvlačiti i izbacivati, slijedi, da je razlika kvantitativna, a ne kvalitativna: njihova je tvar samo beskrajno finija od tvari neživih supstancija. Te monade, kojih ima beskrajan broj, jesu pojedinačne duše. One su po prirodi sveznajuće, ćudoredno savršene, blažene i u posjedu bezgraničnih sila.

Ima pet neživih supstancija: prostor, sredstvo kretanja, sredstvo mirovanja, vrijeme i materija. Zajednička su im svojstva: bitak, vječnost i izuzevši vrijeme prostorna rastezljivost.

Kako smo već rekli, materija može prodrijeti u duše i time ograničiti njihova prirodjena svojstva, zaogrnuti ih tjelesima i strovaliti u samsaru. Prema jinističkoj nauci duše su od vijeka prožete materijom, i ta prodrla materija upravo je karman, koja od duše tvori živo biće s neznanjem, patnjama i ponovnim radjanjima.

Jinistički spisi razlikuju 148 kategorija karmana, već prema učincima, koje proizvode u duši. Djela živih bića pa i zle misli potiču "ulijevanje" (asrava) odnosnog karmana. Kao najkobniji uzročnici vezanja karmana uz dušu smatraju se krivovjerje, razuzdanost, strast i svjetska djelatnost (yoga). Karman može biti takodjer i dobar te uzrokovati prijatna radjanja, ali spasenje je duše moguće samo, kad živo biće iz sebe konačno izbaci "karmansku" tvar. Tad živo biće postaje sveto i poslije svoje smrti uzdiže se oslobodjena duša, koja više nema nikakve težine, preko svih božanskih nebesa na mjesto, koje leži na granici prostora i tu uživa spasenje u vječnom pokoju i blaženstvu.

U jednom takvom sistemu nema mjesta za Boga. Doduše smatraju jinisti spašene trithankare božanskim bićima, ali ne stvoriteljima i upravljačima svijeta. Njih štuju samo kao idealne uzore, jer vjernicima predočuju njihov cilj. Kao budizam hinayana niti jinizam ne pozna pojam milosti i Božje pomoći, svatko mora svoje spasenje postići osobno i vlastitim silama.

Naprotiv jinisti priznaju opstojnost mnogobrojnih bogova (devas), duhova i demona. No to su živa bića, koja su podvrgnuta karmanu i samsari. Doduše njihov im karman pruža sretan život u krasnim rajevima, ali to uživanje nije vječno i traje samo dok se ne iscrpi karman. Medju jinističkim devas, koji su podijeljeni u mnogobrojne stepene, nalaze se mnoga brahmanska božanstva i mitski likovi, koji su obično u životu jednoga tirthankare igrali naročitu ulogu. Osobito Vedin Indra, koji ovdje kao i u budizmu nosi ime Š a k r a , dolazi do izražaja kod svih važnih svjetskih dogadjaja.

4. Kozmologija

Svemir je u načelu nepromjenljiv. Samo se u nekim dijelovima čovjekova svijeta neprestano odigravaju redovne izmjene uzlaznih (utsarpini) i silaznih (avasarpini) svjetskih razdoblja, no to nije kao u hinduizmu i budizmu periodično nastajanje i uništavanje svijeta. Silazno se razdoblje raspada u šest vremenskih otsjeka, koji očituju postepeno pogoršavanje životnih prilika. U uzlaznom se razdoblju isti vremenski otsjeci odvijaju u obratnom smjeru.

Jinisti do najmanjih potankosti opisuju vlastitosti svih tih vremenskih otsjeka. Mi sada živimo u predzadnjem otsjeku silaznog razdoblja, u kojem se prema Mahaviri više ne pojavljuje nijedan tirthankara, a fizičke i moralne prilike bivaju sve gore. Nakon 21.ooo godina nastupit će najgore doba, u kojem će ljudi doseći najveću starost od 2o godina. Pred nepodnosivom dnevnom žegom i noćnom hladnoćom, pred smrtonosnim vjetrovima i gamadi, oni će živjeti u spiljama i samo s mukom loviti ribe i kornjače, koje će jesti sirove, jer ne će više poznavati vatre. Na koncu toga doba kroz 49 dana padat će jetke tvari i sve će na zemlji opustjeti. Tad će ubrzo otpočeti utsarpini, i prilike će se opet pomalo popraviti.

5. Putevi spasenja i kult

Jinistički put spasenja je dug. U oslobadjanju od karmana mora duša proći 14 stadija. Na prvom stupnju duše su potpuno u vlasti krivovjerja. U drugom stadiju postižu predokus prave vjere, treći stadij "mješane vjere" predstavlja kritički momenat, kad se živo biće mora odlučiti izmedju prave ili krive vjere. U četvrtom stadiju duše već posjeduju pravu vjeru, ali su još nesposobne za vršenje samostege, koja iskopčava karman. Ona počinje s petim stadijem, ali duša mora proći još osam stadija, dok se konačno ne oslobodi od nemara, nepotpunog znanja i bezbrojnih strasti. Tada duša postizava 13. stadij, u kojem postaje kevali "sveznajući". Za postignuće potpunog spasenja, to znači 14. stadij, mora se duša još osloboditi svake svjetske djelatnosti.

Za postignuće toga cilja treba vjernik iz svoje duše karman nesamo odstraniti, nego također spriječiti ulazak novoga karmana. U ovu zadnju svrhu služe ć u d o r e d n e z a p o v i j e d i . Osnovicu etike, odredjene za svjetovne sljedbenike, sačinjavaju pet zavjeta (vrata): ahimsa (neškodjenje živim bićima), satya (istinoljubivost), asteya (uzdržavanje od kradje), brahmacarya (čistoća) i aparigraha (uzdržljivost od lakomosti). Medju tima zapovijedima ahimsa je općeindijska, no niti u jednoj indijskoj religiji nije provedena s takvim konsekvencama kao u jinizmu. Namjerno ubijanje ili samo povredjivanje ljudi, životinja

(čak i gamadi) a po mogućnosti i biljaka je strogo zabranjeno. Svjetovnjaci su obvezani na strogi vegetarijanizam a moraju se uzdržavati i od alkoholnih pića, jer se u njima prema jinističkoj nauci nalaze živa bića. Takodjer moraju izbjegavati čitav niz zanimanja, koja mogu prouzrokovati povredjivanja živih bića, čak i kopanje, oranje itd., što jinistima onemogućava poljodjelstvo. Zato su jinistički svjetovni sljedbenici gotovo isključivo trgovci.

Kraj tih glavnih zapovijedi svjetovnjaci su obvezani još na jedan niz drugotnih zavjeta. Tako moraju dnevno triput meditirati, mjesečno četiri puta postiti, goste i redovnike darivati itd. Nije dužnost, ali se smatra kao osobito zaslužno djelo svojevoljna smrt od gladovanja. Još i danas često stari ljudi izvršuju takvo samoubistvo.

Redovničke su dužnosti iste, ali se mnogo strožije tumače. Njima je zabranjeno čak u šali izustiti lažnu riječ; oni ne moraju samo paziti na potpunu čistoću, nego otjerati i sve misli o seksualnim stvarima, uzdržavati se nesamo od lakomosti, nego se takodjer odreći i svakoga imetka. I ahimsa se kod njih sastoji u tjeskobnom izbjegavanju i nenamjernog povredjivanja živih bića. Prilikom hodanja, govorenja, sakupljanja milostinje, podizanja ili spuštanja neke stvari, čak i prilikom vršenja nužde, moraju mjesto brižno pretražiti, da ne bi tu bilo kakvo živo biće, koje bi se moglo povrijediti. Još i danas se često susreće jinističkih redovnika, koji pred ustima nose maramicu, da ne bi neopazice progutali kakvog kukca.

No svi ti mučni propisi ne dostaju za istjerivanje u duši već prisutnog karmana. Taj se cilj najbrže postizava a s k e t s k i m v j e ž b a m a , koje se dijele na izvanjske i nutarnje. Izvanjske su: stroga trapljenja, postovi, napuštanje tjelesne njege, nečešanje prilikom svrbeža i t.d. Nutarnje su pak ove: ispovijed, revnost u službi, studij i naročito raznovrsne meditacije.

Najbolji predmeti za meditaciju jesu likovi tirthankara. U tu se svrhu u sjajnim hramovima postavljaju njihove slike, koje se časte ceremonijama sličnima indijskoj puji. Jednako kao u hinduizmu mjesta, gdje su tirthankara živjeli ili umrli, privlače mnogobrojne hodočasnike. Ali vjernici znadu, da je njihovo štovanje čisto teoretsko, jer se spašeni više ne zanimaju za svjetska zbivanja i ne uslišavaju nikakve molitve. Naprotiv bogovi i duhovi mogu ispuniti na njih upravljene želje, zato se i njih štuje u jinističkim hramovima. Osobito u zadnje vrijeme štovanje je hinduističkih bogova zauzelo takvoga maha, da je zasjenilo kult tirthankara. U jinističkim hramovima kult ne obavljaju redovnici, nego svjetovnjaci, čak i ljudi, koji nisu jinisti; u Gujaratu su to često pravovjerni brahmani. Jinisti ne zabacuju kaste, ali kastu kšatrija, iz koje bi proizašla većina tirthankara, smatraju višom od kaste brahmana.

Današnje stanje

U novoj je indijskoj državi (1947) ustavno zajamčena potpuna sloboda za sve vjere. U mnoštvu sekta, religioznih zajednica i filozofskih struja ističu se šest vjeroispovijesti, koje zaslužuju ime jedne religije: tri su indijske - hinduizam, jinizam i budizam, tri su stranoga podrijetla - islam, kršćanstvo i parsizam. Ako se izuzme himalajsko područje i zasebni dominij otok Ceylon, budizam u Indiji praktički ne postoji. Pokušaji "Mahabodhi Society", da ga umjetno ožive, nisu u indijskom pučanstvu našli

nikakva odjeka. Jinisti i Parsi imaju vrlo aktivne zajednice u Gujaratu, ali zbog malenoga broja njihovih članova kao i zbog od hinduizma vrlo različitog svjetovnog nazora ne vrše nikakav značajan utjecaj na vjerski život Indije. Takodjer i čisto indijsko kršćanstvo nije dosad imalo većega značenja. Tako u Indiji hinduizmu ostaje jedini opasni takmac islam. No na vjerskoj osnovici provedena podjela Indije u Pakistan i Indijsku Uniju i s tim u vezi preselenje pučanstva, pomaknuli su to suparništvo u korist hinduizma. Doduše još je broj muslimana u Indijskoj Uniji znatan, i neke države, kao na pr. Hyderabad, još uvijek sačinjavaju važan muslimanski centar, ali se može sa sigurnošću kazati, da je poslije tih zahvata u Indijskoj Uniji hinduizam postao glavna religija.

U isto je vrijeme hinduizam postigao jedinstvenost, koju još u tolikoj mjeri nije nikad posjedovao. U prvom redu on to zahvaljuje djelatnosti istaknutih muževa, koji su nastavili nastojanja poznatih reformatorskih sekti i umjeli su osobnom veličinom, plemenitošću i ugledom nadvladati ostatke konfesionalne ograničenosti i indijskom religijskom stavu pribaviti poštovanje. Najutjecajniji medju njima, koji su poznati daleko izvan granica svoje domovine, bili su: Rabindranath T a g o r e (1861-1941), Mohandas Karamchand G a n d h i (1869-1948) i Š r i A u r o b i n d o (1872-195o). Rabindranath Tagore, sin poznatoga Debendranath Thakur (Tagore je samo engleski način pisanja imena Thakur), slavni svjetski indijski pjesnik i književnik, u svom kulturnom i odgojnom centru Santiniketan podržava ideale Adi-Samaj, ali u mnogo širim razmjerima. Po njegovom shvaćanju treba obnova indijskog duhovnog života prožeti čitav hinduizam, a ne samo jednu njegovu sektu. On to divno izražava u svojoj poznatoj zbirki pjesama "Gitanjali", koja mu je zaslužila Nobelovu nagradu (1913): "Okani se himnopojki i romona brojanica! Koga obožavaš u samotnom tamnom kutu hrama za zatvorenim vratima? Otvori oči i gledaj: Tvoga božanstva nema pred tobom! Ono je tamo gdje orač ore tvrdu zemlju i gdje cestar drobi kamenje. Ono je s njima u suncu i pljusku, a odjeća mu je prahom posuta. I kako je Bog kod onih, koji rade u znoju svoga lica, jednako je tako kod najsiromašnijih i najponiženijih."

Opće je poznat slavni životni put Mahatme Gandhija i njegova jedinstvena politička djelatnost, koja je konačnu pobjedu odnijela bez sile i s najplemenitijim sredstvima. Premda je bio žarki štovatelj Višnua, ipak je u svom religiozno-moralnom sistemu (satyagraha "saznanje istine") preuzeo brojne poticaje iz drugih religija. Na njega je jako utjecala jinistička etika i tako je ahimsu učinio osnovnim načelom svoje nauke. No njegova se originalnost sastoji u činjenici, da je on načelo neškodjenja nadopunio s Tolstojevom idejom "ne opiranja zlu" i tako stvorenu etičku nauku ostvario u svojoj političkoj djelatnosti. Čitavim je svojim herojskim životom pokazao, da on nije to načelo nikada shvatio kao ravnodušnost prema zlu, nego da je odbijao silu pobjedjivati silom. Njegova se politička metoda sastojala u pasivnom otporu, u nesudjelovanju sa zlom, metoda, koja nikako nije bila pasivna, nego je često tražila nesalomljivu energiju.

Kako su se Tagore na umjetničkom, a Gandhi na političkom polju usprotivili tradicionalnom indijskom bježanju od svijeta, tako je to Šri Aurobindo pokušao ostvariti filozofskim putem. Načelno je priznavao Vedantinu nauku, ali je odlučno pobijao mayavada i izgradio mističko-spekulativnu osnovicu za obuhvatanje svijeta "da živimo pravim i zadovoljnim životom u našem stvarnom biću i njegovoj božanskoj prirodi" (The Human Cycle, gl. XXII, Madras 1948).

Zahvaljujući takvim ljudima i raznim vjersko-filozofskim strujanjima, medju kojima možda najveću zaslugu ima Ramakrišnina Misija, danas se izgradilo prosvijetljeno shvaćanje hinduizma, koje nastoji izdvojiti njegove bitne crte od sporednih dodataka i tako pružiti jednu opću, iznadsektarsku, za sve Hinduse pravovaljanu nauku. Ta se nauka može sakupiti u ova temeljna načela:

1. Hinduizam nije d o g m a t s k a r e l i g i j a, nego jedna istina stečena i s k u s t v e n i m p u t e m. Nije ju objavio niti Bog u ljudskome liku niti kakvi prorok, nego se temelji na zbiru religioznih i moralnih iskustava bezbrojnih indijskih mudraca i mističara, svetaca i filozofa. Budući da nema jednoga utemeljitelja, ona nije jedna h i s t o r i j s k a religija, koja isključivo ovisi od ugleda osnivača; njezini vjerski članci imaju s v e o p ć u v a l j a n o s t, za sva vremena i sve narode.

2. Ne može se poreći, da je hinduizam nakon tritisućljetnog razvitka postao jedan konglomerat vrlo uzvišene mudrosti i bezumnog praznovjerja. Ali budući da svako praznovjerje, jednako kao i najprimitivnije religije, ipak sadrže zrnce istine, ti se vjerski oblici ne smiju uništiti, da ne bi s korovom iščupali i pšenicu. Odatle proizlazi specifična indijska t o l e r a n c i j a i p o š t o v a n j e svih v j e r o i s p o v i j e s t i nesamo u krilu hinduizma, nego takodjer i prema stranim religijama. Univerzalizam se hinduističke religije ne sastoji u želji nametnuti svoje vjerske članke čitavom čovječanstvu, nego iz svih vjera podignuti jednu skladnu i opće valjanu gradjevinu. Slijedeće su istine u osnovu većine indijskih nauka:

3. Postoji samo j e d n o najviše biće, samo j e d a n Bog, ali koji ne boravi i z v a n s v i j e t a, nego s a m s e b e ostvaruje u pojedinačnim dušama i svijetu, iako svojim beskrajnim bićem nadilazi iskustvene realnosti.

4. Transcedentno bivstvo Boga-Apsolutnoga u načelu je nespoznatljivo i neizrazivo. Može se dohvatiti s a m o i z r a v n i m m i s t i č n i m i s k u s t v o m.

5. Imanentna narav Apsolutnoga ponajprije se ukazuje kao o s o b n i B o g, koji je istodobno causa materialis i causa efficiens svijeta, njegov stvoritelj, uzdržavatelj i razaratelj i posjeduje šest savršenstava: uzvišenost, svemoć, ljepotu, sveznanje, beskrajnu slavu i neograničenu slobodu. Ovo zadnje obilježje razjašnjava, da Božje djelovanje ne treba niti razložnosti niti opravdanja i može se označiti samo kao apsolutno slobodna igra.

6. Premda je Bog jedan, on se o č i t u j e u raznovrsnim oblicima. Hinduistički se monoteizam sastoji u vjeri u jedinstvo bogova u Bogu i ne postoji uklanjanje svih drugih bogova u prilog jednog jedinoga.

7. Bog se istodobno očituje kao stvaralačka sila, šakti, iz koje p e r i o d i č k i nastaje svijet. Na osnovu nauke o vječnom povraćanju svjetskih zbivanja hinduizam ne poznaje za zapadne religije značajnu t r a g i k u j e d n o k r a t n o s t i.

8. I pojedinačne su duše očitovanja božanskoga bića. One su različite od tijela kao i od psihičkih moći i po prirodi slobodne, vječne i neumrle. Njihova svijest potamnjuje, kad se poistovjetuje s tijelom ili po-

pojedinačnim psihičkim moćima. Spasenje se duše sastoji u spoznaji njezina pravoga božanskoga bivstva, bilo da se ona raspline u Bogu, bilo da u svijesti svoje bivstvene istovjetnosti s Bogom s njim boravi u vječnom zajedništvu.

9. Tu spoznaju treba duša ostvariti sama ili pomoću Božje milosti i zato p r o ć i s v e o b l i k e i s k u s t v e n o g b i v o v a n j a. Samo je u tom slučaju njezino postizavanje božanske naravi savršeno i p o t p u n o. Zato hindusi tvrde, da medju svima vjeroispovijestima, koje vjeruju u selenje duša, samo njihova posjeduje filozofsko opravdanje te nauke. Nauka o selenju duša omogućava takodjer izbjeći tragiku jednokratnosti.

lo. Karman je upravljač, regulator samsare, a ne njezin uzročnik. Samo n e k o r i s t o l j u b i v a djela, djela koja ispunjaju volju Božju donose čiste plodove i vode k oslobodjenju od samsare. Zakon karmana se ne protivi slobodnoj volji, kako se često tvrdi, nego naprotiv omogućava slobodni izbor. On ne odredjuje djelovanje čovjekovo, nego okolnosti, u kojima on mora raditi. On naglašava osjećaj odgovornosti i omogućava čovjeku, da svojim djelima sam oblikuje okvir svog budućeg života. Zakon karmana se ne protivi Božjoj svemoći, nego naprotiv izražava pravednost Božju. Bog ne može grijehe oprostiti bez razloga, on oprašta, ako se čovjek za svoje grijehe kaje. A kajanjem se karman čisti, i tako opraštanje ne prekida vječni zakon kauzalne evolucije.

ll. Kao što se božansko biće očituje u raznolikim oblicima, tako su mogući i r a z l i č i t i p u t e v i , koji k njemu vode i koji se ostvaruju u raznim religijama. U samom se hinduizmu razlikuju četiri puta spasenja: put djela, put znanja, put predanosti Bogu i put meditiranja.

Da zaključimo naša razmatranja, osvrnut ćemo se još na prigovor pesimizma, koji se indijskim religijama tako često predbacuje. Svi se Hindusi odlučno protive tom prigovoru. Doduše sve indijske religije tvrde, da je život mukotrpan, ali one istodobno naglasuju, da ovaj život nije prava stvarnost. S t v a r n a r e a l n o s t jest bitak, svijest i b e s k r a j n o u ž i v a n j e. S jedne strane Indijci su sebi svjesni boli i muka života, s druge strane oni istovremeno pokazuju put oslobodjenja od patnja. Težnja, tražiti spasenje izvan svijeta, doduše čini, da se Indijci malo zanimaju za poboljšanje prilika u ovom svijetu, no od njih ne čini nikakve pesimiste. Sasvim protivno: sigurnost, da će spasenje jednom prije ili kasnije postignuti, daje njihovu vladanju vidljivu mirnoću i dostojanstvo i čuva ih od nervoznosti i očajavanja, što tako često obuzima druge narode.

C. Indijski budizam

Budizam je poslije kršćanstva najznačajnija svjetska religija, kako po broju svojih pristaša tako i po dugotrajnosti i proširenosti svoga utjecaja. Evropa ga je upoznala istom koncem 19. stoljeća. No zadnjih četrdesetak godina novija su istraživanja duboko preobrazila tu prvotnu sliku budizma, osobito što se tiče same Budine nauke, odnosno tako zvanog "predkanonskog budizma". No za "ne-specijaliste" su ti prvi radovi o budizmu još uvijek glavno vrelo informacija. Raniji su učenjaci prije svega pokušavali definirati "pravi budizam", koga su više ili manje proizvoljno poistovjetovali s naukom Budinom, a sve druge oblike te religije jednostavno su smatrali kao neku podvrstu ili čak kao izrodjavanje "čiste"nauke. Osim toga prikazi budizma često su manjkavi u tome, da oni isključivu pažnju posvećuju filozofiji na štetu religioznih vidika. Ma kako čudjenja vrijedni bili rezultati budističke filozofije, koji možda predstavljaju nešto najoriginalnijega i najsmionijega, što je proizvelo indijsko mišljenje, ne smije se zaboraviti, da se tu radi o jednoj nauci za elitu, koja po svojoj smionosti i zamršenosti ne bi mogla sačinjavati podlogu za jednu religiju masa. O tom se možemo vrlo lagano uvjeriti, ako promotrimo budizam u zemljama dalekoga istoka, gdje je ta religija još u životu: niti vjernici niti kler (s izuzetkom u Japanu) ne poznaju klasične filozofske nauke niti razumijevaju teološke rasprave. Usprkos toga njihova je religija živa, ona se ograničava na etičke propise, i na kultne ceremonije. Konačno budizam nije samo jedna religija, nego također jedna civilizacija, koja je svojim utjecajem duboko prožela društveni i politički život, povijest i kulturu, filozofiju i umjetnost gotovo svih naroda dalekoga istoka.

I. Povijest i izvori

1. Buda (Buddha)

Polazna točka povijesti budizma jest osoba njegova osnivača, princa S i d d h a r t a G a u t a m a, iz plemena Š a k y a u Kapilavastu nedaleko nepalske granice. Po svom plemenu Siddharta često nosi ime Š a k y a m u n i "pustinjak iz plemena Šakya". Od časa svoga rasvjetljenja Siddharta se označuje imenom B u d d h a "Prosvijetljeni". I upravo to ime, koje je najčešće, dalo je oznaku čitavoj njegovoj religiji. Okvir Budina života spada u godine 560-480 pr.Kr.

Postoje brojne Budine biografije. Svima su zajednički ovi bitni elementi: Princ Siddharta je dobio svome staležu primjereni odgoj, postigao veliko blagostanje, oženio se i zadobio sina. Ali se ubrzo razočarao u ovome životu. Prema legendi prilikom jedne šetnje je ugledao jednog starca, zatim jednog bolesnika pa raspadajuću lešinu te konačno jednoga asketu. Te slike ljudskih patnja potresle su mladoga princa i upoznale, da je život mukotrpan, da je i sretni život u neprestanoj opasnosti od starosti i smrti. U starosti od 29 godina Siddharta potajno napušta palaču i posvećuje se pustinjačkom životu, da bi našao oslobodjenje od patnja.

Sedam je godina uzalud tražio. Razočaran u raznim učiteljima traži spasenje u najstrožem mrtvenju svoga tijela. Na kraju svojih sila Siddharta se odriče askeze. No jedne noći sjedeći pod drvetom pippala (ficus religiosa) nenadano je prodro u tajnu istine i postigao prosvjetlje-

nje (bodhi). Taj se znameniti događaj zbio na jednom mjestu istočne Indije, koji se danas zove B u d h-G a y a i još uvijek privlači budističke hodočasnike iz čitavoga svijeta.

Buda je odlučio, navijestiti svijetu nakon tako dugog traženja postignutu istinu. Stigavši u Benares susreo je pet akseta, koje je poznavao od vremena, dok je on još provodio pokornički život. Ovi su ga dočekali s nepovjerenjem. Ali kad im je objavio, da je on Buddha, Tathagata, pozdravili su ga kao Najprosvjetljenijega, koji im donosi spasenje. Poučio ih je u svojoj nauci. Tu prvu glasovitu Budinu propovijed, nazvanu "propovijed iz Benaresa", budistička predaja označuje kao prvo "pokretanje kotača nauke". Buda je tu otkrio "četiri plemenite istine" budizma: svaki je život mukotrpan zbog svoje nepostojanosti, požuda je izvor trpljenja, za svladavanje trpljenja mora se uništiti požuda, a za postignuće toga mora se ići "plemenitim osmerostrukim putem": prave vjere, pravog htijenja, prave riječi, pravog djela, pravog života, prave težnje, pravog mišljenja i pravog meditiranja. Taj put spasenja Buda naziva "s r e d n j i p u t", jer on izbjegava obje skrajnosti: život predan uživanjima i pretjerana, beskorisna mrtvenja.

Pet asketa su bili prvi Budini učenici, kojima su se pridružili mnogi drugi. Pored p o s v e ć e n i h, koji su polagali redovničke zavjete, bilo je i revnih s v j e t o v n j a k a (laika), koji su u svijetu vršili budističku etiku i brinuli se za materijalne potrebe redovnika. Među tima vjernim svjetovnjacima nalazio se uskoro i kralj Ajatašatru iz Magadha, današnjeg Bihara. Tako je to moćno carstvo postalo centar širenja nove religije. Na navaljivanje svoje punice Buda je nakon nekog krzmanja primio u svoj red i ž e n e.

Četrdeset je godina neumorno propovijedao po sjeveroistočnoj Indiji. U starosti od osamdeset godina obolio je u Kusinara i umro. Zadnje su mu riječi bile: "Hajde dakle, vi redovnici, da vam kažem: mora iščeznuti svaka pojavnost, neumorno se tu borite". Smrtni su Budini ostatci bili spaljeni, pepeo podijeljen među knezove i odličnike, a brežuljci nad njim podignuti nazvani su s t u p a.

2. Predaja

Ubrzo poslije Budine smrti sabrao se koncil od petsto redovnika u R a j a g r i h a , da utvrdi nauku učiteljevu. Stvorene su dvije kanonske zbirke: Vinayapitaka ("košara discipline") i Sutrapitaka ("košara naučavanja"). Na trećem koncilu u P a t a l i p u t r a oko 245 pr.Kr. dodana je Abhidharmapitaka ("košara pripadna nauci"), koja sadrži skolastička nabrajanja i definicije. To je poznati p a l i k a n o n , tako nazvan zbog jezika (pali). Od triju "košara" dobio je ime Tripitaka, u jeziku pali Tipitaka, i sačuvan je do danas na Ceylonu.

Čudnovato je, da se budistička predaja sačuvala samo na skrajnjem jugu Indije, na Ceylonu, i to u jeziku različitom od jezika provincije, gdje je Buda propovijedao. Razlog su tome historijske okolnosti. Ceylon je naime jedini indijski kraj, gdje se budizam mogao neprekidno sačuvati. U ostalim ga je dijelovima Indije s jedne strane uništila obnova hinduizma, s druge pak strane islam. Od 13.stoljeća, izuzevši Nepal na skrajnjem sjeveru, on praktički više ne postoji. Budistički su samostani razoreni, a tekstovi gotovo sasvim uništeni. No tragovi tih sjevernih predaja sačuvali su se u kineskim i tibetanskim prijevodima, u citatima sjednjevjekov-

nih skolastičkih traktata i nedugo u centralnoj Aziji nadjenim rukopisima. Njihovo proučavanje spada pred četrdesetak godina. Tako je predaja u jeziku pali dugo vremena smatrana kao jedini izvor informacija za najstarije doba budizma. Sjeverni dokumenti, ma kako njihovo poznavanje do danas bilo fragmentarno, pokazuju neka odstupanja od palikanona, tako da on ne predstavlja predaju cjelokupnog budizma, nego samo jedne njegove škole (Theras).

Budistički tekstovi iz Nepala kao i većina tekstova sačuvanih u kineskim i tibetanskim prijevodima pokazuju jedan budizam r a z l i č i t od onoga, koji se nalazi u službenom Kanonu. Iako ti tekstovi priznaju prednost Kanonu, ipak iznose jednu novu nauku, koja se s jedne strane temelji na dubljem tumačenju starih tekstova, s druge pak strane na nauke, koje bi izravno potjecale od Šakyamunija i koje su sve do vremena svoga objavljivanja potajno sačuvane. Sljedbenici te nauke nazvali su je "Velika Kola" (Mahayana, yana=kola, zapravo "put spasenja"), dok su putu spasenja stare redovničke škole dali ime "Mala Kola" (Hinayana). Novu objavu nisu prihvatili svi budisti i tako je nastao veliki raskol, koji još do danas dijeli budistički svijet.

Vjerojatno oko 7. stoljeća pojavljuju se treća "dijamantna kola" (Vajrayana). Taj je smjer jako prožet magijom pa se također naziva "tantrička kola". On čini jednu paralelu hinduističkom tantrizmu i šaktizmu, pod čijim dubokim utjecajem i stoji.

3. Širenje budizma

Zahvaljujući svom univerzalističkom značaju mogao je budizam vrlo brzo steći sljedbenike izvan granica Indije. Velika su Kola imala u tom pogledu mnogo privlačiviju snagu od Hinayane. Oko 5. stoljeća posl. Kr. pojavljuje se Mahayana zajedno s hinduizmom u Indokini a također u Indoneziji. Samo Pegu, mala zemlja u južnoj Birmi, preuzima izravno sa Cejlona nauku od theras (theravada), koja pripada Malim Kolima. Oko 1350 jedan sijamski princ poziva jednog glasovitog teologa sa Cejlona i obraćase sa čitavom svojom zemljom jednako na nauku theravada. Iz Sijama se theravada proširuje na Kambodžu, gdje nadomještava hinduistički i mahayanski kult. Tako prvotno mjesna škola theravada mirnim načinom osvaja veliki dio Indokine, gdje samo Anam, koji je primio budizam posredstvom Kine, ostaje manje ili više vjeram Mahayani. Takvo se stanje stvari održalo sve do danas.

Iz sjeverne Indije Mahayana prodire u prvoj polovici drugog kršćanskog stoljeća u Kinu i doskora u borbi s nacionalnim religijama konfucijanizmom i taoizmom postizava tamo ravnopravni položaj. 200 godina kasnije uveden je budizam u Koreju. Za vrijeme više stoljeća u Kini je izvršen golemi posao na prevodjenju budističkih tekstova. Obraćenjem Kine dobili smo točnije vijesti o razvoju budizma u samoj Indiji zahvaljujući izvještajima kineskih hodočasnika, koji su posjećivali Budinu domovinu, da bi počastili sveta mjesta te sakupljali knjige i relikvije.

U 7. stoljeću je počelo obraćenje Tibeta i zemalja centralne Azije. U Tibetu su budizam preuzeli Mongoli, Kirgizi, Kalmici i Burjati. U novoobraćenim sjevernim zemljama doživio je budizam snažan razvoj, gdje su se stvorile mnoge škole i nove sekte. Taj se razvoj nastavio u Japanu, koji su kineski misionari u 6. stoljeću priveli na budizam. Japan je danas jedina zemlja, gdje se dalje razvija živa budistička teologija povezana s

vrlo naprednim studijem te religije. Izmedju ostaloga japanskim učenjacima zahvaljujemo više budističkih enciklopedija kao i gotovo potpuno izdanje kineske budističke literature.

U samoj pak Indiji oduševljeni sljedbenik budizma i veliki širitelj te religije bio je kralj Ašoka (otprilike 272 do 232 pr.Kr.), koji je prvi pod svoje žezlo ujedinio gotovo sav poluotok. Slao je poslanstva u inozemstvo, čak u Grčku. U svojoj vlastitoj je zemlji gotovo u svim provincijama dao na stijene uklesati edikte, u kojima je svojim podanicima strogo nalagao obdržavanje Budinih ćudorednih zakona.

II. Predkanonski budizam

1. Putevi do rekonstruiranja izvornog budizma

Radovi englesko-njemačke škole (bračni par Rhys Davids, Oldenberg, Wintermitz) prikazuju izvorni budizam kao vrlo jednostavnu nauku: strogi moral, hladna dobrohotnost, bez metafizike, bez mitike, bez kulta, jedna religija, koja odbacuje pojam Boga i duše i kojoj je vrhovni cilj apstraktna i neprotumačiva predodžba, nirvana. Možemo pretpostaviti, da je jednu takvu nauku mogao stvoriti neki mudrac i da je prikupio ograničeni broj učenika. Ali se ne može protumačiti kako je jedna takva nuka mogla privući indijske mase u 5. stoljeću pr.Kr.

Spomenuti su indolozi išli putem pročišćavanja Palikanona od svih elemenata, koji se nisu dali združiti s većim dijelom teksta ili su očito potjecali iz kasnijeg doba. "Francusko-belgijska škola" preokrenula je tu metodu. Upravo u tim elementima, koji se razlikuju od nauke većeg dijela kanonskih tekstova, mogu se naći ostatci prvotnih naučavanja. Ako su te suprotnosti usprkos svoje različitosti u nauci zadržane u Kanonu, to se može protumačiti samo činjenicom, da su ti tekstovi na temelju svoje starosti uživali tako veliki ugled, da ih se nije moglo naprosto ukloniti. I ne treba ništa drugo, nego ta svjedočanstva uzeti, takva kakva su, da bi se dobili stari, predkanonski temelji budizma.

Razumije se samo po sebi, da ta sama metoda nije dostatna. Da bi rekonstrukcija dobila najviši stupanj vjerojatnosti, moraju se tako dobiveni podatci kontrolirati s elementima, koji proistječu iz ulomaka sjevernog Kanona, edikata kralja Ašoke, suvremenih nebudističkih vrela kao i iz svega onoga što nam je poznato o religioznim strujanjima u Indiji u 5. i 6. stoljeću pr.Kr. Tekstovi Mahayane, premda su mladji, pokazuju se jednako korisni kod toga istraživanja. Jedan je od najznačajnijih rezultata francusko-belgijske škole (de la Vallée Poussin i dr.), što su poljuljali uvjerenje, da Velika Kola predstavljaju jednu kasniju reformu unutar budizma. Prije se radi o jednom paralelnom razvoju s Malim Kolima. Razdvajanje obih smjerova zbilo se već mnogo prije pojavljivanja mahayanskih spisa. Vjerojatno predaja o rascjepu na drugom koncilu u Vaišaliju podsjeća na to razdvajanje. Theras-Sthaviras "Najstariji" predstavljali bi redovnički budizam, dok bi u Mahasanghikas "članovima velike zajednice" mogli vidjeti svjetovnjačke elemente. Redovnički je budizam u početku preuzeo vodstvo i našao svoju kodifikaciju u Malim Kolima. Protivne tendencije su se sačuvale u laičkim krugovima i iz njih su poslije nekoliko stoljeća nastala

Velika Kola. To ne znači, da mahayanski tekstovi iznose nauku, koja bi bila jednako stara kao u Palikanonu. Ali su oni razne uspomene prvotne nauke vjernije sačuvali od hinayanskih spisa. No kraj svega toga i ova nova interpretacija predkanonskog budizma, premda je vjerojatnija od starih rekonstrukcija, ostaje samo hipotetska.

2. Odnos prema hinduizmu

Izvorni budizam je u izvjesnom smislu predbudistički. Šesto stoljeće prije Krista u povijesti Indije je stoljeće velikih previranja. Pored više ili manje službenog hinduizma cvale su brojne "heretičke" nauke. Različiti su uzroci tih pokreta nezadovoljnika. Proširenjem Arijaca sa sjeverozapada po centralnoj i istočnoj Indiji bile su obuhvaćene velike mase nearijevskog domaćeg pučanstva, kojima nije prijala rasparčanost u kaste, osobito onih najbespravnijih. To je činilo duše sklonima nauci, koja je ustajala protiv takvog stanja stvari.

Put budizmu pripravio je i pokret Y o g a . Život jednog anahorete ili putujućeg prosjaka (Šramana) svojim stavom ravnopravnosti i nezavisnosti od društvene hijerarhije, preziranjem osobnih interesa i potpunim odcjepljenjem od dobara ovoga svijeta vršio je sve veći utjecaj na duše Indijaca. Ime šramana, kojim su brahmani nazivali Budu i njegove učenike, imalo je prezirni prizvuk. Još u 4. stoljeću pr.Kr. ubrajao je Megasthenes, grčki poslanik na indijskom dvoru, u svom izvještaju "samanoi" (=šramaṇa) k "non conformists" nasuprot službenoj religiji. Zato je bio tim veći uspjeh budizma, koji je Yogu od početka uključio u svoju praksu.

Glavna tajna budističkog uspjeha leži u tome, što on nije uveo posve nove elemente. On je donio religiju, koja je bila slobodna od okova brahmana i koja se istovremeno dizala na već poznatim temeljima. On odbacuje ugled Veda, ali istodobno preuzima sve religiozne misli brahmanizma promijenivši njihovu sadržinu. To ispunjavanje starih formi s novim sadržajem ne zbiva se izričitim putem. U predkanonskom budizmu nalazimo više jedan novi stav nego li novu nauku. Taj se stav može sakupiti u ovim točkama: "demokratizacija" religije, koja ne pozna razdiobu u društvene i rasne grupacije, nego se obraća izravno samom čovjeku; uvodjenje etičkog elementa u tradicionalnu, magičku i ritualnu shemu; produhovljavanje starih religioznih čina; duh umjerenosti, koji izbjegava ekstremnosti religioznih formi; praktičko nastojanje, koje se izravno odnosi na postizavanje spasenja i odstranjuje sve, što za tu svrhu nije neophodno potrebito.

3. Novi religiozni ideali

Kad je prvotni budizam preuzeo način života od šramanas, to se nije zbilo toliko zbog mističkih crta Yoge nego zbog duha društvene jednakosti, koji je za njega značajan. To je osvojilo mase, one mase, koje su u službenom ritualizmu, koji je spasenje učinio monopolom brahmana, bile lišene nesamo prednosti u ovome životu, nego također i nade u prekogrobnom. Nova religija nije učinila osobno spasenje više zavisnim o rodjenju u povlaštenoj klasi, a niti od ritualnih čina, koje su punopravno za plaću mogli vršiti samo svećenici. U budizmu je svatko sam mogao postići oslobodjenje od patnje, i to je zavisilo samo od njegovih osobnih zasluga.

Razvoj izraza arya lijepo crta tu promjenu stava. U brahmanizmu taj izraz imade rasno i društveno bilježje: on označuje plemstvo po rodjenju i čistoću kaste. U budizmu je arya istoznačan sa "svet". On više ne označuje nasljednu baštinu, nego osobnim zaslugama stečenu svetost, prije svega vršenjem dvaju glavnih budističkih kreposti, prijateljstva (maitri) i samilosti (karuna). Maitri izražava solidarnost svih bića (ljudi i životinja) u veselju i naklonosti, karuna pak solidarnost u patnji sa svim bićima. Za vršenje tih kreposti nije potrebno biti ni svećenik niti posjedovati poznavanje rituala. Namjesto svećeničkog ideala budizam donosi ideal šramane.

To je bila praktička strana nove religije i ona joj je pribavila najveći broj sljedbenika. S obzirom na nauku, koja je sačinjavala osnovicu toga ideala, zadatak rekonstrukcije je sve teži. Mnogi kanonski tekstovi pokazuju nam Budu upravo neprijateljski raspoloženim prema svim spekulacijama, koje se izravno ne odnose na problem oslobodjenja od patnje. Svaki puta, kad mu se iznese jedan problem za potvrdjivanje ili nijekanje, on izjavljuje da su obe alternative krive. Odgovor, koji on daje, ne sadržava rješenje problema, nego uvijek daje isti praktički propis: "Slijedite put spasenja, koji sam vam pokazao". Taj duhoviti izgovor, koji se u Kanonu stereotipno ponavlja, imade samo svrhu vjernike odvratiti od uzaludnih spekulacija, i njihovu volju i njihovo mišljenje isključivo koncentrirati na ono, što je za spasenje korisno. Buda odlučno odbija svaku "gnozu", svaku teoriju o bitku, nadomjestivši je jednom spasonosnom čudorednom naukom. Uostalom on se rado usporedjuje s jednim liječnikom i poznata usporedba tumači njegov agnostički stav: "Nekog je čovjeka pogodila otrovna strijela. Prijatelji brzaju k liječniku. On mu hoće strjelicu iz rane izvući. Ali bolesnik uzvikuje: 'Stani! Ne ću da mi vadite strjelicu, dok ne saznam, tko ju je odapeo, ratnik ili brahman, seljak ili šudra, iz koje je obitelji, da li je velik ili malen, bio, kakve vrste je strjelica bila itd.' Što će se dogoditi? Čovjek će umrijeti prije nego li mu odgovorimo na sva pitanja". Nadalje je rekao Buda: "Vi učenici, ne promišljajte o mislima, o kojima misli obični čovjek: Svijet je vječan ili svijet nije vječan, svijet je konačan ili je svijet beskonačan. Učenici, kad vi promišljate, trebate samo misliti: "To je patnja, to je izvor patnje." - Zašto nisam poučio učenike, da li je svijet konačan ili beskonačan, da li će svetac poslije smrti dalje živjeti ili ne? Jer poznavanje tih stvari ne donosi nikakav napredak na putu svetosti, jer ne služi miru i prosvjetljenju. Gle, to je Buda poučio svoje: Istinu o patnji i o oslobodjenju od patnje. Stoga, učenici, ono što nisam objavio ostaje neobjavljeno".

No taj Budin agnosticizam nisu njegovi vjernici doslovno slijedili. To dokazuje postanak mnogobrojnih sekti, baš zbog tih "uzaludnih" problema kao i razvoj skolastike, koja je od budističkih učitelja učinila najsuptilnije dijalektičare, koje je Indija ikada posjedovala.

4. Ontologija i kozmologija

No bilo bi krivo, ako bi se tome agnosticizmu pridavalo preveliko značenje i prvotnom se budizmu predbacivalo potpuno pomanjkanje svake ontologije. Što taj budizam izbjegava, u stvari su skolastički problemi. Ali je on morao radi samoga puta spasenja posjedovati neku osnovicu, da ne gradi sasvim u prazno. Tu osnovicu uzima budizam iz religioznih postavki svoga doba, ali ih tumači u duhu svoje moralne revolucije: "Ono što svi-

jet prihvaća, to prihvaćam i ja, što svijet ne prihvaća, to ne prihvaćam ni ja. Ja se ne nalazim u protuslovlju sa svijetom, nego se svijet nalazi u protuslovlju sa mnom".

Buda preuzima selenje duša (samsaru) i njezin regulativ karman, ali on ima smionosti pokazati nespojivost te nauke sa sistemom kasta. Ponovno radjanje oca u sinu samo se odnosi na tijelo, a ne na dušu. Pri svom selenju duša mijenja tjelesa kao odijela. Po tome gube podrijetlo, rasa, kasta svako vjersko značenje.

No budizam se nije zadovoljio, da odredi točnije smisao same samsare, nego pokušava postaviti i ontološku osnovicu, neku kozmologiju, da bi protumačio mehanizam selenja duša. On razlikuje tri "životne sfere", koje se dižu jedna iznad druge. Najdonja je "svijet poželjenja" (kamadhatu). Ona bića, koja nastavaju kamadhatu, imaju materijalno tijelo i žive pod gospodstvom nižih strasti. Gornja sfera sadrži bezbrojne rajeve, koji su napučeni božanskim bićima, njihova tjelesa nisu sasvim nematerijalna, jer su vidljivi, ali su mnogo finija od tjelesa stanovnika od kamadhatu. Satkana su od svijetla i posjeduju jedan jedini organ za opažanje: vid. To je rupadhatu, "sfera vidljivih likova". Treća, nevidljiva "sfera dharme", dharmadatu, sačinjava vrhunac svemira.

Čovjek se sastoji iz istih elemenata, od kojih i te tri sfere: tijelo je iz grube tvari (zemlje, vode, zraka i vatre) i povezano je s kamadhatu; čovjekova osjetila su od etera, iz elementa, koji spada u rupadhatu; konačno je svijest (vijnana) iz područja dharmadhatu. Od svih tih elemenata samo je vijnana vječna. Vijnana je samo mikrokozmički dio dharme. Izraz dharma, koji u tradiciji Brahmana označuje "pravdu, zakon", ukratko vjerske dužnosti, poprima u budizmu novo značenje: on označuje "zakon", Budinu nauku, ali je istodobno apsolutna i neprolazna stvarnost, jer se označuje kao "duboko profinjen, nepredočiv a ipak svijetu objavljen po Šakyamuniju".

5. Nauka o spasenju i putevi spasenja

Budističko se spasenje sastoji u oslobodjenju vijnana iz prisilnog radjanja u obim donjim sferama i postizavanju vrhunca u dharmadhatu, onoga "mjesta iz kojeg se više ne ispada" (acyuta pada). Postizavanje toga acyuta pada svakome je moguće. Prvotni budizam izgleda ne pravi razlike izmedju religije za redovnike i laike. Razlika se sastoji samo u revnosti sa strane vjernika. Oni koji nemaju dovoljno snage i ustrajnosti za teški, samoprijegorni život jednog redovnika, mogu se zadovoljiti sa čednijom nagradom. Ne odrekavši se svijeta, ako nastoje obdržavati budističke ćudoredne propise, mogu se ponovno roditi u jednom raju od rupadhatu (svarga "nebo"). To je ideal laika. No boravak u jednome raju nije vječan. Kad se istroše plodovi zasluga, opet se upada u samsaru. Samo oni koji su postignuli acyuta pada, više se nikad ne vraćaju.

Regulativ samsare jest kao u brahmanizmu: karman. "Duša", vijnana, po svojoj naravi spada u područje od dharmadhatu i kalja se (kleša) dodirom grubih elemenata iz kamadhatu. To nije nikakva metafora. Budizam vijnana sebi predstavlja u obliku jednog vrlo finog i prozirnog fluida. Klešas je kaljaju, pomućuju njezinu bistrinu, kao što nečistoća kalja čistu vodu. To pomućivanje je neprestana mijena, a to mijenjanje je samsara. Za postizavanje spasenja mora se to pomućivanje izravnati, fluid vijnane očistiti i ponovno joj povratiti njezinu prozirnost. Zla djela pove-

ćavaju tu mutnoću, a zaslužna je djela čiste. S izrazom samskara "oblikovanje" budizam označuje postali oblik od dobrih i zlih djela.

Sam karman budizam sebi ne predstavlja deterministički i mehanički, nego on postaje osnov za jedan etički sistem. Karman ima vrijednost namjernog čina, što znači, ako usljedi protiv volje, ostaje bez posljedica. S druge pak strane sama nakana odredjuje, pa makar ne bila ni ostvarena, oblik samskare. Tako se može reći da etika u Indiji počinje istom s budizmom. De la Vallée Poussin kaže: "Ako budisti ne prihvaćaju jednog Sudca niti Stvoritelja, oni barem priznaju jednu najvišu i neprevarljivu pravdu... Po mom mišljenju pogrješno je shvaćanje budiste okrivljavati zbog ateizma. Oni su sebi potpuno svjesni barem jednog aspekta božanskoga".

No etika ne iscrpljuje budistički put spasenja. I Yoga, koju je budizam usvojio, igra značajnu ulogu u nauci o spasenju. Put spasenja obuhvaća barem dvije etape: etičku stegu (šila) i mističko udubljivanje (dhyana). Druga se etapa ne može poduzeti bez prethodnoga vježbanja u šila. Laici, koji nisu težili za najvišim spasenjem, bili su obvezatni vršiti samo etičku stegu, koja obuhvaća pet dužnosti: ne ubijati, ne krasti, ne lagati, ne piti opojnog pića i ne provoditi raspušten život. Redovnicima je osim toga bilo zabranjeno: jesti u zabranjene sate, učestvovati u plesanju, pjevanju, glazbi i kazališnim izvedbama, nositi vijence, upotrebljavati mirise, pomasti, nakit, zatim previsok ili preširok krevet, primati zlato ili srebro. Nisu imali pravo osobno više posjedovati od jednog jedinog odijela, pojasa, zdjelice za milostinju, noža za brijanje, igle i sita za vodu. Hranu su sebi morali isprositi i uzeti je samo izmedju sunčeva izlaza i podneva. Strogo je bilo zabranjeno stvarati zalihu hrane. Dok je laicima bilo slobodno ženiti se, redovnici su bili vezani na strogi celibat.

Dhyana, koju su obavljali samo redovnici, imala je za svrhu iz samskare pomalo odstraniti grube elemente. Meditacija ponajprije potiskava sva osjetna opažanja i sva čuvstva. Obuzdavanjem poimanja postizava se stanje, gdje se nalazi samo predodžba o jastvu i ne-jastvu. To je već stadij od dharmadhatu. No da se postigne njegov vrhunac (acyuta pada), mora se obuzdati i ostali dio svijesti. Tada svetac "dotakne" vrhunac i kuša radost spasenja, no probudivši se opet je gubi. Tako dhyana postaje prolazni predokus budućeg spasenja. Čestim ponavljanjem sve više se samskara čisti, dok ne bude sasvim potisnuta i tada svetac postizava vječni acyuta pada.

U predkanonskom budizmu ne susrećemo pojmove nirvana, nepostojanje duše, općenitu prolaznost itd. Novija istraživanja predmijevaju, da su ti pojmovi, koji su nerazdruživo spojeni s budizmom, mladjega podrijetla. Premda teoretski dijelovi Kanona poriču opstojnost duše i drže se prolaznosti vijnana, ipak se u didaktičkim tekstovima, u izvještajima iz prošlih vremena, u stancama, u kojima se hvali asketski život, govori o duši na taj način, kako svi razumijevaju. Što više i u Palikanonu imademo formalna svjedočanstva za opstojnost "jastva". Najpoznatije je "predavanje o bremenonoscu", gdje je selenje duša prikazano slikom o pudgala ("osoba"). "Što je ono, što kod smrtnika stari", pita on Budu. On odgovara: "Materija ili tijelo stari, ali osobno ime ne stari", to znači: osoba sadržava svoju istovjetnost za vrijeme susljednih porodjaja. Pudgala se povlači iz jednog života u drugi i preuzima novo breme. Djela, koja on vrši, njemu pripadaju, jer se plod djela ne može ni prodati ni kupiti niti na bilo ko-

ji način pronijeti. Jedan drugi kanonski tekst, "predavanje o šest elemenata" (Šaddhatusutra), predpostavlja kozmologiju i psihologiju, o kojoj smo već govorili, i tumači, da je vijnana vječan. Očuvanje tih tekstova u Kanonu zajamčuje veliku starost njihove nauke. Jedan daljnji dokaz je u tome, što kozmologiju triju sfera nalazimo razvijenu u Mahayani. Činjenica, da se isti prikaz nalazi u najstarijim dijelovima Kanona, dokazuje, da Velika Kola u tom pogledu nisu donijela nikakvu promjenu, nego da izravno nastavljaju predkanonsku nauku.

Pojam nirvane, shvaćen kao uništenje, teško se slaže s tom naukom. Premda nismo u stanju dokazati, da je taj pojam bio nepoznat prvotnom budizmu, ipak je čudnovato, da predkanonski izvori, prije svega edikti kralja Ašoke, ništa o tom ne spominju. To je neke učenjake (J.Przyluski) navelo, da bi sama nirvana, stožerna točka budizma, bila samo jedna skolastička novotvorevina. Psihološki razlozi podupiru to mišljenje: jedna religija s pučkim i praktičkim težnjama, koja se obraća k masama, jedva bi našla poznati odjek, kad bi njezin najviši ideal bio tako apstraktan spekulativni pojam kao što je nirvana. I ako je izraz nirvana već postojao u prvotnom budizmu, on bi bio samo sinonim za acyuta pada, vječitu besmrtnost.

6. Teizam

Moramo se osvrnuti još na jednu vrlo važnu točku prvotnog budizma, na njegov t e i z a m. Poznata je stvar, da se Buda ili Bude u Velikim Kolima smatraju bogovima. Obično se to drži kao kasnije pobožanstvenje osnivača religije. S obzirom na stari budizam tvrdi se, da je Buda uzvišene svetosti, ali uvijek samo čisti čovjek i njegova je zasluga, da je za druge pronašao i pokazao put spasenja. U starom se budizmu vidi jedna velika religija bez Boga, što više bez ideje Apsolutnoga.

Ali je ipak vjerojatnije, da je razvoj ideje o Bogu bio obratan. Kult Bude je postojao od početka, i Velika su Kola taj kult samo ustalila povezavši ga s mitikom i misticizmom. S druge strane ateizam nekih hinayanskih škola samo je rezultat skolastičke spekulacije, koja već pretpostavlja jedan dulji naučni razvitak. Uostalom taj ateizam nije u Kanonu toliko naglašen, kako se obično uzima. Kanonski su tekstovi puni aluzija, koji dozvoljavaju pretpostavku, kako kaže A.B.Keith, "da je Buda u svom mišljenju bio nešto više nego samo ozbiljni moralni učitelj, u što ga je katkada pretvarao zapadni racionalizam". Ta se vjera tim više mora pretpostaviti za prvotni budizam. Filozofske spekulacije, koje su dovele do tog ateističkog naučavanja, bile bi za priproste ljude, koji su se u doba prvih budističkih uspjeha u masama obraćali, potpuno nerazumljive. Ti su ljudi bili nesposobni odvagnuti ispravnost nove nauke i procijeniti njezinu vrijednost. Njihovo je obraćenje došlo iz vjere u jednoga Boga, koji je za njih imao vrijednost. Prvi članak "osmerostruke staze" glasi: prava vjera. To je prvi elemenat, koji jedan budista u prvom redu mora posjedovati. Čin budističkog obraćenja jest kao neka ispovjed vjere "u Budu, u njegovu nauku, u njegovu zajednicu". Često se tvrdi, da bi budizam bio jedna religija, koja se obraća samo iskustvu. A kako bi se od novih pristalica mogla tražiti vjera u jednu nauku, prije nego je mogao provjeriti njezine blagodati? Stoga nije bilo dostatno tražiti vjeru u samu nauku, nego i u osobu Budinu. Kad je netko bio uvjeren, da je ta osoba uistinu Buda, "prosvjetljenik", to mu je davalo dovoljno jamstvo, da je ta nauka istinita. U vrijeme Budino mnogi su reformatori nastojali obnoviti brahmanizam i osnovati

religije. Njihove se nauke samo u pojedinostima razlikuju od prvotnog budizma. Pa koji su bili razlozi, koji su otvorili put pobjedi budizma? Oni su se sastojali u tome, što su druge nauke učili ljudi a ovu je objavila jedna ličnost, koja se izdavala za jedno nadčovječansko biće, za jednoga Budu.

Sjetimo se povijesti obraćenja prvih pet učenika u Benaresu. Kad se Buda približavao, nije im bio po volji. Ali kad su ga točnije promotrili, opazili su da pred sobom imaju jedno nadnaravno biće. Prije nego je Buda održao svoju prvu propovijed, on se njima očitovao kao najveći svetac i kao jedan tathagata. Ta je spoznaja dostajala za njihovo obraćenje. Propovijed je njihovu odluku samo ojačala. Ali je čin obraćenja uslijedio u času, kad su spoznali da pred sobom imaju jednoga tathagata.

Još više. Da je naslov tathagata mogao imati takvo djelovanje, moralo je asketima biti poznat. Jednako kao što su izrazi Mesija i Logos dobili svoje značenje u kršćanstvu samo time, što su bili pretkršćanski i tako reći bili pripravljeni, da ih kršćanstvo preuzme, tako su naslovi jednoga Tathagata ili Bude jednim mahom davali božanske atribute onome, koji ih je uzimao. Suprotno od poznate Oldenbergove tvrdnje, da se može otstraniti Budina osoba, a da se ne promijeni njegova nauka, ta je osoba temeljni stup nove religije. Ona uostalom ne teži da bude nova, jer sami Kanoni tvrde, da Šakyamuni nije prvi Buda, koji se pojavio na zemlji; oni nabrajaju sedam preteča, koji broj Velika Kola u beskraj povećavaju. Medjutim ona u tom mnoštvu osoba vide samo pojave jednog istoga apsolutnoga Boga.

Razumljivo je, da u prvotnoj nauci Buda nije Stvoritelj niti Sudac svijeta. On ne može vječne zakone karmana niti promijeniti niti dokinuti; ne može grijehe oprostiti, jer bi to bio prodor u nepovredive zakone. Ali je on osobno sveznajući, vječan, od početka spašen. Premda on ne može izravno svijet spasiti, može neizravno pomoći pokazujući mu put spasenja. On je utjelovljenje apsolutne stvarnosti, dharme. Duhovno i vječno opstoji kao "tijelo dharme", dharmakaya; kad silazi na zemlju, poprima "materijalno tijelo", rupakaya, u kojem uzima ljudsku narav. Poslije njegove smrti, ili u medjurazmaku njegovih čovječanskih utjelovljenja, dharma djeluje ovdje na zemlji u obliku zajednice (sangha). Tri dragocjenosti: Buda, dharma i sangha, koje vjernici zazivaju, samo su tri imanentne hipostaze jedne te iste božanske stvarnosti.

Na zaključku ovog prikaza o prvotnom budizmu, moramo još istaknuti r a z l i k e nasuprot b r a h m a n i z m u . Buda, istovjetan s dharma, ne može se izjednačiti s atman-brahmanom Upanišada. On je osoban i ne miješa se sa svijetom. On svijet ne stvara niti iz njega izlazi kao svijet brahmanizma. On opstoji pokraj njega i vječan je kao on. Istom se kasnije u mnogim mahayanskim i vedantinim školama zbližuju ta dva shvaćanja nakon dugog razvoja tako, da gotovo nestaje svake razlike. Ali to je samo filozofsko zbližavanje; u religioznom i obrednom pogledu ostaju budizam i hinduizam potpuno različiti.

III. Mala Kola

Istom s Hinayanom dolazi prikaz budizma na pouzdano tlo. Mala Kola ne sadrže jednu homogenu nauku. Osim podjele u brojne sekte i škole treba razlikovati još razne hronološke slojeve. Mnoge točke nauke u Kanonu prikazane su na shematski način i dale su povoda za sve moguće hipoteze, njih su uistinu budolozi stare škole vrlo različito tumačili. Zahvaljujući radovima ruske škole (E. Rosenberg) i objavljivanju skolastičke literature iz kineskih i tibetanskih prijevoda danas posjedujemo mnogo točnije poznavanje prave vrijednosti tehničkih izraza i povezanosti pojmova u čitavom naučnom sistemu Hinayane.

Nada sve je važno za Mala Kola utvrditi točno njihovo vrijeme i mjesto u razvoju budizma. Premda su u cjelini kasnija od prabudizma, to ona ne čine toliko jednu hronološku etapu nego naučnu tvorevinu, koja je usko povezana s odredjenom kategorijom vjernika, sa samostanski organiziranim redovnicima. To nije više radosni i optimistički budizam prvotnog naučavanja, koji nije pravio nikakve velike razlike izmedju lutajućih redovnika i vjernih svjetovnjaka. To je jedna stroga i herojska religija ljudi, koji su se svojevoljno odijelili od svijeta i odlučili se odreći radosti života. Te dvije struje morale su biti stare u budizmu.

Odlučan korak za stvaranje samostanskog budizma bio je podizanje stalnih samostana (vihara). Ta riječ isprva označuje samo sklonište, gdje su lutajući redovnici provodili kišno vrijeme. To su im sklonište pružali privremeno neki bogati pokrovitelji. S vremenom su ona postala stalna. Lutajućih je redovnika bilo sve manje, ali ipak ih nije sasvim nestalo. Taj prividno neznatni dogadjaj imao je vrlo značajne posljedice. On je naglasio razliku izmedju svjetovnjaka i u samostanima organiziranih redovnika (bhikšu) i učinila ih izdvojenom elitom. Spasenje je postalo monopol tih bhikšus. Put spasenja je strogo zavisio od obdržavanja redovničkih pravila. Taj je uvjet s vremenom postao važniji od duhovnog stava obraćenika. Taj razvoj konačno nužno svršava racionalizacijom mističkog iskustva, što je moralo prouzrokovati duboke promjene nesamo u vjerskoj praksi nego i u samoj nauci. S obzirom na to Hinayana se ne može smatrati kao najstariji izražaj budizma, nego što više znači jednu smionu reformu izvorne nauke.

1. Apersonalizam

U prabudizmu odcjepljenje od svijeta bilo je samo naravna posljedica stava vjernika, koji je težio za besmrtnošću i mirom, koji su izvan svijeta, ono je bilo jedino vanjski izražaj nesaopćivog mističkog iskustva. U Hinayani to odcjepljenje postaje prvim preduvjetom spasenja, to povećanje odbojnosti prema svjetskom životu jest naravno za jednu zatvorenu sredinu u samostanu, gdje se svojevoljno izbjegavaju svi vanjski doticaji. To dovodi nužno do duboke promjene u etici (šila), koja u Hinayani prije svega postaje skup negativnih propisa za razrješavanje veza sa svijetom. Glavne kreposti izvornog budizma maitri i karuna, koje su se temeljile na osjećaju solidarnosti i ljubavi, morali su redovnici Malih Kola tako protumačiti, da vršenje tih kreposti isključi opasnost težnje za svijetom. Dakle maitri (prijateljstvo) smije biti samo jedna neodredjena dobrohotnost bez naklonosti. Ne vrši se radi ljubavi prema bližnjemu, nego radi istjerivanja mržnje iz svoga srca. Karuna (samilost) jest jedna sućut bezosjećajna. Njezina svrha nije bližnjemu pomoći do postizavanja spasenja,

nego samo sve kruto odstraniti iz vlastitoga srca. Najvažnije je ukrotiti sve osjećaje, kako mržnju tako i ljubav. Neosjetljivost postaje glavna krepost u Hinayani. Taj stav, koji se jedino usredotočuje na vlastito spasenje, može se označiti upravo kao egoistički stav. Ali i vlastita je ljubav jednako jedan osjećaj, i to jedan od najopasnijih. I ne može ga se savladati mržnjom prema samome sebi, mrtvenjem i askezom, jer je i to jedan osjećajni stav; uostalom to bi bila očita suprotnost s idealom "srednjega puta". Jedina mogućnost izbjeći tu dvostruku opasnost jest u tome potisnuti ono, što je subjekt ljubavi i mržnje, "jastvo". Ako je moje vlastito jastvo propadljivo, onda me više ništa ne veže sa životom. Onaj koji je shvatio nepostojanost svoje osobe, ne će više podleći kušnjama svijeta.

Tu je izvor poznatog hinayanskog apersonalizma. Učitelji Malih Kola vrlo su dobro shvatili praktičko značenje, koje je ležalo u dvojbi o stvarnosti duše, stavivši svoje vlastite tvrdnje kao obično u usta Bude:

"Još bi uvijek bolje bilo, vi učenici, kad bi jedno dijete svijeta, koje nije čulo za nauku, iz četiri elementa načinjeno tijelo držalo za osobu a ne duh. A zašto to? Iz četiri elementa načinjeno tijelo, vi učenici, ... pokazuje se da postoji stotinu i više godina. A što, vi učenici, nazivate duh ili mišljenje ili spoznavanje, to nestaje i prolazi u neprestanoj mijeni danju i noću. Kao što jedan majmun, vi učenici, koji tumara po šumi, po šikarju, hvata jednu granu pa je pušta i hvata jednu drugu, tako nastaje i prolazi, vi učenici, ono što nazivamo duhom ili mišljenjem ili spoznanjem, u neprestanoj promjeni danju i noću".

U ovom zaključivanju leži zapravo jedna izlika. Budući da je mnogo teže shvatiti nepostojanost duše nego tijela, redovnici misle, da je duša još nepostojanija od tijela, a tjelesna je naime nepostojanost svakako očevidna. No shvaćanje o vječnosti osobnosti bila je preduboko ukorjenjena u svijesti, i navedeni praktički dokazi ne bi je mogli uzdrmati, da ta teza nije bila pripravljena na području filozofije. Prije svega nalazimo je u XII. knjizi Mahabharate, u filozofskoj raspravi Mokšadharma (nauka o spasenju). Ideje se stavljaju u usta nekom mudracu Pancašikha, koji poriče ugled Vedine tradicije i nepokolebivo stoji na nespojivosti apsolutne stvarnosti i empirijskog svijeta. Neposredno iz toga slijedi poricanje vječite i apsolutne naravi duše pa i poricanje same njezine opstojnosti. Prema Pancašikha čovjek je skup od tijela, osjetilnih organa, opažanja i svijesti; njihov medjusobni odnošaj odredjuje karman.

2. Novo poimanje samsare

Ima više hinayanskih postavki, koje sadrže raščlanjivanje sastavnih dijelova ljudske osobe. Najstarija shema ima pet glavnih dijelova (skandha): tjelesnost (ruša), osjećaji (vedana), opažajna svijest (samjna), oblikovanja (samskara) i svijest (vijnana). Nijedan od tih elemenata nije postojan, te izvan tih elemenata ničega nema, što bi se moglo smatrati kao stalni substrat ljudske osobe. Ta dogma Malih Kola, koja se u Kanonu do dosade ponavlja, prouzrokuje velike teškoće: Odakle potječe ideja individualnosti, ako je individuum samo prolazni skup, te odakle potječe svijest jastva? Zatim kako se može postavka o nepostojanju jednoga trajnoga substrata spojiti sa zakonom karmana? Ako duša, osobnost ne postoji, ako je čak i vijnana nepostojana, što u samsari seli i postizava oslobodjenje? Onaj koji na osnovu karmana podnosi kaznu, ne bi bio isti, koji je sagriješio, te onaj, koji nastoji oko puta spasenja, nije isti, koji postizava oslobodjenje.

Hinayana je za taj problem našla dva rješenja. Sekta P u d g a l a v a d i n s u toj se točki još potpuno ne dijeli od prvotne nauke. Ali ne hoteći zapasti u brahmansko vjerovanje u atman, poricali su trajnost vijnana i podmetnuli joj novi pojam, pudgala, osobnost, koja niti je istovjetna s pet skandhas niti od njih različita. To nije atman, jer nije istovjetan s apsolutnom stvarnošću, i očituje se samo "na osnovu pet skandhas". Trajan je, ali promjenljiv. To daje svijest "jastva", to djeluje i na sebe prima posljedice djela.

To kompromisno rješenje, koje se teško dade braniti nije prihvatila nijedna druga sekta Malih Kola. Obično rješenje tih škola jest nominalističko i "energetičko". Pojam čovjeka, njegova "jastva", dolazi samo od i m e n a, kojim se označuje sjedinjenje skandhas. I da zakon karmana stupi u djelatnost nije potrebno, da bude prisutan jedan trajni substrat. Sam zakon karmana sjedinjuje različite elemente u jedan lanac uzroka i učinaka, samo ta "energija" prelazi od jednog elementa na drugi. Tako se uklonilo protuslovlje Pudgalavadinsa: kako može pudgala istovremeno biti sa skandhas istovjetan i od njih različit, istovremeno biti promjenljiv i stalan. Promjenljivost skandhas i postojanost sačuvana je kontinuitetom uzročnog ulančavanja. Biće koje nastaje u metempsihozi nije isto, ali nije takodjer niti različito od prethodnoga, jer ga ovo oblikuje. Ta neprestano promjenljiva oblikovanja razrješuju se u času smrti, ali zakon uzročnosti nastavlja svoje djelovanje. Nastaje novo sjedinjenje elemenata, stvara se novi nominalni individuum, koji žanje plodove djela svog nominalnog prethodnika sve do časa oslobodjenja, kad se snaga karmana iscrpljuje i više ne nastaje nikakav novi samskara. Ta se nauka lijepo crta s mnogim usporedbama u poznatim tekstovima "Pitanja Milinde" (Milindapanha).

A što je veza medju "ponovnim radjanjima", što prenosi impuls karmana, da se stvaraju unaprijed nova oblikovanja? Budistička mitika to vidi u jednom prolaznom biću imenom G a n d h a r v a , koje nije istovjetno s individuumom, koje ne opstoji za vrijeme njegova "života", nego se stvara u času njegove "smrti" na osnovu proizvedenog karmana. Taj se Gandharva osjeća privučen tamo, gdje treba ponovno oživjeti, i kad u bračnom združenju ugleda svoje buduće roditelje, povezuje se sa muškim sjemenom i ženinom krvlju. On iščezava, čim po začeću nastane novi skup skandhas. Gandharva je samo mitska slika od vijnana, jer u hinayanskoj filozofiji taj elemenat sačinjava jezgru, oko kojeg se elementi grupiraju, koji formiraju ponovno rodjeni individuum. Ali to je samo jedan članak lanca, promjenljiv i prolazan kao svi drugi elementi čovjekove osobe.

3. Nirvana

Sad dolazimo na najtežu točku hinayanske nauke: u č e m s e s a s t o j i s p a s e n j e ? Put, koji smo upoznali, vodi do prestanka karmana, gdje samskaras više ne nastaju i svetac se više ponovno ne radja. No što tada s njim biva? I tko postizava spasenje, kad je jednom lanac uzroka i učinaka prekinut i veze nestaje? Tekstovi govore, da se dolazi u nirvanu. Što je to nirvana? Dosljedno bi to moralo biti ništavilo, na to izgleda ukazuje njegov sinonim nirodha (uništenje), koji često dolazi u Kanonu. No bilo bi potpuno krivo nirvanu poistovjetovati s ništavilom, nijedna sekta to ne tvrdi. Sasvim suprotno, vrlo su česta pozitivna odredjivanja nirvane, ona su ista, s kojima predkanonski budizam označuje vrhunac od dharmathatu, acyuta pada: besmrtnost, najviša sreća.

I ako hinayanci ne dopuštaju, da se nirvana smatra kao neko ništavilo, s druge opet strane ne shvaćaju je također niti kao neki bitak.

Logičke protuslovnosti i teškoće definiranja nirvane u Hinayani posljedica su njezina racionalističkog stava i njezina radikalnog razlučivanja područja kontingentnosti i Apsolutnoga. Sama riječ nije budistička pronašašće. Etimološki znači "izdisanje" i stoji u vezi s opisivanjem Yoginog postupka. Brahmanski nam izvori, osobito oni, koji su čistom sačuvali staru ideologiju, kao Bhagavadgita, daju ključ za tu riječ. Pojedinačna svijest, koja je u brahmanizmu samo nagrdjeni oblik u kontingentnost utamničenog atmana, traži oslobodjenje u mističkim vježbama pomoću "disanja" (prana), koje mu omogućuje, da se postepeno uzdigne do Apsolutnoga. U zadnjoj se etapi svijest izdiše iz iskustvenog svijeta, da bi se sjedinila s brahmanom. To se konačno oslobodjenje u Bhagavadgiti označuje s izrazom brahmanirvana ("izdisanje-iz svijeta-u-brahman"). Ta je ideja živa u prvotnom budizmu: Svijest (vijnana ili citta), koja se oslobadja iz veriga kama - i rupadhatu, kod Bude postaje bodhicitta ("svijest prosvijetljenja") i istovjetuje se s brahmanom. Pokraj mnogobrojnih mjesta u Kanonu, koji govore protiv ideje jednog vječnoga Boga Brahme, u samom Kanonu imademo druga svjedočanstva, koja izričito kažu, da se spasenje sastoji u z d r u ž e n j u s B r a h m o m . Tako Šardulakarnaavadana jasno veli: "Kad su požude ugašene, ne nailazimo više ni na kakve zapreke, pa se odilazi u svijet Brahme".

Usporedno s tim stavom dolazi Hinayana, koja utvrdjuje potpunu nespojivost svijeta Apsolutnoga s empirijskim i pobija Upanišadinu ideju o zatvaranju Apsolutnoga u imanentnome. S druge pak strane mistička se tradicija nije mogla jednostavno izbrisati. S vremenom je potisnuta osoba Brahme, ali je ostala predodžba "samo-izdisanja": pokraj hinduističkog brahmanirvana imade budizam samo nirvana. I ako je acyuta pada u izvornom budizmu bila jedna metafizička stvarnost, onda je i odgovarajuća nirvana prije jedno stanje, zaključno stanje mističkog puta.

No problem se ne može svesti na tu jednostavnu promjenu u terminu. Yogina je praksa prije postizavanja tog vrhunskog stanja tražila uklanjanje svijesti i svih iskustvenih elemenata. U času, kad je bila postavljena nauka o konačnoj nespojivosti dvaju područja i sama vijnana prebačena medju elemente kontingentnosti, to je odvajanje postalo sinonim za potiskivanje (nirodha) same svijesti. Logička bi posljedica bila, da je nirvana stanje potpune besvjesnosti. No kanonski tekstovi se odlučno protive jednom takvom tumačenju. Bilo bi potpuno krivo, kaže Digha-Nikaya, misliti, da se u nirvani "niti spoznaje niti opaža". A drugi tekst u Paliju, Udana, veli, da ništa ne osvjetljuje nirvanu, a ipak se ona svijetli u svom vlastitom svijetlu. Ona je "neprimjetiva svijest, bezgranično i svuda svijetleća".

Kako se može ta definicija spojiti s mjestima istoga Kanona, koji stoje na negativnom vidu nirvane-nirodha? Tu se radi o dva različita stajališta. Hinayana nije mogla ukloniti pojam spasenja, koji predstavlja kamen temeljac religije, no nije ga mogla niti racionalizirati poput ostale nauke; radi se naime o jednome stanju, koje je poznato samo iz iskustva mističke ekstaze, u biti o jednom iracionalnom stanju. Jedino je rješenje bilo u tome, da se nirvana prebaci u područje apsolutne transcedentnosti, kao stvar, koju je nemoguće definirati. Ako se promatra sa stanovišta kontingentnosti, dakle logike, ako se govori o sredstvima za ostvarivanje nirvane, onda definicije mogu biti samo negativne.

Tako je u "četiri istine" budizma, koje su u biti praktične naravi, nirvana definirana kao prestanak, konačna pobjeda nad patnjom. Ali ako se nirvana promatra kao transcedentna realnost ili ako se nastoji saopćiti njezin mistički doživljaj, onda nema drugoga sredstva, nego usporedbama približiti pozitivni vid nirvane.

Potpuno razdvajanje dvaju područja nije samo otežalo nirvanu uklopiti u jedan racionalni sistem, ono je prouzrokovalo takodjer promjenu najvišeg ideala. Kod Bude prosvijetljenje (bodhi) pretpostavlja postizavanje nirvane još za života. Njegova smrt, potpuno uništenje (parinirvana), ne znači neku bitnu promjenu, jer su elementi, koji se u tom času raspadaju već prije postali beznačajni. Djelatnost jednoga Bude zahtijeva prisutnost jednog transcedentnog bića u ovome svijetu. Bez toga on ne bi mogao ljude poučavati u spasenju. Ta bi se nauka dobro slagala s prvotnim budizmom, koji oba područja radikalno ne dijeli. Tu ideal bodhi nije pridržan isključivo za Budu. Mnogi izrazi u Ašokinim ediktima dopuštaju pretpostavku, da se u to doba "početak puta k bodhi" smatrao takodjer pristupačan i za svjetovnjake.

No za nauku, koja propovijeda uzajamno isključivanje dvaju područja, prisutnost jednog transcedentnog bića u kontingentnosti postaje jedno od najteže protumačivih protuslovlja. Mnoge sekte, kao L o k o t t a r a v a d i n s , čvrsto se drže stare dogme, i tvrde, da je Buda jedno nadprirodno biće, koje se na zemlji pojavljuje samo u nekom magičkom tijelu. Druge škole nužno dolaze do humaniziranja Bude. Doduše oni su prisiljeni prihvatiti mogućnost nirvane za vrijeme života, budući da staru dogmu ne mogu sasvim ostaviti po strani, ali je promatraju kao posve izvanrednu činjenicu. Samo je jednom čovjeku uspjelo u jednom kozmičkom krugu postići bodhi, otada se on nalazi u potencijalnoj transcedentnosti i obavlja svoju djelatnost do parinirvane, da onda konačno predje u transcedentnost i više nema nikakve veze sa svijetom. Takav je bio historijski Buda i njegovi mitski prethodnici. Dakle, kult koji se u Hinayani iskazuje Budi nije štovanje jednoga Boga, nego više poštovanje iskazano uspomeni jednog osnivača religije, uspomena jednog čovjeka, koji je pokazao spasenje. Zbog toga u kultu prvih stoljeća nije bilo nikakve Budine slike. Častilo se samo njegove relikvije ili njegove simbole, kao na pr. kotač. Redovnici se ustežu i od čašćenja relikvija. Prikazivanje Bude u ljudskom liku počinje tek u početku naše ere.

Tako smo došli do poznatog b u d i s t i č k o g "a t e i z m a", koji se, kako smo vidjeli, ograničuje samo na neke škole i uostalom nije pravi ateizam, jer se Bude u Hinayani smatraju na svaki način kao neobična bića, njihovo rodjenje prate čudesa, od ostalih se ljudi razlikuju posebnim tjelesnim znakovima itd. Hinayana jednako kao izvorni budizam zahtijeva vjeru u "tri dragocjenosti" (Buda, dharma, sangha), koja pretpostavlja vjeru u božansku narav Bude barem za vrijeme vršenja njegove zemaljske misije. Samo zadržavanjem toga kulta mogla su Mala Kola ostati jedna religija sa svojim mitima i svojim kultom i nisu postala jedna obična filozofska doktrina.

No predodžba najvišeg ideala doživjela je znatnu promjenu. Kako je bodhi pridržan samo za Bude, ostala su bića mogla težiti samo za nirodha, ukidanje individualne samsare i nepovratni ulazak u transcedentnost. Njihov cilj nije postati jedan Buddha, nego arhat ("savršeni"), koji može postići samo svoj vlastiti spas. To ograničavanje težnje navelo je Mahayance, da redovnički budizam označe s izrazom Manja Kola (Hinayana), odnosno

kao one, čiji učenici sami ne postizavaju prosvijetljenje, nego samo uče istinu.

4. Hinayanska filozofija

Nije čudo, da je povezivanje brojnih protivurječja u jedan sistem, dovelo do više filozofskih škola. Važnije su dvije sjeverne od ceylonske Theravada. To su V a i b h a š i k a i S a u t r a n t i k a s. Jedan od najvećih filozofa Sautrantike, V a s u b a n d h u (4.-5. stoljeća posl. Kr.) u raspravi Abhidharmakoša prikazuje nauku Vaibhašike i kritizira je sa stanovišta Sautrantike.

Nauka Vaibhašike povlači zadnje konsekvence iz hinayanske dogme o mnogostrukosti i vječitoj mijeni iskustvene realnosti. Ne postoji pojedinačno biće niti vanjski svijet, koji ga okružuje. Sve je samo proticanje psihofizičkih pojava. Raščlanjivanje toga protjecanja u pet skandhas samo je prethodno: sami skandhas se opet raspadaju u pojave. U daljnjoj se analizi Vaibhašikas konačno zaustavljaju kod dharmasa, koji se dalje ne dadu raščlanjivati i stvarni su. To su zapravo "pojavni atomi". Ne smije ih se smatrati supstancijama, to su samo prolazna očitovanja. Svaki čas iskustvenog opstojanja jest konfiguracija tih faktora. Na pr. ako neki čovjek vidi sunce, to znači, da se u tom času ukazuju dharmas, koje odgovaraju svojim zbirom "čovjeku-gledaocu" zajedno s dharmas, koje odgovaraju "gledanom suncu". Te se konfiguracije obnavljaju stalno, dokgod "čovjek gleda sunce". U času, kad prestane u njega gledati, nastaje novo oblikovanje dharmas. U tom zbivanju nema subjekta niti objekta, nego samo subjektivne i objektivne dharmas, koje se svaki čas obnavljaju. Dakle, imanentna se stvarnost sastoji samo iz strujanja (santana) dharmasa, i svako strujanje sačinjava jedan pojedinačan život, u kojem ono obuhvaća sve, što pojedinac opaža, iskušava i trpi. Ta su strujanja medjusobno odijeljena; ako dva čovjeka vide sunce, to ne znači, da izvan njih imade jedno objektivno sunce, nego da se u jednom i drugom strujanju očituju slične dharmas "vidjenog sunca", ali su jedni od drugih nezavisni. Svaki za sebe vidi svoje sunce, ali to opažanje nije iluzorno, nego jednako stvarno kao i osjetila, koja ga opažaju. Ako svi mi svijet opažamo otprilike podjednako, to znači da su naši dharmas u tom pogledu slični. Postoji dakle neka preodredjena harmonija; ali se zato ne mora zaključiti na neku objektivnu opstojnost svijeta izvan santana.

Što je dakle nirvana u tom tumačenju? Put spasenja se sastoji u neprestanom čišćenju santane; tim se postizava, da se broj očitovanih dharmas stalno smanjuje, sve dok više ne nastupa nijedan novi čimbenik i santana se raskida. No nirvana se ne sastoji samo u nestanku svih dharmas od santane, ona se sastoji u pojavi jednog novog dharma, dharma nirvane, koji je vječan.

Nauka Sautrantikasa predstavlja reakciju proti pretjeranosti Vaibhašikasa. Ona znatno smanjuje broj dharmas i nirvanu ne smatraju nekim posebnim dharma, nego je jednostavno proglasuju kao "neočitovanje" dharmasa. Oni poriču postojanje dharmasa izvan samih očitovanja. Dok Vaibhašikas uzimaju, da to očitovanje traje jedan kratak, ali odredjeni čas, to trajanje kod Sautrantikas postaje infinitezimalno malenog reda. Dakle, čitava iskustvena stvarnost je za Sautrantikas samo jedan niz munjevitog svjetlucanja. "Svaki dharma jest i nije, jer se stvarno stanje dharmasa stalno mijenja, tim što iščezava onoga časa, kad se pojavi. Ako se vrlo brzo i svom snagom maše uokrug na jednom kraju zapaljeno a na drugom kra-

ju čvrsto držano uže, onda oko zapaža jedan plameni krug. Krug je jedna jedinka sastavljena od velikog broja uzastopnih svijetlih točaka, ali od kojih nijedna stvarno ne predstavlja jednu trajnu točku". Na isti je način santana samo redosljed momentanih svjesnih stanja. Od tako shvaćene stvarnosti samo je jedan korak do postavke, da je čitava prisutna realnost samo jedna iluzija. Ali tim dolazimo već do Mahayane.

IV. Velika Kola

1. Njegov postanak i bitne oznake

Racionalističku reformu Malih Kola nisu prihvatili svi budisti. To je bilo nemoguće, jer njezin strogi stav nije bio prikladan, da postane jedna masovna religija. Dok su se u krugovima redovnika razvijale isključivo nauke Hinayane, u širokim se svjetovnjačkim krugovima i nadalje razvijala stara nauka. Budući da se radi o jednoj pučkoj religiji, koju nisu njegovali teolozi i skolastički učitelji, posjedujemo vrlo malo pisanih dokumenata, koji bi nas mogli izvijestiti o tom razvoju. To je dovelo do krive pretpostavke, da je Hinayana bio jedini oblik budizma u prvih 500 godina njegove povijesti. Ali ako se ne pretpostavi taj razvitak, koji se uostalom oslanja na brojne neizravne dokaze (tekstovi sutras), onda se teško može protumačiti u prvim stoljećima naše ere nenadana pojava jednog budizma, koji se od Malih Kola jako razlikuje i u mnogom pogledu podsjeća na izvorni budizam.

Često se Velika Kola označuju kao povratak k tradiciji. Tu se ne radi ni o kakvom povratku, nego o neprekidnom razvoju Hinayani jedne strane tradicije. To nam dokazuje već činjenica, da se Mahayana, čak u svojim najstarijim vidovima, ne može izjednačiti s prvotnim budizmom, a to bi morao biti slučaj, kad bi se radilo o jednom jednostavnom povratku. Tu se može ustanoviti više promjena starih ideja, koje mogu biti samo plod jednog dugog razvoja, što se nije dogodilo u Malim Kolima. Konačno u početku naše ere bila je tako snažna moć mahayanskih ideja, da one već dugo nisu bile samo izražaj pučke vjere, nego su privukle i elitu, koja ih je pismeno i filozofski oblikovala. Mahayana je sačuvala ove elemente starog budizma: ustrajanje u mističkom stavu, koga se nisu odrekle ni racionalističke filozofije Mahayane; nadalje, kao izravna posljedica toga stava, otklanjanje nespojivosti transcedentnog i prisutnog bitka; na temelju obih ovih pretpostavki ništa nije sprječavalo prihvaćanje starog ideala jednoga bodhi, koji može postići svako živo biće, što više on postaje kamen temeljac religije; zatim duh čuvstvene solidarnosti, koja je bila jedno obilježje izvornog budizma i suprotstavljala se gotovo egoističkoj strogosti Malih Kola; i konačno kult bogova Buddha.

Te se bitne značajke Mahayane povezuju u jednu logičku cjelinu. Mistički stav omogućava promatrati vanjski svijet u jednom drugom svijetlu. Dok se Hinayana u svom racionalističkom i gotovo empirijskom stavu prije svega bavi analizom bitka, prebacujući Apsolutno u područje nespoznatljivoga, dotle mahayanski mističari naglasuju Apsolutno, koje je za njih jedina doživljajna stvarnost. U tom stavu iskustveno gubi čitavo svoje značenje i postaje jedna magička iluzija (maya), krivi način opažanja stvarnosti. Kraj apsolutne realnosti ne postoji nikakva druga stvar, iskustveni je svijet ista realnost, ali krivo vidjena. Dakle, ne

postoji nespojivost obih područja, proturječnost obostranog prožimanja tih dvaju područja mahayanisti rješavaju jednostavnim poricanjem njihove opstojnosti. Postoji samo jedna stvarnost, i ona mora biti jedna jedina. Mnogostrukost iskustvenoga, koja je sačinjavala bivstvo Hinayane, za Mahayanu je samo posljedica prevarnog razdvajanja prouzročeno od neznanja, od neznanja bitne istovjetnosti svih dharmas. S toga stanovišta kao u Hinayani slijedi poricanje realnosti ljudske osobe, samo to Mahayana razumijeva u obratnom smislu. Za Mala je Kola čovjekova osoba jedna prevara, jer nju sačinjava samo jedna struja potpuno odijeljenih dharmas, kad se ta struja jednom raspline, ne preostaje više ništa. Za Mahayanu je čovjekova osoba nestvarnost, jer je ona samo prevarno individualiziranje jedne sveopće i jednake bitnosti. Spasenje ne stoji u nestajanju osobe, nego u napuštanju svoje prevarne izolacije, za ulazak u apsolutno, transcedentno Jedno.

2. Religiozni izvodi i kult

Na osnovu ove mahayanske filozofije oblikovao se duboki osjećaj solidarnosti svih bića. Zanimljivo je, da se upravo u isto vrijeme i u samom hinduizmu ističu religiozne struje, koje se temelje na bhaktiju ("predanje"). Bhakti više nije staro čuvstvo prijateljstva (maitri), koje se u Hinayani izvitoperilo u jednu hladnu dobrohotnost. To je ljubav, gotovo strastvena ljubav prema Bogu i bližnjemu s težnjom poistovjetovanja sa svojim predmetom. Taj osjećaj u Mahayani više nije u protivnosti s putom spasenja. On ne veže vjernika uza svijet, on ga povezuje s onim što je u svijetu apsolutno, a istovjetnošću svih bića. Za njega nema nikakve razlike izmedju vlastitoga bola i patnje bližnjega. Samo je jedna opća svjetska bol, biti plijen prevare. Kad se pomaže jedno drugo biće, bio to Bog ili mrav, pomaže čovjek samome sebi.

Tu imademo najopipljiviju razliku izmedju mahayanskog i hinayanskog držanja. Soteriološki egoizam Hinayane je neshvatljiv za jednog revnog sljedbenika Velikih Kola. Njihov je cilj nesamo osobno spasenje, nego spasenje svih bića. Nije samo veća zasluga raditi na spasenju drugih, nego je egoizam u traženju samo vlastitog spasenja neplodan, naime dokgod nisu drugi spašeni, dotle ni moj osobni spas nije potpun. Gotovo se sav mahayanski moral (šila) može svesti na ovu temeljnu zapovijed: "Pomozi drugome postići spasenje". Čak su spremni na sebe preuzeti i tudje grijehe, da za njih u više uzastopnih radjanja vrše pokoru.

Razumljivo je, da ideal arhata nema nikakve privlačme snage za Mahayanca. On ne teži za nirvanom nego za bodhi. Jer što je drugo bodhi nego primjer najveće žrtve, koju jedno biće može za svoga bližnjega prinijeti: prispjeti na prag spasenja i svojevoljno se toga odreći, sebe osuditi na život u svijetu patnje, da bi donio spas bližnjemu. Mahayana smatra, da svako biće može postići bodhi. Prema tome obraćenje za jednoga mahayanca počinje sa zavjetom postati jedan buddha.

Otvorena mogućnost za svakoga da postigne dostojanstvo buddhe ne znači, da je taj cilj lagano postići. Ono traži gotovo neizbrojivi broj milijarda godina (2103) neprekidnog napora za vrijeme mnogobrojnih opetovanih radjanja i etapa sve većeg savršenstva. Dakle, ideal je tako jako udaljen, da više praktički ne može vršiti nikakve privlačne snage. No Mahayana ne stavlja toliko naglasak na konačni cilj, koliko na sam put. Tu se više ističe "b u d d h a b u d u ć n o s t i", biće koje je na putu k bodhi (bodhisattva). Nije čudo da bodhisattvas u Velikim Kolima uživaju mnogo veći kult od visoko uzdignutih likova: buddhas. Bodhi-

sattvas su nam bliži i više individualizirani. Ističu se nekoliko glavnih bodhisattvas. Tako A v a l o k i t e š v a r a , "Gospodin koji odozgora pogledava", njegovo ime simbolizira samilost za stvorenja i sve do danas uživa veliku obljubljenost u Kini, Japanu i Tibetu. U Kini je i Japanu preobražen u boginju K u a n - y i n (japanski K w a n o n), a u Tibetu se svaki Dalai-Lama smatra kao utjelovljenje Avalokitešvare. Gotovo jednako je popularan bodhisattva M a n j u š - r i , zaštitnik metafizike i nauke, koga zazivaju na početku svakog mahayanskog djela. Još ćemo spomenuti bodhisattva M a i t r e y a , koji ima čast biti prvi buddha, koji će se u budućnosti pojaviti na zemlji.

I kult i umjetnost iz neizmjernog broja buddhas ograničavaju se obično samo na pet "zemaljskih" buddhas. Oni se opet smatraju utjelovljenima od "buddhas meditacije" (dhayanibuddha), koji se nikad ne pojavljuju na zemlji i od vijeka su u nebeskim svjetovima. No svi buddhas, jer su transcedentni, za djelovanje u svijetu trebaju posrednika. Ti posrednici su bodhisattvas. Tako imade petnaest božanstava.

Pokraj bodhisattve Avalokitešvara osobito štovanje uživaju dvojica dhyanibuddhas Amitabha i Vairocana. A m i t h a b a , prototip Gautame Šakyamuni i Avalokitešvare, jest gospodar zapadnoj raja. Jedna mahayanska sutra pripovijeda, da je Amitabha postigavši bodhi stepen buddhe primio samo pod uvjetom, da može vladati u jednom kraju, čiji su stanovnici do postignuća nirvane živjeli u neprekidnom blaženstvu. Kult toga buddhe imade posebno obilježje. Dostatno je ime Amitabhe izgovoriti pobožno s puno vjere, da se čovjek preporodi u njegovu raju. Lakoća toga štovanja pribavila mu je vrlo mnoge pristaše. Još danas se sekta amidista (od Amida, japanski oblik imena Amitabha) ubraja medju majmnogobrojnije u Japanu. I V a i r o c a n a je imao u Indiji sjajnu mitsku karijeru. Takodjer i on uživa u Japanu vrlo veliko štovanje, sekta Shingon ga časti kao najvišega Buddhu.

Čitav mahayanski kult izgleda samo kao grubi, zamršeni politeizam. U svom pučkom obliku stvarno on i nije ništa drugo. Za obične mahayanske vjernike ograničuje se on na jedno naivno idolopoklonstvo i manje ili više sjajne ceremonije. Tu se još mora dodati deificiranje knjiga, kult spisa, koji je ponajviše raširen u Nepalu. Što je stil mahayanskih sutra nadasve zamršen, nakićen te svojim beskrajnim pričanjima o bodhisattvas i stereotipnim listama njihovih savršenosti dosadno djeluje, to potječe odatle: pisanje jednog religioznog teksta je zasluga, tim veća, što je veći obujam djela. Zasluga ne pripada samo sastavljaču, nego takodjer prepisivačima i svima onima, koji čitaju tekst pa makar samo i mehanički.

Neki su mahayanski učitelji bili svjesni opasnosti, koja leži u tom neizmjernom umnogostručavanju idolatrijskih predmeta i postavili su jednog jedinog "P r a b u d d h u" (Adibuddha), od kojeg bi svi drugi bili samo emanacije. Ali je ta novotarija dodala mahayanskom panteonu samo jednoga novoga buddhu. Za jednoga mahayanca to nije pretstavljalo nikakvo protivurječje s obzirom na temeljne ideje svoje religije. Radilo se samo o hipostazama najviše realnosti, koje su jednako nestvarne kao samsara. Za ostvarenje apsolutnog jedinstva ne treba ništa mijenjati u fizičkom ili mitskom svijetu. Jedino se mora shvatiti, da je to samo jedna varka (maya) te da je bivstvo svih stvari, svih bića kao i svih mitskih likova jednako.

Sa stanovišta apsolutne realnosti nisu se buddhe, pa niti zadnji Buddha Gautama, nikad spustili na zemlju i nisu nikad propovijedali spasenje. To je bio samo od njega stvoreni fantom, koji je sišao, kao i epizode njegova života: bijeg iz kuće, traženje istine, bodhi, propovijed i parnirvana samo su magička sljeparija stvorena za spas svijeta. Drugi tekstovi tvrde, da to nije bio Buddha, koji je iznosio nauku, takodjer niti njegov fantom, nego je govorila kozmička harmonija, vijanje vjetra, jeka bregova.

3. Budina tjelesa

Sredjivanje kaosa vjerskih nazora i mitskih shvaćanja u Mahayani izvedeno je naukom o Budinim "tijelima". Već je prvotni budizam razlikovao dva Budina tijela: dharmakaya i rupakaya. Rupakaya je Buda uzeo za vrijeme svog zemaljskog boravka. Dharmakaya može biti dvovrsno: ili je vječna hipostaza nauke (dharma) ili je apsolutna narav jednoga Bude. Hinayana prihvaća prvo i dharmakaya shvaća samo kao cjelokupnost (nikaya) od Bude propovijedane nauke. U "Pitanjima Milinde" se kaže: "Uzvišeni je u parnirvani... o njem se ne može reći da je ovdje ili ondje, no može se ga označiti kao tijelo nauke, jer njegova propovijedana pouka ostaje". Mahayana se priklanja drugom shvaćanju: dharmakaya je apsolutna i vječna narav Bude. Ukoliko je apsolutna, neshvatljiva je i ne očituje se. Kad se Buda pojavljuje na zemlji, tad uzima magički sačinjeno tijelo i to rupakaya.

No nauka o dvama tijelima nije još bila dovoljna. Naime razlika izmedju dva tijela nije bila jasna. S jedne strane posjeduje rupakaya više nadnaravnih obilježja. Zato je bilo teško spojiti to sa zemaljskom pojavom historijskoga Bude, koji se rodio i živio kao jedan obični čovjek. S druge je strane blistanje dharmakaye u protivnosti sa svakim pomanjkanjem obilježja u Apsolutnome. Zato se s vremenom ta nauka u Velikim Kolima razgradjuje. Postavljaju se tri Budina tijela: dharmakaya, neosobno, nediferencirano, bez obilježja i svakog očitovanja; sambhogakaya, uživateljsko tijelo, sjajno i veličanstveno, osobno i posebno za svakoga Budu, božanski lik prikladan za kult; konačno nirmanakaya, magičko tijelo, jedan fantom sa svim obilježjima jednoga čovjeka, u kojem Buda silazi na zemlju, da propovijeda nauku spasenja. U ovom trojstvu imademo vrhunac teološke sistematike u Mahayani. Ono omogućava prvotno jedinstvo apsolutne realnosti združiti s mnogobrojnošću mitskog panteona i s ljudskom pojavom Bude, koji je sišao na zemlju.

4. Mahayanska filozofija

Zadnje shvaćanje najviše realnosti obuhvaća filozofija. Mahayanska metafizika bez sumnje predstavlja vrhunac indijske filozofije, ukoliko se radi o subtilnosti i smionosti misli. Osim toga u Mahayani filozofija igra drukčiju ulogu nego u Hinayani. Hinayanska je filozofija imala za zadaću već postojeću nauku skupiti u jedan sistem. Naprotiv mnogi su mahayanski filozofi djelovali u isto vrijeme, kad su se sastavljale mahayanske sutras i na njih su utjecali svojom naukom.

Najstarija filozofska škola Mahayane nosi ime M a d h y a m a k a, "nauka srednjega puta". Osnivač joj je N a g a r j u n a iz prvog stoljeća posl. Kr. Po imenu predstavlja jednu umjerenost, ali u stvari imademo ovdje jednu najekstremniju školu, koja postoji, s obzirom na negaciju,

nesamo u budizmu, nego u čitavoj svjetskoj filozofiji. Znademo, da Mahayana poriče nesamo realnost pojavnosti, nego takodjer i realnost dharmasa. Nagarjuma je izgradio jedan čitav dijalektički sistem, da to opravda. No njegova ga kritika vodi mnogo dalje, jer pomoću reductio ad absurdum dokazuje, da pojave duhovnog života nisu niti prividnosti nego pojave bez gledaoca i bez slike. Povezivanjem oštroumnih dokaza dolazi Nagarjuna do zaključka, da nije samo izvanjski svijet maya, nego da nema ni osobe, uopće ničega za doživljavanje te maye. Njegova dijalektika predstavlja nemilosrdnu optužbu, koja je ikada izrečena protiv razuma i spoznavanja.

Polazna točka te dijalektike jest aksiom, da sve, što posjeduje r e l a t i v n u egzistenciju - u odnošaju prema nekoj drugoj stvari - u stvari ne egzistira. Na pr. pojam sina imade samo smisao, kad je u odnošaju s pojmom otac. Tako pojam oca postoji opet samo nasuprot pojmu sin. Budući da su oba pojma korelativna, nijedan od njih nije dostatan za podršku drugome, i kad se hoće jedan protumačiti drugim, nužno se upada u petitio principii.

Tako mora uzrok, da bude uzrok, proizvesti njemu odgovarajući učinak. Kad prelazi u učinak, on nije bio uzrok; naprotiv kad postoji poslije izvedenog učinka, učinak mu se ne može uračunati. Dakle pojam uzroka je protuslovlje u sebi. U daljem izlaganju Nagarjuna poništava sve moguće pojmove: istinita ideja postoji kao takova samo kao protivnost prema lažnoj ideji i vice versa. Dakle, nema ni istine po sebi niti čega lažnoga po sebi. "Neosobnost" je jednako tako irealna kao "osobnost", jer su oba pojma korelativna. Kad je Nagarjuna na taj način sistematski svima realnostima porekao vlastitu opstojnost, što mu je na koncu ostalo? Ništa? Ne, jer je ništa samo korelativni pojam bitku. Ako nema nikakva bitka, onda ne može biti niti ikakva nebitka. Ono što postoji nije dakle niti realno niti irealno - ono je prazno (šunya), to znači bez ikakva odredjenja. Ne smije se dakle reći, da Buda, da nirvana postoji ili ne postoji. Oni su jedine apsolutne realnosti bez korelativa, ali kod njih zatajuje svaka definicija. Jedina mogućnost njih definirati stoji u nedefiniranju. Apsolutno se može imenovati s neodredjenim terminima kao tathata ("takvost" = ono što je takvo) ili šunyata (praznina).

To nije nihilizam, jer se Nagarjuna jednako bori protiv onih, koji vjeruju u realnost stvari, kao i protiv onih, koji njihovu realnost niječu. Ispravnije se nauka Madhymikas označuje kao relativizam, jer radikalna negacija, koju zastupa Nagarjuna, crpi svoju snagu iz činjenice, da se realnost priznaje samo onome, što je apsolutno, i tad dokazuje, da su sve pojave, svi pojmovi relativni, dakle za njega bezvrijedni.

A kakvi to ima smisao? Prije nego odgovorimo na to pitanje, moramo istaknuti, da je Nagarjuna kraj svega svoga strastvenog negiranja bio pobožan redovnik, sastavljač himana u čast mahayanskih božanstava. Kako se te protivurječnosti dadu uskladiti? Nagarjuna odgovara, da pojave, premda su irealne, imaju isto značenje, kao kad bi bile realne. I tu svoju tvrdnju osvjetljuje ovom duhovitom usporedbom: Postoji jedna očna bolest, koja u bolesniku stvara utisak, da vidi kose i muhe, koje u stvari ne postoje. Čovjek, koji nije primio svijetlo budizma, sličan je jednom takvom bolesniku, koji vidi imaginarne muhe i vjeruje u njihovu stvarnost. Madhyamika bi bila slična jednom bolesniku, koji znade, da je bolestan, i koji znade, da muhe, što ih vidi, ne opstoje. Ali, premda on to znade, on ih i nadalje gleda. Jednako tako činjenica, da shvaćamo iluzornost svije-

ta, ne uklanja iluziju. Čovjek i d[illegible]je ži[illegible]i u toj iluziji.

Nagarjuna dakle odriče pojavama značenje s obzirom na apsolutnu spoznaju. U svemu ostalome moramo se t[illegible] vladati, kao da bi pojave bile realne. Što više one imaju svoje značenje za spasenje. Kult jednog iluzornog Budhe, stvara iluzornu zaslugu. Po toj iluzornoj zasluzi postizava se iluzorna nirvana, čovjek sam postaje jedan iluzorni buddha, i istom tada shvaća, da ne postoje niti pojave niti buddhas niti nirvana i da je od vijeka bio u nirvani. Nirvana nije neko stanje izvan samsare, Ona je ista neshvatljiva realnost. Spasenje se sastoji samo u činjenici konačno razumjeti, da je čovjek već oduvijek bio u nirvani. Nagarjuna to izričito veli: "Egzistencija je prazna. Ali je praznina jedina prava definicija nirvane. Dakle samsara=nirvana".

Školi Madhyamaka često se daje ime. Š u n y a c a d a (nauka o praznini) suprotstavljajući je jednoj drugoj mahayanskoj školi, V i j n a n a v a d a , koja Apsolutno istovjetuje sa sviješću. No njihova medjusobna razlika nije tako duboka, kako se misli. Madhyamika ne poriče istovjetnost Apsolutnoga sa sviješću. Ali ona prije svega naglasuje, da je to jedna besvjesna svijest, besvjesna u smislu diskurzivnog mišljenja. Dakle, glavna svrha Nagarjunine dijalektike ukratko rečeno bila je: dokazati protivurječnost svake mnogostrukosti. Apsolutna realnost može biti samo jedna, izvan koje nema ničega. Kao takva ne može se ona niti logički shvatiti niti definirati niti opisati, jer se sve te duhovne radnje mogu obaviti samo izvan nje. Apsolutno se može shvatiti samo unutarnjski, samo kad čovjek sam postaje apsolutan. Na taj način dakle čitava Madhyamaka hoće reći: mišljenje nije u stanju shvatiti ma štogod to bilo. Jedini put spasenja jest mistički put.

Druga velika mahayanska škola jest Vijnavada, "nauka o jedincatoj realnosti svijesti". Na mjesto negiranja i reductio ad absurdum ona izgradjuje jedan pozitivni sistem, prvi veliki idealistički sistem indijske filozofije. Temelje su joj udarili dva brata iz 4. ili 5. stoljeća, Asanga i Vasubandhu. Čitav sistem Vijnavade ima za cilj protumačiti mehanizam postanka iluzornog iskustvenog svijeta iz čiste, besvjesne svijesti. Premda i Vijnanavadins prihvaćaju irealnost iskustvenog svijeta, ipak u svojoj negaciji ne idu tako daleko kao Madhyamikas: oni pripisuju duhovnim procesima, koji proizvode iluzornu realnost, izvjesnu "relativnu" realnost. Ta činjenica potpuno opravdava ime idealisti, koje im se daje, usprkos okolnosti, da je prema njima apsolutna realnost besvjesna. Temeljna je ideja te škole, da svijet ne postoji izvan svijesti, ali u svijesti stvarno postoji. No oni ne idu predaleko sa svojom tvrdnjom i čuvaju se istovjetovanja te svijesti s dušom. Protivno od Descartesa Asanga ne kaže, "mislim, dakle jesam", nego on kaže obzirnije: "ja mislim, dakle opstoji mišljenje". Naprotiv spasenje se ne sastoji samo u shvaćanju, da je izvanjski svijet samo tvorevina mišljenja, nego u prestanku te stvaralačke djelatnosti mišljenja, u povraćanju k nepromjenljivom i nediferenciranom stanju apsolutne svijesti, koja ništa ne proizvodi.

V: Dijamantna Kola

To je najkasniji oblik budizma. Na prvi se pogled čini, da nema ništa zajedničkog sa starim budizmom. U toku povijesti budizma može se ustanoviti tendencija za sve lakšim metodama postizavanja spasenja. Put Hinayane je bio krut i herojski. Mahayana je pružila onima, koji su se osjećali

slabi, da bi sami postigli spasenje, pomoć buddhasa i bodhisattvasa. Dijamantna Kola, V a j r a y a n a , takodjer nazvana i T a n t r i z a m, udaraju t r e ć i p u t , koga se u lakoći više nije moglo nadići: ona obećavaju vrlo brzo spasenje pomirenjem bogova, recitiranjem magičkih formula (mantra, dharni) i tehnikom metafizičkih vježbi. Magija nadomješta etičku stegu ili višu mistiku starog budizma.

Teško je odrediti vrijeme postanka Vajrayane. Helmuth von Glasenapp je pokazao, da je veći dio upotrebljavanih tehnika tih trećih Kola postojao već u starom budizmu: kult božanstava, recitiranje magičkih formula, mistička nauka "gesta" (mudra), upotreba krugova (mandala) kao predmeta meditiranja bili su poznati i u samoj Hinayani. No dok su tu igrali samo sekundarnu ulogu, bili su samo pomoćna sredstva, u Vajrayani postaju osnovica religiozne prakse. Dijamantna Kola razvijaju do pojedinosti nauku uzajamne magičke zavisnosti izmedju božanstava mahayanskog panteona, njihovih simbola, njihovih boja i mudrasa. K trima Budinim tijelima neke tantrističke sekte dodaju još dva. Vajrayana razvija jednu čitavu teoriju mandalasa; to su diagrami, koji trebaju poslužiti mističkoj realizaciji odredjenog znanja. Ili su nacrtani na zemlji ili su obojani na tkanini ili su urezani na kamenim i željeznim pločama. Imade mandalas, koje sadrže detaljni, ali strogo odredjeni prikaz čitavog kozmosa sa svim Budama, bodhisatvama, bogovima, dusima, bregovima, morima, čak i heretičkim naukama. Imademo dakle s jedne strane potpuno usmjerivanje religije samo na vanjštinu, tako da su simbolički predmeti značajniji od onoga što simboliziraju. S druge pak strane za služenje s tim predmetima i svim tim magičkim formulama mora čovjek biti posvećen, uveden: budizam postaje jedna esoterijska nauka.

Čitav se razvoj može protumačiti kao razvitak jedne religije, koja je u svojoj biti bila previše apstraktna i preteška za pobožnost vjerničkih masa. One se više hvataju za vanjska i tajanstvena cčitovanja nego na produbljivanje jezgre. Ali imade u Vajrayani dosta elemenata, koji se ne mogu protumačiti samo na osnovu budizma i koji sigurno potječu iz i n d i j s k o g š a k t i z m a . Tu se radi o pojavljivanju ženskih božanstava i uvlačenje erotike u nauku i kult. No svakako je mahayanska metafizika pripravila put tome razvoju. Kad se jednom ustvrdilo, da su samsara i nirvana samo vidovi iste realnosti, onda je to poslužilo za rehabilitaciju pojavnog svijeta. Kad je čovjek jednom shvatio, da je svijet samo iluzija, onda nije bilo potrebno bježati od svijeta ili potiskivati strasti.

Ako je svijet stvor najviše stvarnosti, onda se klica savršenosti može vidjeti i u najgorim stvarima u svijetu. Te se klice nalaze takodjer i u strastima, koje su samo dotle zle, dok su upravljene na krive predmete. Ne smije ih se potiskivati, jer bi se na taj način potisnulo klice savršenosti. Treba ih samo oplemeniti, da bi djelovale spasonosno. Ako se jednom postavilo to načelo, onda ga se može tumačiti na najneobičnije načine. Dosta je uspostaviti mističku sličnost izmedju dvojstva nirvana - samsara i polarnosti spolova, da se u seksualnom združivanju vidi simbol postizavanja apsolutnog jedinstva obih vidova realnosti. Vidimo kako se u panteonu kasnije Vajrayane pojavljuje mnoštvo ženskih bodhisattvas i čak ženskih Tathagatis, koji se poistovjetavaju s raznim elementima religije: s prajnaparamita, "savršenost spoznanja" (koja se već u Mahayani naziva "majkom svih Buddha"), s vidya, "znanjem", s mudra, "svetim gestima"; itd., ta se ženska božanstva pridružuju svakome Buddhi, koji s njima uživaju u svetoj ljubavi. Parove božanstava u spolnom združivanju prikazu-

je tantrička umjetnost, i te se slike štuju kao simboli transcedetnog jedinstva, koje premošćuje prividnu množinu pojavnog svijeta.

Te nauke bile od pogubnih posljedica za moralno vladanje. Seksualni odnošaji medju posvećenicima Vajrayane nisu bili samo dozvoljeni, nego čak preporučivani uz pretpostavku, da se sačuvalo mističko obilježje, što se izražavalo u čuvanju od začeća. Uopće je bilo sve dozvoljeno, jer se pojedinačno djelo nije promatralo po sebi dobro ili zlo, nego samo po pretpostavkama, pod kojima se dogadjalo. Kad se o posvećenicima Vajrayane jednom uzelo, da su psihički odbacili sve veze sa svijetom, onda im je bilo dozvoljeno sve činiti. Za jake ličnosti nisu te nauke značile nikakvu opasnost. To tumači takodjer, da medju posvećenicima Vajrayane nalazimo učenih i ćudoredno visoko stojećih ljudi, kao što su na pr. Tson-kha-pa ili Mar-pa u Tibetu, ali je za mase opasnost bila shvatljiva, i nije čudo, da je Vajrayana konačno prouzrokovala potpunu propast budizma u Indiji. U drugim zemljama, prije svega u Tibetu, u Mongoliji i u Japanu (sekte Shingon i Tendai) ima još danas veliki utjecaj.

VI. Zaključne misli

Različiti vidici budizma, koje smo promatrali redosljedom njihova postanka, nalaze se zajedno u današnjem budizmu. No uzaludno bi bilo tražiti točno odredjene nauke, koje bi davale njegovu sliku. D a n a š n j i j e b u d i z a m prije j e d a n r e l i g i o z n i o b i č a j i j e d a n s t a v nego jedna religija, koja bi počivala na jasnim teološkim principima, a još manje jedna filozofska nauka. Razlike u tim stavovima potječu više od nijansiranja nacionalnih, društvenih pa i klimatskih vlastitosti budističkih zemalja nego od različitosti službenih vjerovanja. U Tibetu i Japanu igraju sekte neindijskog podrijetla često veću ulogu nego predaje staroga budizma. Potpuno prevladava budizam u Ceylonu, Birmi, Sijamu, Kambodži, Laosu (Mala Kola) te u Tibetu, Mongoliji, kod Burjata i Kalmika (Velika Kola i Vajrayana). U ostalim zemljama u Nepalu, Kini, Japanu, anamskoj Indokini, on nije nacionalna religija. U doticaju s drugim religijama tih zemalja on je preuzeo mnoge druge običaje, obrede i vjerovanja, tako da je teško ustanoviti, kojoj religiji pripada ovaj ili onaj vjernik. Nije rijetko, da je netko žarki pristaša dviju religija, na pr. u Japanu je simbioza budizma sa šintoizmom nešto normalnoga. Vjerski život tih zemalja zahvaljuje budizmu prije svega oblikovanje ćudoredja, ali budističke nauke više ne obuzimaju duhove.

Čak u potpuno budističkim zemljama nisu poznate u puku učene teološke spekulacije, a niti sveti spisi. Na Ceylonu doduše redovnici uče napamet tekstove poslije-kanonske paliliterature, ali u udaljenijim zemljama, kao na pr. u Laosu nisu sačuvani ni kanonski spisi, te redovnici poznaju samo zbirke priča i legendi i male izvatke iz kanonskih tekstova (parittas), ali i ove parittas recitiraju bez razumijevanja, gotovo jednako mehanički kao i posvećenici Vajrayane svoje magičke formule. Mase konkretiziraju apstrakcije, tako nirvanu u raj, i uzimaju iz religije samo najjednostavnije sredstvo spasenja protiv mukotrpne egzistencije: oslobodjenje od strasti svijeta, da bi se postigao mirni i blagi život. Taj

idilični i pasivni ideal dostaje budistima južnih zemalja, gdje je sama priroda sklona mirovanju.

Uslijed tih okolnosti razlikuju se posvećenici Mahayane i Vajrayane od hinayanskih vjernika više temperamentom nego vjerskim naukama. Budući da oni žive u sjevernim zemljama, često sa vrlo oštrom klimom, kao u Tibetu ili stepama centralne Azije, oni su manje raspoloženi za lijeni kvijetizam južnjaka. Njihov je budizam mučan, asketski, spreman na duhovne vježbe, koje traže velike duševne energije i fizičku izdržljivost. Oni ne traže mir, oni više teže za izravnim gledanjem Apsolutnoga, koje im je tako blizu po veličanstvenim okvirima prirode, u kojoj žive, beskrajnim stepnim pustinjama ili tibetskim visoravnima, a čak i krutošću svoga svakodnevnog života.

Istina je, da se često s jedne strane može ukazati na neznanje i zaostalost redovnika Malih Kola, s druge strane opet u Velikim Kolima na lakomost, nastojanje ljude izrabiti svojim prostim magičkim trikovima. To su manjkavosti, od kojih nije slobodna ni jedna religija. Ali u svojoj cjelini budizam obilježuje visoka razina stvarnih praktičnih kreposti, vidno svladavanje strasti, nježna obzirnost prema svemu živome. Od njega se vidno razlikuje napola racionalistička, napola sentimentalna nauka, koja je pod imenom n e o b u d i z m a umjetno stvorena na zapadu. Taj neobudizam medju živim religijima igra "jednaku ulogu kao esperanto medju naravnim jezicima" (J.Bacot).

b) Tibet

U predbudističko doba imali su Tibetanci jednu domaću religiju, koja je do danas ostala sačuvana u pograničnim područjima (istočni Tibet, južni obronci Himalaja, Buthan, Sikkim i nešto manje zapadnom Tibetu, Ladak) i nosi ime B o n . Najstariji oblik te religije, koju je vjerojatno sačinjavala mješavina animizma sa šamanističkom magijom, ne poznajemo točno, jer u doba, iz kojeg posjedujemo izvore za bonstvo, bila je ta religija već jako pod utjecajem budizma i hinduizma (a možda takodjer manihejizma i nestorijanskog kršćanstva). S druge strane lamaizam je preuzeo mnoge elemente religije Bon.

Sljedbenici te nacionalne tibetske religije, koji se zovu b o n - p o , smatraju kao osnivača svoje religije gŠen-rabs-mi-bo. On bi bio jedna historijska ličnost, ali danas zaodjeven u mitiku. Potjecao bi od plemenitaškog roda iz Guge, u 31 se godini odrekao svijeta i ostatak svog života proveo u askezi i meditiranju stekavši time nadnaravne sile. Prvotna bi se religija uglavnom sastojala od vjerovanja u mnogobrojne duhove i demone, koji su prebivali u izvorima, jezerima, rijekama, stijenama, šupljem drveću a naročito na visinskim prelazima. Još se danas vide, većinom na prelazima, gomile kamenja, u koje su utaknuta koplja i strjelice kao žrtveni darovi.

Bon-po vrhovnim božanstvom smatraju K u n - t u - b z a n - p o "svedobri Bog", koji je svijet stvorio iz jednog ispljuvka a živa bića iz jednoga jajeta. Dva druga istaknuta božanstva u bonskom panteonu stoje pod jakim tantričkim utjecajem, da je teško odrediti njihove izvorne crte: to su zaštitni bog od gŠen-rabs-mi-bo, tako zvani "Bog bijeloga svijetla" (gŠen-lha-'od-dkar) i njegova šakti Sa-drig-er-sans, nazvana takodjer "Velika Majka" (Yum-chen-mo). Sva muška i ženska božanstva od bon-po su odnosne emanacije toga božanskoga para. Medju njima se nalaze i strašna božanstva, kao sTag-lha-me-'bar "tigarski bog gorućeg ognja" ili troglava i šesteroruka Srid-pai-rgyal-mo "kraljica svijeta". Indijskog je podrijetla takodjer kult Nagas kao i u zapadnom Tibetu prošireni kult astralnih božanstava.

Iz izvornog bonskog panteona potječu duhovi, kao kućni bog sa svinjskom glavom Nan-lha, bog ognjišta Thab-lha i tako zvani "posjednici temeljnih zidova" (gŽi-bdag), koji borave u samostanskim temeljima. U zapadnom je Tibetu religija bon takodjer povezana s mitskim junakom K e s a r o m.

Kult tih božanstava uglavnom se sastoji u pomirbenim obredima, medju koje spadaju i krvne žrtve, a u staro doba čak ljudske žrtve i kanibalizam. Važni sastavni dio bonskog rituala, koji je takodjer preuzeo lamaizam sačinjavaju misterijske igre i ples. Možda je nestorijanskoga podrijetla mističko čišćenje u svetoj vodi. Bonski se svećenici u svom načinu života malo razlikuju od lama; izgleda da je u starom bonstvu obiteljski poglavica obavljao svećeničke službe. Svećenike nada sve cijene kao moćne čarobnjake, naročito kao liječnike, majstore vremena i zaklinjače tuče.

Odlučni poticaj za daljnji razvitak religije u Tibetu dao je istom uvedeni budizam. Prema predaji dogodilo se to u 7. stoljeću, kad je prvi tibetski kralj Sron-btsam-sgam-po (630-650) čitavu zemlju ujedinio pod svoje žezlo i glavni grad premjestio u Lha-su. On je nastojao Tibetance civilizirati i potisnuti politički utjecaj bonskih svećenika pozivajući u Tibet budističke misionare iz susjedne Indije i Kine. Oko 632 poslao je u Indi-

ju svoga ministra Thon-mi-sambhota, kome se pripisuje pronalazak tibetanskog alfabeta i organizacija sistematskog prevodjenja budističkih spisa. No izgleda, da budizam u 7. stoljeću još nije imao većega odjeka i nije mogao nadvladati utjecaj bonstva. Istom pod vladavinom kralja Khri-sron-lde-btsan u 8. stoljeću i njegova unuka Ral-pa-can u 9. stoljeću došli su u Tibet mnogi istaknuti budisti, da bi osobno sudjelovali u daljnjem širenju budističke nauke. Najuspješniji medju njima bio je poznati predstavnik Vajrayane P a d m a s a m b h a v a , koga Tibetanci smatraju kao neko utjelovljenje Bude i pravoga osnivača lamaizma. Lamaizam dolazi od tibetske riječi bLa-ma, koja znači "učitelj, odlični redovnik". Njegov se budizam malo razlikovao od bonstva: redovnici nisu bili vezani ni na kakvu strogu stegu, nisu obdržavali celibat i bavili su se pretežno magijom i zaklinjanjem. Borba izmedju Padmasambavinih pristalica i bonskih svećenika bila je dakle prije svega jedno rivalstvo čarobnjaka. Da se uzmognu boriti s istim oružjem, počeli su bon-po u ono doba svoju vjeru sistematizirati prema budističkom uzoru i organizirati svećenstvo. Nakon stotinu godina jakog otpora uspjelo im je predobiti za svoju religiju gLan-dar-ma, brata kralja Ral-pa-cana. Nakon ubistva svoga brata stupio je gLan-dar-ma na prijestolje, koncem 9. stoljeća, istjerao budističke redovnike i razorio njihove hramove. No njegova je pobjeda bila kratkotrajna, samo tri godine, jer ga je ubio jedan budistički redovnik.

Nakon njegove smrti Tibet se raspao u tri nezavisna kraljevstva: Guge, Paran i Ladak, koja su bila u neprestanoj medjusobnoj borbi. Tako je započela polagano propast svjetske moći, a na njezino su mjesto stupile kao politička središta budističke zajednice. Sve više zauzete sa svjetskim poslovima, zapustile su vjerske dužnosti. Preporod budizma uslijedio je istom oko godine 1000, kad je veliki mudrac Rin-chen-bzan-po zajedno s indijskim Atiša osnovao sektu bKa'-gdams-pa; ona je doduše pripadala Vajrayani, ali je napustila magiju i posvetila se čisto mističkim vježbama. Pristalice Padmasambhave, koji se u medjuvremenu preuzeli mnoge elemente od bonske religije, postojali su dalje takodjer kao jedna posebna sekta "Starih", rNin-ma-pa.

Još su više istaknuta mistička nastojanja na temelju indijske Yoge u sekti bKa'-rgyud-pa. Tu su sektu osnovali poznati asketa M a r p a i njegov učenik M i l a r e s p a , najveći tibetanski pjesnik, u 11. stoljeću. Sljedbenici te sekte povlače se u visoka brda i borave više godina ili čitav život u zazidanim pećinskim ćelijama posvećujući se meditiranju. Još i danas moraju predstojnici velikih samostana po svršetku teoloških studija prije nastupa svoje službe provesti nekoliko godina u takvim ćelijama u meditiranju.

Uz ove mističke struje razvio se takodjer teološki studij budizma. U 14. stoljeću veliki B u - s t o n i njegov suvremenik K u n - d g a' - r d o r j e sastavili su sve tibetske budističke spise u dvije goleme zbirke: Kandžur, koja u 108 svezaka obuhvata prijevode indijskih sutras, tantras i vinaya, i Tandžur, koja u 225 svezaka sadrži prijevode komentara, filozofskih i znanstvenih indijskih djela kao i neke originalne tibetske tekstove.

U to je doba najveću političku moć posjedovao red S a - s k y a - p a, i njegovi su predstojnici sačinjavali pravu vladarsku kuću. Kad je mongolski kan Kubilaj osvojio Tibet, oko 1270, dobili su vrhovnu vlast nad tom zemljom snijega. Tako je po prvi puta nastala za Tibet kasnije tako značaj-

na teokratska vladavina pod stranim protektoratom. No vladavina Sa-skya-pa bila je slomljena već polovicom 14. stoljeća, i drugi su se redovi borili za prevlast. Vodstvo je preuzela nova sekta d G e - l u g s - p a, "škola krepostи", koju je osnovao najveći tibetski reformator T s o n - k h a - p a (1357-1419). Bolje su poznati pod imenom "žutokapičari", koje su ime dobili za razliku od drugih sekta, koje su nosile crvene kapice.

Tson-kha-pa je osudio magiju i čarobnjaštvo kao i suho, teološko frazerstvo i dao je mističkoj nauci Mahayane jedinstveni oblik, koji je otada u Tibetu smatran kao pravovjerje. Kod svoje je reforme posvetio najveću pažnju čudorednoj čistoći redovničkog života: strogom celibatu, zabrani uživanja alkohola a po mogućnosti i mesa, kodificiranju liturgije itd, kao i strogoj organizaciji samoga reda. Zahvaljujući toj reformi glavni su se samostani pretvorili u moćne organizme, koji su potpuno zavladali duhovnim a kasnije i političkim životom Tibeta. Pokraj sjedišta velikoga Lame, Tson-kha-pinog nasljednika u Lha-si, veliku je ulogu igrao i samostan Tašilumpo.

Poglavari tih samostana zahvaljuju svoj utjecaj osebujnoj nauci, po kojoj su u njima utjelovljeni pojedini Bude ili Bodhisattvas. Ta se utjelovljenja neprekidno nastavljaju: nakon zemaljske smrti jednoga poglavara božanska se bića odmah utjelovljuju u jednom dječaku, koga prepoznaju po posebnim znakovima i koga odmah priznaju kao poglavara. Tako su nastale "dinastije utjelovljenja". Predstojnici iz Tašilumpo, koji nose naslov P a n - c h e n - r i n - p o - c h e "dragulj velikog učenjaka" ili jednostavnije označen kao Taši-Lamas, smatraju se kao magička tjelesa (nirmanakayas) Bude Amitabha. A već od trećega Tson-kha-pinog nasljednika štuju se Veliki Lame žutokapičara kao utjelovljenja bodhisattve Avalokiteśvara, po današnjem izgovoru u Lasi: Čenrezig.

Tako je nastalo tibetsko "dvostruko papinstvo". Budući da je Amitabha jedan dhyanibuddha ("Buda meditacije") Avalokiteśvare, imade Taši-Lama kao njegovo utjelovljenje veći duhovni ugled i Veliki Lama vidi u njemu svoga duhovnoga oca. Ali ovi imadu političko vrhovno gospodstvo, koje poput nekdašnjih predstojnika Sa-skya-pa zahvaljuju mongolskoj podršci. Naime godine 1578. dobio je treći Tson-kha-pin nasljednik b S o d - n a m s - r g y a - m t s h o o od mongolskog kneza Altan Khana naslov D a l a i - L a m a (mong. talai "ocean") i istodobno vrhovnu političku vlast nad čitavim Tibetom. Tu su vlast posjedovali svi idući Dalai-Lame i kad su 1727 kineski carevi od Mongola preuzeli protektorat nad Tibetom, oni su priznali to stanje i potvrdili teokratsku autonomiju te zemlje. Kasnije rivalstvo između prokineskog Taši-Lame i pro-engleskog Dalai-Lame, kao i privremena samostalnost Tibeta, spadaju prije u suvremenu povijest, nego u povijest religija.

Usprkos političke i duhovne prednosti "žutokapičara" u današnjem su Tibetu žive još sve spomenute sekte, samo su bKa'-gdams-pa prešli u dGe-lugs-pa. Ime "lamaizam" obuhvata zapravo sve te sekte. Rašireno mišljenje, da je lamaizam jedan magičko-ritualno izopačeni budizam, ne može se potpuno držati opravdanim. Elementi magije i ritualizma, koji se nesumnjivo nalaze u lamaizmu, isti su kao i u indijskim Dijamantnim Kolima, a mističke tendencije Mahayane u lamaizmu su mnogo jače naglašene nego se obično uzima. Kao u drugim budističkim zemljama mora se i u Tibetu razlikovati između nauke elite i pučke religije. U pučkom obliku lamaizma igraju značajnu ulogu bibliolatrija, simbolički nadomjesni obredi (kojima pripadaju

i glasoviti molitveni mlinovi) a često i surova magija. U svoj šaroliki mahayanski panteon lamaisti su preuzeli također većinu bonskih božanstava, kao Nan-lha, Thab-lha i gŽi-bdag. Ali je bilo i obostranih pozajmica. Pet demona iz starog Bon preuzeti su od lamaizma kao Chos-skyon "zaštitnici nauke", ali ih je opet natrag preuzelo razvijeno bonstvo dobivši ime Bon-skyon "zaštitnici nauke Bon".

Naprotiv nauka elite nastavlja mistiku Vajrayane pokraj šunyavade Nagarjune. Posebni razvoj vježba meditiranja mora se pripisati više osebujnim geografskim okolnostima (samoća brda, kruta klima, teške životne okolnosti) nego nekom naročitom nastrojenju. No te su vježbe u mnogome ovisne od indijske yoge. Kao u indijskoj yogi kod tih se vježbi često više radi o postizavanju nadprirodnih sila nego o pravome cilju. Medju mnogobrojnim tim silama naročito se cijeni i za lamaizam je značajna vjera u mogućnost asketsko mističkim postupcima unaprijed odrediti slijedeća rodjenja jednoga čovjeka.

c) Kina

Kad pišemo o vjerskom stanju u Kini, onda se susrećemo s više kineskih religija, no ipak se može govoriti samo o religiji Kineza. Već su se prod više stotina godina religiozni sistemi i pravci različitog podrijetla i sastava toliko medjusobno stopili u jednu sinkretističku religiju, da velike mase vjernika nisu sebi svjesne nikakvog antagonizma. Svijet bogova, kome se danas Kinez obraća, sadrži likove iz najstarijeg historijskog doba pokraj onih, koje je u zemlju donio budizam, kao i takovih, koji su potekli iz mašte kasnijih tvoraca taotističkih legendi. Kod sprovoda imućnih ljudi vide se budistički bonci i lame kako mirno koracaju pokraj taoističkih svećenika, razlikuju se samo raznolikošću svoga ornata. Budizam i taoizam već dugo nisu nikakvi suparnici.

Konfucionizam nikada nije bio jedna posebna religija. Konfucije nije bio nikakvi osnivač religije, on je bio moralista i političar, kao takav se trudio spasiti od propasti religiju feudalnog doba i državni poredak uzdržati usidrenjem u nadnaravni svijet. On je u svojim nastojanjima doživio potpuni neuspjeh, istom su kasnije carevi dinastije Han njegovu nauku iz političkih razloga učinili državnom religijom. No ipak kraj svega toga nisu budizam i taoizam s državne strane bili potpuno dokinuti. Široki slojevi podanika našli su u budizmu i taoizmu zadovoljenje svojih vjerskih potreba, što im konfucionizam nije mogao dati. Zastupnici obih smjerova znali su se tim potrebama dobro prilagoditi. Tako je na koncu puk sebi iz različitih sastojima stvorio svoju vlastitu religiju. Samo ako se ti elementi kineske religije promatraju za sebe historijski, danas dolazimo do više kineskih religija.

I. Stara religija

Već najstariji pismeni dokumenti iz zadnjih stoljeća pr. Kr. govore o postojanju mnoštva bogova i duhova, koji oživljuju nebo, zemlju i cjelokupnu prirodu. K tome pridolaze pobožanstvenjene historijskih ličnosti, koje su se istaknule u službi čovječanstva. U službenom kultu na vrhu stoje Bog Neba (Shang-ti), Bog Zemlje, Carstva (Hou-t'u) i kraljevski pretci.

Bog Neba i Zemlje nisu prvotno smatrani kao jedan zajednički par. Bog Neba je gospodar svih bogova, duhova i ljudi. On je golijat u ljudskome liku, koji obično prebiva na nebu, a ponekad silazi na zemlju, gdje ima svoja prolazna prebivališta. Na izvjesnim stijenama poziva goste na gozbu, kod koje se izvor voda pruža kao piće. Nebeska mu se palača nalazi u Velikom Medvjedu, a ulaz čuva nebeski vuk (Sirius).

Bog Neba imade ženu i djecu te razne pomoćnike (osobito duše prijašnjih feudalnih knezova). Samo se ističu njegove kćerke. Neke su se spustile na zemlju, gdje ih časte kao boginje. Najpoznatija je od njih "kraljevska gospodja zapada" (Hsi-wang-mu) s tigarskim zubima i panterskim repom. Ime je dobila po svom boravištu u kraju, gdje sunce zapada. Njoj su podredjene epidemije.

Bog Neba iz starijeg doba dinastije Čou (1122-600) gleda pod sobom zemlju s ljudima i uslišava njihove molitve. Miriše mu prinesene žrtve. Miriše mu i čovjekove kreposti, dobru upravu osjeća prijatnom, zlu upravu kao smrad, koji se diže k nebu. Mjerodavno zahvaća u dogadjaje na zemlji. Pri tom je vladar pun uzvišene mudrosti, voli narod i dira ga njegova nevolja. On osniva države, kraljevskim obiteljima daje njihova carstva i valjane ministre. Za zlu upravu kažnjava krivce. Najprije ih opominje epide-

mijama, gladju, požarima, kometama i rušenjem brda. Ako se vladar ne popravi, stizava ga osobna nesreća. U skrajnjem slučaju oduzima mu se vladarska vlast i predaje dostojnijem.

Nebo propisuje ljudima ispunjavanje p e t d u ž n o s t i: medjusobni ljubezni odnos oca i sina, pravednost izmedju vladara i podanika, razlučivanje i obdržavanje djelokruga dužnosti izmedju muža i žene, obdržavanje razlike u časti izmedju staroga i mladoga te prijateljska vjernost. Tih je pet zapovijedi postojalo već u doba dinastije Hsia (2201-1766 pr.Kr.). Krivce Nebo kažnjava bez obzira na njegov položaj i nitko ne može izbjeći kaznu.

O nekom stvaranju svijeta nema govora; svijet uredjuju podredjene osobe, kao Pan-ku i Nu-kua. No u čudorednom je djelovanju čovjek sasvim podvrgnut Nebu. Da je N e b o jedno osobno biće, o tom iz svega rečenoga nema sumnje. No tom su biću pridodane crte jednog zemaljskog vladara prema uzoru tadašnjih feudalnih gospodara. U pučkom vjerovanju još danas nalazimo iste ideje o Nebu, kako ih poznajemo iz najstarijih izvora. U izrazima i poslovicama se govori, da ono stvara ljude, da je sveznajuće i neprevarljivo, da je svudašnje i znade najtajnije grijehe, znade takodjer naše misli, da dobre nagradjuje a zle jednako kažnjava. Jedna poslovica kaže: "Što čovjek sam u sebi šapuće, Nebo čuje tako glasno kao grom". Oholima Nebo ne pomaže. Ništa ne biva bez volje Neba. Život i smrt zavise od njega. Mole ga za samilost i oproštenje grijeha. Ono čak pomaže ljudima, da se poprave. Takve izjave u pučkom vjerovanju su nastavak starinskog shvaćanja Neba kao jednog osobnog bića. Mnogi seljaci nakon žetve prinose Bogu Neba prve kruhove od novoga žita. Zazivaju ga i kao spasitelja u najvećoj nevolji, tako kad je dijete teško bolesno a nijedan liječnik ne može više pomoći. Kad je u ratnim nevoljama jedan misionar na kopnu zapitao nekog Kineza, koje duhove štuje, ovaj je odgovorio: "Sada samo T'ien-lao-yeh (Boga Neba), jer se u ovom teškom vremenu s malim duhovima daleko ne dolazi". Jedna žena, koja je u četrdesetoj godini postala katolikinja, rekla je, da je kao poganka od djetinjstva osjećala naročitu težnju za štovanjem T'ien-lao-yeh i nikakvog interesa nije imala za hramske bogove. Kad ju je misionar opomenuo, da vjerno ustraje u vjeri pa makar ri-jetko vidjela jednog svećenika, ona je živahno i uzbudjeno odgovorila: "Kao poganka nikad nisam zaboravila T'ien-lao-yeh, kao kršćanka istom tek ne ću zaboraviti T'ien-chu (nebeski Gospodar, kršćanski izraz za Boga)".

Zemaljska se božanstva razvrstavaju u čitavu jednu feudalnu hijerarhiju. Nad cjelokupnim područjem carstva stoji jedan Gospodar Zemlje a njemu su podložni bogovi pokrajina, okružja i mjesta. Najmanja jedinica s jednim mjesnim bogom sačinjava naselje od 25 obitelji.

Prvotno je Bog Zemlje bio jedno d r v o, zasadjeno na jednom brežuljku u svetoj šumi. Prema smjerovima neba drvo je bilo različito: u sredini bor, prema istoku tuja, prema jugu katalpa, prema zapadu kesten, prema sjeveru akacija. Prigodice su dolazili takodjer hrast i bijeli brijest kao drvo Boga Zemlje. No uvijek je to bilo jedno veliko i staro drvo. Samog Boga je predstavljao neoklesani kamen postavljen na sjevernu stranu drveta. On je služio kao žrtveni stol. Područnom su se bogu najavljivala nova lena. S njegova se brežuljka uzimala pregršt zemlje za temelj zemljanom brežuljku vazalnog boga u novom lenu. Bog Zemlje je vodio brigu za dobrobit vladara i naroda. Knez mu je prinosio žrtvu za dobru žetvu. Žrtvovao mu je i za svoj dugi život.

Svi su se veliki pokreti u zemlji, kao lovovi i ratni pohodi, morali najavljivati zemaljskom bogu i s njegova su brežuljka započinjali. Tražili su takodjer odluku u teškim razmiricama. Obe prijeporne stranke žrtvovale su mu jednoga ovna i pod prisegom su mu čitali svoja očitovanja. U najsvečanijim zakletvama, da bi im se dala što veća obvezanost, zazivalo se najmoćnijeg zemaljskoga boga, boga cjelokupnog carskog područja, a istovremeno i Gospodara Neba, pri čem su se naklonili prema nebu.

Bog Zemlje posjeduje i okrutne crte. On je volio krv, i njegove su žrtve počinjale škropljenjem njegova oltara sa žrtvenom krvlju. Većinom su žrtvovali vola, ali nisu manjkale ni ljudske žrtve, tako eventualno nakon duge suše, kad se htjelo izmoliti kišu. Redovno su mu u čast nakon povratka s bojnog pohoda klali ljude, a ratne bubnjeve škropili ljudskom krvlju. Svoju ulogu kao zaštitnik zemlje izgleda da je Bog Zemlje posebice izvršavao u doba rata.

Svaki je knez u svom prijestolnom gradu imao dva Boga Zemlje: jednoga za čitavu kneževinu, drugoga za svoju vlastitu obitelj. Padom njegove dinastije privatni je bog zemlje smijenjen, "ubijen", kako se reklo, i to tako, da se nad njegovim brežuljkom podigao krov. Nova ga dinastija nije više častila kao boga zemlje, ali mu je kao mrtvome bogu, prema ceremonijalu za kult pokojnika, prinosila žrtve. Godišnje su žrtve primali takodjer bogovi brda, rijeka i mora.

U staroj kineskoj religiji nalazimo i kult predja. Svaka je plemićka obitelj imala svoje vlastite zaštitne bogove, duše preminulih predaka. Vjerovali su, da su u živom čovjeku združene dvije duše, koje se prilikom smrti dijele. Jedna je prisutna od časa začeća, druga dolazi prilikom rodjenja. Kod smrti ostaje prva uz lešinu, druga se od nje dijeli i odlazi u carstvo Gospodara Neba, gdje kao njegov gost provodi život sličan zemaljskom. Put do tamo je opasan, na dušu vrebaju nemani: nebeski ga vuk želi ubiti. Takodjer mora znati lozinku, da ga nebeski vratari propuste. Imadu i jednoga vodju, negdje su to čarobnjaci, koji se mogu uzdići u nebo, gdje su im poznati putevi.

Tjelesna duša ostaje s lešinom u grobu i hrani se žrtvenim darovima. Ako ih nema dosta, vraća se ljudima i muči ih. Poput duhovne duše na dvoru Gospodara Neba provodi i tjelesna duša život sličan zemaljskom. Zbog toga su pokojniku davali njegovo oružje i druge uporabne predmete, konje, čak ženu i služinčad. Prilikom pokopa visokih ličnosti ukapali su i desetke ljudi. Za pokojnike nižega stepena dostajale su slamnate ili drvene figure, što se kasnije proširilo na sve grobove.

Poslije smrti velika je briga bila pokojničkoj duši dati stupanj jednoga pretka i sebi osigurati njegovu zaštitu. Nakon sahrane uputio se pokojnikov sin u hram predaka i tamo je kraj pokojnog djeda postavio privremenu ploču i svom ocu prinio prvu žrtvu. Jedan je zastupnik pokojnika pristupio žrtvenim darovima, jeo od jela i pio od pića, i opet se povukao. U isto je vrijeme zamuknulo naricanje. Preostalo je samo još podignuti grobni humak. No time pokojnik još nije postao konačni predak. Njegova privremena pločica nije ostavljena u hramu, nego natrag odnesena u pokojnikovu sobu, gdje se u svečane dane tamo prinosila žrtva. Istom nakon žrtve pri svršetku žalobnog doba pokojnik je postao jedan predak. Djedova je pločica prenesena u obližnju kapelu, a na njezino je mjesto došla nova. Otada je novi predak mogao obitelji pružati svoju zaštitu, ili ako se radilo o vladaru, čitavoj zemlji. Zato je dobivao redovne žrtve. No njego-

va se moć sve više smanjivala s pridolaskom novoga poretka. Osobne žrtve predjima prestajale su kod kraljeva nakon pet generacija, kod knezova nakon tri, kod običnog puka nakon jedne. Samo su neki starinski pretci, kome se pripisivala posebna snaga ili krepost, kao utemeljitelj klana, obitelji, prvi posjednik lena, primali i dalje svoje žrtve, njima su podizali i posebne hramove, gdje su ih štovali sve do izumrća njihova potomstva.

Najstariji izvori izvješćuju gotovo isključivo o religiji vladara i plemstva. O pučkoj se religiji nalaze oskudni podatci. No iz njih se može vidjeti, da je pored službenih božanstava bilo mnoštvo bogova, duhova i demona, koji su oživljavali čitav svemir. Isto tako da je pored službenog svećenstva bilo čarobnjaka muških i ženskih, koji su vodili brigu o čovjekovu saobraćaju s višim svijetom. Mnogi su se od njih mogli povezati s više božanstava, također i s dušama predja, i to putem nekog duhovnog opsjednuća. Šaroliki a n i m i z a m i š a m a n i z a m bili su religija pučkih masa, dok su gospoda prinosila svoje svečane klanske i državne žrtve.

Možemo pretpostaviti, da su veliki rojevi bogova i duhova u feualno doba napučivali nebo, zemlju i podzemni svijet. Nalazimo majku sunca, boginju mjeseca, boga vjetra, boga kiše, gromovnika, bogove četiriju mora, četiriju brdskih vrhunaca, riječne i šumske bogove. Kuća imade svojih pet bogova: bog ognjišta, nakapnice (impluvij), ulaza, studenca i bog zemlje te kuće. I ženski poslovi imadu svoje boginje: tkalačke boginje, kuharske boginje. Zatim postoji čitava četa zlih duhova i demona: takvi koji oponašanjem ljudskih glasova zavode na stramputicu putnike, pećine koje gutaju ljude, jedna boginja suše, duhovi epidemija. K tome i sve napuštene duše, koje više ne primaju žrtve i zato svoju srdžbu iskaljuju na ljudima.

Vjerski je život bio usko povezan s godišnjim tokom poljodjelstva. Sav je kult služio podržavanju redovnog odvijanja godišnjih doba i drugih prirodnih pojava i spadao je u upravne zadatke vladarskih slojeva. Od svih se novih žetvenih plodova i ulovljenih životinja moralo najprije žrtvovati pretcima. U četvrti je mjesec padala žrtva pšenice i svinjskog mesa, u sedmi žrtva prosa, u deveti rižina a u dvanaesti riblja. Održavanje svih svečanosti odvijalo se po neobično zamršenom i detaljnom ceremonijalu. Toga je ritualizma nestalo istom padom carskog prijestolja. Taj ritualizam staroga doba moramo imati pred očima, da razumijemo Konfucija i njegovo nastojanje.

II. Konfucionizam

1. Značenje Konfucija i njegove škole za kinesku religiju

Kao suvremenik Bude i Pitagore Konfucije (K'ung Fu-tse, učitelj K'ung) se rodio 551. pr.Kr. Njegovi su roditelji živjeli u siromašnim prilikama u jednom selu okružja Chufu u Shantungu. Oženio se u dobi od devetnaest godina. U braku je imao jednog sina i više kćeri. Najprije je zauzimao mjesto nadglednika žitnih hambara i polja u službi plemićkog roda Chi. U 22 godini počeo je oko sebe sakupljati učenike. Istom u pedesetoj je godini dobio jednu višu službeničku čast, koju je opet ubrzo izgubio. Najveći dio svoga života Konfucije je proveo na putovanjima od jednog kneževskog dvora do drugoga, na kojima se uzalud trudio feudalne gospodare sklo-

nuti na potrebne reforme, da spriječi propast kuće Čou. U 67 je godini izdao šest starih klasika. To su bile u arhivima sačuvane zabilježbe službenih povjesničara, i drugih dvorskih službenika. Konfucije je mislio, da će odstraniti zla svoga vremena, kad se čuju riječi svjedoka cvatućeg doba dinastije Čou. Umro je 479.

Konfucije nije stvorio nikakvu novu religiju i nikakvu novu filozofiju, nego je samo nastojao ponovno oživjeti religiju, svjetovni nazor i ćudoredje starih vremena, koji su počeli propadati. Samog sebe naziva samo isporučiteljem starine i odbija, da ga se smatra stvarateljem nečega novoga. On je prije svega propovijedao povratak starim mudracima. Religiozne misli nikako ne stoje u središtu njegova mišljenja i djelovanja, on je u prvom redu bio političar i moralista.

U njegovoj religioznoj slici na prvom mjestu stoje Nebo i predji. Pojam Neba je preuzeo iz starine. N e b o j mu je jedna viša moć, koja svijet uzdržava i tijek dogadjaja odredjuje prema svojim planovima. Tko uvrijedi Nebo, pred njegovom se srdžbom ne može nigdje sakriti. Kad su mu predbacili, da je bio u posjeti kod jedne raspuštenice, on je svoju nevinost zajamčio riječima: "Neka me Nebo odbaci, ako sam zlo učinio!" Kad je začuo grmljavinu ili hukanje oluje, na časak se stisnuo, da bi rasrdjenom Nebu iskazao poštovanje. Nikad se nije tužio na odredjenja Neba i mirno je čekao, ma štogod Nebo odredilo. On je težio, da upozna volju Neba. Za njega se mudrost sastojala u spoznaji nebeske volje. Govorio je, da mu je Nebo dalo njegovo poslanstvo i nitko mu se ne može oprijeti. "Ako se nauka, koju iznosim, širi, to biva, jer je Nebo tako htjelo. Ako je nestane, to biva, jer je Nebo tako htjelo. Jedan čovjek nije u stanju razoriti je, jer što može jedan čovjek protiv volje Neba? Da je Nebo željelo propast te nauke, ne bi mi predalo oporučni zapis (legat) cara Wen (otac utemeljitelja dinastije Čou). Budući da ono njezinu propast nije željelo, učinilo je mene njezinim čuvarom, nitko protiv mene ništa ne može".

Kad je jedan njegov učenik obolio i umro, rekao je Konfucije: "To je volja Neba". Kad mu je jedan mili učenik mlad umro, uzdisao je učitelj: "Ah, Nebo me bije, Nebo me bije". Druge su mu poučne izjave: "Tko hoće upoznati čovjeka, mora najprije upoznati Nebo, koje je ljudima dalo njihovu narav i svoj zakon!" "Nebo radi bez govorenja. Ono upravlja redovno odvijanje godišnjih doba i tako svemu bivstvu daje život bez izražaja i jedne riječi". "Svojim su složnim radom Nebo i Zemlja proizveli sva bića". "Da se jedan čovjek savršen rodio, to je u moći Neba, i Nebo je to učinilo kod velikih mudraca. No to je iznimka. Pomalo se usavršavati učenjem i naprezanjem, to je u moći čovjeka i običajni je put". "Vladavina ima svoje korjenje u Nebu. Mudrac, koji je vrši, čini to u vezi s Nebom i Zemljom. Takodjer djeluje u skladu sa slavnim dušama predja. Njegove osobe mora što je više moguće nestati, da bi Nebo i Zemlja djelovali". "Sin Neba (car) je treći u savezu Neba i Zemlje i pomaže im bićima dobro činiti. Sin Neba je čuvar naredjenja Neba". "Obredi dolaze s Neba. Po njima su stari vladari ostvarivali namjere Neba s obzirom na čovjeka i ispravljali naravne sklonosti ljudi. Koji preko njih prelaze, propadaju, koji ih lijepo obdržavaju, uspijevaju".

Iz tih se izjava vidi, da je Nebo za Konfucija jedno osobno biće a ne možda slijepo djelatni prirodni zakon. No kod njega se ne nalazi stari izraz "Gornji Car" (Shang-ti), tako da mu je pojam Neba za jednu crtu čistiji i jasniji. Ali s druge se strane pojavljuje neki dualizam Neba i Zemlje, koji medjusobno suradjuju.

Uz Nebo Konfucije je takodjer priznavao nebeske i zemaljske bogove i duhove te pokojničke duše. On drži obvezatnim prinošenje žrtava bogovima i dušima, ali im žrtvuje "kao da bi bili prisutni". To nam pokazuje neku uzdržljivost u pitanju stvarne prisutnosti viših bića kod žrtvovanja. Da Konfucije nije mogao biti neki žarki štovatelj bogova, pokazuje nam njegova izjava: "Častimo duhove i demone, ali se držimo daleko od njih".

Revno brani štovanje predja, ali osudjuje svaki pretjerani raskoš kod sahrane i manističkih žrtava. O pobližem crtanju života duše poslije smrti kod Konfucija ništa ne nalazimo. Na pitanje svog učenika o bivstvu smrti, odgovorio je: "Kad ne poznamo život, kako bi mogli poznati smrt?"

Veći dio Konfucijeve nauke radi o državi i ćudoredju. Za njega je država božanska ustanova. Vladar je opunomoćenik Neba i mora svoje poslanje savjesno ispunjavati. Narod mora vršiti kreposti, jer je inače nemoguć zajednički život.

Konfucijev ideal je jen, što znači kao "ćudorednost, čovječnost". U toj ćudorednosti nalazi čovjek mir. Ona je potpuno u volji - "čim ćudorednost zaželimo, ona je tu, ako je volja upravljena na ćudorednost, nema zla". Konfucijevu etiku vodi optimistička vjera u snagu dobre volje, koja ne bi bila oslabljena nasljednim grijehom. Ćudorednost je nerazdruživo povezana s pravednošću - "plemenit čovjek smatra pravednost za bitno". Pravednost u sebi uključuje dobrotu, ali se ona ne uzdiže do ljubavi prema neprijatelju. Na pitanje: "Što bi ti rekao, kad bi se htjelo nepravdu naplatiti s dobrotom?" Konfucije je odgovorio: "Nepravda se naplaćuje pravednošću, ali dobrota dobrotom".

Etika je za njega uglavnom negativna: mladić se mora čuvati zamamne ljepote, srednjih godina čovjek tučnjave, starac škrtosti. Evo Konfucijevog zlatnog pravila: "Tsi-kung je zapitao: 'Daj jednu jedinu riječ, koja može vrijediti kao uporište za provodjenje života?' Učitelj je odgovorio: 'Možda riječ uzajamnost (šu). Ne čini drugome, što ne ćeš, da se tebi čini".

Za potpuniju sliku konfucionizma moramo spomenuti i M e n z i u s a . On nije bio Konfucijev učenik. Živio je naime od 494-468. Ali je bio njegovo duhovno dijete, koji je svojim značenjem nadvisio sve učenike. Nebo mu je vrhovno svjetsko počelo. Jedno duhovno biće, koje upravlja svijetom i ljudskim djelima, vladarima daje njihovu moć i dostojanstvo. O odgojnom djelovanju patnje Menzius je lijepo rekao: "Kad Nebo hoće nekome podijeliti jednu tešku dužnost, tada dopušta da njegov duh mnogo trpi, mišići mu i kosti iznemognu, tijelo mu izgladni i od oskudice izgubi snagu, te ono pomuti i porazbaca sve njegove poduhvate. Time pobudjuje njegovu energiju, čeliči njegov značaj i nadopunja što mu još manjka." U štovanju bogova Menzius je protiv suvišnoga. Kod njega u državi na prvo mjesto dolazi narod, na drugo zemaljski bogovi, na treće knez. Ako zemaljski bogovi usprkos žrtava šalju narodu sušu i poplave, treba ih skinuti s prijestolja i nadomjestiti novima. U štovanju predja Menzius ništa ne izostavlja. Najveći je manjak dječje ljubavi, kad se netko ne brine za potomstvo, jer se time gasi porodica i predji više ne dobivaju žrtava. Pokop mu je vrhunac svih djela dječje ljubavi, dok su drugi svečane konfucijevske sprovode oštro napadali.

2. Uzdizanje konfucionizma do državne religije

Da je Konfuciju više stoljeća poslije njegove smrti zapala čast najvećeg kineskog mudraca, zahvaljuje on jednome od velikih careva dinastije Han (2o6 pr.Kr. do 22o posl.Kr.). Njegovo nastojanje za spašavanjem dinastije Čou, doživjelo je ponajprije veliki neuspjeh. Više stoljeća je njegova nauka bila kao mnoge druge. Razlozi, koji su careve Han, naročito Wu Ti (156-187) sklonuli, da bezgranično pogoduju konfucionizmu, bili su političke prirode. Radilo se o tome, da se jednom zauvijek ukloni moć lenskog plemstva, koje je stoljećima stvaralo nemire i konačno skrivilo propast dinastije Čou. Carevi dinastije Han nastojali su to postići stvaranjem poslušnog činovničkog aparata. Izbor sposobnih kandidata vršio se strogim ispitima, u kojima je poznavanje Konfucijeve nauke bilo mjerilo sposobnosti. Položaj cara kao "Sina Neba", kao božjeg opunomoćenika i posrednika izmedju Boga i ljudi, bili su za utvrdjivanje carske vlasti od neprocjenjivog značenja. Konfucijeva etika bila je izvrsno sredstvo za podložnost puka. Obredi, koji su kod konfucijevaca sličili obvezatnosti jednoga prirodnog zakona, izražavali su nedostižividi položaj cara kao Sina Neba i istovremeno su svakom podaniku ukazivali njegov položaj u obitelji i državi. Budući da je država sastavni dio božanskog uredjenja svijeta i tako religiozne naravi, samo po sebi moralo je državno pravo postati religijom a religija državnim pravom. To usidravanje kineske države u religioznome stvarno ju je uzdržalo kroz dva tisućljeća. Stvaranjem republike (1912) uklonjen je njezin stari temelj, zato je njezina opstojnost bila izvrgnuta tako teškim potresima, kakve ne pozna čitava njezina povijest.

Uzdizanje samoga Konfucija išlo je jednako svojim tokom. Car Kao Tsu godine 195 pr.Kr. dopustio je obavljanje žrtava na Konfucijevom grobu. U prvom su kršćanskom stoljeću u školi te žrtve bile zapovijedane, ali su istom u 6. stoljeću postale općenite. U sedmom mu je stoljeću podijeljen naslov "najvišeg učitelja" i zapovijedana gradnja hramova u njegovu čast. 739 dobio je naslov kralja. 1o74 kraljevska je akademija tražila za njega naslov cara. Istom 19o6 priznata mu je najviša božanska čast, kad je dinastija Mandžu istovjetovanjem Konfucijevih žrtava sa žrtvama Nebu pokušala utvrditi svoj klimavi prijesto. Godine 1912 bile su zabranjene žrtve Nebu kao i Konfuciju. Ali je već 26. rujna 1914 izašlo dopuštenje za ponovno oživljavanje Konfucijeva kulta. Preporodu konfucionizma su osobito doprinijeli kršćanin Sun Yat-sen i bivši budista Liang Sun-ming. Ovaj posljednji je u snažnome jen vidio ideal Kine. Mao tse-tung je dokinuo spomen-dan Konfucija, ali je upozorio svoje drugove, da jednako uče od K'ung-fu-tse i Sun Yat-sena kao i od Marksa i Lenjina.

III. Taoizam

Po prilici istovremeno s konfucionizmom pojavio se i taoizam. Medju oba sistema je velika razlika. Konfucije nije htio ništa novoga stvoriti, nego samo nauku starih mudraca dalje predati. Taoizam je novotvorevina svoga osnivača imenom L a o - t s e ("stari učitelj"). Konfucijevci žive sasvim u ovozemnom životu, taoisti traže svoje spasenje izvan iskustvenog svijeta.

O životu osnivača taoističke filozofije znade se malo pouzdanoga. Bio je državni arhivar centralne vlade, ali je prema svojoj nauci živio povučeno i nije se brinuo za ugled i čast. Rodio se vjerojatno 6o4 pr.Kr. Ne-

izvjesno je da li je knjigu T a o - t e h - k i n g , koja sadrži Laotsecvu nauku, napisao sam ili predstavlja zbirku aforizama sastavljenu od njegovih učenika. Ringgren-Strom kažu u svojoj knjizi "Die Religionen der Volker": "Prema predaji bio je njegov začetnik Lao-tsi, "stari učitelj"; ali sada su konačno prilično jedinstveni u tome, da je to samo prividno ime stare predaje i da nijedan filozof toga imena nije postojao" (str.425).

a) Nauka o T a o

T a o je središnji pojam metafizike novoga sistema. Iz Tao proizlazi vidljivi svijet. Teh je čudesno djelovanje prapočela Tao, koji svijet uzdržava i oblikuje. King znači knjiga. Prema tome Tao-teh-King znači: Knjiga o prapočelu svijeta i njegovu djelovanju u svijetu. Vrlo je teško snaći se u idejnom svijetu i načinu izražavanja Lao-tsea.

Tao kao prapočelo svijeta nalazi se već prije svijeta, duhovan je, ali se jasno ne razabire, kako iz njega proizlazi vidljivi svijet. Tao se može takodjer shvatiti kao osobno biće. Ovako je opisan: "Ima jedno biće, sačinjeno iz neshvatljivoga, koje je postojalo prije neba i zemlje. Bilo je tiho, prazno, osebujno i nepromjenljivo. Kretalo se na sve strane bez povrede svoga bivstva. Može ga se smatrati majkom svijeta. Ne znam njegova imena i označujem ga kao Tao. Prisiljen da mu dadem ime, nazivam ga Veliko, Veliko nazivam Napredno, Napredno beskrajno Daleko, beskrajno Daleko Povratno".

Lao-tse čini najviše što može, da bivstvo Apsolutnoga obuhvati nedovoljnim izražajnim sredstvima ljudskoga govora. Tao miruje, duhovan je, vječito isti u svom bivstvu. Ništa ne gubi od svoga bivstva time, da se stavlja u pokret u svim pravcima i tako stvara svijet. On ispunja svijet, ali pri tom neprestano počiva sam u sebi. Lao-tse kaže, da se povraća sam u sebe. On hoće s tim kazati: nakon što se Tao u svijetu pojava ostvario, on ništa ne gubi od svoje uzvišenosti nad svim stvarima svijeta.

Lao-tse sebi zamišlja Tao u prastanju slobodnim od svih postalih oblika vidljivoga svijeta, no koji se svi već nekako kriju u njegovu krilu. "On je neshvatljiv i nespoznatljiv, ali se kriju oblici u njegovoj nutrini. Nespoznatljiv je i neshvatljiv, ali je materija u njemu. Dubok je i taman, ali uključuje snagu". Oblik, sila, tvar leže skriveni u Tao kao sjemenke.

Tao je jedna duhovna sila. "Veliki se Tao talasa amo tamo, može biti nalijevo i nadesno. Sva bića na njemu grade u životu i ne odstranjuje ih. Kad je svršilo svoje djelo, ne traži za njega slavu. Ono voli i hrani sva bića i ne igra gospodina. Uvijek je bez želja i može se nazvati malenim. Sva se stvorenja obraćaju k njemu, ali ne istjerivaju gospodara te ga se može označiti velikim". Zbog njegovih etičkih svojstava ne može se Tao nazvati jednostavnom prirodnom silom. Jedno etičko biće mora biti duhovno.

Prema Lao-tseu Tao se razvija u tri stadija. Prije stvaranja svijeta je prastanje, za vrijeme kojega Tao počiva u svom vlastitom čistom bitku. Iz tog prapočela proizlaze nebo i zemlja, a iz njih oboje pojedina bića. Nebo konfucijevaca ne poklapa se pojmovno s Tao utoliko, što je ono kao pojavni lik od Tao u njegovu drugostepenom razvitku. Nebo kao Bog je pojavni način prapočela. Upravljanje Neba ili Boga nije ništa drugo nego djelovanje Tao u cjelokupnom svemiru.

O toj djelatnosti kaže Lao-tse, da se sastoji u neradu. Ali to ne može biti jedan apsolutni nerad, kao što Tao takodjer ne može biti jedan apsolutni nebitak. "Tao je trajno bez djelovanja, ali ničega nema, što ne bi izveo". To izvodjenje je naravno i spontano, neslavohlepno niti sebično, silovito ne zahvaća u tok stvari, nije mnogo zaposlen, radi polagano i sigurno. Sve stvari postoje time, što su ispunjene od Tao: nebo, zemlja, dusi, ljudi i sva ostala stvorenja.

Toliko o pojmu Tao. S njim se povezuje pojam T e h . On znači krepost, kreposno djelovanje. To se djelovanje sastoji u stvaranju, razvijanju i uzdržavanju svih živih bića, savršena je dobrota. To kreposno djelovanje je uzor za čovjeka i najviše je načelo njegova ćudorednog djelovanja. Tao se štuje pokušajem nasljedovanja a ne izvanjskim obrednim činima.

Poput Konfucija i Lao-tse idealizira stare vladare i kaže, da su u carstvu vladali s Tao, što je imalo za posljedicu, da su demoni i mrtvački dusi mirovali. Tao mora postati norma svake djelatnosti za sve ljude, u obitelji, gradu, državi i u čitavom carstvu. Istom kad su ljudi otpali od Tao, počeli su vršiti konfucijevske kreposti dobrohotnosti i pravednosti.

Stari su isusovački misionari mislili, da se Tao može prevesti s Logosom. Drugi su Tao prevodili s "put", što inače ta riječ znači u kineskom. Takodjer se mislilo pogoditi smisao s "razum" ili "priroda". Jedan je kineski učenjak mislio, da se Tao može razumjeti u smislu prirodnog zakona, ali to nikako ne odgovara, jer je Tao postojao prije prirode i stvorio je prirodu s njezinim zakonima. "Priroda" ne odgovara duhovnosti i moralnosti od Tao, "razum" ne vodi dovoljno računa o materijalnoj strani od Tao. Prijevod "put" je previše doslovan i preuzak. Ni prijevod s "Logos" nije moguće, jer je Tao istovjetan sa svijetom i njemu imanentan.

b) Tao i etika

Kod Lao-tse etika je usko povezana s Tao. Vjerojatno je metafizika izrasla istom iz etike. "Krepost se pojavljuje istom kad je Tao izgubljen, dobrohotnost istom nakon gubitka kreposti, pravednost nakon gubitka dobrohotnosti i pristojnost nakon gubitka pravednosti". Tao je zbir svih još nesvjesnih kreposti, Teh svih svjesnih kreposti. Samo je taoistička krepost nesebična, gradjanske se kreposti sve obavljaju svjesno. Tao daje normu za svaku krepost. Tao "čini neradom i djeluje nedjelatnošću". S tim se neradom ne misli apsolutno mirovanje, nego samo, da je djelatnost od Tao različita od djelatnosti ljudi. To bi značilo: Tao radi bez užurbanosti i borbe, njegovo se djelovanje odvija u potpunom miru. Za Lao-tsea u nasljedovanju Tao nije pravilno životna borba, nego tiho naravno djelovanje. Tako mogu živjeti samo pustinjaci i askete. Obični čovjek nije poštedjen od borbe i muke.

Mudrac svojom blagošću i slabošću pobjedjuje tvrdoću i jakost. On je nesebičan, čedan, dobar čak prema zloći, vjeran i prema nevjeri. Lao-tse daleko nadvisuje Konfucija s naukom: "Nepravda se mora naplatiti dobrotom". Konfucije nije dalje došao nego: "Naplati nepravdu pravednošću".

Najbolje za čovjeka je poput vode;
Voda koristi svima stvarima
i ne takmiči se s njima.
Ona boravi na niskim mjestima, koja svi preziru -
U tome se dolazi blizu Tao.
Za svoje boravište voli (mudrac nisku) zemlju;
u svom srcu voli, što je duboko;
u svojim odnosima prema drugima voli dobrotu;
u svojim riječima voli iskrenost;
u vladavini voli mir;
u poslovima voli valjanost...
Upravo jer je bez težnje,
on je bez prigovora.
(Tao-teh-king 8)

Dobre nazivam dobrima;
zle takodjer nazivam dobrima.
To je dobrota kreposti.
(Tao-teh-king 49)

Lao-tse ne uči samoodricanje, nego dozvoljava razboritu njegu vlastite osobe i brigu za vlastiti život. On želi, da čovjek jača tijelo, ali je protiv užurbane djelatnosti te požuda i strasti. Samo se tako može doći do mira i samozadovoljstva. Budući da je Tao vječan, posjedovanje Tao dovodi do neumrlosti. Raspad tijela nije tome nikakva zapreka.

O svjetskoj mudrosti, koju konfucijevci visoko cijene, Lao-tse ne drži mnogo. Poželjno je samo poznavanje Tao, za što nije potrebna nikakva velika učenost. "Tko poznaje Tao, prosvijetljen je, tko njega ne pozna, radi bez načela i ruši se u propast", "Bez izlaska iz kuće, spoznaje se svijet, i bez gledanja kroz prozor vidi se nebeski put. Što je čovjek više udaljen, to manje spoznaje. Zato mudrac spoznaje bez izlaženja van, imenuje stvari bez gledanja na njih, i izvršava bez rada". Mudrac spoznaje Tao u samome sebi i sve stvari u Tao. Nastupati kao učitelj drugih, njemu je to prezirno. On jedino djeluje svojim primjerom. Ne treba njegovati znanje, nego neznanje. Pod znanjem se misli na ono, koje nema za predmet Tao.

Kako za pojedinca i za obitelj tako vrijede načela Tao i za državu: država se mora upravljati neradom. Puk živi sretno i zadovoljno, ako nema prisilnog djelovanja. Konfucijevski mudraci i njihove kreposti samo su zlo. "Ako se ukine svetost i zabaci znanje, puk dobiva stostruku korist. Ako se ukine dobrohotnost i prezre pravednost, tad se puk povraća k djetinjstvu i ljubavi. Ako se odstrani pristojnost i odrekne prednosti, ne će više biti razbojnika i lopova. Kako mislim, budući da u tim trima stvarima kultura zatajuje, mora se nešto imati, na čem se može graditi. To je duh jednostavnosti, prirodnost, nesebičnost i bezželjnost". Dalje se kaže: "Ako se mudrace ne poštiva, u puku ne dolazi do svadja. Ako se teško pristupačna dobra ne cijene, u puku ne će biti razbojnika. Ako im se ne pokazuju poželjne stvari, njihov se duh ne smućuje. Zato svetac upravlja tako, da srce puka učini praznim, a napuni njihovo tijelo, oslabi njihovu volju, a ojača njihove kosti. On ljude drži u neznanju i bezželjnosti i ne dopušta poznavaocima, da se usude raditi, i time što sam vrši nedjelatnost, sve je u dobrom redu".

Vladar ne smije vladati zakonima i oružjem, nego primjerom svojih čudorednih kreposti djelovati na duše. Lao-tse se izjašnjava protiv kulture, znanosti i napretka. Jedino vrijedno nastojanje je povratak k prirodi. Puk treba biti zadovoljan s hranom, odjećom i stanom i svojim jednostavnim običajima. Ako on tada preko granice čuje kokošje kokodakanje i lajanje psa, ne dolazi mu želja, da stupi u vezu sa susjednim narodom." Ako se suprotstojeće vojske pobiju, pobjedjuje milosrdni". Kineski filozofi drugih smjerova i državnici nisu shvatili Lao-tsea i oštro su mu se usprotivili. No on je najjači i najoriginalniji kineski mislilac. Njegovo poimanje Tao je monoteističko, bogovi se i dusi spominju samo nuzgredice, oni pripadaju prirodi i stvoreni su od Najvišeg Bića kao sve u prirodi. Ali Lao-tseovo potcjenjivanje kreposti i kulturne djelatnosti pokazuje neke slabosti u poimanju Boga. On je naime previdio, da je Bog prema svojoj slici nadarivši čovjeka osobnošću pozvao ga na vlastito usavršavanje i na stvaralačko usavršavanje svoga života te da je Bog sama djelatnost u najsavršenijem ostvarenju.

2. Pučki taoizam

U pučkom obliku taoizam je postigao veliku rasprostranjenost i trajnu vrijednost. Dok je za Lao-tsea Tao bio najuzvišeniji bitak i izvor svakoga bitka, dotle su ga njegovi nasljednici kušali iskoristiti u službi magije. Huai-nan-tse, veliki filozof iz starijeg doba dinastije Han, rekao je o svecu: on je jedno sa svjetskim duhom i mimo svih sjetilnih organa stoji s njim u neposrednoj vezi. On živi izvan prostora i vremena i kreće se u neistraživome. Tko hoće postići takve sposobnosti, mora primijeniti odredjene metode disanja. Tko je u tome stekao potrebnu vještinu, može napustiti svoje tijelo, na oblacima poletjeti k nebu i kretati se u čistome bitku. Mudri vladari i u starini bili su prema Huai-nan-tse takvi vještaci od Tao. "Pet careva i tri vladara malo su cijenili carstvo i ništa nisu držali do stvari. Jednakim su smatrali život i smrt i jednako su cijenili sve promjene. S duhom velikih mudraca upoznali su osjećaje svih stvorenja. Tako su mogli prijateljski saobraćati s dusima u nebu i istovremeno biti na zemlji naravni ljudi".

Posjedovanje Tao štiti od opekotina i svih drugih tjelesnih oštećivanja i pribavlja oslobodjenima od svake tjelesnosti nebeske radosti: na basnoslovnim životinjama objahuje on prostore beskonačnosti, čak sebi podvrgava i bogove. Evo kako to opisuje Huai-nan-tse: "Veliki je muž miran i ništa ne misli, on je tih i nema briga. Nebo koristi kao krovište a zemlju kao kola, četiri godišnja doba kao svoje konje a yin i yang (žensko i muško počelo svijeta) kao vozare. On jaše na oblacima, uzdiže se u eter i sjedinjuje se sa stvaralačkom prirodom. Prema svojim sklonostima i slobodan od zapreka tumara po svemiru, čas korak po korak, čas u najvećoj žurbi. Daje da mu bog kiše ovlažuje put a bog vjetra očisti prašinu. Gore tumara po pustim nebeskim prostorima a dolje istupa iz vratiju beskonačnosti".

Dubokoumne i nesumnjivo sa svetom ozbiljnošću vodjene spekulacije o Tao kasnije su iskićene maštom i mitikom i učinjene pristupačnije duhu širokih slojeva. U redovima taoista bilo je sve manje pravih filozofa, a povećavao se broj mistika i magičara, ali su se svi pozivali na Lao-tsea kao svoga učitelja.

Esoterijski taoizam je težio poniranjem u Tao i uživljavanjem u pri-

rodu povećati snagu i produljiti život. Njegove su pristalice bili pustinjaci i asketi. Oni su se još više ili manje držali temeljne filozofske nauke, ali su već bili više okultisti i alkemičari nego filozofi. Oni su glavnu pažnju posvećivali spremanju pilula besmrtnosti i životnih eliksira. Bezbrojne su legende, kako je nepokolebivo pouzdanje konačno ipak požnjelo uspjeh.

Staro je vjerovanje, da postoje tri otoka blaženih, na kojima se pravi životni eliksir i gdje besmrtnici borave u zlatnim i srebrnim palačama. Car Shih Hunag-ti godine 217 pr.Kr. poslao je jednu flotu u potragu za tim otocima.

Ulazak u carstvo besmrtnika kušalo se postići i umnim razmatranjem. Za utrnjivanje vlastitog jastva asketi su se podvrgavali tjelesnoj i duhovnoj stezi, dok nije velik sveobuhvatni Tao stupio na mjesto malog osobnog jastva. Tad se vidjelo neizrecivo, prodrlo u zadnje temelje bitka. Ako li je čovjek prodro u Tao, i njegovo se tijelo produhovljava i postaje besmrtno, tako da se izdiže iznad prirodnih zakona. "U vodi se ne utapa, u vatri ne sagorijeva, divlje ga životinje ne mogu povrijediti. Prolazi kroz kamen i kovinu, jaše na vjetru ili oblacima, na zmaju ili ždralu i uzdiže se na nebo. Što hoće, može stvoriti, te prisutno, stvari, životinje i ljude, preobraziti ili odstraniti. Čarobnim izrekama može privesti sreću a odvratiti nesreću. Dusi i demoni su mu podložni, može ih dozvati, davati im zapovijedi, zaklinjati ih formulama ili amuletima, odbijati čarobnim mačevima, zatvarati u posude ili kutije. U čarobnim ogledalima može izazvati pojavu stvari ili osoba, koje zaželi vidjeti".

Ako li se postiglo posjedovanje Taoa to je takodjer omogućavalo uzdržavanje života, a kao sredstva su bili: tehnika disanja, gimnastika i dijeta. Tako je postojalo mišljenje: stari će se čovjek, koji izdrži dah kroz tisuću srčanih kucaja, opet pomladiti. Post je smatran kao korisnim za tijelo, bilo bi taoista, koji su se sasvim odviknuli od jela i živjeli još samo od zraka i rose. Mnoge tvari imaju različitu sadržinu Tao. Neke produljuju život, druge daju besmrtnost. Od biljaka uživa se breskva, indijski sesam, od borova smola, četine i korjenje; od životinja ždral, kokoš i kornjača. Kokošja i ždralova jaja, kornjačina juha i uvarak od oklopa tisućgodišnje kornjače vrijedili su kao osobito djelotvorni. Od ruda najviše se cijenilo zlato i cinober.

Alkemija je pokušavala esenc Taoa izdestilirati iz ruda sa sadržinom tao. Poput alkemista srednjega vijeka, pokušavali su taoisti iz žive načiniti zlato. U Kini to nisu činili zbog posjedovanja zlata, nego jer je zlato bilo potrebno za pripravljanje životnog eliksira a taoisti zbog siromaštva nisu ga sebi mogli drukčije nabaviti. Da zlatni eliksir bude djelotvoran, morali su se ispuniti svakojaki moralni uvjeti, a pripravljanje se smjelo obavljati samo u odredjeno vrijeme i na odredjenim mjestima. Ako je umjesto besmrtnosti uslijedila smrt, uvijek je bilo razloga rastumačiti neuspjeh.

Esoterijski smjer pučkog taoizma nadovezao se na staru pučku religiju s njezinim bogovima, dusima i mitima i razvio egzorcizam, geomantiju, magiju i svakovrsno gatanje. Važni sastavni dio pučkog taoizma jesu geniji. Taoistički geniji su obilno obogatili kineski panteon. Već u doba dinastije Han nalazimo zbirke svetačkih životopisa. Mnogi od tih svetaca ili genija samo su plod mašte, no drugi su bili glasoviti čarobnjaci i

umjetnici taoističkog života. Ima jedno djelo o dusima i genijima, koji su prije bili dobri službenici, ali su se u svrhu askeze povukli u pustinju.

Kad je u doba dinastije Han budizam počeo obuzimati duhove, nastale su rasprave medju zastupnicima konfucionizma, taoizma i nove religije. Izmedju taoizma i budizma pomalo se razvilo neko stapanje, no državni konfucionizam i taoizam ostali su nepomirljivi protivnici.

IV. Teologija ljubavi

Po mišljenju suvremenog historičara Hu Ši Kina je imala jednog jedinog religijskog osnivača, i to M o T i (po prilici 5oo-42o pr.Kr.). Dva su temeljna nazora njegove nauke:

1. Sve treba odlučivati razum. Lao-tse je upućivao na intuiciju, na sklad s Tao, a Konfucije na volju. Mo Ti se oslanja na razum: "Muževi napadajuće države ne mogu sijati niti žeti, a žene ne mogu šivati ni tkati. Jednako tako ne mogu to činiti muževi i žene napadnutoga. Dakle, rat je nerazuman i beskoristan".

2. Sve treba upravljati "sveopća uzajamna ljubav" (čien hsiang ai, zapravo "ljubav bez razlike"). Tad bi u svijetu vladalo idealno stanje: "Uzmimo, da se dotle moglo doći, da se svi u svijetu bez razlike ljube: kad bi se druge ljubilo kao samoga sebe, bili onda bilo nepoštenih ljudi? Kad bi se oca, brata i knezove posmatralo kao same sebe i ne bi se dogadjao neposluh prema njima, zar bi tad bilo (otaca, braće i knezova), koji bi bili neljubezni?... Tudje kuće posmatrati kao svoju vlastitu, tko bi tad krao? Kad bi se druge osobe posmatralo kao samoga sebe, tko bi tad počinjao nasilja? Dakle: uopće ne bi bilo lopova i bandita". Sljedbenik ljubavi s razlikom ovako je opisan: "Kad vidi svoga prijatelja gdje gladuje, ne daje mu jela, i kad vidi svog prijatelja gdje se smrzava, ne daje mu odijela; kad je bolestan, ne njeguje ga, i kad umre, ne sahranjuje ga. Tako govori i tako radi branitelj razlike. Branitelj ljubavi bez razlike ne govori tako a takodjer i ne radi tako... Kad on vidi svoga prijatelja gdje gladuje, daje mu jelo. Kad ga vidi gdje se smrzava, daje mu odjeću. Kad je bolestan, njeguje ga. Kad umre, sahranjuje ga. Tako govori i tako radi branitelj ljubavi bez razlike". I tad dolazi zaključak: "Svi u svijetu, takodjer priprost čovjek i priprosta žena, ta čak onaj, koji zahacuje čien hsiang ai, najradije bi vidjeli ostvaren taj oblik". Mo Ti je prema svojoj nauci živio. Konfucijevac Meng-tsi (umro 289) kritizira Mo Tija ovako: Ako bi roditelji moga susjeda imali na mene jednako veliko pravo kao moji vlastiti, tada moji vlastiti roditelji ne bi na mene imali veće pravo nego roditelji susjedovi. Ljubav bez razlike smanjuje ljubav na najmanje.

Mo Ti se u svojoj nauci poziva na Nebo: "Ljubav Neba se proteže na čitav svijet i ono želi sve ljude učiniti dionicima svojih dobročinstava. To bi se moglo poricati samo, kad bi u svijetu bilo i najmanje malenkosti, koju ne bi stvorilo Nebo... Ništa nije bolje nego Nebo uzeti sebi za uzor. Djelatnost Neba je sveobuhvatna, nesebična. Moramo činiti, što Nebo želi, i izostaviti, što ne želi. Ono želi, da ljudi jedan drugoga ljube, da jedan drugome koriste, a ne želi da ljudi jedan drugoga mrze i plijene". No Mo Ti nije pokazivao nikakova posebnog zanimanja za oblike kulta.

Mo Ti nalazi idealno ostvarenje svoje nauke u starini. On navodi primjer kralja Wen, koji je bio "kao sunce i mjesec, jer je iznenadno na sve strane svoje svijetlo izsjajivao". On te riječi ovako tumači: "To znači, da je obuhvatna ljubav kralja Wen bila tako velika, da je naličila suncu i mjesecu, koji svijetle svima, a da nikome u svijetu ne daju prednost".

S kineske strane Mo Tija su često istovjetovalo s Kristom i govorilo, da su kršćanstvo i mojizam sestre blizanke.

Mo Ti je okupio jednu vjersku zajednicu, u kojoj je sam bio "papa" s naslovom Čü-tsi, "stariji učitelj". Trideset godina poslije njegove smrti razdijeljena je njegova dužnost na tri osobe i raspadanje je išlo dalje.

V. Kineski budizam

1. Rano doba

Budizam u svom obliku tako zvanog sjevernog budizma došao je u Kinu preko Nepala, Kašmira, Panjaba i centralne Azije. Kod naroda unutrašnje Azije budistička je nauka proizvela duboki učinak i ostala je oblik kulture sve do prodora islama. Kod Uigura je budizam pokraj maniheizma i nestorijanskog kršćanstva bio glavna religija. Kod Mongola je uvodjenje budizma bilo uzrokom jednog nutarnjeg preobražaja, koji je i politički imao dalekosežne posljedice. Svoje uspješno širenje medju tim narodima zahvaljuje budizam sposobnosti svoga prilagodjivanja religijama, koje je našao.

Do doticaja s budizmom u centralnoj Aziji došlo je s proširivanjem kineske moći prema zapadu u vrijeme starijeg doba dinastije Han. Godina 67. posl. Kr. je prvi sigurni datum u povijesti budizma u Kini. Car M i n g - t i (58-76) izaslao je jedno poslanstvo u Indiju, koje je odatle donijelo budističke knjige i redovnike za njihovo prevodjenje na kineski. Kad je car Ming-ti 67. godine jednim ediktom u zemlji dozvolio budizam, samo je odobrio nauku, koja je u to vrijeme već našla veliko proširenje i izvršila veliki utjecaj. Sam je car dao u svom glavnom gradu Loyangu podignuti budistički hram. Novi samostan u glavnome gradu bio je nazvan "samostan k bijelom konju", gdje je čuvano sveto blago doneseno iz Kine: knjige, slike i relikvije.

Budizmu je pogodovalo, što su njegovi prvi prijatelji bili carevi i visoki dostojanstvenici. Time je zaobišao opasan greben, koji je predstavljao državni konfucionizam. Pod zadnjim carevima dinastije Han proširio se budizam do na sjever provincije Kiangsu. Svagdje se nalazilo velike redovničke zajednice, sjajne hramove i nebrojeno mnoštvo vjernika. Car Huan-ti bio je doduše podrijetlom taoista, ali je budizam učinio ravnopravnim taoizmu. On je naredio postavljanje zlatnih statua Bude i Lao-tsea i odredio, da se ritual žrtve Nebu upotrijebi takodjer za štovanje i tih dvojice velikih svetitelja.

2. Odnos budizma prema konfucionizmu i taoizmu

Konfucijevci su trajno ostali nepomirljivi prema indijskoj religiji. Klasna svijest državnih službenika, koji su se zbog dugog pripravnog studija ipak izdizali samo iz bogatijih krugova, instinktivno je osjećala, da će u jednoj budističkoj zemlji izgubiti svoje značenje.

Sasvim je drukčije bilo s taoizmom. Porast budizma isprva je išao na njegov račun. Ali već u doba dinastije Han vidimo prilagodjivanje taoizma budizmu, koje je njegov položaj ponovno osnažilo. Prilagodjivanje se sastojalo u preuzimanju redovništva i samostana, kulta u hramovima i čašćenje slika. Stvari, koje dotada taoizam nije poznavao i koje su mnogo doprinijele uspjehu budizma. Taoistička samostanska pravila bila su uredjena prema budističkim: ne ubijati živa bića, ne krasti, ne lagati, ne živjeti razuzdano, ne jesti mesa i ne piti vina. Celibat nisu tražili. Asketi su obično živjeli kao neženje, no bilo je u samostanima i oženjenih redovnika.

Kraj redovnika bilo je u svijetu živućih zaklinjača. Oni su vršili svoje funkcije prilikom bogoslužja u hramovima, kod zaklinjanja duhova, posmrtnih svečanosti. Većinom je dužnost taoističkog vjerskog službenika obiteljski nasljedna, jer se čarobnjačka snaga nasljedjuje. Za te izvan samostanske taoističke svećenike Chang Tao-ling je stvorio jednu organizaciju, koja se uzdržala sve do najnovijih vremena. Prema legendi živio je u jednoj spilji na nekom brdu južne Kine, posjedovao je dar posvudašnje prisutnosti (ubiquitas) i mogao je letjeti na nebo. Ukazao mu se Laotse i predao mu čarobni mač i čarobni pečat, čime može krotiti duhove. Čarobne knjige, mač i pečat prešli su na njegove nasljednike u vodstvu osnovane vjerske zajednice s jednakim naslovom T'ien-shih, "nebeski učitelj". Preuzimanjem budističke nauke o selenju duša smatra se odnosni T'ien-shih kao ponovno radjanje Čang-Tao-linga. U njegovu dužnost spada voditi osobnike gradskih bogova, kod bogoštovnog ministarstva predlagati promicanja, skidanja, nova imenovanja bogova. Car je gospodar svih bogova, nesamo državne religije, nego takodjer taoističke i budističke. Zadaća je T'ien-šiha i podredjenih zaklinjača duhova prizvati nebeske vojskovodje u bojne pohode protiv zlih duhova. Povodi su za to gradnja kuće, sablasti, bolesti, smrtni slučajevi, suša, poplave, požari i mnoge druge katastrofe. Život je kineskog naroda upravo prožet magijom, što se često u prikazima njihove religije uvijek dovoljno ne ističe. U kultu državne religije puk nema nikakva dioništva. Zato nije moglo izostati, da se vjerski život puka ne zaputi kolotečinom stare naturističke religije i čarobnjaštva.

I budizam je morao iz mnogih razloga naći odjeka u puku. Uz svoj lijepi kult i umjetnost budizam je svojom naukom o prekogrobnom životu došao puku u njegovu kultu predja kao neko rasvjetljenje. O životu poslije smrti nije dosad nitko znao više toga reći. Konfucionizam se brinuo za odvijanje ispravnih čovjekovih odnosa prema bogovima za vrijeme njegova života. Apstraktna nauka o Tao već sama po sebi nije za puk dolazila u pitanje. Pučki je pak taoizam bio više zainteresiran za beskonačnim produljivanjem ovozemskog života, a ne da sebi razbija glavu sa životom poslije smrti. U kultu predja postojala je samo nejasna predodžba jednog daljnjeg života duše poslije smrti. Pobliže tumačenje o prekogrobnom životu mogao je sada dati budizam sa svojom naukom o selenju duša. On je takodjer poznavao sredstva, da se u ovom životu može utjecati na sudbinu pokojnika i po-

moći im. Upravo svojim zagovorom za pokojnike postali su budistički svećenici bliski puku. S vremenom su u taoizam takodjer ušli budistički elementi s predodžbama o raju i paklu. S druge su pak strane budisti od taoista preuzeli veliki dio zaklinjanja, pa su se i njihovi redovnici počeli baviti čarobnjaštvom i ljekarstvom. Dakle, sinkretizam taoističke i budističke religije bio je već u doba dinastije Han gotova činjenica.

3. Daljnja povijest kineskog budizma

Od 4. sve do 6. stoljeća uživao je budizam podršku careva. Za vrijeme dinastije T'ang (618-906) doživio je budizam svoj prvi veći protuudarac. Vrlo je bio raširen prigovor, da redovnici i redovnice svojim neženstvom ne ispunjavaju svoje dužnosti prema obitelji i državi. Zato su izašli carski ukazi, koji su smanjivali broj samostana i redovnika i otežavali stupanje u samostansku zajednicu. Gospodstvo Mongola (1280-1367) značilo je za budizam novi procvat. Kubilai je čak nastojao ukinuti konfucionizam i taoizam u korist budizma.

Utemeljitelj dinastije Ming (1368-1644) svoju je mladost proveo u budističkom samostanu, ali to ga nije spriječilo, da godine 1372 obnovi ograničenja protiv redovnika i redovnica iz doba dinastije Sung (960-1279). On je ukinuo budističke i taoističke samostane. Za vladavine Yung-lo (1403-1425) bilo je naredjeno, da se u samostan ne smije stupiti prije 40. godine života. Kao što je prije Kubilai odstranio konfucija, tako je sada car Ših Tsung (1522-1567) dirnuo u čast Bude. Protiv sljedbenika Budinih postupao je tako oštro, da je to dovelo do pobune, u kojoj je puk stao na stranu redovnika, čije su samostane vojnici palili. Tako nastalo vrijenje ubrzalo je pad dinastije.

Takodjer carevi i zakoni dinastije Mandžu (1644-1912) nisu bili skloni budizmu. "Sveti ukaz" cara K'ang-hsi (1661-1722) osudio je sve nauke protivne konfucionizmu kao herezu, što je takodjer pogodilo budizam. Osim toga prvi su carevi te dinastije iz političkih razloga pogodovali lamaizmu; težili su da carstvu sačuvaju Tibet i Mongoliju. To je bilo jedino moguće predobivanjem lamaističke hijerarhije.

Ipak je položaj budizma bio još uvijek podnošljiv. Upravo u Pekingu i unaokolo njega, prijestolnici careva dvaju zadnjih dinastija, ima na tisuće velikih i malih hramova, koji većinom potječu iz doba dinastija Ming i Mandžu (C'hing). Carevi su dobro učinili, što su snizili broj bonca i stupanju u samostan stavili branu. Tko zna, ne bi li inače za brojčano stanje pučanstva imalo iste razorne posljedice kao kod Mongola, kod kojih je lamaizam u prvom redu odgovoran za propadanje njihove narodne snage.

Danas u širokim pučkim krugovima ne stoji visoko ugled budističkog i taoističkog redovništva. Tome je krivo njihovo vladanje. Oni nisu samo sasvim neobrazovani, nego previše gledaju samo za novcem. Celibat budističkih redovnika nitko ne uzima ozbiljno, kad ni oni sami tako ne čine. Najveći dio samostanskih stanovnika popunjava se iz siromašnih pučkih slojeva zbog lagane opskrbe. Mnogi su od djetinjstva odrasli u samostanu. U samostanu postoje hijerarhijski stepeni, odredjeni molitveni časovi i razdioba rada. Vjernici pozivaju redovnike u slučajevima bolesti na molenje i magičko liječenje. Medju njihove najvažnije službene dužnosti i izvore prihoda spadaju pogrebne svečanosti i bogosluženja za duše.

VI. Cjelokupnost religijskog sinkretizma

Otkrili smo različite izvore, iz kojih se hranio vjerski život i mišljenje Kineza u toku njihove povijesti. Pogled na postanak pojedinih elemenata, koji su se tijekom vremena ujedinili u jednu veliku struju skupne religije, daje nam već dobar pogled na bivstvo kineske religije. Ovdje ćemo taj pogled proširiti presjekom tako dobivene religije.

1. Svijet bogova, svetaca i genija

Njegov aristokratski značaj onemogućio je konfucionizmu od početka, da postane pučka religija. Osim u kultu predja puk nije imao mogućnosti, da sam stupi u vezu s bogovima. Vladar je vršio kult za podanike, dok je puk bio dionik samo moralne nauke. Zbog toga nije čudo, da se podao svojoj staroj religiji, obogaćenoj taoističkim i budističkim elementima. Rezultat te pučke sinteze može se istom nazvati religija Kineza.

U panteonu te religije nalazimo božanstva različitog podrijetla. U njem nalazimo stara naturistička božanstva, veliki broj budističkih svetaca i brahmanskih bogova, zatim svetaca u duhu taoista i pobožanstvenih povjesnih heroja. Spomenut ćemo samo neka najvažnija viša bića.

Pod imenom "triju svetaca" zajednički se štuju i prikazuju Lao-tse, Buda i Konfucije. Buda sjedi u sredini, što je sasvim u skladu sa činjenicom, da ga puk najviše štuje i najviše cijeni od svih bogova. Statue toga trojstva nalaze se u hramovima a pobožne slike u stanovima puka. Obljubljene su slike, koje prikazuju cijeli panteon u pojednostavljenom obliku. Na jednoj su slici prikazana 66 viša bića. Ona su poredana u pet redova, jedan iznad drugoga. Na vrhu sjede Buda, Konfucije i Lao-tse, pod njima boginja Kuan-yin, usred trećega reda se nalazi taoistički genij Lu Šun-yang, na četvrtom je mjestu bog rata Kuan-ti, čiji su hramovi i slike najbrojnije, mjesto na najdonjem kraju slike je odredjeno bogu bogatstva. Svaki od tih pet glavnih likova okružen je pratnjom daljnjih božanstava. Takve su slike mnogobrojne i u najsvečanijim časovima godine, naime u novogodišnjoj noći, stoje u središtu kulta.

Jedno trojstvo čisto taoističkog podrijetla naziva se "tri čista". Njegova je središnja figura tako zvani jadeski Car, vrhovno božanstvo taoista. Ime mu potječe odatle, što njegova palača sa zlatnim ulazom stoji na jednom brdu od kamenja jade. Na drugom mjestu dolazi bog, koji odredjuje vrijeme i upravlja medjusobnu djelatnost yanga i yina, obe nadopunjavajuće sile prirode, muška i ženska. Kao treći je pridijeljen Lao-tse kao širitelj prave nauke. Ima još i drugih trojstava.

Za mladog je Kineza bila najveća sreća uspješno položiti ispite za službeničku karijeru. Nije čudo, da je i za taj slučaj stvoren jedan bog. Prvotno je to bilo jedno zvjezdano božanstvo. Kasnije je jedan slavni službenik iz doba dinastije T'ang uzdignut na čast boga književnosti. Ubrzo poslije njegove smrti njegovi podložnici podignuli su mu u Szechuanu hram, u kojem su ispitni kandidati molili za sreću. Tijekom vremena stopio se zemaljski ispitni pomoćnik s prijašnjim astralnim bogom književnosti, i zvijezda je postala palača novoga.

Pobožanstvena historijska ličnost jest također bog rata imenom K u a n - t i. Bio je ratni junak, koji je živio 162-22o i kao vjerni, premda bezuspješni branitelj stvari dinastije Han, ušao u junake kineske

povijesti. Carevi dinastije Sung i Yuan podijelili su mu počasni naslov, a pod dinastijom Ming car Wan-li ga je imenovao zaštitnim bogom carstva. Što Konfucije znači za književnike, to je Kuan-ti za vojsku. No istovremeno je i on bog književnosti, jer se kaže, da je u mladosti strastveno studirao klasike.

Budistička božanstva imaju vrlo širok pojam i općenito označuju viša bića, kojima se iskazuje kult u hramovima. Postoji jedna svetica imenom "goruća svjetiljka" (J a n - t e n g - f o). Prema legendi bila je u Indiji jedna prosjakinja, koja je kraj svega svoga siromaštva uštedila toliko novčića, da je mogla na Budinom oltaru zapaliti . svjetiljku. Za nagradu Buda joj je prorekao, da će postati jedan budha budućnosti, nakon čega je stupila medju ženske bonce. Prema taoističkoj predaji Janteng je bio glasoviti taoistički učitelj u Kini. Buda je u Indiji čuo za toga čudotvornog sveca i uputio se u Kinu u potragu za njim. Ovom je uspjelo svog indijskog učenika za trinaest dana uvesti u nauk savršenosti. Nakon povratka u Indiju propovijedao je Buda u Kini naučenu mudrost i bio je poznat pod imenom Šakyamuni.

Vrlo popularan lik je M a i t r e y a, Buda budućnosti. Sjaji od životne radosti, ugojen, s debelim obrazima i velikim ustima, s golim trbuhom, jednako širok koliko i visok, sjedi na prijestolju. U jednoj ruci drži čudesnu kesicu, koja sadrži zrak od praiskonskog neba, klicu svih prošlih svjetova. U drugoj ruci drži krunicu, na kojoj svako zrnce predstavlja razdoblje od tisuću godina, koje je za vrijeme svog prijašnjeg opstanka proveo u vršenju svih dobrih djela. Jedan vedar i ugodan lik. U puku se priča, da su već često s neba pala pisma, koja su navješćivala Maitreyin dolazak. Naime kao budući Buda i spasitelj čovječanstva očekivani Maitreya prebiva još sada na nebu, odakle će se "pun ljubavi i milosrdja" spustiti na zemlju. Njegovo pojavljivanje na svijet dogodit će se otprilike 5ooo godina nakon nastupa povjesnog Bude u nirvanu, kad bude budistička nauka od staračke slabosti počela odumirati.

A m i d a i K u a n - y i n, boginja milosrdja, mogu se označiti kao najviše zazivana i štovana budistička božanstva. Amida je Buda zapadnog raja. Taj je raj boravište blaženika, gdje se čovjek oslobadja krugotoka ponovnih radjanja. Ta zemlja blaženih je od naše zemlje odijeljena s deset milijuna svjetova, kojima Buda upravlja. Štovanje Amide izgleda da su uveli indijski prevodioci u doba dinastije Han. Revni budisti imaju ime Amidino neprestano u ustima i vjeruju, da će time steći tolike zasluge, da će poslije svoje smrti biti odmah primljeni u raj. Amidu ponajviše prikazuju kako sjedi na lotusovu cvijetu. Iz nebrojenih lotusovih cvjetova, koji lejujaju na valovima velikog rajskog jezera, izabranici će se poroditi na svoj sretni život. Amida se zavjetovao, da ne će postići najvišu savršenost, da tako ostane na dohvatu ljudima, da im, naročito kad u smrti zazovu njegovo ime, može doći u pomoć. On boravi u zapadnom raju, ne učinivši zadnji korak u nirvanu, da bolima mučenim smrtnicima, koji inače nemaju nikakve nade da postanu buddhas, bude vodja u nebeske radosti. Ovdje imademo neku vrst protestantske nauke "sola fides": čovjek se ne oslanja na dobra djela u budističkom smislu, nego na vjeru u Amidino milosrdje i na zazivanje njegova imena.

K u a n - y i n dijeli s Amidom počasno mjesto medju budističkim spasiteljima. Prvotno je bila samo suvladarica u zapadnom raju, istom je na kineskom tlu kao svijetlom obasjana boginja s milosrdnim srcem našla zasebno štovanje. Ime Kuan-yin doslovno znači "na glasove (molitve) čujna".

Često je prikazana s mnogo ruku, tad se naziva "tisućuruka Kuan-yin". Nekad imade takodjer više očiju i glava, iz Tibeta preuzeti lik. Tim se hoće predočiti mnogostruka pomoćna djelatnost boginje. Druge slike je prikazuju kako krstari morem. Zazivaju je brodari, kojima se katkad u njihovim nevoljama ukazuje nad valovima. Najpoznatija je slika, na kojoj na rukama drži dijete. Nju zazivaju neplodne žene kao "Kuan-yin koja šalje djecu" za blagoslov u djeci. Da ta Kuan-yina slika s djetetom stoji u nekoj vezi s našom Majkom Božjom, čista je pretpostavka. No poznato je, da su japanski kršćani za vrijeme dvjestogodišnje nabrane kršćanstva u tom obliku nenapadno štovali Majku Božju.

Kralj podzemlja, koji u Kini nosi ime "kralj zemljine utrobe" (Ti-ts' ang-wang) ne smatra se kao zastrašujući pakleni lik, nego kao jedan deificirani budistički dobrotvor čovjeka. U vrijeme dinastije T'ang indijski redovnik A m o g h a uveo je na kineskom carskom dvoru službenosti, po kojima bi se moglo pomoći pokojnicima. Bonc M u - l i e n je djelovao u istom pravcu. Izmedju ostaloga stvorio je Amogha tako zvane "svečanosti za putujuće duše", koja se sastojala u tome, da su svi bonci onoga kraja bili pozvani na gozbu kroz više dana. Za to vrijeme prikazivali su oni sve svoje napore, molitve i dobra djela za pokojničke duše, za čije je spasenje upriličena svečanost. Bogataši pri tom daju izvoditi kazališni komad "Mulien spašava svoju majku", u kojem se prikazuje kako Mu-lien po savjetu Bude Tathagata svoju majku oslobadja iz paklenih kazna priredjivanjem svečanosti za duše. Izvedba igre traje tri dana i tri noći i skopčana je s velikim troškovima. Ljudi su uvjerenja, da su duše, za čiji se spas igrokaz izvodi, odmah nakon toga iz pakla oslobodjene. Bonco Mu-lien je za svoju sinovski ljubav nagradjen postavljanjem za kralja nutrašnjosti zemlje, kome su podložni desetorica paklenih kraljeva. Budisti ga i taoisti zazivaju u svim potrebama, ponajviše u očuvanju ili oslobodjenju od paklenih kazna.

Ovdje možemo nešto reći i o kineskom podzemlju. Podzemni svijet ima veliki upravni aparat i slično je izgradjen kao zemaljsko sudište. Na Mulienov rodjendan 3o. dan 7. mjeseca dolaze suci deset upravnih odjeljenja na čestitanje pri čem vrhovni sudac izdaje svoja pomilovanja: duše, kojima je isteklo vrijeme kazne, vraćaju se na zemlju, da se tamo ponovno rode kao ljudi, ribe, ptice itd. Kazne ostalih osudjenika se smanjuju ili sasvim otpuštaju. Dakle, budistički pakao nije vječan. U prvom se paklenom odjeljenju vodi registar živih i mrtvih. Tu se odredjuje kratkoća ili duljina ljudskoga života. Dodje li ovamo jedna duša, čija zla djela brojčano ne prekoračuju dobra, odmah se šalje na sud ponovnog radjanja, odakle se, već prema svojim zaslugama, vraća u bolji ili gori život. Tko je počinio više zla nego dobra, najprije vidi u jednom ogledalu sva svoja zlodjela i zatim se predaje nadležnom sudištu na izvršenje kazne. U opisivanju i slikanju paklene su muke strahovito grozno i krvavo ocrtane. Često se u šarolikoj glinenoj plastici paklene kazne nalaze prikazane u jednoj pokrajnoj dvorani hramova gradskih bogova ili Bude kao stalna opomena živima, da izbjegavaju grijehe. Budući da je slika pakla prodrla u čitav puk, vrši ona u izvjesnoj mjeri dobar utjecaj na njegov čudoredni život.

Po čitavoj se Kini nalaze Z m a j e v i hramovi. Zmaj je gospodar mora, stanovnik spilja i jezera, prebiva na brdskim grebenima i pokretna je snaga olujnih vjetrova i uzročnik potresa. Glavno značenje zmaja i razlog njegova štovanja leži u njegovoj moći poslati kišu. U seoskim hramovima njegova slika nigdje ne manjka, jer od njega zavisi žetva. I na studen-

cima se često vidi mali zmajev hram ili jedan kip boga zmaja stoji u zidanoj udubini nasuprot studenca. Za vrijeme zime zmaj počiva u morskim dubinama, u proljeće uzlijeće u oblake i ravna padanjem kiše. U vrijeme suše priredjuje sveukupno seosko stanovništvo ophode s likom zmajskog kralja. Ako ovaj usprkos svih kadnih žrtava i ophoda još uvijek ne daje kiše, prisiljavaju ga na taj način, što njegov lik ostavljaju tako dugo na razornoj sunčanoj žegi, dok sam ne mogne više izdržati bez rashladjenja i pobrine se za kišu. Ako još uvijek uskrati kišu, može mu se dogoditi, da se njegov lik razori i državnim se dekretom uspostavi jedan novi zmajski kralj.

S ovim navedenim bogovima i svecima nije nikako iscrpljen broj ni bolje poznatih. Medju pukom su poznati i neki junaci iz glasovitih priča, tako majmun S u n iz velikog romana "Izvještaj o jednome putu u zapadni raj". U tom je djelu dramatizirano uvodjenje budizma u Kinu. To je legendarni prikaz pustolovina redovnika Hsuan-Tsang i njegovih drugova, koji je u 7. stoljeću otišao u Indiju i proboravivši tamo 17 godina vraća se s bezbrojnim religioznim knjigama, slikama i relikvijama. Majmun Sun, glavni lik u romanu, ističe se svojim bijesnim šalama, lukavim prepadima i svojim svladavanjem svakog teškog položaja. Samo ga budistička nauka može pomalo pripitomiti. Taj je majmun alegorija po prirodi divljega i svim bogovima i dusima prkosnog ljudskog srca. Lao-tseu uspijeva majmunu nabaciti jedan kolut, koji lijepo stoji, dokgod je obješenjak miran, ali se bolno ureziva u meso, ako je buntovan. Do nutarnjeg preobražaja može ga istom dovesti Buda, protiv čije moći mu ništa ne koriste sva njegova čarobnjačka umijeća. Ovaj općenito poznati roman je poučni dokumenat kineskih vjerovanja.

Medju besmrtnike se ubraja i dječak L i u H a i , koga poznaje svako dijete. Prikazuju ga kako nad svojom glavom maše uzicom, na kojoj su poredani novci. On pribavlja bogatstvo i zazivaju ga kod poslovanja. Imade mnogo i medicinskih bogova. Takodjer razbojnici i mjesta nemorala imaju svoje bogove. Postoji i bog dugog života, zatim zaštitni dusi protiv tuče i skakavaca. Mnogi padaju u zaborav, a novi se pojavljuju. Čak se i u najnovije vrijeme dogadja, da se jednom znamenitom čovjeku, čiji suvremenici još žive, podiže hram. Tako kineski panteon obuhvaća personificirane i deificirane prirodne sile, duhove predja, svece budizma, genije taoista i pobožanstvene duhove zaslužnih ljudi.

2. Religiozni život

a) Religija u godišnjem krugotoku

Najvažnija svetkovina Kineza jest N o v a G o d i n a . U svojoj biti to je proljetna svetkovina, početak jednog novog poljodjelskog doba. Novogodišnja svetkovina je pomična i pada prema našem kalendaru izmedju 21. siječnja i 19. veljače. Svečano vrijeme traje preko polovice prvoga mjeseca. U to se vrijeme očituje više religioznoga, nego inače u koje drugo doba godine.

Neka vrst predsvetkovine biva već 23. dan 12. mjeseca. Toga dana b o g o g n j i š t a putuje na nebo, da izvijesti tamo nebeskoga cara o dogadjajima u kući i vladanju obitelji kroz godinu. Pred njegovom se slikom, koja visi u svakoj kući, prinose žrtve, medju kojima uvijek mora biti slatko pecivo. Ono treba bogu začepiti usta, da previše ne govori i ne izbrblja nešto nepovoljnoga. Uloga boga ognjišta u obitelji mo-

že se vidjeti iz molitava na njegovu rastanku: "Tsao-wang,Tsao-wang (ognjišni kralju), kad stigneš u nebeske odaje i ugledaš nebeskoga kralja, reci mnogo dobroga i malo zalazi u pojedinosti, a kad podješ kući, ponesi nekoliko debeljkaste djece!" Da i ognjišni bog mora isplatiti za loše službovanje, pokazuje ova malena pučka pjesma:

"Ime je ognjišnog boga Chang.
Čaša hladne vode, tri tamjanova stručka.
Ljetos moj posao dobro nije išao.
Slijedeće ćeš godine jesti opet kuangtunški šećer".

U predvečerje Nove Godine na oba se kućna dovratka objese slike tako zvanih v r a t n i h b o g o v a . Kuća se još ukrašava slikom b o g a b o g a t s t v a . Običaj je, da u predvečerje Nove Godine prosjaci obilaze prodavajući takve slike. Jedna pučka pjesma govori:

"Prodaju se bogovi bogatstva.
Vrata bogatstva, vrata božja, nek budu brojne mazge i konji.
Kad se bog bogatstva navraća u kuću, što češće dolazi, to više bogatstva vlada u njoj".

No središnja točka novogodišnje svečanosti jest čašćenje bogova i predja u novogodišnjoj noći. Ponajprije se cijela obitelj sakupi na gozbu. Tada najstariji u obitelji zapali tamjanov stručak najprije bogovima, a zatim pokojnim predjima. Svi se članovi obitelji po starini bacaju ničice pred slikama bogova i pločicama predaka. Na to djeca i kućni namještenici iskazuju takvo poštovanje kućnom starješini. Nadalje se odigrava doček bogova. U tu je svrhu u dvorištu podignut maleni oltar,na kojem je postavljen čitavi svežanj slika bogova. Prinose se darovi i svi se klanjaju nebesnicima, koji se u novogodišnjoj noći spuštaju ljudima. Tom se prilikom takodjer vraća i ognjišni bog. Ceremonija u čast bogova, otprilike njih šestdeset su prikazani na slikama, naziva se "štovanje neba i zemlje". Spaljivanjem slika bogovi se ponovno otpuštaju na nebo.

Po završetku tog štovanja iskazanog bogovima ide se u kuću na štovanje boga ognjišta. Drugi se dan žrtvuje u kućama bogu bogatstva, ali puk takodjer ide u njegove hramove, gdje se tamjanovi stručci žrtvuju u velikim svežnjevima, tako da plamen cijeli dan bukti. Novogodišnje je vrijeme protkano s brojnim svečanostima drugim bogovima. Sredinom se mjeseca održava tako zvana svečanost svetiljaka. U hramovima se časte najrazličitiji bogovi i dusi. Najglavnije su svjetiljke, koje se u tolikoj množini, različitosti i sjaju vješaju posvuda u kući, kako to nije poznato ni kod kojeg drugog naroda. Viši smisao te svečanosti bila bi vatrena magija za promicanje plodnosti ljudi, životinja i biljaka. Sve u svemu novogodišnja svečanost Kineza može se označiti kao kompendij njihove religije.

Jedna od daljnjih glavnih godišnjih svetkovina jest "svetkovina petoga mjeseca". To je svetkovina u spomen službenika i pjesnika Ch'ü Yuan, koji se u stisci pred intrigama jednog suparnika utopio u rijeci. Natjecanja u čamcima slave toga dana njegovu uspomenu. Taj se dan naziva takodjer "svečanost zmajskog čamca". Na prvotno značenje regate upućuje i zmajski oblik čamaca. Natjecanje bi trebalo pribaviti kišu. Ima mnogo znakova, da su se u starini rijeci prinosile i ljudske žrtve. U vrijeme svečanosti zmajskoga čamca nastoji se svakovrsnim talismanima i čarobnjačkim sredstvima osujetiti djelovanje "pet otrova", to su zmija, štipavac, stonoga, žaba krastača i gušter. Ide se za tim, da se čovjek zaštiti protiv svakovrsnih bolesti,koje u početku ljeta mogu biti opasne.

b) Religija u tri najvažni[illegible] odsjeka života

Pod tim odsjecima života razumijevamo rodjenje, ženidbu i smrt. Za postizavanje blagoslova u djeci moli se mnogim boginjama. Najviše se zaziva Kuan-yin. I muška božanstva daju blagoslov u djeci. Književničke obitelji se mole bogu književnosti za darovite sinove. Takodjer se i magija upotrebljava za ubrzanje blagoslova u djeci. Općenit je običaj s oltara jedne boginje uzeti maleni dječji lik, s kojim se kod kuće postupa kao s pravim djetetom, dok pristigne potomstvo. U vrijeme Nove Godine rodjaci šalju bračnim drugovima, koji žele djecu, svjetiljke kao sredstvo za ispunjenje njihove želje. Često se bračni drugovi zavjetuju, ako dobiju sina, da će postati redovnik u jednom budističkom ili taoističkom samostanu. Ako se želja ostvari, mogu dijete otkupiti papirnatom lutkom i izvjesnom svotom novaca. Poslije rodjenja ustanovljuje se djetetov horoskop. Dječaci često nose naušnice, da bi se zloga duha prevarilo, da su djevojčice. Općenit je običaj djeci objesiti uzicu s jednim ili više novaca, što treba donijeti bogatstvo i blagostanje.

Prilikom zaruka i odredjivanja vjenčanog dana igraju važnu ulogu dvanaest životinjskih znakova. Svaki je Kinez rodjen pod jednim takvim znakom. Svi ne pristaju zajedno. Pojedinosti vjenčanih ceremonija su raznolike prema krajevima, ali su svagdje pune magije i predznaka. Kad nosiljke zaručnika i zaručnice napuste rodni dom zaručnice, otvori se nosiljaka moraju držati u pravcu, gdje se toga dana nalazi bog radosti. O tome obavješćuje kalendar. Prilikom dolaska u zaručnikovu kuću vode zaručnicu pred oltar ili pločicu Neba i Zemlje, gdje gore svijeće i plamsaju stručci tamjana. Zaručnik i zaručnica klecaju pred njima, jednako pred pločicama predja te pred slikom boga ognjišta.

Kad je umirući u zadnjim časovima, kao zadnje sredstvo, da se zadrži smrt mnogi donose u njegovu sobu lik jednog hramskog boga. To biva u svečanoj prpcesiji pod pratnjom bonca. Mole boga, da bolesnika izliječi ili barem dade dobar lijek. Tad boga nose u jednu drogeriju, gdje bog treba izabrati lijek. Ljekarnik upire prstom na jedan pretinac s lijekovima, ako še bog ne makne, lijek u tome pretincu nije upotrebiv. Ako li se makne, to znači ispravni lijek.

Nakon smrti duša se smatra višim bićem iste naravi kao bogovi i dusi, kojoj dakle treba iskazivati kultno štovanje. Kinezi ne poznaju jasnu teološku razliku izmedju bogova, duhova i pokojničkih duša. Život se poslije smrti promatra kao i zemaljski život. Zato se mrtvaci opremaju s vrijednim predmetima kao i papirnatim kućama, konjima, a danas prigodice autima, ženama i slugama itd, sve se te papirnate figure kod pogrebnih svečanosti spale. U staro su doba žene i robove žive s mrtvacem pokapali.

Svaka obitelj ima svoje posebno pokopavalište a seljaci sahranjuju svoje mrtve na polju. Čunjasti ili okrugli grobni humci vide se posvuda po kineskim krajevima. Pogrebni obredi su povezani s mnoštvom pravila i običaja. Oni s jedne strane potječu iz djetinjeg pijeteta, koji traži konfucijevska etika. S druge opet strane iz nastojanja, da se duša udobrolji, da se ne bi možda za pomanjkanje iskazane počasti osvetila, nego da se brine za dobrobit obitelji. Pogrebni obredi za maloljetnike i neoženjene su vrlo jednostavni. Na selima se leševi malene djece jednostavno polože negdje na poljsku medju, da je psi što prije prožderu.

c) Različiti prigodni vjerski običaji

Svaki Kinez ima poštovanje prema tako zvanom F u n g - s h u i. Izraz doslovno znači vjetar-voda. Time se želi reći uklapanje čovjeka u klimatske odnošaje, mjesne uvjete i konačno u cjelokupni svemir. Ta vjera u Fung-shui, koja potječe iz starine, je poluznanstveni sistem, koji čovjeka uči, gdje će i kako smjestiti grob, sagraditi hram i kuće, tako da vlada harmonija izmedju ljudi, mrtvih i duhova te cijele prirode.

Umijeće proricanja u Kini je izgradjeno do velikog znanstvenog sistema. U rano historijsko doba gatalo se s ugrijanim kostima i stolisnikovim stručcima. Za gradnju kuće imade dvjesto praznovjernih propisa. I tragovi šamanizma još se danas nalaze. U sjevernoj se Kini na selu zmije, lisice, ježevi i lasice često štuju kao viša bića. Njihov duh zaposjedne neke osobe i osposobljava ih za liječenje bolesti, proricanje budućnosti i davanje dobrih savjeta u teškim slučajevima. Kineski je kalendar pun praznovjernih naputaka, koji se radovi mogu poduzeti jednoga dana ili se moraju propustiti. Izvjesne životinje donose sreću a i mnoge biljke posjeduju više sile.

Zaključak

Tri su moćna čimbenika učestvovala u izgradnji kineske religije. Religiozni su mislioci kušali prodrijeti u nadosjetni svijet. Za velike duhove u svim narodima bilo je samo po sebi razumljivo, da je svijet svakodnevnog iskustva samo maleni isječak stvarnog bitka i da je svijet u zavisnosti od jednog izvanjsvjetskog velikog Duha. Što su Konfucije, Laotse i njihovi sljedbenici rekli o Nebu i Tao, sadrži mnogo istinitoga i opće valjanoga. Kineski su mudraci išli putem, koji ljude, doduše nije doveo k cilju, no ipak je Bogu bliže priveo. Jedan drugi religijski stvaralački faktor, država, u toj je zemlji sagradjena na vjerskoj podlozi. Da su budistička spasiteljska božanstva, naročito Amida i Kuan-yin, postala središnji likovi kineske pučke religije, može se svesti na opće čovječansku težnju za spasenjem. I kineski narod čeka na Krista, koji je došao spasiti cijeli svijet.

d) Koreja

Koreanski narod, koji je etnografski i kulturno-historijski sasvim samostalnog podrijetla (ugro-altajska jezična skupina), bio je kroz stoljeća posrednik kineske kulture japanskom otočnom carstvu. U čisto političkom pogledu to im nije stvaralo velikih neprilika. No dok je Japan istom od svoje okupacije 1910, nastojao zemlju takodjer i kulturno asimilirati, bio je kulturni utjecaj kineskog carstva tako moćan, da su kineski budizam a u manjoj mjeri i konfucionizam sasvim prekrili domaće jednostavnije religijske oblike. Dok se u Japanu domaća religija, šintoizam, usko povezuje s vladajućom kućom i time dobiva čvrstu podršku, dotle se politička povijest Koreje drukčije odvija: domaća religija od političkih faktora ne uživa nikakvu podršku i tokom stoljeća potisnuta je u daleke brdske doline, gdje siromaški životari bez velikih središnjih hramova i ikakvih povjesnih zabilješki. To stvara velike teškoće za otkrivanje ranih historijskih veza stare koreanske religije.

1. Pučka religija do prodiranja budizma

Glavna struja prehistorijskih seoba došla je na poluotok iz centralno-azijskog područja (mandžursko-tunguskog), a možebitni polinezijski i malajski prilivi u južnu Koreju i predležeće otoke igrali su samo podredjenu ulogu. Zato nije čudno, da je stara koreanska religija jako prožeta temeljnim oblikom centralnoazijske-sibirske naturističke religije, animizmom. Kako je mahayanski budizam tolerantan prema svim oblicima pučke religije, nije prevlast budizma na koreanskom tlu u srednjem vijeku mogla sasvim potisnuti taj animizam. Dusi i sablasti, zvani kwisin, prevladavali su sve do prošlog stoljeća život koreanskih seljaka i ribara daleko više od nade u bilo kakvu budističku nirvanu ili konfucijevska načela. Zato je položaj jednoga zaklinjača, paksu, a još češće jedne čarobnjačice, mutang, bio važan, što je još i danas u udaljenijim krajevima.

Kako se svagdje u sjevernoj Aziji pod zajedničkim pokrovom šamanizma dadu dokazati još ostatci vjere u Najviše Biće, tako se i u Koreji susreće jedan najviši Duh u nebu, H a n a n i m. Njegovo se značenje koleba od jednog materijalnog shvaćanja kao plavog neba i pokretača zvijezda, odnosno samoga sunca, do jednog duhovnog počela, nebeskoga gospodara, koji dobro nagradjuje a zlo kažnjava.

Koreanski istraživači za to rano doba, možda od looo do 5oo pr.Kr., rekonstruiraju visoki i čisti sunčev kult, P a l k (sunce). Palk se smatra kao osnivač jednog carstva svijetlosti. Koreanci su "sunčevi sinovi" (Il-tja); oni duguju Palku na njegovim svetim mjestima žrtve i kult, naročito na brdskim uzvisinama, strogo u pravcu sunca, veliku ulogu igra i čas sunčeva izlaska. Pored koreanskog Ormuzda ne manjka ni suparnik Ahriman, K u d kao počelo tame, grijeha i nesreće. No za to najstarije vrijeme malo je poznata zaklinjačka magija. Medjutim predaja poznaje službu jednog O l k u m a , posrednika izmedju nebeskog sunčanog gospodara i njegove zemaljske sunčane djece. Prvi od tih svećenika-sudaca je bio Tan-kun, koji se spustio na Thai-paiksanu (u sjevernom području) i ustanovio teokraciju nad narodom Tjin.

Tokom razvoja taj relativno čisti kult sunca na Palk-Mal (svetim brdskim mjestima s garištima upravljenima prema istoku) sve se više povlači i nastupa štovanje drugotnih božanstava ili duhova, prije svega duhova brda, rijeka, izvora, vatre, vjetra, groma, kiše, odredjenih drveća i td. Pojavljuju se novogodišnje svetkovine, zatim žrtve u vrijeme sjetve i žetve, pri čem ne manjkaju takodjer kola i plesovi po svetim mjestima ili lugovima. I utjecaj je žena kao posrednica s duhovnim svijetom prilično velik. Kult predja u to rano doba dugo ne igra važnu ulogu, kako to ima u razvoju japanske pučke religije već prije doticaja s Kinom. Naime plemenski se klanovi nisu toliko uzdignuli kao u Japanu.

2. Početni doticaji s kineskim religijama

U svijetlo povijesti stupa Koreja istom usred dinastije Han i u zadnjem stoljeću pr.Kr. nastaju na poluotoku tri politička težišta. Prvo u okolici današnjeg Pyengyanga sa sjevernom polovicom zemlje. To se sjeverno carstvo zvalo Kokuryo s glavnim gradom Lolang. Drugo u sjevernoj polovici današnje južne države pod imenom Paiktje i treće u istočnom dijelu te južne polovine, Silla.

Prvo je konfucionizam zahvatio Kokuryo kao najbližu Kini. Već na prekretnici naše ere nalazimo konfucijevske hramove predja (myo) vladarske kuće. U obje južne države Konfucijeva je nauka prodrla istom kasnije. Svakako preko Laiktje prispjeli su sveti konfucijevski spisi Lunyü već 41o u Japan. Kraljevstvo Silla je podržavalo veze s Kinom, s dvorom dinastije Tang i zato su u 6. i 7. stoljeću došli mnogi konfucijevski učenjaci kao službenici. No u to vrijeme nije još Yu-kyo (konfucijevska moralna nauka) našla u Koreji široko tlo, jer je na neobrazovani puk stavljala prevelike zahtjeve. Tako je nova nauka prvenstveno ostala ograničena na krug kineski obrazovanih učenjaka i službenika. Da bi mogla obuhvatiti široke narodne mase, morala je istom filozofija zvana Sung provesti potrebne preinake, a morala je biti podignuta i kulturna razina naroda. Ovom zadnjem je prije svega doprineo budizam, koji je postao za Koreju kulturni nosilac i glavni odgojni faktor.

Budući da je utjecaj Kine dolazio uvijek samo kopnom, to je i Pulkyo (Budina nauka) dosegao najprije sjevernu državu Kokuryo. 375 osnovana su u Pyengyangu dva budistička samostana. Značajno je da je upravo Kokuryo kasnije slao na japanski dvor svoje najbolje učenjake i umjetnike. Kralj iz Paiktjea Syong Oangs 552 je slao Kimei Tenno budističke kipove i spise i pomogao pobjedi nove religije u Japanu. Silla je otvorila svoje granice budizmu istom sredinom 6. stoljeća. Njoj je glavna svrha bila nacionalna nezavisnost te je pobjedom Paiktje 662 i Kokurye 668 uspostavila korejsko jedinstvo. Prije svega je kralj Pophung od 527 bio neumorni apostol nove nauke te kasnije sa ženom stupio u duhovni stalež. Učenjaci iz Sille nisu samo putovali u Kinu, nego ih je bilo preko desetak, koji nisu oklijevali preći i daleki put preko centralne Azije i Pamira, da bi mogli u domovini "Uzvišenoga" sve na izvoru proučiti i pokupiti.

I treći kineski religijski sistem taoizam, korejski Tokyo, dohvatio je Koreju, ali se samo malo proširio. On je izgleda isprva nastupio samo kao neka ezoterijska sekta, kao zbor astrologa i geomantika, čarobnjaka i zaklinjača duhova, proroka i posjednika čudesnih trava i eliksira besmrtnosti. Takva društva hoa-rangi, čarobnjaka mogla su doduše biti zakoniti nasljednici prijašnjih šamana, ali u Silli, osobito pod glasovitim hoa-rangima Tjin-hung i Tjoi-tji-uon, ukazuju na taoističke svećenike.

3. Prevlast budizma i njegovo propadanje (668-1392)

Koreanski se srednji vijek politički raspada u dvije polovice. Prvo je doba cvata ujedinjenoga carstva pod vodstvom Sille s prijestolnicom u Kyong-tju, nedaleko Pusana. Druga polovica počinje uzdizanjem nove dinastije Korye i premještanjem prijestolnice više u središte zemlje, u Syongto (935).

Oba ova razdoblja obilježava uzdizanje budizma do monopolističkog položaja u državi i kulturi. U Silli se do 8oo godine razvilo 8 budističkih škola. Ostatci materijalne kulture iz toga doba još i danas zapanjuju posjetioce. Od početka 9. stoljeća popustila je revnost u studiju budizma i počeo se iživljavati u tantričkim strujama. Zbog povećane moći samostanskih zajednica, dolazi do premještanja prijestolnice, ali se one ponovno dižu i pod dinastijom Korye. Bonci su konačno dobili formalni službenički položaj i svaki je treći sin odličnijih obitelji morao postati budistički svećenik-redovnik. Osim toga Gundert izvješćuje: "Prilikom budističkih svečanosti hranio je kralj tisuće redovnika, 1136 ništa manje nego 3o.ooo! Imetak nepokornih plemenitaša darivan je samostanima. Oružje

se prekivalo u zvona, ručice i čavle za gradnju samostana, ubijanje životinja više puta općenito zabranjivano". Tripitaka, koreanski Taejangkyong, urezana je u godinama 1236-1252 na 8o.ooo sačuvanih drvenih pločica u hramu Haein-sa.

4. Prevlast neokonfucionizma (1392-191o)

1392 general I (Ri) Sonkye začetnik je nove dinastije s glavnim gradom Seoulom, koja se oslanjala na krugove neprijateljski raspoložene prema budizmu, službenike, književnike, vojsku. Već je u 13. stoljeću presadjen kineski neokonfucionizam. Naime u prvo doba kineske dinastije Sung (96o-1126) doživio je konfucionizam duboki preporod. Njegovu metazičku slabost nasuprot budizma produbio je veliki kineski učenjak Džu Hsi (1131-12oo). Taj neokonfucionizam je podupirala nova koreanska dinastija I (Ri). Mnogo se učinilo za uzdizanje neobrazovanih pučkih slojeva, za koje je u 15. stoljeću stvoren posebni alfabet. No puk nije mogao zadovoljiti trajno ni konfucionizam kao ni budizam pa je dolazilo do novih religioznih strujanja i sekta. Još i u naše vrijeme radije se za ukop obraćaju ženskom mutangu stare pučke religije, nego budističkom svećeniku. To pučko traženje za uvijek nečim novim došlo je najbolje do izražaja kod prvih koreanskih kršćana. Prilikom godišnjih poslanstava seulske vlade na pekinški carski dvor tim su poklisarima došli u ruke kršćanski spisi. Na povratku neki su u svojoj revnosti htjeli u Seoulu oživotvoriti katolički kult, koji su vidjeli u Pekingu. Budući da je strancima pod smrtnu kaznu bilo zabranjeno preći granicu Koreje, nisu isprva nigdje mogli dobiti svećenika. U svojoj potrebi smatrala se mlada seulska kršćanska zajednica opravdanom, da sama sebi smije postaviti jednog biskupa, koji je odmah zaredio više svećenika.

5. Najnovije doba (191o-195o)

Kad je japanska okupacija koreanskom narodu oduzela i zadnji ostatak političke djelatnosti, on se utekao u mesijansko sektaštvo. Najpoznatiji su T o n g h a k, istočna nauka, istočni pravac, za razliku od Sohak, zapadnji pravac (kršćanstvo). Ta je sekta nastala 1859 u južnoj Koreji. Do godine 19o6 brojila je oko tri milijuna pristaša i borila se protiv Japanaca pod novim imenom Čon-to-kyo (nauka nebeskoga puta). Dok u dalekim brdskim dolinama ili pustim ribarskim naseljima ili na mnogim otocima zapadne obale živi još mnogo starog praznovjerja, rasla je današnja mladja generacija praktički bez vjere.

e) Japan

U obzir dolaze samo šinto i budizam. Taoizam, koji je u mnogome pogledu sličan šintou, ovaj je sebi asimilirao i nije se posebno razvijao u Japanu. Konfucionizam nema danas kao religiozni sistem nikakva značenja, premda je kao jedna socijalna etika zadržao još svoj pedagoški utjecaj.

I. Šinto

1. Podrijetlo

Šinto je skup svih religiozno-etičkih nazora i običaja, koji su od najstarijih vremena u japanskom narodu te su već postojali prije dolaska kineskih i indijskih ideja. Zato je podrijetlo šintoa isto tako mnogostruko kao i japanskog naroda. Učenjaci su danas složni u tome, da japanski narod predstavlja rasnu mješavinu. U japanskom se narodu dadu otprilike ustanoviti ovi rasni elementi: Negriti, Paleo-Ainu (predji od Ainu), Proto-Japanci (tunguska plemena), indonezijski narodi, plemena Indokine, Broto-Kinezi, Malajci, Mongoli. Proto-Japanci su izgleda bili brojčano najjači. Iz mješavine tih raznorodnih elemenata već je u prehistorijsko doba proizašlo jedno rasno tijelo i po prilici u početku kršćanske ere stupilo u povijest kao novi narod. Prema tome je šinto preuzeo raznovrsne elemente iz svih tih rasnih komponenata, no glavne su sastojine s azijskog kopna.

Ime šinto za oznaku prvotne japanske religije pojavljuje se po prvi puta u kronici cara Yomei (519-587.) Isprva nije nilo nikakva imena. Istom kad je u Japan uveden konfucionizam, a prije svega budizam, koji se zvao Bupo, "Budin zakon", ili Butsudo, "Budin put", dalo se staroj religiji za razliku od stranih riječ šinto, koja doslovno znači "put (to) bogova(šin)". Vjerojatno potječe iz kineske literature.

2. Slika svijeta

Dvojstvo "nebo i zemlja" označuje cjelokupnost svemira. Prvotni se kaos smatra kao postojeći i iz njega se svijet pomalo razvijao. Stari japanci rado govore o "početku neba i zemlje". No oni često umjesto toga govore takodjer i "razdvajanje neba i zemlje" u sasvim istom smislu. Za njih se početak svijeta sastoji u razdvajanju neba i zemlje, koji su prije bili združeni u kaotičnom stanju. U japanskoj je mitici jednako poznato jedan svjetski roditeljski par. On proizvadja sve stvari i pojave u prirodi, kao zemlje, otoke, mora, brda, rijeke, drveće, trave, životinje, vatru i td, a takodjer i sunce, mjesec, oluju. Taj prvotni roditeljski par predstavlja nebeskog oca i zemaljsku majku. Nakon poradjanja svemira jedno se od drugoga odvajaju, nebeski se otac uzdiže gore, dok se zemaljska majka upućuje u podzemlje. Razdvajanje nebeskog oca i zemaljske majke predstavlja pravi početak svemira, koji se tada istom pojavljuje.

3. Pojam Boga

Šinto bi značio "put bogova" (kami = kineskojapanskom šin). Kami sačinjavaju pravi predmet šintoističkog kulta. Većina tu riječ izvode od kami = gore. Prema tome bi kami značilo "više biće". O podrijetlu same riječi postoje tri mišljenja. Jedni je izvode iz stare praaltajske riječi, koja kod starih Mongola označuje "svećenika". Drugi je izvode od riječi

starih Ainu kamui, koja znači "Onaj koji nadsjenjuje" ili "Najviši". Treći je izvode od austroazijatske riječi kmoč "mrtvac", "duh".

A što pučko vjerovanje s riječju kami stvarno označuje? Motoori Norinaga (pok.1801) o tom piše: "Riječ se kami prije svega upotrebljava za različita božanstva neba i zemlje, koja spominju stare kronike, takodjer za njihove duhove, koji se nalaze u šintoističkim svetištima, gdje se štuju. Nadalje kami se nazivaju nesamo ljudska bića, nego takodjer ptice i životinje, biljke i drveće, mora i bregovi i sve druge stvari, koje zbog svoje izvanredne i odlične snage zadavaju strah i štuju se. Nesamo stvari izvanredne plemenitosti, izvanredne dobrote ili koristi, nego se kami nazivaju takodjer zloćudna i tajanstvena bića, samo ako su predmet općenitog straha".

4. Svijet bogova

O bitnim sastojinama prvotnog šintoizma medju učenjacima postoje tri različita shvaćanja: Prema prvima bi se stari šinto sastojao u čistom kultu predja, prema drugima u jednom kultu prirode, prema trećima stari bi se šinto sastojao od obih ovih elemenata. Ovo se treće shvaćanje danas općenito uzima.

a) Kult prirode

Stari je šinto prije svega bio jedan kult prirode. Ovaj kult prirode uključuje kako vjeru u same prirodne predmete, kako nam se pojavljuju, tako vjeru koja u predmetima prirode vidi razne duhove i demone. U povijesti šintoa izgleda da prvo predstavlja raniji stupanj. Sve su se stvari i pojave u prirodi, kao sunce, mjesec, kiša, vjetar, bregovi, mora, vatra i td, koji su se kraj ondašnjeg primitivnog poznavanja prirode ukazivali kao nešto čudesnoga, častili kao kami. Takodjer sve što je bilo važno za praktički život, kao na pr. žito, ili čega se trebalo bojati, kao na pr. zmije i vukovi, ili neko kamenje i stijene, jezera i krajevi, kojima se pripisivala neka čudesna snaga ili demoni, označivali su se kao kami. Ali često je teško odrediti, da li se stvarno častilo vidljive predmete ili duhove i demone, koji su u njima prebivali. Isti su se predmeti štovali sad ovako sad onako. No kult prirode u starom šintoizmu ipak je u svojoj biti animistički.

Od svih je božanstava najpoznatija boginja sunca A m a t e r a s u, koja se štuje u svetištu Ise kao predak carske obitelji. Naizmjence nastupa kao antropomorfno božanstvo, sad kao prirodni pojav. Ona predstavlja pobožanstvenje naravnog sunca. Puk se još danas klanja suncu, sunčanom kolutu, svjetlosnoj i toplotnoj danjoj zvijezdi. Hodočasnici na svetom brdu Fuji pobožno pozdravljaju izlazeće sunce. Mnogi mu se klanjaju svakoga jutra. Kad su se oprali i očistili usta, izlaze iz kuće i klanjaju se prema istoku plješčući rukama. I brdo se Fuji takodjer časti kao kami. Prije nije imalo pravoga svetišta. Naime samo je brdo bilo svetište. Postojale su samo molitvene dvorane za hodočasničku pobožnost.

Prije su Japanci jako častili vatru, što bi se razabiralo i iz carskog naslova. Naime nasljedstvo prijestolja se naziva amatsu-hi-tsugi. Postanak se te riječi obično tumači, što bi carska dinastija vodila svoje podrijetlo od boga sunca hi. No hi označuje kako sunce tako i vatru. Zato bi prema nekim učenjacima carska obitelj imala stalnu dužnost čuvati svetu vatru.

Takodjer su i mnoge životinje štovane kao kami. Još i danas mnoge se povezuju s odredjenim božanstvima, na pr. kao njihovi glasnici. Lisice su povezane s Inarinim svetištem. I n a r i je ime za prehrambeno božanstvo. Pred Inarinim svetištima uvijek sto·e drvene ili kamene lisice. Ona je Inarin glasnik. S vremenom je sama postala božanstvo. U pučkom vjerovanju lisica još i danas igra vrlo sudbonosnu ulogu. Vrlo je naime prošireno praznovjerje tako zvanog lisičjeg opsjednuća, koje osobito često obuzima histeričke žene.

b) Fetišizam

Mnogi mačevi, ogledala, kugle, kameni itd. bili su fetiški predmeti. Svako šintoističko svetište u svojem najsvetijem dijelu skriva jedan tako zvani šintai, "božje tijelo". Ti su predmeti mitama-širo, "zastupnici duha", "tjelesni predstavnici božanstva". To je više od jednostavnog božjeg znaka, jer je uz taj predmet vezan duh i snaga božanstva. Njega se smatra tako svetim, da ga nijedno ljudsko oko ne smije obeščastiti. Tko ga vidi, oslijepljuje! On se čuva u brokatnoj kesici, koja je smještena u jednoj škrinji. Ta pak škrinja leži u jednoj drugoj, koja je načinjena bez čavala. Ta se nalazi u svetištu, kamo smije pristupiti samo svećenik. Na mnogim mjestima niti svećenici ne poznaju točno šintai.

Šintai nutarnjeg svetišta u Ise jest metalno ogledalo, koje je sunčana boginja pri svom silasku s neba predala svome unuku Ninigi. Ono je slikoviti prikaz sunčeva koluta. I većina drugih svetišta kao svoj šintai imadu ogledalo. Mnoga u tu svrhu upotrebljavaju oružje.

c) Kult ljudi

Mnoge careve za života nazivali "vidljivim, nazočnim bogovima". Koliko je to pak značilo stvarno božansko štovanje živoga cara ili samo način govora, nije sasvim jasno. No prvo je lagano bilo moguće, jer Japanci sebi o svojima kami nisu pravili nikakvih pretjeranih predodžbi. Izmedju jednoga kami i jednoga moćnoga čovjeka postojala je samo stupnjevna razlika. Izraz arami-kami, "vidljivi bog" u kasnije je doba bio službeni izraz za cara. I carice su se mnogo puta nazivale kami.

Razumljivo je, da su takvi carevi i carice istom poslije svoje smrti uživali pravi kult, jer su se uspomene na njih s vremenom sve više idealizirale. Nalazimo mnogo svetišta, u kojima se časte duše pokojnih careva i carica, na pr. Kashiwabara, Hachiman, Meji itd. Kod nekih su njihove grobove častili kao prava svetišta.

Pokraj kulta careva postojao je takodjer kult heroja i svećenika. Još i danas u nekim krajevima postoji mišljenje, da svećenik stupivši prilikom svečanosti u svetište i sam postaje predmet kulta. Prinosili su mu žrtvene darove, od kojih on jede i pije. Prima molitve i promatra svete plesove.

d) Kult predja

U organizaciji tadašnje japanske države nisu odlučni elemenat bile pojedinačne obitelji, nego rod. Rod je bila zajednica svih obitelji, koje su potjecale od istoga pretka. Svi su bili podložni vrhovnoj glavi roda (uji-gami). Njima su se podizali posebni grobovi. Mnogi su umrli uji-gami

postali predmet svakodnevnog štovanja za čitavo pleme, što je označavalo i njihovo ime "bog plemena" (gami-kami).

Od 7. stoljeća car je svu vlast plemenskih poglavica sjedinio u svojoj osobi. To je došlo do izražaja u mitici i religiji. Prema mitici sve je otoke i bogove porodio praroditeljski par Izanagi i Izanami pa je sve u međjusobnom rodbinstvu. Sunčana boginja je s jedne strane gospodarica svijeta, jer je rodjena kao gospodarica čitave zemlje i kao prva od svih božanstava. S druge pak strane ona je predak carske porodice. Iz tog dvostrukog obilježja proizlazi odnos carske obitelji kako prema zemlji tako i prema bogovima i njihovim potomcima. Naime sunčana je boginja prilikom svog silaska s neba na zemlju rekla svom unuku: "Ta zemlja, kraj tisuću petsto svježih jesenskih strukova s trstičnih poljana (=Japan) jest predio, kojim će moji potomci upravljati kao vladari. Idi, moj vladarski, uzvišeni unuče i upravljaj njime!" Kao znakove svoje božanske vlasti primio je od nje tri božanska predmeta: ogledalo, dragulje i mač. Tako je vladalačko pravo nad čitavom zemljom sama gospodarica svijeta predala carskoj porodici.

Sva pričanja u mitici, koja se odnose na sunčanu boginju Amaterasu, prikazuju je kao božanskog pretka carske porodice. Prema mitici boginjin je unuk sišao na zemlju na brdo Takachiho u pokrajini Himuka. U Himuki se također rodila i sunčana boginja. Riječ Himuka doslovno znači "nasuprot izlazećem suncu". Himuka je polazna točka carske vojne. Car je čovjek, koji potječe od Amaterasu i zato je njezino rodno mjesto spojeno s Himuka. Na tom se podrijetlu temelji božanstvenost cara, a iz te božanstvenosti slijedi njegovo pravo na gospodstvo nad čitavom zemljom, koja pripada u punoj vlasti sunčanoj boginji.

O podrijetlu te povezanosti carske porodice sa sunčanom boginjom ne znamo ništa sigurnoga. Vjerojatno, da je štovanje sunca izvorno već postojalo i istom se kasnije povezalo sa carskom obitelji. Kad je carsko pleme odlučilo svoje gospodstvo utemeljiti nad čitavom zemljom, možda se u jednom kraju nalazilo jako neprijateljsko pleme, koje je također častilo sunčanu boginju i bilo matrijarhatski orijentirano. Kao političko sredstvo za podvrgavanje toga plemena izgleda da je carsko pleme iskoristilo ženidbu. Sunčana boginja kao božanski predak bila bi mješavina jednog totemističkog sunčevog kulta s matrijarhatskim kultom predja. Onda ju je carsko patrijarhatsko pleme preuzelo u svoju mitiku i religiju te je poprimila položaj carskog božanskog pretka pokraj boga neba, koji je bio istinski božanski predak carske porodice.

e) Nebesko božanstvo

U dokumentima se često susreće izraz amatsukami - kunitsukami, koji doslovno znači: "nebeska i zemaljska božanstva". Nebeska bi božanstva bili božanski pretci carske porodice, a zemaljska upokorenih krajevnih plemena. Medju tim nebeskim božanstvima naročito se ističu tri: A m e n o - m i n a k a n u s h i ("Gospodar uzvišene sredine neba"), T a k a m i - m u s u b i ("Visoko uzvišeni proizvoditelj") i K a m i m u s u b i ("božanski uzvišeni proizvoditelj"). Ta tri nebeska božanstva stoje na vrhu popisa bogova i "pojedinačna" su božanstva; tj, nespolna, nevidljivog lika. Mnogi šintoisti govore o nekom trojstvu, koje sačinjavaju ta tri božanstva. Mnogi su mišljenja, da je Amenominakanushi jedini i najviši nebeski bog, a druga su dvojica samo hipostaze njegove vanjske djelhat-

nosti. O njemu nema nikakve mitike niti mu je ikad podignuto kakvo svetište.

Poput svih nebeskih božanstava i ta tri stoje u posebnoj vezi sa carskom kućom. Takamimusubi je prikazan kao božanski predak carske porodice, kako pokraj i sa sunčanom boginjom upravlja svijet. Njegova bi se kćerka udala za Ninigino oca, a N i n i g i je onaj, koji je sišao s neba i osnovao carsku dinastiju. U dokumentima često nalazimo izraze "naši nebeski pretci" ili "naši carski predji", koji izlaze iz carevih usta. Pod tim se pretcima općenito razumijevaju Takamimusubi i Amaterasu. Upadna je činjenica, da nebeski bog općenito stoji na prvome mjestu, tj. pred sunčanom boginjom, kad se zajedno spomnju.

5. Narav bogova

Pojedini su bogovi jedan od drugoga vrlo različiti. Mnogi su bogovi, prije svega mitski, tjelesni i slični ljudima, samo su nekad veći i goleme snage. Naprotiv drugi su, prije svega nebeska božanstva, nevidljiva i nespolna bića. Inače je većina bogova vidljiva i tjelesna, to su muževi i žene, koji radjaju djecu. Moraju jesti i trpe takodjer od ljudskih slabosti, kao što su bolesti itd. Što više većina ih mora umrijeti i otići u podzemlje. Mnogi imaju različitu sudbinu u mitici i kultu: premda su u mitici ubijeni, žive ipak dalje u kultu.

O nekoj svemogućnosti, sveznanju, posvudašnjosti itd. kod kami se općenito ne može govoriti. O naravi nebeskoga boga ne može se sa sigurnošću ništa reći, jer o njem malo znademo. Svojstvo dobrote ne pripada nužno u bivstvo kamija. Vrlo rano se pojavilo mišljenje, da ih se zbog njihove izvanredne snage treba bojati. Starinski je pridjevak kamija chihayaburu, koji znači "nasilno i žestoko se vladajući". Donose prokletstvo i nesreću, ako su razdraženi i ljutiti. U dokumentima se mnogoput govori o "zlim bogovima" ili o "bogovima divljačkog vladanja". No općenito su kami prema ljudima prijateljski i dobrohotni.

6. Šintoistički kult

Kult se obavlja obično na posebnim mjestima, koja nose imena: jinja (kinesko-japanski) "božja škrinja", yashiro "nadomjesna kuća", miya "uzvišena kuća". No stari Japanci nisu imali posebne zgrade za svoje bogoslužje, nego su svoj kult prinosili na mjestima, gdje su smatrali prisutnim jedno božanstvo, kao na pr. na brdima, u šumama, na rijekama itd. Šintoističke bogoštovne zgrade imaju uglavnom trostruko podrijetlo: šume, grobove i stambene kuće.

U najstarije doba nije općenito bilo namještenih, zvaničkih obrednih službenika. One osobe, koje su najbolje odgovarale božjoj volji, morale su preduzimati obredne službe. Birane su proricanjem. No za stare su Japance vjerske stvari bile istodobno politički i društveni poslovi. Zato je briga za svetišta pomalo prešla u ruke vladara. Plemenski je poglavica bio bogoštovni službenik te je povezivao zajedno svjetovno i vjersko. Poštivati bogove zvalo se matsuru; religiozna svečanost matsuri; vladarski poslovi matsuri-goto, "obredna stvar". Svako je važno državno djelo počinjalo s jednom vjerskom svečanošću. Car, poglavar svih plemenskih saveza, bio je istovremeno vladar i vrhovni svećenik.

Važnu su ulogu igrale ženske obredne osobe. Obično su ih zvali miko, "božje dijete". To su morale biti čiste djevojke još prije prve menstruacije. Nastupanjem spolne zrelosti napuštale su službu. One su neposredno saobraćale s bogovima i često su od njih bile opsjednute. U tom su stanju objavljivale volju bogova. Kod toga su se služile nekom savijenom trubom ili japanskom lutnjom s trinaest žica (koto). U njima se jasno prepoznaju tragovi šamanizma. Važna obredna osoba je bila carska princeza, koja je bila odredjena za kult sunčane boginje. Nakon što je sveto ogledalo za vrijeme desetoga cara iz carske palače preneseno na posebno bogoštovno mjesto i povjereno brizi carske princeze, postalo je pravilo, da ona doživotno služi svetom ogledalu. Car je prilikom svog dolaska na prijestolje odredio jednu carsku princezu, ili ako nije bilo carske, jednu drugu, proricanjem za tu službu. Tog je običaja nestalo u 13. stoljeću. Danas je učestvovanje ženskih osoba u bogoštovlju ograničeno samo na to, da djevojčice od 10 do 12 godina, većinom svećeničke kćerke, kod većih svetišta služe kao svete plesačice.

Dnevno je bogoslužje posve jednostavno, naprotiv na velike je svečanosti vrlo komplicirano. Broj i značenje takvih svečanosti kod svakog je svetišta različito. Mnoga svetišta slave godišnje samo jednu svetkovinu, druge naprotiv svakog mjeseca. Najvažnije svečanosti jesu: svečanost kušanja nove riže, žetvena molitvena svečanost, i td. Glavno bogoslužje na te dane jest prinošenje žrtvenih darova: rižina zrna, ribe, školjke, perad, plodovi, rižino vino. Prije se prinosilo i meso divljači, na pr. zecevi, divlje svinje, jeleni. Pokraj žrtvovanja dolazi i recitiranje tako zvánih norito, "molitava". Imade 27 starinskih norito, većinom iz 7. stoljeća.

Osobito važni obredni čin jest ceremonija čišćenja. U saobraćaju s kami čistoća je najvažniji uvjet. Obdržavanje ritualne čistoće svakako je najvažnija osebujnost šintoizma. Ceremoniju čišćenja obavlja svećenik. Obred se obično sastoji u prinošenju žrtvenih darova kao pokora. Nakon žrtvovanja maše svećenik pred dotičnom osobom jednim štapom sličnom kistu i pri tom govori neke formule. Ta ceremonija briše grijehe. Uz tu ceremoniju postoji takodjer jedna ceremonija pranja, kojom se uklanja vanjska nečistoća, nastala od doticaja s nečistim stvarima. Svećenici moraju u šestom mjesecu svake godine poduzimati ceremonijalno pranje. Posjetioci svetišta obavljaju pranjem ustiju i ruku ritualno čišćenje prije nego stupe u svetište. U predvorju svakog svetišta nalazi se kameno korito, po mogućnosti s tekućom vodom. Postoji još jedna treća vrst čišćenja, odnosno bolje rečeno, metoda očuvanja čistim, koja je u tome, da se izbjegavaju svi uzroci i prilike za grijeh i onečišćavanje. To vrijedi osobito za bogoštovne službenike. Oni moraju izbjegavati doticanje stvari, koje se odnose na bolest, smrt, krv i td. Takodjer je zabranjena upotreba izvjesnih riječi, koje označuju nečiste predmete.

7. Ćudoredni nazori

Norito velikih ceremonija očišćenja pruža nam sadržinu staro-japanskih ćudorednih nazora. Tu imademo takodjer i popis grijeha. Mnogi su grijesi spomenuti u vezi s poljodjelstvom. Tako se smatraju grijesima na primjer: probijanje nasipa rižinih polja te zasipavanje njihovih vodenih jama, takodjer okrutno postupanje s domać-im životinjama, nadalje bolesti, koje izvana imaju na sebi nešto odbojnoga, kao na pr. albino, izrasline, itd. Takodjer se spominju rodoskvrnuće i bestijalnost.

U popisu nije izričito naveden ni jedan grijeh protiv kami. Ali to ne znači, da stari Japanci uopće nisu poznavali nikakav grijeh protiv kami. Stari su se Japanci jako bojali uvrijediti kami. Kult je prije svega imao za cilj umirivanje kamija. Njima se osobito nije svidjala nečistoća. Zato se u hramovima, na žrtvenim darovima i td.nije smjeto nalaziti ništa nečistoga. Kami su osobito pazili na čistoću svojih poklonika. Oni razlikuju dobre ljude od zlih. Zaštićuju nevino progonjene a lukave upropašćuju. Zle ljude kažnjavaju bolestima i drugim teškim nevoljama.

8. Nazori o prekogrobnom životu

Japanska se riječ za "umrijeti" shinuru sastoji iz shi, "vjetar", "dah", te inuru, "otići". Smrt se dakle sastoji u tome, da dah ode iz čovjeka. Duša živi dalje u nevidljivom svijetu, i to onako kao prije smrti u vidljivom svijetu. Mrtvi idu u tamno podzemlje, koje leži duboko u zemlji. Podzemlje nastavaju grdne žene i zemaljska majka Izanami u njem vlada kao veliko božanstvo. No ne idu svi u podzemlje. U starom je Japanu vladalo mišljenje, da sva nebeska božanstva i njihovi potomci i poslije smrti ostaju u nebu. Ako netko od njih na zemlji umre, odnesen je u nebo. Svi su se carevi i njegova rodbina, takodjer i ratnici, kao i svi koji su pripadali carskome plemenu, smatrali potomcima nebeskih božanstava. Oni su se nakon smrti vraćali u nebo. Naprotiv zemaljska božanstva, njihovi potomci i obični puk morali su silaziti u podzemlje i tamo ostajati. Svakako za stare su Japance smrt i podzemni svijet bili nešto odbojnoga. Naprotiv sadašnji je život bio nešto dobroga i poželjnoga. Stari su Japanci bili ljudi ovoga života i šinto je takodjer bio ovozemna religija.

Stari je šinto dakle jedna primitivna religija starih kulturnih naroda, koja bitno nepromijenjena nalazi još i danas u modernom Japanu službeno priznanje. U kasnijim su stoljećima učinjeni mnogi pokušaji šintoizam spojiti s novo-uvedenim stranim religijama, kao što su taoizam, konfucionizam i budizam. Osobito ga se pokušavalo spojiti s budizmom. Pučke mase, koje isprva nisu mogle razumjeti strane religije kulturno viših Kineza i Indijaca, nastojale su te nove religije shvatiti prema svojim domaćin šintoističkim pojmovima. Ali nakon što je od uvodjenja stranih religija prošlo 15 stoljeća, danas moramo reći, da pokušaji šinto stopiti s budizmom nisu posve uspjeli. Ali se mora utvrditi činjenica, da su šintoističke ideje u mnogom pogledu pod utjecajem kineskih i indijskih misli doživjele značajni kulturni razvoj. Stari su se japanski čudoredni nazori sve više oplemenjivali. Šintoističko poimanje boga postajalo je sve više racionalističko i metafički produbljivano. Mnoga su stara božanstva pomalo izgubila svoj utjecaj, tako na pr. mnogi životinjski i drugi naturistički bogovi. Monoteističko shvaćanje Boga je postajalo sve jasnije, osobito poslije dodira s kršćanstvom u 16. vijeku. Prema popisu od 1947 broj sljedbenika šintoističkog kulta iznosi 26,395.534 a budista 36,747.062.

II. Japanski budizam

1. Uvodjenje budizma

Prema izvještaju u Nihonshoki budizam je u Japan službeno uveden 552 godine posl.Kr. Prema mišljenju mnogih učenjaka taj bi se datum trebao pomaknuti unatrag još za 14 godina. U to je doba koreanski kralj Syŏng-Myŏng japanskom caru Kimmei poslao jednog poslanika, koji mu je predao kip Shaka

Buddhe i izvjesni broj svetih spisa, sutra. Riječ koreanskog kralja u popratnom pismu o Budinoj nauci kao i dražesna zlato-sjajna statua učinili su na japanskog cara duboki utisak. Stari Japanci nisu poznavali takve idole. Istovremeno je cara uznemirivao stari šinto, čiji je on bio vrhovni svećenik. Po običaju upitao je car za savjet svoje dvorjanine, da li bi novu religiju u zemlju trebalo uvesti ili ne. Nastale su žive rasprave konzervativaca i naprednih, dok se nije za princa Shotoku Taishi (pok. 622) budizam sasvim probio.

2. Osnovne misli japanskog budizma

Uobičajena izreka u budističkoj zbirci "Zenrin ruiju", koja se u Japanu po prvi puta pojavila istom 1367, glasi: "Pašnjak je zelen, cvijet je crven, brijeg je brijeg, voda je voda". U tim je riječima izražena osnovna misao budističkog svjetovnog i životnog nazora. Iza zelenog pašnjaka i crvenog cvijeta, iza silnoga brda i uzburkanog mora samo je jedno apsolutno ništa. Iznad našeg svijeta stvarnosti, u kojoj živimo, ne smije se tražiti ništa transcedentnoga. Pojavni svijet, kakvog imademo pred sobom, jedina je stvarnost. Iza pojava leži samo apsolutno ništa.

Zadnji uzrok opstojnosti ja sam sâm. Ja se hvatam uz život. Ja žedjam za naslađom. Neznanje o bivstvu jastva jest pretpostavka, na kojoj nastaju porivi volje, koji onda kao djela imaju za posljedicu jednu novu egzistenciju. Jastvo sačinjava glavni problem čitavog budizma. Budizam zapravo ne pozna besmrtnost duše. Jastvo nije nepromjenljivo i nepropadljivo jedinstvo, nego nešto sastavljenoga, što je izloženoj neprestanoj mijeni. Ali ja ne zapažam proces postanka jastva, koji se od časa do časa stalno ponovno izvršava, i samo zato dolazim do pretpostavke, da je jastvo nepromjenljivo, supstancijalno jedinstvo. U stvari postoji samo jedna jastvena serija. Jastvo je dakle samo jedan događaj. Jedino neznanje stvara realni izvanjski svi t i tako zvani ja.

Uklanjanjem neznanja nestaju voljni porivi i s time postojanje i patnja. Prava spoznaja shvaća bivstvo patnje, prodire u zabludu i uvidja neopstojnost svih pojava. Cilj, kojem nas Buda hoće dovesti jest potpuna negacija jastva. Stanje bezjastvenosti jest nirvana. Tko može čitavom pojavnom svijetu i vlastitoj svijesti reći: "To ja nisam", toga više ne pogađja izmjena postajanja i propadanja, taj je slobodan od svakog bivovanja i patnje. To je u bitnosti nauka hinayanskog budizma. Prema tome nirvana je carstvo, koje je upravo suprotno našem sadašnjem pojavnom svijetu. Tamo više ne vrijedi zakon uzročnosti. Konac je pojavnog svijeta. Praktična posljedica te nauke jest potpuno odricanje od svijeta. Svijet je ništetan i prazan. Samo je nirvana naš cilj.

Mahayanski budizam, koji vlada u Japanu, u svom shvaćanju nirvane stoji u protuslovlju s hinayanskim budizmom. Prema mahayanskom budizmu pojavni svijet i nirvana spadaju zajedno i čine jednu cjelinu. Neprestano postojanje po svojoj je biti istovjetno s vječno stalnim, apsolutnim. Stvari u svijetu, kako se ukazuju, doduše nemaju nikakve realnosti. Ali se u njima nalazi jedna svagdje jednaka jezgra, koja sačinjava njihovo bivstvo. U mnoštvu leži jedinstvo, u relativnome apsolutno. Budina je narav sadržana u svakoj pojavi. Čovjek je Buda. Svijet promjene već je nirvana. Izvan pojavnog svijeta ne može se nigdje tražiti nirvana. Nebeski svod, zemlja, bregovi i rijeke takvi su, kakvi su, istinske pojave Budine naravi.

Ovdje opažamo jedno potvrdno priznanje svijeta, koje izgleda upravo suprotno skroz naskroz negativnoj Budinoj nauci. U stvari i mahayanski budizam konačno poriče svijet i jastvo. Ono što leži u osnovi svega pojavnog svijeta, jest nešto, što nije niti bitak niti nebitak. Ne možemo reći da stvari postoje niti ne postoje. Ne postoji neki bitak i nebitak, U biti ne postoji razlika izmedju jastva i izvanjskoga svijeta, ali je oboje konačno prazno. Svi su ljudi i sve stvari uopće istovjetne s Budom. One su sam Buda. Ali ne postoji niti kakav Buda. To je stanovište zadnje i najviše spoznaje, koja je naš pravi cilj. Istovjetovanje pojavnog svijeta s Apsolutnim nije ništa drugo nego istovjetovanje Apsolutnoga sa svijetom praznih pojava, to znači negacija Apsolutnoga. Jer pašnjak je zelen, cvijet je crven, brijeg je brijeg, voda je voda. Samo jedno apsolutno ništa leži iza pojava.

3. Budizam u razdoblju Nara (710-784)

Isprva Japanci nisu razumjeli budističku metafiziku. Car i njegovi dvorjanici, kad su po prvi puta ugledali Budin lik prije svega su bili zablješteni sjajnim, zlatnim kipom. Budu su shvatili kao jednog inostranog kami. Čudesna moć, koju bi Buda posjedovao poput domaćih kami, privukla je religiozni interes Japanaca. Preko Bude su željeli postići zemaljsku sreću a udaljiti nesreću. Zato su se služili sličnim obrednim činima za Budu kao i za kami. Osobito značajna stvar u štovanju Bude bilo je liječenje bolesnika. Zato se svuda jako štovao budistički bog ljekova, Yakushi. U prvom stoljeću svoga proširenja budizam je još bio vrlo ovozemska religija poput šintoizma.

Prave budističke misli o prolaznosti i ništetnosti svega zemaljskoga s vremenom su polagano počele prodirati u svijest izvorno optimistički nastrojenog japanskog naroda. Takodjer su i etički nazori pomalo došli pod utjecaje budističkih ideja; posebice je došla do izražaja ideja milosrdnosti. Japanci, koji su isprva bili mesožderi, pod budističkim su se utjecajem odrekli mesa, jer je ubijanje životinja bilo strogo zabranjeno.

Razdoblje Nara predstavlja prvo cvatuće razdoblje budizma u Japanu. Taj je budizam, kao općenito i čitava kultura, bio kineski budizam iz doba dinastije T'ang. Uvedene su različite budističke škole, odnosno sekte. Budizam je sa svojim dubokim metafizičkim spekulacijama bio zapravo samo za svećenike. Puk je sebi iz budizma načinio jednu drugu religiju, koja mu je bolje odgovarala. Tako je s jedne strane nastalo pojednostavljenje budizma, s druge pak strane uslijedili su različiti pokušaji spojiti budizam sa šintoizmom.

4. Budizam razdoblja Heian (794-1192)

Budistički su svećenici zbog svog obrazovanja bili najbolji savjetnici tadašnjih careva. No svećenici su uskoro proširili svoj utjecaj i na svjetsko područje, i mnoge je zavela težnja za vlašću. No to nije moglo trajno ostati. Zato je car Kammu premjestio sjedište vlade iz Nare u Kyoto. Time počinje razdoblje Heian. Dotadašnji budizam je bio u biti kineski budizam. Sad je car Kammu namjeravao stvoriti jedan budizam, koji će japanskom narodu i državi bolje odgovarati. Za taj je plan predobio obojicu istaknutih svećenika Saicho i Kukai. I ova su dvojica studirali u Kini, ali su njihove nauke uzele sasvim samostalan razvoj, tako da se mogu smatrati pravim nosiocima japanizíranja budizma.

a) Saicho i Tendai-shu

Saicho (Dengyo Daishi, 767-822) je utemeljio Tendai-shu u jednom samostanu na brdu Hiei. S vremenom se samostan razvio u cijeli samostanski grad. U doba njegova cvata brežuljak je prekrivalo oko 3ooo zgrada s 3o.ooo - 4o.ooo redovnika. Škola Tendai je postala izhodište većine kasnije nastalih sekta i škola.

Sutra Hokke-kyo sačinjava temelj Saichove nauke. Ta je knjiga na japanski budizam općenito napravila snažan utisak. Tumačenjem te knjige kineski je svećenik Chih-k'ai (538-597), koji je boravio na brdu Tendai, uveo jedno novo razdoblje. Ali osebujnost se njegove škole nije toliko sastojala u stvaranju jedne vlastite nauke nego više u pokušaju različite nauke putem budinstva ujediniti u jedan sistem. Saicho je u svom prenošenju kineske škole u Japan pošao još jedan korak dalje, crpeći i iz nauka drugih škola, koje je upoznao u Kini. S njim se u Japanu razvila sinteza tendajske i shingonske nauke.

Sve su pojave u svijetu istodobno Apsolutno, sve je različito istodobno jednako. Sve su pojave kao takove pravi likovi apsolutnog shinnyoa, što znači Bhutatathata. Naime sve se stvari trebaju promatrati s dvije strane, s relativne i apsolutne. Ako ih se promatra s relativne strane, sve su medjusobno različite, naprotiv ako ih se promatra s apsolutne strane, sve su medjusobno istovjetne. Ali u stvari te dvije strane nisu nikakve dvije strane. Relativno kao takovo jest apsolutno, apsolutno kao takovo jest relativno. Jedna boja, miris kao takvi, pravi su lik shinnyoa. Uopće ničega nema što nije apsolutno.

Za tumačenje pravog odnosa izmedju Apsolutnoga i svijeta relativnih pojava od velike je važnosti nauka o trima istinama, S a n t a i-e n n y u . Ona izražava istinu svega postojećega: Prvo, sve se pojave ponajprije prethodno smatraju realnostima. To je istina prethodne opstojnosti. Drugo, u stvari sve pojave nisu nikakva realnost, one su prazne, one su iluzije. To je istina praznine. Treće, sve stvari u zadnjoj biti niti su bitak niti nebitak. Stvarnost leži iznad bitka i nebitka, transcedentno. To je istina sredine. Ali i jednostrano naglašavanje istine sredine nije zadnja istina. Ona se sastoji u prožimanju svih triju. Sve su pojave prazne. Ali su one provizorno ipak tu. No krivo je čvrsto vjerovati u opstojnost pojava. Jer je sve prazno. Krivo je samo jednu od tih istina naglašavati. Obje spadaju zajedno, u čem se sastoji istina sredine. Ali se ne smije istina sredine jednostrano naglašavati. Tri se istine medjusobno prožimaju i sačinjavaju potpunu, zaokruženu, trostruku istinu.

Pojave, koje provizorno opstoje, jesu relativne, medjusobno različite. Apsolutno je bez razlika, jednako, prazno. Sve relativno i različito jesu pojave Apsolutnoga. Sve su stvari istodobno relativne pojave i prave, nepropadljive bitnosti (dharmata) Apsolutnoga. Odnos, koji postoji izmedju relativnoga i apsolutnoga, može se isporediti s odnošajem, koji postoji izmedju valova i vode. Jedno se od drugoga ne dade odijeliti. Istovjetnost relativnoga i apsolutnoga, vanjskoga i nutarnjega, jest realnost same stvari.

Sva bića od svog podrijetla posjeduju narav Bude. Ta Budina narav je shinnyo, apsolutni razum, dharma-kaya, Nepromjenljivo-nepropadljivo. Najmanje stvari u svijetu sačinjavaju s Budom jedinstvo. U japanskom se budizmu naročito naglašuje pozitivna strana svijeta pojavnosti. Apsolutno

za sebe nema nikakve samostojnosti, i relativno krije u sebi nešto Apsolutnoga. I najmanja pojava sadrži jedan skrajnje duboki smisao. Kad se upozna istina istovjetnosti Apsolutnoga i relativnoga, tad se vidi da je Buddha svagdje, da je sve Buddha. Najmanje biće te i najniža životinja predstavlja Buddhino tijelo. Nirvana se nema nigdje tražiti izvan našeg pojavnog svijeta.

Svaka se pojava u svijetu prikazuje u toj trostrukoj istini. Zato se svaka pojava može uzeti za predmet našeg promatranja. Ali najbolje možemo za predmet našeg promatranja uzeti vlastitu svijest, koju neposredno upoznajemo. U jednom jedinom časovitom svjesnom činu sadržana je čitava tajna svemira, što znači u njem su zastupani načini bivstvovanja svih stvari u svemiru, nebeskih, zemaljskih, ljudskih, životinjskih itd. U jednom su svjesnom činu sadržani načini bivstvovanja jednoga Buddhe, ali takodjer i djavla. Već prema tome da li sam zahvaćen od zablude ili sam postigao rasvjetljenje, predstavljaju ti načini bivstvovanje svih stvari ili jednostavnu zabludu ili sačinjavaju nirvanu. Razlika izmedju zablude i nirvane leži samo u časovitom svjesnom činu.

b)Kukai i Shingon-shu

Kukai (Kobo Daishi, 774-835) podigao je u dolini brda Koya samostan Kongobuji, čime počinje osnutak sekte shingon. Kukai je japanski "čisti" tantrizam (za razliku od "šaktijskog") sistematizirao i utemeljio samostalnu školu pod imenom shingon-shu. Shingon, "prava riječ", je prijevod mantre. Kukajev sistem nauku kineza Huiko originalnim prilagodjivanjem japanskom mišljenju dalje razvija.

Glavne kanonske knjige sekte shingon jesu Dainichi-kyo i Kongochogyo. Prva sadrži mandalu svijeta majčinskog krila a druga mandalu dijamantnog svijeta. Obje takozvane mandale su slikovite objave tajne nauke. One su potpuno spontana samoobjavljenja Dainichija Nyorai (Maha-Vairocana Tathagata) kao Dharma-kaya. Dakle nauka shingon je samoobjavljivanje Dainichija, a ne jedna nauka upravljena ljudima. U tom se smislu ona sama suprotstavlja kao tajna nauka drugim "javnim naukama". Ove su samo tumačenja jednostavnih istina, koja su odredjena za manje nadarene ljude. Naprotiv tajne nauke su najdublje istine, koje je sam Buda proživio u svojoj nutrini.

Riječ mandala se prevodi s "vježbaona", "postolje" itd. Prije se podizalo jedno postolje i na njega se stavljalo likove Buda, Bodhisattvas i drugih štovanja vrijednih bića. Čitavi taj uredjaj bio je mandala. Redovnici su se uspinjali na to postolje i sjedali tu za razmatranje. Kasnije se umjesto mnogih likova raširila na postolju jedna bojana slika. Još kasnije je nastao jednostavniji običaj nacrtanu sliku mandale objesiti na zid vježbaone. Ta se obješena mandala danas općenito upotrebljava. Redovnici sjede pred slikom i obavljaju svoje razmatranje želeći samoga sebe premjestiti u sliku. Oni u meditaciji moraju dotle doći, da se jastvo promatranoga i promatrača stope.

"Dijamant" znači "jak", "čvrst". Ovdje označuje apsolutnu mudrost, koja je tako čvrsta i jaka, da je ništa ne može uništiti, a ona sve uništava. "Majčino krilo" je jedna usporedba i ovdje označuje "svjetski razum". Svaki čovjek posjeduje Budinu narav kao svjetski razum u sebi, koji sačinjava bit svemira. No ona je još u nerazvijenom stanju kao zametak u krilu majčinu. Kad se razvije do rasvjetljenja, tad je apsolutna mudrost. Svijet majčinskog krila jest mandala svjetskog razuma i uzročnosti, dok je dija-

mantni svijet mandala apsolutne mudrosti i djelovanja. Obje mandale uzevši u biti sačinjavaju samo dvije strane jednog te istog Dainichija. Sve stvari u svijetu sadrže u sebi svjetski razum. Sve stvari, koje nas okružuju, su buddhas, bodhisattvas i druga štovanja vrijedna bića. Dainichi je prava jezgra svega postojećega. Svi su buddhas, bodhisattvas i druga bića samo očitovanja toga vječnoga pra-bude.

Osnovni elementi, iz kojih je dvostrani svijet dijamanta i majčinog krila sastavljen, jest tako zvanih "šest Velikih" (praelementi): zemlja, voda, vatra, zrak, eter i svijest. Tih šest osnovnih elemenata u svakoj su pojavi, t.j. u svakom bitku, zajedno nerazdruživi. Nema ničega neoduhovljenoga. Personifikacija cjelokupnog svemira šest praelemenata je Dainichi. Zato je svaka pojava djelomični pojav velike svjetske osobe Dainichija. Sve su pojave u biti istovjetne s Dainichijem. Iz tog temeljnog monističkog shvaćanja slijedi, da izmedju grješnika i sveca, izmedju zablude i rasvjetljenja nema bitne razlike. I zabludjeli se čovjek sastoji od šest praelemenata i djelomični je pojav Dainichija. Samsara, nečista zemlja zabludjelih i nirvana samo različiti vidovi Apsolutnoga. Sve je očitovanje jednog te istog Dainichija.

Vlastitost je svake esoterijske nauke, da se rado služi nekim simbolima. Već smo govorili o mandalima. Škola shingon služila se nadalje s nekim znakovima pomoću prsta, mudra, koji bi trebali izraziti najdublju nakanu, kao i s nekim tajanstvenim riječima, dharani. Budući da se svako biće u svemiru sastoji iz onih šest praelemenata, koji sačinjavaju Dainichija, to je svaka stvar u svojoj biti istovjetna s Dainichijem. Sve je buddha. Samo se radi o tome, da se svlada zabluda, koja to ne vidi. Ali to se ne zbiva kao u drugim školama samo na duhovni način. Čitav čovjek, s tijelom i dušom, treba postati buddha: s tijelom predstavlja on tjelesni lik Budin, i to simboličkim savijanjem ruku s odredjenim položajem prstiju, s ustima govori prave riječi Budine i u meditaciji promišlja u srcu Budine misli. Tad je rasvijetljen Dainichijevim svijetlom i prelazi u sjedinjenje s Budom. To je stanje samadhi, apsolutno mirovanje duha, u kojem više nema ni misli niti misaone praznine. Čovjek može već u svom sadašnjem tijelu, u kojem su ga roditelji porodili, postići budinstvo.

Obje sekte, i tendai i shingon, izabirali su kao svoja glavna boravišta udaljene brdske uzvisine i propisivali, da redovnici tamo moraju ostajati neko dulje vrijeme. Saicho je propisao svojim učenicima, da na brdu moraju proboraviti barem 12 godina i posvetiti se studiju i vježbama. Oko 2oo godina obje su sekte na carskom dvoru i kod naroda uživale veliko poštovanje. Bilo je to jedno doba mira. Ali oko sredine heianskog razdoblja nastupilo je propadanje budizma. Redovnici su težili za gospodstvom. Kulturni je razvoj dostigao veliki procvat. Ali čitava kultura nije bila ništa drugo nego igračka visokog društva. Carski je dvor bio mjesto, gdje su odličnici tjerali svoju igru. Vladao je esteticizam i sentimentalizam. Njihov su ideal bili lijepi muževi i žene. Ljepota je ispričavala svaki nemoral. Takodjer su i religiozne vrednote mjerene po istom mjerilu. Hramovi su se i samostani morali graditi estetski. Svetački su se likovi morali izrezivati u lijepim oblicima. Svećenici su prije svega morali imati lijepi izgled i ugodan glas.

5. Budizam u razdoblju Kamakura (1185-1333)

Propadanjem carske moći pod konac heianskog razdoblja i povećavanjem moći samostana stvorila se nužda, da samostani sami preuzmu u ruke obranu svoje imovine. Tako su nastali redovnici-vojnici. U medjusobnoj borbi samostana morao je carski dvor nastupiti s vojnom silom. Medju ratničkim obiteljima, kojima se koristio dvor istakla se osobito obitelj Minamoto, koja je konačno u Kamakuri osnovala vojnu vladu.

Medju pukom misao o propadljivosti i ništetnosti svijeta stvarala je sve veću prazninu. Medju ozbiljnijima vladalo je raspoloženje o propasti svijeta. Atmosfera izopačenosti konca svijeta činila je polaznu točku novog budizma u kamakurskom razdoblju. Malaksala je asketska težnja i preuzela je maha svijest ljudske slaboće. Ali je značajno, da se upravo u to nemirno doba oblikovao p r a v i j a p a n s k i b u d i z a m . Naime u to su doba nastale domaće sekte, koje nisu potjecale iz inozemstva, nego posve izrasle na japanskom tlu. U tim je novim japanskim sektama mahayanski budizam doživio značajni razvitak.

Po sektama J o d o , Z e n i N i c h i r e n , koje su tada nastale, budizam je po prviputa zadobio čvrsto tlo u čitavom narodu. One sačinjavaju takodjer danas jezgru japanskog budizma. Pučke mase nisu nikada razumjele središnju misao budizma. Nove sekte, koje sada nastaju, ostaju u idejnom svijetu budizma, i to mahayanskog, i razvijaju te ideje samo dalje u njihovim konsekvencama. One preobrazuju budizam u svesvjetsku religiju pojednostavnjujući ga. Naime one probiru iz mnogostrukog idejnog svijeta budizma samo bitno i djelotvorno iskorišćuju za praktički život ljudi.

a) Nauka J o d o

Nova nauka, koja je najdublje zahvatila religiozni život puka, bila je nauka o Jodo, što znači o čistoj zemlji. Oko te su nauke nastale brojne sekte. Najvažnija je S h i n - s h u, koju je stvorio S h i n - r a n (1173-1262). Najprije ćemo navesti općenite ideje nauke Jodo.

Kanonski su spisi prvenstveno tri Amidine sutre iz prvih stoljeća posl.Kr. Prva opisuje raj čiste zemlje na zapadu, gdje Amida vlada s bezbrojnim budama. Druga knjiga izbraja 48 "pradavnih zavjeta" za spas čovječanstva, koje je Amida načinio kao redovnik Hozo još prije nego je postao buda. Treća knjiga preporučuje obrazac pobožnosti "Namu Amida Butsu", što znači "Poklonstvo pripada Amitabhi-Buddhi".

Za Amidu postoje dva sanskrtska imena: Amitabha (neizmjerno svijetlo) i Amitayus (neizmjerni život). Amida je onaj Buda, koji posjeduje svojstva neizmjernog svijetla i života. Još kao redovnik učinio je zavjete Budi Sejizaio (Lokešvaraja), od kojih je najvažniji osamnaesti: "Kad postanem Buda, ne ću na sebe preuzeti potpuno rasvjetljenje, dok se sva bića, svih deset nebeskih strana, koje imaju želju, da se rode u mojoj zemlji i moje ime najmanje desetput zazovu, poneseni od snage moga imena, tamo ne rode". Osnovao je svoje idealno carstvo izabravši najbolje od svih Budinih carstava. U to idealno carstvo želio je smjestiti sva živa bića. Kroz više kalpa preuzeo je on sam sve moguće pokore. Svojim je dobrim djelima stekao beskrajne zasluge i postigao budinstvo. Prema budizmu cilj se čovjeka sastojao u nirvani, koja leži onkraj života i smrti. Dakle, čovjek treba iznad svega života i bitka postati transcedentan. Ali prema nauci

Jodo upravo obratno vječni život i sretni raj čiste zemlje predstavljaju zadnji čovjekov ideal. Sam je Amida utjelovljenje života i svijetla. Uistinu je nauka Jodo po prviput Japancima dala jasnu predodžbu, a takodjer težnju i nadu za prekogrobnim životom.

Predstavnici prakse N e m b u t s u , što znači zazivanje Budinog imena, zadržali su ipak kao glavnu vježbu-meditaciju. H o n e n (1133-1212) je prvi napustio meditativno značenje te vježbe te je samo zazivanje Budinog imena učinio središtem novog vjerskog pokreta, koji se duboko u puku proširio. Ali to nije stvorilo neki religiozni formalizam, jer se u dubini religioznog života izvršio značajni preokret od meditacije do čiste vjere, od subjektivnog spasenja vlastitom snagom do objektivnog spasenja tudjom snagom. Put tom novom religioznom pokretu otvorio je Honen a Shinran potpuno usavršio.

Jasno razlikovanje izmedju "vratiju puta svetosti" i "vratiju puta čiste zemlje" sačinjavalo je prvi korak u osnivanju jednog novog vjerskog pokreta. Cilj je budizma postati Buda. Svladavanjem strasti i spoznajom istine dolazi se u nirvanu. No nije lagana stvar postignuti nirvanu. Obični ljudi to ne mogu postići, to uspijeva samo jačim značajima. U prvo doba poslije Bude bilo je katkad takvih ljudi. No današnjica spada već u zadnja vremena. Ljudi su postali neiskreni. Njihove strasti rastu iz dana u dan. Trostruko duhovno školovanje, koje je naučavao dotadašnji budizam, može biti istinsko sredstvo za postizavanje nirvane. Ali kako se je može postići, ako se sredstvo smatra kao nečim, što više nije vrijedno upotrebljavati? Zato se Honen od čiste teorije obraća stvarnosti, od idealnog čovjeka k stvarnom čovjeku. Zato on uči, da mi kao neznalice i grješnici možemo ući u vječni život čiste zemlje jednostavnim usmenim zazivanjem Budinog imena. Naše je doba već previše udaljeno od Bude, tako da mi više ne možemo razumjeti duboku Budinu nauku. Ona je postala čisto dijalektičko nadmudrivanje, igračka učenjaka. Nama je samo moguće pokajati se za naše grijehe i Budino ime s pouzdanjem zazvati.

b) Shinran - Shin-shu

Shinran je bio najveći genij, koga je japanski budizam do danas dao. U samostanu na brdu Hiei najprije je 2o godina proučavao sve budističke smjerove. Nije ga zadovoljio život u samostanu. Ceremonije su se obavljale točno i sjajno, ali samo izvanjski i formalistički. Shinran, koji je bio duboko religiozan, napustio je samostan. Upoznao je Honena i postao njegov najbolji učenik. U svom glavnom djelu "Kyogyoshinsho" Shinran piše: "Ja, Gutokushakunoran, 12ol sam napustio svu pravednost djela i odlučio se sasvim predati pradavnom Amidinom zavjetu". Napustio je i redovnički život, oženio se i jeo meso.

Bit Shinranone nauke leži u isključivosti vjere. Vjera je jedini potpuno dostatni razlog za ponovno rodjenje u čistoj zemlji. No ta vjera imade dvostruki sadržaj: negativni i pozitivni. Ponajprije moramo sebe pravo upoznati. Tada ćemo steći osvjedočenje, da smo vrlo daleko od toga, da budemo čisti i istinoljubivi, nego da smo prije zli i licemjerni. Naša snaga u nastojanju za savršenošću je vrlo slaba. Kako bi onda bili u stanju vlastitom snagom umrtviti sve strasti i postići nirvanu? Stoga najprije moramo priznati našu vlastitu nemoć za spasenje duše i u sebi stvoriti poniznu pripravnost predati se spasonosnoj snazi Amidinoj. Ali

tad moramo vjerovati u Amidinu snagu, koji nas, premda smo puni opačina i grijeha, hoće, a takodjer i može spasiti.

Shinran nije samo poricao mogućnost dobrih djela, nego je takodjer odbijao njihovu vrijednost za postizavanje spasenja. Što više označavao ih je kao otrov i zapreku spasenju. Iz toga su proizašle praktičke konsekvence: prekršio je zakon celibata i proglasio izvanjsku pobožnost, kao post, štovanje relikvija itd., bezvrijednima. U sekti Shin razlika izmedju svećenika i svjetovnjaka postoji samo u njihovu pozivu, odnosno zanimanju. Svećenici smiju jesti meso i ribe. Čak ni zazivanje Budinog imena nije nužno potrebno za spasenje. Ono je samo izraz naše odane zahvalnosti za Amidinu milost. Takodjer nije potrebna ni čežnja za ulaskom u čistu zemlju. Ako je čežnja probudjena vlastitom snagom, moramo je potisnuti.

Shinran se odrekao i svake znanosti. One nisu potrebne za postizavanje blaženosti, nego prije jedna zapreka. One nas čine oholima i umišljenima. Moramo se opet prikloniti neznanju i jednostavnosti, da se ponizna srca uzdamo u Amidu.

Čovjek ne može apsolutno ništa učiniti za svoje spasenje. Kad on upozna i ponizno prizna svoju potpunu nemoć za spasenje, probudit će se u njemu nutarnja potreba za pouzdanjem u drugoga, koji ga može spasiti. Zato se Shinranova nauka takodjer naziva "nauka o tudjoj snazi". Kad je ljudsko srce jednom osjetilo priklanjanje Amidine milosti, tad se ono preobražava u Budino srce. U tom preobražavanju nastaje vjera. Naša vjera dakle nije ništa drugo nego Amidin dar. Shinran je naglašavao isključivost vjere. Ali ta je vjera opet samo Amidin dar. Čak ni zazivanje Budina imena nije naše djelo, nego sam ga Buda u nama proizvodi.

Honen je rekao: "Čak i oni, koji su natovareni teškim grijesima, ponovno će se roditi, koliko više ne istom oni, koji su samo lagano sagriješili!" Shinran kaže obratno: "Čak je dobrima moguće doći do života, koliko više istom grješnicima!" To je za Shinrana samo zadnja konsekvenca njegova nazora o tudjoj snazi. Za njega nema razlikovanje dobra i zla nikakva značenja. "Dva pojma dobro i zlo ja uopće ne poznam..." Tako on govori. Nijedan grijeh nije tako moćan, da zapriječi Amidinu milosrdnost, da nas spasi.

Čista vjera Shinranove nauke zabacuje svako praznovjerje. Pravo božanstvo je samo Amida Buddha. Shinran ne zabranjuje samo štovanje šintoističkih kamija, nego i drugih božanstava. Amida je svemoguć. Shinranova nauka je jedan m o n o t e i z a m . Historijski Buda, Šakya, gotovo iščezava i smatra se još samo kao navjestitelj Amidine nauke. U vjeri prostoga puka on je poistovjetovan sa samim Amidom. Shin-shu ne pozna molitvu Budama itd za obranu od nesreće ili za postizavanje sreće, nikakve magičke obrede, nikakve amulete itd.

c) Sekte Zena

I Zenske sekte imaju veliko značenje u Japanu. Dok je još Honen u Kyoto propovijedao nauku čiste zemlje, pojavio se u novoj prijestolnici Kamakuri jedan drugi pokret, koji je jednako išao za pojednostavljenjem religioznoga života. Ali taj je pokret išao u obrnutom smjeru. Tražio je naime rasvjetljenje u vlastitoj snazi, prije svega u strogom izvršivanju meditacije. To je bila škola Zen.

Japanska riječ Zen (kineski Ch'an) je skraćeni oblik sanskrtske riječi "dhyana", koja znači razmišljanje, samoponiranje. Postoje razne zenske sekte, odnosno zenske škole. U Japanu su po prvi puta osnovali zenske sekte Eisai (1141-1215) i Dogen (1200-1253). Prva nosi ime Rinzai, druga Soto. Medju njima ne postoji razlika u dogmama, temelj im čini mahayanski budizam. Samo ličnost osnivača utiskuje svoj biljeg. Na pr. imade strogih, tvrdih ličnosti i blagih, obzirnih, koje oko sebe okupljaju sebi slične značajeve. Rinzajski su učitelji poznati svojom oštrinom, dok učitelji Dogenove sekte u mirnom razmatranju traže osnovicu svoje duše.

Zenske škole ne poznaju prave kanonske knjige, jer njihove nauke nisu u pisanim slovima. One se ne predaju knjigama, čak niti govorenom riječju, nego duhom od osobe osobi. Promatranjem svaki samostalno dolazi do spoznaje najviše istine, u vlastitom se srcu upoznaje Budino srce i jednobitnost svog vlastitog bića s Budom. Zato se nauka mora osobno od učitelja primati. Inače je svode na samu Budinu osobnu pouku. Škola Zen oslanja se na jednu anegdotu, koja se u literaturi pojavljuje istom oko 800 posl.Kr. Ona opisuje podrijetlo i suštinu zenske škole: jednom je Buda sjedio na nekom brdu u krugu svojih slušatelja i šuteći vrtio medju prstima jedan zlatno obojani cvijet migajući očima. Svi su ga upitno gledali. Nitko nije razumio, što Buda time misli. Samo se na Kašyapinim crtama opazio smiješak. Tad je rekao Buda: "Ja u potpunosti posjedujem prozretu istinu, neshvatljivi duh nirvane. Predajem ga Kašyapi". To je "predavanje od duha duhu", na čem počiva sva zenska tradicija. Zato se visoko cijeni linija patrijarha. Ukratko ćemo spomenuti i Dogenovu nauku, jer imade u Japanu osobito značenje, i još danas na intelektualne krugove vrši veliki utjecaj. Dogen se smatra idealnim likom jednog zenskog redovnika. O njegovoj su nauci u zadnje vrijeme izašle neke knjige. Dogen piše: "U budizmu ne raspravljamo o nadmoćnosti ili podredjenosti nauka. Različite nauke mi ne razlikujemo po njihovoj dubini ili plitkosti. Samo moramo znati, da li je praktička vježba dotične škole ispravna ili kriva". Zen je ispravna vježba. Potječe od samoga Bude. Nakon šestgodišnjeg lutanja Gotama je napustio sva dotadašnja mrtvenja. Okupao se i obilno najeo. Tad je sam sjedio pod jednim drvetom odlučivši ne ustati, dok ne postigne konačno rasvjetljenje. Nakon 49-dnevnog razmatranja konačno je postigao rasvjetljenje, po čem je postao Buddha, probudjeni. Gotama je dakle svoje konačno rasvjetljenje postigao sjedečki meditirajući (japanski: Zazen). Stoga Zazen sačinjava okosnicu njegove religije. Samo sjedečki meditirajući može se postići duh Budin.

Škola Rinzai uči, da je cilj Zazena u postizavanju rasvjetljenja. Za postignuće toga cilja upotrebljava se Zen. Dogen odbacuje to shvaćanje. On piše: "Može se s tim usporediti, da se brod napušta, kad se stigne na drugu obalu. Sa Zazenom našega Bude stoji drukčije. Ono je Budina vježba". Dogen vrši Zazen samo zato, jer je baš Budina vježba. Sama vježba je njegov cilj. Sam Zazen je ono čudesno stanje, u kom se tijelo i srce poništavaju i umjesto toga vlada prava ispražnjenost i nestanak jastva. Sadašnje jastvo mora umrijeti, koga sebičnost i častohleplje neprestano bacaju amo tamo, da uskrsne s izvornim pravim jastvom. Dogen kaže: "Istraživanje budizma je istraživanje jastva. Istraživanje jastva jest zaborav jastva. Zaborav jastva jest ponovno pronalaženje jastva u svemiru". Istraživanje jastva ovdje ne znači ništa drugo nego vježbanje u Zazenu. U Zazenu upoznajem jednobitnost moga bitka s Budom. Moje jastvo je sam svemir.

Prema tome za Dogena budizam nije sredstvo za neki drugi cilj, nego sam dnevni život. On je tu zbog samoga sebe. Tko budizam ne vrši zbog budizma, nego zbog nečeg drugoga, taj još nije napustio svoje sebično jastvo.

Ako mi budizam tako proživljavamo kao svoj vlastiti život, tada naš život nije ništa drugo nego neprestano djelovanje Budino. Mi živimo po Budi i sam Buda povećava svoju slavu po nama. A time dobiva naš život beskrajnu vrijednost i duboko značenje. U naš se svakodnevni život prelijeva život Budin. Tada je život i umiranje samo život Budin. Dogen, koji je nekoć iz spoznaje ništetnosti ovoga svijeta postao redovnik, više ne teži za prekogrobnim životom, više ne teži za blaženom smrću. On je pronašao put prema pravovjernom budizmu već usred svijeta propadljivosti živjeti vječnim Budinim životom.

d) Nichiren-shu

Za japaniziranje budizma važnu je ulogu odigao i N i c h i r e n . Knjigu Hokke-kyo za Nichirena je jedini autentični temelj čitavog budizma. Nauka Nichirenove sekte uglavnom je jednaka nauci sekte Tendai. Tri su velike tajne nauke.

Honzon je predmet, koji predstavlja lik božanstva. Za Nichirenovu sektu to su pet pismenih znakova Myo-ho-ren-ge-kyo. Nichiren je na sasvim originalni način nacrtao jednu mandala, koja zorno predočuje njegovu nauku.

Zatim dolazi Daimoku, naslov, koji se sastoji od sedam pismenih znakova Na-mu-myo-ho-ren-ge-kyo. Zadnjih pet je naslov Hokke-kyoa i znači "Sutra o lotosu čudesnog zakona". Namu znači "vjera", "klanjanje", "štovanje", itd. Dakle sve znači: "Štovanje pripada Sutri o lotosu čudesnog zakona!" Ime knjige predstavlja skup cjelokupnog sadržaja. Usmenim izgovaranjem naslova shvaća se suština svete knjige u jednom jedinom času i tako postaje djelotvornim čimbenikom u praktičnom životu.

Kaidan: Kad se časti sveta knjiga, već se time uništavaju zablude i neznanje. Izgovaranje svetoga naslova daje snagu za obdržavanje svetoga zakona. Tako se već u ovom sadašnjem životu postaje Buddha, i mjesto, gdje živimo, jest zemlja Budina. Tako ta zemlja Budina nije onkraj svijeta. Ali ostvarivanje Budine zemlje ne smije ostati samo čisto subjektivno u čuvstvu pojedinog vjernika. Budina se zemlja mora ostvarivati objektivno suradnjom svih živih bića. Za ostvarenje te Budine zemlje kao centralni organ treba podići jedan kaidan, oltar. Ali to za Nichirena ostaje samo budući ideal.

Sljedbenici Nichirenove sekte pripadaju općenito neobrazovanim pučkim slojevima. Kod njih su vrlo rašireni praznovjerni običaji, na pr. amuleti, magične formule itd.

Smrću Nichirena godine 1282 stvaralačko razdoblje japanskog budizma došlo je kraju. Otada se budistička nauka nije više bitno razvijala, i više nisu nastajale nove sekte bitno različite od postojećih.

f) Islam

1. Muhamed

Islam je arapska riječ i znači "podvrgavanje, predanje Bogu". Tim imenom sljedbenici Muhamedovi (arap. Muhammad) označuju svoju religiju; za pristašu islama izvedena je odatle riječ m u s l i m (particip), musliman.

Donovina islama je Arapski poluotok. Centralna Arabija je stepno područje, gdje su nomadski B e d u i n i gojili deve i sitnu stoku; samo u primorskom području, u Hedžasu, na staroj karavanskoj cesti razvili su se gradovi, kao Mekka, Yatrib-Medina. U religioznom pogledu vladao je politeizam i starinski kultovi. Od božanstava isticao se A l l a h (vjerojatno od opće semitskog El, Il i član al, al-ilah) kao bog neba i kiše. U Meki se štovao H u b a l, "Stari". Kultno mjesto, h a r a m, ("zabranjen") bio je ogradjeni, nepovredivi prostor uokolo božjeg simbola, obično jednog kamena, a često i jednog svetog drveta. Običajni obred je bio optrčavanje oko toga simbola i njegovo ljubljenje. Osobito poznato svetište bila je K a a b a ("kocka") u Meki. Hodočašća su Meki donosila veliku gospodarsku korist; tu su se pod zaštitom svetog hodočasničkog vremena, u kojem je bilo zabranjeno ratovanje i ubijanje, sastajali predstavnici svih arapskih plemena.

Prof. Annemarie Schimmel iz Ankare kaže: "... možda bi Arabija na prelazu 6./7. stoljeća postala kršćanska, da nije nastupio Muhamed" (F. Heiler, Die Religionen der Menschheit, str. 788). Kršćanstvo je u Arabiju prodiralo preko Sirije, ali nije bilo zatvorenih kršćanskih kolonija. Židovskih se skupina nalazilo u okolici Medine, a manji broj i u Meki. Također su kraljevi iz Sabe u južnoj Arabiji oko godine 5oo. prešli na židovstvo. Islamska tradicija poznaje ljude (arap. hanif), koji su težili za višim oblikom religije; u središtu njihova zanimanja bila je vjera u jedno Najviše Biće, koje je i inače bilo poznato u Arabiji; no možda su svoju religioznost produbili u doticaju s kršćanima ili židovima. Svakako se radilo o nekom prelaznom religijskom razdoblju, jer se u mnogim mjestima namjesto starog "poganstva" težilo za nečim novim.

Muhamed se rodio oko 57o. godine u Meki, gdje je vladalo moćno pleme K u r a i š a. Potjecao je od manje poznatog roda H a š i m. Rano je izgubio svoje roditelje, oca Abdallaha već kod svoga rodjenja, a majku u svojoj šestoj godini. Njegov odgoj preuzeo je djed, a poslije stric Abu Talib. Poput većine svojih zemljaka posvetio se trgovini. Stupio je u službu bogate udovice K a d i d ž e, stekao njezinu naklonost i oženio je; on je tada imao 25, a ona 4o godina. Rodila mu je četiri kćeri. Za vrijeme njezina života Muhamed nije imao nijedne druge žene. Na svojim trgovačkim putovanjima sigurno je boravio i u Siriji, gdje je došao u doticaj s kršćanima. Bio je osjećajno i misaono nastrojen te se često povlačio u brda i razmišljao. Nasuprot židovskom i kršćanskom monoteizmu bunilo ga je idolopoklonstvo Beduina, koje je osobito imao priliku opažati u Meki. U starosti od oko 4o godina doživio je svoj poziv za proroka. Prema muslimanskoj predaji Muhamed je imao vidjenje u jednoj spilji na brdu Hira u blizini Meke, kamo se češće povlačio. Koran predpostavlja vidjenje na slobodnom prostoru (Sura 53,1-1o). To vidjenje predaja ovako opisuje:

U snu mi je pristupio nebeski lik, preda mnom je držao komad svilenog brokata, na kojem su se nalazili potezi pera (pismena), i rekao: "Čitaj

(recitiraj)!" Muhamed: "Ne mogu čitati". Tad me je gušio, dok ne pomislih, evo moje smrti, na to me je pustio i naredio: "Čitaj!" "Pa što ću čitati?" To rekoh samo, da izbjegnem ponovno takvo postupanje. On reče: "Čitaj u ime tvoga Gospodara, koji stvori, čovjeka stvori iz krvi zgrušane. Čitaj, tvoj je Gospodar, koji te izabra, koji pouči s pisaćom trskom, čovjeka pouči u onome, što prije ne znade". Ovaj zadnji navod je početak 96. sure (1-4).

Taj nebeski lik je bio arkandjeo Gabrijel. Od toga je časa Muhamed bio uvjeren, da ga je Alah pozvao za proroka svoga naroda. Njegovo će se propovijedanje temeljiti na svetom pismu, koje se nalazi u nebu kod Alaha, i koje mu je Gabrijel na arapskom jeziku predočio. Što on najprije svom rodnom gradu, a zatim svim Arapima propovijeda, nisu ljudske izmišljotine, nego riječ Božja, neoboriva istina. Kadidža je prva povjerovala Muhamedu, bodrila ga i podupirala. Isprva se obraćao malenom krugu ljudi. Kao prvi učenici spominju se trgovac suknom Abu Bekr i zet Ali. Objave su se nastavile kroz više od deset godina. Mnogoput je Muhamed mimo svoje volje doživio zanesenje na ulicama grada ili kod Kaabe i s njegovih je usana tekla bujica rimovane proze.

Jedna misao prevladava prve Muhamedove propovijedi: blizi sudnji dan. Prethodit će ga velika katastrofa u prirodi:

Kad se sunce surva,
potamne plameni zvijezda,
kad brda se maknu sa svoga mjesta
i nitko se ne obazre na bredje deve...
kad mora uzavru i uskomešaju se...
kad se knjige otvore
i nebeski razriješi plan,
kad Bog pakao zapali
a (rajski) vrt približi:
tad spoznat će svaka duša, što učini.
(Koran, 81, 1-4, 10-14)

Praktički trgovački duhovi u Meki nisu ozbiljno shvaćali Muhamedovo propovijedanje. Tjelesno uskrsnuće činilo im se nezamišljivo i smiješno, zato je Muhamed uvijek ponovno nastojao dokazivati njegovu mogućnost. Ponajprije za Boga, koji je svijet načinio iz ničega, ne može biti teško već postojeće dijelove zajedno spojiti, zatim oživljavanje mrtve pustinje nakon kiše jest simbol oživljavanja čovjeka, konačno čovjekovo radjanje može biti primjer Božje stvaralačke moći. Što se pak tiče sudnjeg dana, za to su dovoljni dokaz kazneni sudovi izvršeni nad grješnim narodima u prošlosti, koji su zabacili svoje proroke. Medju vjernim pristašama Muhamedovim nalazili su se naročito oslobodjeni robovi i siromašno pučanstvo. Njegovim zemljacima u Meki smetao je i njegov jasni monoteizam, jer su se bojali gospodarskog gubitka, ako opadne značenje Kaabe. Jedna od najranijih sura, 112., glasi:

"Govori: Alah je jedini,
Alah, vječni.
On ne radja a niti je rodjen,
i nitko mu nije ravan".

Treći je redak vjerojatno prvotno upravljen protiv arapskog shvaćanja o kćerima Alahovim, Koran ih spominje tri.

Muhamed je potpuno prekinuo s vjerom svojih sunarodnjaka:

"Ne klanjam se onomu, čemu se vi klanjate,
niti se vi želite klanjati onome, čemu se ja klanjam...
Vama vaše bogoslužje a meni moje!"

(Koran, 109)

Pod pritiskom tih okolnosti jedan je dio Muhamedovih pristaša iselio u kršćansku Abesiniju. Položaj u Meki se zaoštrio, kad je Muhamed 619 izgubio svoju ženu i svog zaštitnika strica Abu Taliba. No uskoro je došlo rješenje s jedne druge strane. Sjeverno od Meke ležao je maleni grad Jathrib, gdje je bila i brojna židovska kolonija. Tu je jedan Muhamedov poslanik propovijedao njegovu nauku i 621 je Muhamed dobio poziv, da se k njima preseli. Tako se i dogodilo. Nakon što se u Jathribu naselilo oko šestdeset njegovih pristaša, i sam se Muhamed tamo uputio. U rujnu 622 prispio je u grad, koji je kasnije po njemu nazvan "grad proroka", madinat an-nabi ili kraće M e d i n a . Taj se dogadjaj na arapskom zove h i d ž r a ("raskid" sa sunarodnjacima) i čini još danas polaznu točku muslimanskog računanja vremena.

Iselenje u Medinu značilo je za Muhameda u mnogom pogledu odlučnu prekretnicu. U Meki je Muhamed u prvom redu bio religijski reformator i smatrao se nastavljačem židovstva i kršćanstva te je bio uvjeren, da propovijeda isto, što su učili Tora i Evandjelje. Biblijske se priče nalaze u Koranu: tako 12. sura sadrži povijest Josipa i Putifarove žene. No Židovi su odbili te prikaze biblijskih priča u Koranu, jer su bili nepotpuni. To je Muhameda dovelo do uvjerenja, da su te priče kod Židova iskvarene i da je ispravna samo njegova objava, njegova je vjera u biti starija od židovske: to je čista vjera Abrahamova, koji se preko Ismaila smatra pracem Arapa i kome se pripisuje utemeljenje svetišta u Meki. Čisti monoteizam, koji je prvi zastupao Abraham nasuprot staroj astralnoj religiji, i kojeg su zatim židovi i kršćani iskvarili, treba u islamu ponovno oživjeti. Kao posljedica toga Muhamed je promijenio smjer molitve prema Meki, jer je dotad to bio Jeruzalem. Tako je Meka postala opet cilj njegovih težnja. Osim toga u Medini je došla do izražaja velika Muhamedova politička nadarenost, koju u Meki nije mogao ispoljiti. Ponajprije je smirio protivnosti izmedju dva arapska plemena, koji su u Medini zajedno prebivali. Zatim je počeo uredjivati poslove u zajednici, kao na pr. pitanje nasljedstva, braka i sl. I u pogledu svog vlastitog bračnog života primio je prorok objave, naime u srazmjerno mirno doba u Medini uzeo je sebi nove žene, medju kojima svoju miljenicu A j š u , s kojom se već u Meki zaručio.

Godine 622-630 su ispunjene borbama s Mekom, koje su dovele do osvajanja Muhamedovog rodnog grada, do proširenja nove vjere i prevlasti Medine nad čitavim arapskim poluotokom. Borbe su bile s naizmjeničnom srećom. Odlučni preokret je nastupio 627, kad je Muhamed obranio Medinu jednim šancem, koga jaki odjel Mekanaca nije mogao preći. Obje su stranke uvidjele, da s oružanom silom ne će moći pobijediti drugu stranu. Tako je slijedeće godine Muhamed s Mekancima zaključio desetogodišnje vojno primirje i dozvolu za Medinjane, da mogu sudjelovati na hodočašću u Meku. To je značilo njegovo priznanje, kao i priznanje njegove zajednice, od dosadašnjih najogorčenijih neprijatelja i stvorilo odlučni korak na putu k osvajanju Meke. Naime promjenom Muhamedova stava otpao je glavni razlog otpora Mekanaca, da bi Meka mogla izgubiti svoje centralno značenje kao kultno a time takodjer i kao gospodarsko središte Arapa. I njegovi prija-

telji u Meki radili su na jednom sporazumu s novom vjerom. Ugovoreno vojno primirje nije bilo dugog vijeka, već početkom 630 iskoristio je Muhamed jednu povredu ugovora, koju su učinili neki s Mekom prijateljski Beduini, kao izliku za pohod na Meku. Glavari Kuraiša u ispravnom shvaćanju, da korist njihova i grada leži u priključenju k novom pokretu, a ne u borbi protiv njega, predali su Meku bez borbe. Muhamed je osim nekih iznimaka postupao s najvećom blagošću. Likove idola je uništio i očišćenu Kaabu zajedno s ostalim čašćenim svetištima poganskog doba uzdigao do svetišta nove religije. S osvajanjem Meke Muhamed je postigao svoj najvažniji politički cilj, ali je kao boravište zadržao Medinu. Nepomirljivi stav Židova riješio je tako, da ih je protjerao iz Medine, a zatim i iz Hedžasa.

Svoju pobjedu nad Mekom preživio je prorok samo još za dvije godine. U to zadnje vrijeme njegov vanjskopolitički cilj je bio borba protiv arapskih plemena na sirijskoj granici, koji su bili pod vlašću Bizanta, ali nije imao uspjeha. Godine 632 poduzeo je svoje zadnje hodočašće u Meku i način kako ga je izvršio smatra se kao pravilo za sva buduća hodočašća. Već je pred godinu dana zabranio učestvovanje nevjernicima. Nakon povratka u Medinu, Muhamed je neočekivano umro dne 8. lipnja 632 u kući svoje najmilije žene, mlade Ajše. Nije ostavio nijednog sina.

Objave, koje potiču iz zadnjih godina Muhamedova života opširnije su, rimovana proza se još malo ističe, prvotni eshatološki zanos je splasnuo, zato veći prostor zauzimaju pitanja kulta i zajednice. Čitav je život prožet religijom i kako nema nikakvog lučenja izmedju državnog i religioznog područja, to u stvari nema profanih djela. Čovjek stoji neposredno pred Bogom, svećenički stalež ne postoji.

2. Povijesni razvoj islama

Budući da su u Muhamedovoj osobi i nauci religija i politika nerazdruživo povezani, to se odrazilo na povijesnom razvoju islama. Neočekivana smrt Muhamedova izazvala je medju njegovim pristašama neku zabunu. Nije ostavio sina, a njegove objave su govorile, da je on zadnji od proroka. Dakle, najvažnije je pitanje bilo pitanje njegova nasljedja. Krug najbližih prorokovih suradnika izabrao je A b u B a k r, najstarijeg Muhamedova prijatelja i oca njegove Ajše, za prvog k a l i f a (chalifa, "zastupnik", "predstavnik"). Njegova je prva zadaća bila svladati pobune, jer su arapska plemena smatrala, da su sa smrću Muhamedovom prestale njihove obveze vjernosti Medini. To je bio znak za početak čitavog niza pothvata, koji su doveli do golemog proširenja islamskog područja. U brzom slijedu pali su u ruke muslimana Sirija, Palestina, Irak, Perzija i Egipat. Nakon kratkotrajnog vladanja Abu Bakra, koji je osigurao islamsko gospodstvo nad arapskim poluotokom, došao je po njegovu odredjenju snažni O m a r (634-644). On je 635 osvojio Damask, 639-641 Egipat, 640-644 Perziju. Kad je Omar poginuo od mača jednog perzijskog roba, izabran je opet iz kruga petorice najuglednijih prorokovih drugova, O t h m a n (644-656). On nije posjedovao sposobnosti za upravljanje tako velike muslimanske države. Osim toga pobudio je negodovanje naklonošću prema jednom rodu Kuraiša, kući O m a j j a, koji su istom kasnije pristupili islamu, kad je već bio osiguran njegov uspjeh. Sretniji od svojih političkih pothvata pokazao se Othman u uspostavljanju jedinstvenog Koranovog teksta. Pao je kao prva žrtva svojih vjernih muslimana.

Ubistvo Othmana bio je znak za prvi gradjanski rat unutar muslimanske vjerske zajednice. U Medini se za kalifa podigao A l i , sin Muhamedova strica Abu Taliba i muž njegove kćerke Fatime. Ali neki najstariji i najugledniji prorokovi suradnici kao i njegova častohlepna žena Ajša bili su protiv njega. Ovi su se pod parolom "osveta za Othmana" obratili na Meku i Irak, i nametnuli Aliju rat. Ali je imao uspjeha, ali ga je M u a w i y a , namjesnik Sirije iz roda Omajevića, lukavstvom pobijedio. 657 u bitci kod Siffina na Eufratu Sirijci su na svoja koplja privezali primjerke Korana tražeći time, da mjesto bitke odluči sveta knjiga. Kad se Ali tome pokorio, napustili su ga neki njegovi najrevniji pristaše i osporili mu pravo na kalifat. Tako se unutar islama pojavila prva sekta. Nazvali su ih h a r i d ž i t e , "odstupnici". Ali ih je pobijedio, ali je 661 pao kao žrtva od mača jednog harigžite. Tako je Muawiya postao jedini vladar i s njim započinje prva muslimanska dinastija O m e j e v i ć a sa sjedištem u Damasku.

Omejevići su svom silnom carstvu dali arapsko obilježje. Kroz sjevernu Afriku proširili su ga 691 do obala Atlantskog oceana; 711 su prešli preko Gilbratara u Španiju i prodrli čak u južnu Francusku; samo pobjeda Karla Martella kod Toura i Poitiersa 732 spasila je Evropu. No usprkos njihovih vrlo darovitih vladara uspjeli su se na vlasti održati samo devedeset godina; 711 su dosegnuli i indijsku pokrajinu Sindh. U svom arapskom plemenskom ponosu nisu htjeli priznati jednakopravnost novomuslimana (m a w a l i), ne-arapskog podrijetla. Osim toga stranka (šia) Alijeva nazvana šiiti nije htjela priznati njihovu zakonitost. Prilikom nastupa drugog Omejevića Yazida (680) mladji je Alijev sin Husein pokušao ponovno zadobiti vlast, ta bio je zakoniti unuk prorokov! U bitci kod Kerbele 680 Husein je ubijen. Njegov smrtni dan 10. Muharram (prvi mjesec islamske mjesečeve godine) još se do danas kod šiita smatra kao dan muke, žrtvovanja za ljudski rod. U Indiji se na taj dan prave slike (t a z i a) njegova groba, manje po kućama, a jedna se velika vozi po ulicama s ukrašenim konjem, to bi bio Huseinov bojni konj, koji se otrgnuo s bojnog polja i povratio u taborište. Predveče blagdana idu od kuće do kuće diveći se susjedovom djelu. Svršetak je "pokapanje groba" na odredjenom mjestu. Neki istraživači misle, da je taj običaj uveo jedan veliki mogul, koji nije mogao hodočastiti na Huseinov grob u Kerbali. Njemu u čast se i svojevoljno do krvi paraju.

U nezadovoljstvu protiv Omejevića izbila je struja, koja je kalifsko dostojanstvo tražila za pripadnike Muhamedova roda. Tako je 750 kalifat uspio zauzeti jedan prorokov ujak A b b a s i utemeljio dinastiju A b a s o v i ć a , koja je bila na vlasti sve do navale Mongola 1258. Zadnji Omejević Abdurrahman je pobjegao u Španiju, gdje su se održali do 1031, a u Granadi čak do 1492. Nova dinastija je nastojala popraviti propuste Omejevića pa su stvorili ne arapsko carstvo, nego islamsko. Razvijala se teokratska vladavina. Bili su vladari vjernika a ne kraljevi Arapa, i to je sve više dolazilo do izražaja, ukoliko je njihova politička moć slabila. Svoju su prijestolnicu prenijeli u novoosnovani Bagdad i okružili se svim sjajem starih istočnjačkih dvorova. Pozivali su na svoj dvor teologe, tako da je Bagdad postao središte islamske teologije i svjetske znanosti. Na arapsko podrijetlo malo je toga podsjećalo. Jedino što su dali islamskom svijetu bio je arapski jezik, koji je na njega imao vrlo veliki utjecaj.

Već je dolazak na vlast Abasovića uništio, kako smo vidjeli, političko jedinstvo muslimanskog svjetskog carstva. Poput Omejevića u Španiji ubr-

zo su se pojavile slične tvorevine. Upravitelji udaljenih provincija proglašavali su se samostalnima, premda su izvanjski kalifa u Bagdadu priznavali vrhovnim poglavarom. Poslije mongolskog osvajanja Bagdada 1258 duhovni nimbus Abasovića nije bio prekinut. Turski vojnici tjelesne straže, m a m l u c i , 1250 su zauzeli vlast u Egiptu i spasili Siriju i Egipat od Mongola. Oni su na svom dvoru sklonuli neke Abasoviće i do 1517 održali u Kairu prividni kalifat. Te je godine osmanlijski sultan S e l i m učinio njima kraj i sam uzeo naslov kalifa. Prvi predsjednik turske republike Mustafa K e m a l P a š a 1924 proglasio je k a l i f a t dokinutim.

3. Koran i njegova nauka

Muhamedove objave sačuvane su u Koranu (arap. quran); to je vjerojatno sirijska riječ i znači čitanje, "lectio", a nikako ne "knjiga". Zapisivane su već za života proroka; spominje se da je Muhamed u Medini imao tajnika. Omar je dao poticaj, da se one sakupe, a Othman je utvrdio najvjerodostojnije izdanje i razaslao ga u najvažnije gradove carstva. Sastoji se od 114 poglavlja ili sura. Poredane su po duljini, tako da su najdulje na početku, a najkraće na svršetku. No one kraće su starije. Dulje sure ne predstavljaju jedinstveni sastav, nego se redovno sastoje od većih ili manjih jedinica, koje su istom drugotno povezane skupa. Od 8. st. nose kratke natpise u vezi sadržaja ili početka dotične sure. U muslimanskim se zemljama sure citira prema tim imenima, a ne prema brojkama kao u Evropi. Sve sure osim devete počinju formulom: "U ime Alaha (Boga), Milostivoga, Milosrdnoga" koja se naziva basmala. Razlikuju se sure iz Meke i Medine, što je označeno na njihovu početku. Usprkos Othmanovog izdanja ostale su neodredjenosti u tekstu. One su prije svega potjecale od nedovoljnosti arapskog pisma, koje ne izražava vokale niti podvostručenost konzonanata, a onda igrali su ulogu i propusti prepisivača. Zato se za ustanovljavanje točnog izgovora i pravoga teksta razvila znanost umijeća o čitanju Korana. Pojedina rečenica u Koranu naziva se a j e t (ayat), što znači znak, jer je Muhamed te retke predočavao kao božanske čudesne znakove, kad su njegovi protivnici od njega tražili čudesa. Pojedine ajete su kasnije objave nadišle, ali su ipak zadržani u Koranu, iz čega proizlaze izvjesna protuslovlja. Prva sura (fatiha, "uvodna") spada medju kratke i često se recitira, tako da se smatra muslimanskim Očenašem. Evo njezina teksta:

"Slava Alahu, gospodaru svjetova,
Milostivome, Milosrdnome,
Vladaru na dan suda.
Tebi jedinom služimo i Tebi jedinom vapimo za pomoć.
Vodi nas pravim putem,
Putem onih, kojima si dao svoj blagoslov,
Koji nisu pobudili (Tvoj) zazor i koji nisu zalutali."

Starije sure su u rimovanoj prozi; i mladje zadržavaju rimu, ali su retci sve dulji i način izražaja sve opširniji. Za pobožne muslimane je Koran neprevarljiva riječ Božja, koja je samo preko Muhameda objavljena u jasnom arapskom jeziku. Prakoran, koji je sakriven na nebu na dobro spremljenoj ploči, očitovan je jednom u ovoj knjizi, koju dotaknuti slobodno je samo ritualno čistima, a njezino recitiranje je najuzvišeniji posao - pa makar, kako je to kod većine nearapskih vjernika, ne razumiju riječi. Jer se tu dakle radi o Božjoj riječi u najuzvišenijem smislu, za

muslimana je nezamislivo prevoditi Koran u bilo koji jezik, još noviji engleski prijevod nosi naslov "The Meaning of the Glorious Koran" (Smisao slavnoga Korana), jer smatra da prodaje samo smisao. Naime stil je prema islamskom shvaćanju neprevediv i ne sadrži samo jednu nadčovječansku ljepotu, nego u poretku njegovih rimovanih rečenica, njegovim slovima leže uklopljene neslućene božanske tajne. Neki ajeti se vole upotrebljavati za ukras mošeja i na umjetnički izradjenim pločicama i smatraju se kao zaštita i blagoslov. Tako na pr. niže navedeni 256 ajet iz druge sure. Korištenje prijevoda Korana na drugim jezicima muslimana je zabranjeno, najviše su dozvoljeni medjulinearni prijevodi. Ta je činjenica mnogo doprinijela proširenju arapskog jezika. Kasniji dijelovi Korana sadrže mnoge ovozemaljske odredbe za dnevni život i državno uredjenje, pa je u svako doba bio središte proučavanja. Većinom se čitanje izvodi na način psalmodije. Veliki ugled imade onaj, koji znade Koran napamet (hafiz), dječake s lijepim glasom rado šalju u mošeju, da svetu knjigu nauče napamet. Da se svetost riječi Božje također vidljivo izrazi, u kući se Koran stavlja ili vješta na što je moguće više mjesto, tako da ništa nad njim ne može stajati.

Pokušamo li sadržaj Korana sažeti i sistematizirati, nesumnjivo dolazi nauka o jedinom Bogu kao prva i najvažnija. "Nema Boga osim Alaha, a Muhamed je Alahov poslanik" (La ilaha illallah, Muhammad rasul Allah) - tako glasi islamska vjeroispovijest, i to je istovremeno glavna sadržina Korana. Ta se formula kao takva doduše ne nalazi u Koranu, ali se nalaze rečenice, koje oba njezina dijela gotovo doslovno sadržaju. Tako na početku 256 ajeta druge sure stoji: "Alah! Nema Boga osim njega...", a sura VII,157 glasi: "Uistinu za sve vas ja sam poslanik Alahov". Oba dijela su združena u suri IV,135: "O vi koji vjerujete, vjerujte u Alaha, u njegova poslanika, u knjigu koju je uputio svome poslaniku i u spis koji je prije sišao. Tko ne vjeruje u Alaha, u njegove andjele, u spise, u njegove poslanike i u sudnji dan, taj je daleko zalutao". Bog je jedan i nema nikoga pokraj sebe. Žestoko se napada politeizam: "Izbjegavajte ljagu idola" (Sura 22,31). Osim dobrih andjela islam poznaje demone, medju kojima se ističe I b l i s ili Š a j t a n.

Lik Alahov pokazuje različite crte. Alah je gospodar, čovjek je njegov sluga. U suri 7,171 on pita potomke Adamove: "Nisam li ja vaš gospodar?" Oni odgovaraju: "Da, mi to priznajemo". Sveznajuć je, svemoguć i milosrdan. Čini, štogod hoće i sve ovisi od njegove volje, sve je predodredjeno: "Alah! Nema Boga osim njega, Živoga, Vječnoga! Ne obuzima ga pospanost ni san. Njegovo je, što je na nebu i što je na zemlji. Tko je bez njegove dozvole zagovornik kod njega? On znade, što je medju njihovim rukama i što je iza njih, te ne shvaćaju ništa od njegova znanja osim što on želi. Daleko se pruža njegov prijesto nad nebom i zemljom, i nije mu teško uzdržavati oboje. Jer je on Visoki, Uzvišeni."

(Koran, 2,256)

"O Alah, Kralju nad kraljevstvima, ti daješ kraljevstvo, komu hoćeš, i oduzimaš kraljevstvo, komu hoćeš, i ti častiš, koga hoćeš te ponizuješ, koga hoćeš. U ruci je Tvojoj dobro, gle, ti imadeš vlast nad svim stvarima."

(Koran, 3,25)

Sud, konačni obračun od početka je bila glavna tema Muhamedovih propovijedi. Na sudnji će dan uskrsnuti svi mrtvi, da ih Alah sudi. Dobri dolaze u raj. Tamo oni žive

"... na ispreplетene jastuke
oslanjajući se laktovima i sjedeći jedan nasuprot drugome.
Medju njima će kružiti besmrtni mladići,
s vrčevima, peharima i čašama bistroga pića
koje im ne će zadati glavobolju niti opojiti,
s voćem koje će izabirati,
s mesom ptica koje će poželjeti.
(Tamo će biti) lijepe žene s velikim očima,
slične sakrivenom biseru,
kao nagrada što su činili (na zemlji).
Tamo ne će čuti niti hvalisanje nit poticaj na grijeh,
nego samo kako se govori: "Mir! Mir!"

(Koran, 56,15-25)

Zli će pak biti osudjeni u pakleni oganj i "tu ne će uživati rashladjenje ni pilo osim kipuće (vode) i gnojnice" (Koran 78,24s), dok oganj "baca iskre poput cjepanica" (Koran 77,32). Vječno traje.

Muhamed, poslanik Božji, jest zadnji u dugom nizu proroka, koje je Alah slao ljudima. Broj proroka, koje islam priznaje je bezgraničan; najpoznatiji su Adam, Noa, Abraham, Jakob, Mojsije, Aron, David, Salamon, Job, Ivan Krstitelj i Isus (arap. I s a). Tako su takodjer židovi i kršćani dionici božanske objave, ali je konačna i potpuna objava došla po Muhamedu. On sam sebi nije pripisivao nikakva nadčovječanska svojstva i odlučno je odbijao svoje božansko poslanje dokazati čudesima. Htio je biti samo "sluga, kome je objavljeno", no ipak je razvoj stvorio bogati krug legendi i pomalo proroka proglasio "savršenim čovjekom", ciljem i svrhom stvaranja. Neprestano spominjanje njegova imena u vjeroispovijesti pokraj imena Božjega moglo je tome razvoju pogodovati.

Tu možemo kratko spomenuti kakvo mjesto u Koranu zauzima Isus. Medju svim starim prorocima on se posebno ističe. Koran priznaje njegovo djevičansko rodjenje; on je Riječ, koju je Bog stavio u Mariju. "Govorit će ljudima u kolijevci kao starac i bit će medju svecima" (Sura 3,41). Život je Isusov samo mjestimice dotaknut, a utkane su i apokrifne tradicije (glinene ptice dahom oživljuje). Samo je obični prorok: "Mojim dopuštenjem ti možeš liječiti nijeme i gubave..." (Sura 5,110). On čak navješćuje Ahmada (=Muhameda), koji će biti pečat prorocima i poslanicima (Sura 61,6). Muhamed prihvaća uzašašće Isusovo, ali odbija njegovu smrt na križu. Židovima u Medini predbacuje veliku pogrdu protiv Marije:

"... jer rekli ste: "Ubili smo Mesiju sina Marijina, poslanika Alahova!" premda ga niste niti ubili niti razapeli, nego ste njegova dvojnika podmetnuli svojim očima... Sasvim protivno, Alah ga je uzdigao k sebi. Alah je moćan i mudar" (Koran 4,157s).

Razna mjesta Biblije podrazumijevaju se kao proročanstva o dolasku Muhamedovu, posebice je obećanje Duha Svetoga uvijek shvaćano kao upozorenje na Muhameda, koji će donijeti puninu objave. Položaj Krista kao Logosa, kao riječi Božje, na islamskoj je strani donijelo teoriju o nestvorenosti Korana kao prave riječi Božje. Što je osoba Kristova za kršćanstvo, to je Koran za islam. Njegovo se središnje značenje odražava na pr. u ovoj molitvi, koja se još danas često govori:

O Gospode, uresi nas ukrasom Korana,
i pomiluj nas milošću Korana,
i počasti nas čašću Korana,
i odjeni nas časnom odjećom Korana,
i podaj nam u raj ući po zagovoru Korana,
i oslobodi nas od svakog zla u svijetu i muke u drugom životu
poradi časti Korana...
O Gospode, učini Koran našim pratiocem na ovome svijetu
i u grobu pouzdanikom,
i kod uskrsnuća prijateljem,
i na mostu svijetlom,
i u raju sudrugom,
i velom i zaštitom pred vatrom,
i vodjom u svakom dobrom djelu,
po Tvojoj milosti i dobroti i ljubaznosti.

Religiozni zahtjev Korana može se sažeti onom riječju, koja je dala svoje ime Muhamedovoj religiji, islam, što znači "potpuno predanje" Alahu, možda s nekim naglaskom protiv politeista, koji nastoje služiti više gospodara i zato su "rascijepani". Vjera je središnja točka, ona prije svega znači prihvaćanje prorokove nauke. Ljubav prema Bogu vrlo se rijetko spominje (76,8; 21,9), no zato češće poniznost, zahvalnost i poslušnost.

Moralni zahtjevi Korana često su vrlo općenite naravi: činiti dobro, biti pravedan itd. Od konkretnih zahtjeva spominju se istonoljubivost, spremnost na pomirenje, opraštanje i davanje milostinje.

"Pobožnost se ne sastoji u tome, da okrećete svoje lice prema istočnoj strani i zapadnoj, nego dobar je čovjek onaj, koji vjeruje u Alaha, i u Sudnji Dan, u Andjele, u Pismo i Proroke, koji daje od imetka - ma koliku ljubav do njeg imao -, bližnjima, siročadi, siromasima, putniku, prosjacima i za oslobodjenje robova, koji izvršava molitvu i daje milostinju (zakat). I oni koji ispunjaju svoje obveze, kad su učinili kakvu obvezu, postojani u nesreći, u nevolji i u času opasnosti, to su oni koji imaju vjeru i to su pobožni" (Koran 2,172).

Važna je još takodjer zabrana uživanja vina, svinjetine te kockanje. Nadalje trebamo spomenuti sveti rat, dužnost s oružjem u ruci boriti se "za put Alahov".

Alah oprašta onome, koji je sagriješio. Pri tom može biti od pomoći zagovor Proroka i andjela, no taj je zagovor ograničen: "Onaj dan zagovor će biti uspješan samo u prilog onoga za koga Dobročinitelj dopusti i za koga odobri govoriti" (Koran 2o,1o8).

4. Kult

Pet je temeljnih stupova islama, na kojima počiva život njegovih vjernika: vjeroispovijest (šahada), dužnost molitve (salat), davanje milostinje (zakat), post u mjesecu Ramadanu (saum) i hodočašće u Meku (hadž). O vjeroispovijesti smo govorili u prethodnom odsjeku. Sad ćemo redom prikazati ostale vjerske dužnosti muslimana.

a) Ritualna molitva

Snaga, koja najjače formira izvanjsku sliku islamskog svijeta, jest molitva (salat, perzijsko-turski namaz). U muslimanskom se svijetu govori: "Izmedju vjere i nevjere leži prestanak dužne molitve". Obavlja se petput dnevno. Prvo molitveno vrijeme je čas sunčeva izlaska, zatim u podne i poslije podne te čas sunčeva zalaza i kasno povečerje pri nastupu mraka. Za obavljanje molitve nije potrebno neko odredjeno mjesto niti neka odredjena odjeća osim, da oboje bude čisto. Da osiguraju čistoću mjesta, služe se često posebnim sagom (sadžada). Molitva se može pojedinačno obaviti, no preporučuje se zajednička u mošeji.

Potpuna se molitva sastoji od 17 dijelova, koji imaju točan redosljed. Prvo vjernik zauzme smjer prema Meki (qibla); u svakoj je mošeji taj smjer označen jednom nišom (mihrab). Stojeći izrazi namjeru, da će obaviti odredjenu molitvu, na pr. podnevnu. Sad s uzdizanjem ruku do visine ramena i izgovaranjem formule "Alah je velik" (allahu akbar) počinje sama molitva i stanje posvećenosti (ihram), u kojem se izbjegava svaka rastresenost. Tada slijedi: spuštanje ruku i obuhvaćanje lijevog lakta s desnom rukom, izgovaranje uvodne sure (fatiha), naginjanje trupa, dok dlanovi ne dotaknu koljena, i uspravljanje, te prostracija (najprije se klekne a zatim se zemlja dotakne rukama a onda i čelom), zatim uspravljanje gornjeg dijela tijela i zauzimanje klečećeg stava, ruke na stegnima, te ponovno ponavljanje prostracije. To se zove jedno klanjanje (raka). Svaki se molitveni čas sastoji od odredjenog broja raka, najmanje dvije. Izmedju svakog klanjanja treba jedan časak ostati nepokretan u odnosnom položaju i u vrijeme prolaza od jedne raka na drugu izgovoriti Allah akbar. Nakon svršenog propisanog broja klanjanja (na pr. za jutarnju molitvu 4) ostaje molitelj u klečećem stavu i izgovara: formulu vjeroispovijesti, zatim blagoslov Proroku i za prisutne vjernike, pri čem molitelj okreće svoju glavu najprije na desno a zatim na lijevo, te nakanu za svršetak molitve. Time prestaje stanje posvećenosti.

Za obavljanje molitve u odredjene dnevne ili noćne časove poziva s minareta mošeje za to odredjeni musliman (mujezin). Danas se njegov glas pojačava zvučnicima. Medju njegovim glavnim formulama je vjeroispovijest. Kad je on zamuknuo, vjernik se upućuje na pranje. Običajno je manje pranje: tekućom vodom, koju još nitko nije taknuo pere se lice i ruke do lakata te noge do gležanja, glava se kvasi mokrim rukama. Pojedinosti pranja su tijekom vremena točno utvrdjene; točno se obdržavaju od uvlačenja vode kroz nos do držanja prstiju kod čišćenja ušiju. Ako se izmedju dvaju molitvenih časova nije dogodilo malo onečišćenje (po tvarima čvrstim, tekućim ili plinovitim, koje su proizašle iz tijela, po snu i nemoći) ne treba poduzimati pranje. Nakon velikih onečišćenja (spolnog saobraćaja, menstruacije, babinja) potrebno je veliko pranje, kod kojega počevši od kose ne smije ostati neovlažen niti jedan djelić tijela. Istom tada se smije obavljati molitva i dotaknuti Koran. Pobožni je običaj prije podnevne molitve u petak, koja se mora zajednički obavljati u mošeji, učiniti veliko pranje, pa makar ne postojala navedena onečišćenja. U mošeji se vjernici poredaju iza predmolitelja (i m a m), koji se postavi licem prema mihrabu. Prvotno je imam bio kalif, njegov zamjenik ili neka ugledna osoba, no ta se dužnost u islamu nikad nije razvila u svećeničko dostojanstvo. Svaki vjernik, koji znade ceremonije pravilno izvoditi, može biti imam. U velikim mošejama danas je on plaćeni službenik. Ženama se učestvovanje kod javnog bogoslužja preporučuje, ali u redovima odijeljenim od muževa.

Muhamed nije odredio jedan dan poput kršćanske nedjelje ili židovske subote, no ipak je naredio: "O vi koji vjerujete! kad se poziva na molitvu, u petak, potrčite na zazivanje Alaha i ostavite svoje poslove" (Sura 62,9). Odatle slijedi obaveza za svakog muškog, punoljetnog i zdravog muslimana učestvovati u petak na podnevnoj molitvi u mošeji. Stoga se petak kod muslimana naziva "dan zajedničkog sastanka" (yaum al-džuma). Izuzevši bogoslužje to je obični radni dan. Prisutno mora biti barem 4o osoba, da bogoslužje bude valjano. Održava se i propovijed, koju drži propovjednik (hatib) stojeći na propovjedaonici (minbar) sa štapom u ruci. Slična svečana bogoslužja kao u petak održavaju se također na svetkovine, na pr. na dan prekida posta koncem ramadana. Osim pet obvezatnih molitvenih časova preporučuju se salat u posebne svrhe, tako prije svega za pokojnike i za vrijeme noći. Koran ističe važnost noćne molitve, ali se kao dužnost nije probila. Na putovanjima se molitva može skratiti.

Nema sumnje, da je salat jedna od najvažnijih religioznih obreda u islamu. Točno obdržavanje molitvenih časova kao i zajedničko sudjelovanje svih staleža imade veliku odgojnu vrijednost te radja ono tipično muslimansko bratstvo, no može dovesti i do ekstatičnog zanesenja. Već spomenuti prof. Schimmel kaže: "Potpuna odcijepljenost muslimana u molitvi od čitavē svoje okolice pokazuje možda najsnažnije, odakle islam crpi svoju životnu snagu" (n.dj. str. 8o7).

Gradnja mošeja je u svako doba i u svim zemljama bio najljepši izražaj islamske kulture. Već su se u Muhamedovo vrijeme podizale prostrane mošeje za zajedničku molitvu. Prvotno je u svakom mjestu bila samo po jedna i zvala se d ž a m i (sabiračica). Čitava šuma stupova velike mošeje u Cordovi (929 g.), zatim mošeja u Samarri (85o g.), prolaznom sjedištu Abasovića, sa 25 ladja imala je mjesta za loo.ooo ljudi, klasični su primjeri velikih prostranih mošeja. Spiralni minaret u Samarri je visok 5o m. Osmanlijsko doba je stvorilo kupolastu mošeju sa šiljastim minaretom. Uredjaj mošeje je vrlo jednostavan. U predvorju se nalazi zdenac za pranje. Mihrab, mala niša u zidu, koja pokazuje smjer prema Meki, napravljena je od drveta, kamena ili mramora i ponajviše umjetnički isprepletena izrekama iz Korana. Minbar, propovjedaonica je vrlo lijepi drveni rad, kroz mala zastrta vrata penje se propovjednik po uskim stepenicama. Izrezbareni stalak za Koran, više puta staklene svjetiljke, u velikim mošejama odvojeno mjesto za vladara - time je uredjaj mošeje potpun. Slika nema, ali zato je bogata ornamentika, glavni motiv su arabeske, beskrajno ispreplitanje listova u pravim ili geometrijskim figurama. I krasno izradjena arapska slova u raznim natpisima služe kao dekoracija. Kako samo u vrlo malo starih minijatura postoji Prorokova slika, i to zakrivena lica, tako je i tu pismo zauzelo ulogu slike. Umjetnički napisan opis Proroka prema najstarijoj predaji kod ukrašavanja kuća upotrebljava se umjesto njegove slike.

b) Milodari

Davanje milodara (zakat) je točno odredjeni porez, različit od dobrovoljne milostinje. Za povezivanje državno-političkog i religioznog područja u islamu značajno je, da je plaćanje jednog poreza stavljeno na isti stepen s molitvenom dužnošću ili postom. Već u Meki Muhamed obećaje dobar postupak u rajskim vrtovima: "... koji su ustrajni u svojoj molitvi, i u čijim dobrim dijelima ima uvijek dijela za prosjake i stidljive siromahe" (Sura 7o, 23-25). U Medini je Prorok za zbrinjavanje izbjeglica bio potaknut zatražiti od vjernika dobrovoljne priloge. No uskoro je trebao novaca i za politič-

ke svrhe i zato je u ugovorima s beduinskim plemenima, koja su se njemu priključila, nametao zakat kao neku vrst poreza. To je pobudilo kritiku njegovih pristaša: "Medju njima ima ih, koji te grde s obzirom na milodare. Ako ih od toga darivaš, zadovoljni su, ako ih od toga ne darivaš, gnjeve se. Zar se ne osjećaju da su zadovoljni s onim što su im dali Alah i njegov Poslanik! Zar nisu govorili: "Alah nam je dostatan. Alah kao i njegov Poslanik daju nam od svoje milosti! K Alahu se upravlja naša želja!" Milodari su samo za potrebne, siromašne, za one koji rade za njih, za one čija su srca predobivena (za islam), jednako kao za robove, dužnike, (za borbu) na putu Alahovu i za putnika. Namet Alahov! Alah je sveznajuć i mudar" (Sura 9,58-6o). Pod onima "čija su srca predobivena" prvotno se razumijevaju ugledne osobe iz Meke, kojima je Muhamed iz propagandističkih razloga podijelio bogate darove, da ojača njihovu vjeru. Kasnije su se pod tim razumijevale materijalne potpore novoobraćenicima ili darovi onakvima, koji su svojim utjecajem mogli pogodovati obraćenju drugih. Te odredbe, zajedno s onom, da se novac od milodara ima upotrebiti za sveti rat na putu Alahovu, kao i to što su se iz istih sredstava imali plaćati takodjer koji su se sa zakatom bavili (pobirači poreza),učinilo je zakat već za života Muhamedova pravim porezom. Milodar se davao od poljskih plodova, voća, stoke, zlata i srebra, te trgovačke robe. Od poljskih plodova i voća odmah kod pobiranja, od ostaloga nakon jednogodišnjeg uživanja. Na plaćanje zakata je obvezan svaki musliman, koji posjeduje zakonski minimum. Visina poreza kod poljskih plodova i voća prosudjuje se prema uloženom radu, tako da se na pr. obična mjera od jedne desetine kod umjetnog navodnjavanja povisuje na dvadesetinu. Za plemenite kovine i robu vrijedi mjera 2 1/2% od vrijednosti svake godine.

Osim obvezatnog zakata preporučuje se takodjer posebna dobrotvornost pobožnih vjernika. Tako je osobito poznat zakat prilikom svečanosti na dan prekida ramadanskog posta. Ako se zakat pravilno provodi, pravedno oporezovanje bogataša i zbrinjavanje siromaha može imati veliko socijalno značenje.

c) Post

Pod kršćanskim utjecajem (na istoku se naime osobito strogo obdržavao uskrsni post) izabrao je Muhamed mjesec R a m a d a n (perz.-turski izgovor R a m a z a n) kao posno vrijeme, jer mu je u tom mjesecu (27.) jedne noći objavljen Koran. Propisi Korana glase: "O vi koji vjerujete! post vam je propisan kao što je bio propisan onima koji su bili prije vas, (nadajući se da) ćete možda biti bogobojazni. (Postite) dane prema broju! Onaj koji će medju vama biti bolestan ili na putu (postit će jednak) broj dana. Na one koji mogu postiti (ali to ne čine) spada dužnost otkupnine, nahraniti jednog siromaha; kojigod dragovoljno učini jedno (veće) dobro, to je dobro za njega. Postiti je dobro za vas! ako budete znali shvatiti. (Mjesec posta je) mjesec ramadan, u kojem je sišla objava kao uputa za ljude i dokazi uputstva i spasenja. Kojigod vide svojim očima mladi mjesec, neka posti taj mjesec! Onaj koji medju vama bude bolestan ili na putu (postit će jednak) broj drugih dana: Alah vam želi lagodnost a ne muku. Dovršite to razdoblje (posta)! Slavite Alaha (zahvalnošću) što vas je vodio! Možda ćete biti zahvalni... Za vrijeme noći u postu, objavljujem vam slobodnim, da se poslužite sa svojim ženama... jedite i pijte, dok možete razlikovati bijelu nit od crne niti, do zore! Tada potpuno postite sve do noći!"... (Sura 2,179-181.183). Zabranjeno je takodjer preko dana pušenje kao i uživanje svakog miomirisa.Pred zoru se običava uzeti još jedan obrok jela.

Za pravilno obdržavanje posta potrebno je točno poznavanje muslimanskog kalendara. Muslimanska godina je mjesečeva godina; sastoji se od 12 mjeseci: 6 po 29, a 6 po 3o dana, tako da muslimanska godina za 11 dana zaostaje za sunčevom. Iz toga proizlazi da deveti mjesec ramadan može pasti u svako doba godine, kako se prema tome mijenja duljina dana, zahtjevi posta su osobito otežani u toplim krajevima, kad ramadan padne u ljeto, a ne smije se piti niti kap vode. Topovski pucanj navješćuje zalaz sunca. Nakana obdržavati post mora se obnoviti svakoga jutra prije izlaska sunca.

Ramadanski post uživa veliki ugled kod muslimana. Za vrijeme njegova trajanja poslije večernje salat rado se dodaje posebna molitva od 33 raka. Takodjer se posvećuju čitanju Korana. U današnjoj Turskoj mnogi obdržavaju post ili ga nastoje obdržavati barem u neke dane, premda ne obavljaju molitvu. Svetkovina prekida posta (turski "mali Bajram") kod pojavljivanja mladog mjeseca za puk je najveća i najžudjenija svetkovina. Postojala bi neka sličnost s kršćanskim Božićem. To nije samo dan zahvale, nego takodjer prilika za darivanje i za pokazivanje svoje dobre volje.

d) Hodočašće u Meku

Prihvaćanje hodočašća (h a d ž) u Meku jest cijena, koju je Muhamed platio za pobjedu islama nad poganskim mekancima. U Koranu stoji: "Uistinu prvi hram (Kaaba), koji je bio za ljude, sigurno je onaj smješten u Bakka (=Mekka), blagoslovljen i uputstvo za svijet. Tu se nalaze očiti znakovi: Abrahamovo stajalište, gdje je u sigurnosti tkogod udje. Alah je naredio ljudima hodočašće u taj hram. Tkogod ima sredstva da tamo podje" (Sura 3,9os). "Oni koji su nevjernici udaljuju s puta Alahova i k svetoj mošeji, koju smo postavili za (sve) ljude jednako, (za) one koji prebivaju blizu nje i (za) one izvana" (Sura 22,25). Stajalište Abrahamovo je crni kamen, na kojem kao da se vidi otisak Abrahamove noge. Taj kamen, čije su udubine možda čašice odredjene za krv žrtvenih životinja, služio je Abrahamu, da se uzdigne do Kaabine terase, kad ju je počeo graditi. U Muhamedovo doba taj se kamen izgleda nalazio s desne strane Kaabinih vratiju oslonjen uza zid. Budući da je postojala opasnost, da ga hodočasnici oštete, kalif Omar ga je prenio na mjesto, koje danas zauzima. Nad njim se diže četverouglata zgrada; četverokut je 12:lo m, a visina iznosi 15 m. Uglovi po prilici gledaju na četiri strane svijeta. Zidovi se izvana svake godine zastiru novim brokatnim sagovima s utkanim pobožnim izrekama. Nutrina je inače prazna, samo vise svjetiljke. Kaaba bi poticala od samog Adama, a Abraham ju je nakon potopa obnovio.

U središtu hodočašća osim Kaabe stoji studenac z e m z e m, dubok 42 m. Leži nasuprot istočnom uglu Kaabe u kupolastoj zgradi. Njegova je voda čudotvorna. Poticao bi od Gabrijela, koji bi ga otvorio za Agaru. Iz njega su hodočasnici smjeli piti nakon ritualnog obilaženja Kaabe. Mnogi su ponijeli svoje samrtničke košulje, da ih urone u sveto vrelo. Drugi su uzimali ljekovitu vodu i nosili je kućama.

Na hodočašće je bio obvezan svaki punoljetni musliman jednom u svom životu, ako je imao sredstava za put i za uzdržavanje svoje obitelji za vrijeme svoje odsutnosti te je put bio siguran. Ako je iz važnih razloga bio spriječen, mogao je naći sebi zamjenika. Musliman, koji je obavio hodočašće dobiva časni naslov h a d ž i j a (hodočasnik). Vrijeme hodočašća je zadnji mjesec muslimanske godine. Nijedan nemusliman ne smije učestvovati na hodočašću niti pristupiti Meki. Glavni dio hodočasnčkih obreda potiče iz predislamskog doba.

Područje Meke je sveto (haram); ne smije se sjeći nikakvo drvo niti ubijati bilo kakva životinja. Kad hodočasnik stupi na sveto tlo Meke, oblači neporubljenu bijelu odjeću, mora se uzdržavati seksualnog saobraćaja, ne smije se brijati ni kosu rezati: nastupa stanje posvećenosti (ihram). Osim toga mora izreći nakanu obaviti hodočašće. Odmah nakon dolaska u Meku hodočasnik sedam puta optrčava Kaabu, triput brzo, a četiri puta polagano, pri čem svakiput, kad prodje kraj crnog meteoritskog kamena, stane da ga poljubi ili kod velike navale, da ga barem rukom ili štapom dotakne. Drugi propisani obred je t.zv. "malo hodočašće". Na uspomenu Agarinog očajničkog traganja za vodom za svoga sina Ismaela hodočasnici sedam puta prelaze dolinu izmedju brežuljaka Safa i Marva. Pri svršetku na Marvi slijedi striženje kose sa glave.

"Veliko hodočašće" počinje sedmoga dana oko podne s propovjedju. Slijedećega dana ide se na brdo milosti u ravnici kod mjesta Arafe, 18 km istočno od Meke, gdje hodočasnici od podneva do zalaska sunčeva "stoje pred licem Božjim". Prema legendi ovdje su se Adam i Eva nakon istjerivanja iz raja ponovno sastali. Ovdje je takodjer Muhamed držao svoju oprosnu propovijed: "Znajte, da je svaki musliman svakom drugom muslimanu brat i da ste sad jedno veliko bratstvo". Hodočasnici koji se penju na taj brežuljak, moraju biti gologlavi. Za nekoliko sati pustinja oko Arafe nabuja od života, puna šatora. Godišnje tamo hodočasti 7o.ooo ljudi. Zalaskom sunčevim "hadž" je završen. Puške pucaju i s muzikom se ide prema Meki. 9. se još zadržavaju u Arafi i slušaju propovijed. Noć izmedju 9. i lo. sprovode u Muzdafila, napola puta od Meke. lo. u Mina dolazi "kamenovanje sotone" i žrtvovanje ovaca i deva sa gozbom, koja traje tri dana. Tu je Ismael triput otjerao sotonu i zato na njegov spomen svaki hodočasnik baca sedam kremena na tri stupca, koji predstavljaju sotonu. Kad hodočasnici u Mina pred Mekom kolju svaki svoju ovcu, čini se to istovremeno po cijelom islamskom svijetu; to je "veliki Bajram" (k u r b a n - b a j r a m). Neki hodočasnici ljube i zid, koji bi trebao okruživati grob Ismaela i Agare, a nalazi se nedaleko Kaabe. Preporuča se još kratki posjet u Meku s dva obilaska oko Kaabe te povratak u Mina. Time je hodočasnik svoju dužnost ispunio i sretan se vraća u svoju domovinu. Za njega zemlja ne pozna većeg veselja. Hadžiluk u Meku osobito poštovanje uživa medju misticima, kojima hadž postaje simbol njihova mističkog puta. Za upotpunjavanje hodočašća općenito se čini posjet i Muhamedovom grobu u Medini.

U niz svetih islamskih mjesta iza Meke i Medine dolazi odmah Jeruzalem. Tu se od 691 diže masivna gradjevina nad jednom legendarnom stijenom, 18 m dugom a 13 m širokom. Muslimani vjeruju, da su je već prije stvaranja Adama andjeli pohodili, a Noa ju je svojom ladjom sedam puta oplovio. Tu je Abraham žrtvovao svoga sina Izaka i tu su se dolazili moliti svi veliki proroci, od Ilije do Muhameda. S te je stijene Muhamed u svom poznatom noćnom putovanju uzašao na nebo i tu će na sudnji dan andjeo Israfil zatrubiti, da probudi mrtve. Svi su islamski vladari kroz stoljeća to mjesto častili i potpomagali. Neko su vrijeme komadi stijene prodavani kao relikvije i doslovno su se vagali zlatom.

e) Ostali obredi

U islamski kult možemo ubrojiti i o b r e z a n j e . Koran ga ne spominje, jer je izravno spominjanje izgledalo suvišno. Naime obrezanje je davna predislamska baština. No svi ga ne smatraju neophodno potrebnim. Obred je točno odredjen i prate ga razne svečanosti.

Pokraj nekih raznolikosti muslimanski se p o g r e b uglavnom odvija ovako. Mrtvaca operu, ruke mu polože kao na molitvu i zamotaju u mrtvački ovoj. Prije nego mu pokriju glavu, rodbina se od njega oprašta. Poslije molitve na grobu, pokojniku se često došaptava: "Tko je Bog? Alah. Koja je tvoja religija? Islam. Tko je prorok? Muhamed". Time se pokojnika treba pripraviti na saslušanje kod andjela Munkar i Nakir. Ako bi krivo odgovorio, mogao bi biti u mukama do sudnjega dana, umjesto da u raju uživa sve od Muhameda obećane radosti. Leš se često pokopava bez lijesa, da se pokojnik može uspraviti, kad sjedne pred andjele. Pogreb treba mrtvaca pripraviti na taj susret.

U islamu nema pravog svećeništva. Zadaća imama je samo, da vodi molitvu, da svi učesnici istovremeno obavljaju razne čine. S vremenom su stekli veliki utjecaj pravnici i tumači Korana (u l e m a), u Perziji i Indiji nose naslov m o l l a (zapravo m a u l a , "gospodin", "visoko poštovani").

5. Islamsko pravo

U biti Muhamedova propovijedanja je ležalo, da se pravna strana nove vjere daleko više razvila i dobila daleko veće značenje od dogmatske. Tu se pokazuje uska srodnost sa židovstvom. Može se reći, da je koranska objava saopćila Božji zakon, a ne samoga Boga. Zato zakon, š a r i a , u islamu obuhvaća propise Alahove, koji se odnose na sveukupnu djelatnost čovjeka. Šaria kao Alahov zakon postavlja se iznad intelekta i čovjekove mudrosti; on nije logički izgradjen i uopće nije "pravo" u modernom smislu riječi. On sadržaje mnogo više, naime sve religiozne, političke, privatne i osobne dužnosti muslimana. Njegova je temeljna težnja religiozno vrednovanje svih odnosa u životu, jedno novo provodjenje života, potpuno različito od onoga, što su Arapi poznavali prije Muhameda.

Dok je živio, Prorok je navješćivao Alahovu volju u obliku objava ili odluka u pitanjima dnevnog života, a i sam njegov život je bio uzor za svakog pravog vjernika. Poslije njegove smrti stvar je postala teža: karizmatički vodja i tumač Alahove volje je manjkao i bio je nenadomjestiv, jer je proročka služba njegovom smrću utrnula. Njegovi nasljednici, kalifi, mogli su preuzeti njegov politički položaj kao vodje zajednice, ali ne i vjerski, barem ne u pravovjernom islamu. Samo su šiiti u tom zauzeli bitno različit stav. S druge strane donijelo je raširenje islama poslije Muhamedove smrti mnoštvo pitanja, koja se za vrijeme njegova života u Medini još nisu pojavila. Kako je islamska država dobivala čvršći oblik, postajala je veća potreba za kodificiranim pravom.

Za teoretsko utvrdjivanje zakona razvila se jedna čitava znanost, f i q h ili "zakonodavstvo". Stvorila su se četiri izvora šarije: Koran, životno djelovanje ili "običaji" (sunna) Prorokovi, jednoglasno mišljenje islamske zajednice (idžma) i analogija.

Koran nije bio dostatan kao izvor svetoga prava; u pravnom smislu dolazilo je u obzir samo oko 5oo-6oo ajeta. Kako je već za života Muhamedova njegov način života do najmanjih pojedinosti u odijevanju, vladanju kod jela itd. bio mjerodavan za njegovu zajednicu, stvorio se tako novi izvor svetoga prava: Muhamedovi životni običaji (s u n n a). "Muhamed ibn Aslam nije jeo dinje, jer ne postoji u predaji, kako ih je Prorok običavao jesti". Taj je pojam kasnije proširen na Muhamedove drugove te konačno na "praksu i teoriju opće muslimanske zajednice". Odatle pravovjerje znači sunna, a pravovjerni musliman s u n i t.

Za utvrdjivanje Muhamedovih životnih običaja posegnulo se za predajama (h a d i t h), koje su živjele u sjećanjima vjernika. Hadith je izvještaj o onome što je prorok u odredjenoj situaciji učinio ili rekao. Što je sunna Muhamedova sve više postajala normativno načelo, to se više željelo u najrazličitijim stvarima pozivati na predaju. "Prošlost je nastala oružje za kasnija stoljeća". Pored srazmjerno malo pravih počelo je kružiti nepregledno mnoštvo nepravih predaja. Svatko je širio onakve hadite, koje su odgovarale njegovim nakanama. Mistici su željeli u svetim prorokovim riječima pronaći svoje nazore, jednako kao što su zemlje i gradovi htjele iz Muhamedovih usta čuti svoja posebna prava i pohvale. Tako je do devetog stoljeća bilo u kruženju više desetina tisuća prorokovih izjava. Pokazalo se potrebnim predaju kritički preispitati. Glavno je bilo utvrditi sigurni niz izvjestitelja od Muhamedova doba. Razlikovala su se tri stupnja vrijednosti predaje: zdrava (šahih), lijepa i slaba. Nastalo je šest zbirki zdravih hadith. Najvrjednije su od Bukhari-a (pok. 870) i Muslim-a (pok. 875).

No oba ova izvora svetoga prava nisu mogla riješiti sva prijeporna pitanja. Za izvodjenje zakonskih propisa, koji nisu sadržani u Koranu i tradiciji, razvila se metoda analogičkog zaključivanja. Priznanje analogije kao trećeg izvora šarije jest djelo utemeljitelja islamske pravne znanosti Š a f i'i (pok. 820). Dok se u prvim stoljećima islama učiteljima zakona na temelju Korana i predaje dozvoljavalo putem analogije u odredjenom pravnom slučaju stvarati vlastito mišljenje, od 11. stoljeća je prevladalo mišljenje, da su zatvorena "vrata slobodnom odlučivanju". Islamski modernizam opet zahtijeva pravo osobnog prosudjivanja u religiozno-pravnim pitanjima.

Pored analogičke metode od najstarijeg doba slaganje učitelja iz Meke i Medine, zatim iz Kufe i Basre, u nekom pravnom shvaćanju bilo je od najvećeg značenja za priznavanje te pravne postavke. Tako se tokom 8. i 9. stoljeća razvio consensus doctorum (i d ž m a) kao četvrti izvor svetog prava.

U vezi s tim ubrzo su se razvile pravne škole (m a d h h a b). Četiri se takve škole smatraju pravovjernima i jedan musliman može pripadati bilo kojoj od njih. No imaju dosta odredjeno geografsko područje. Zastupnik najstarije škole je Iračanin A b u H a n i f a (pok. 767). H a n a f i t i su osobito rašireni medju turskim narodima. Gotovo istodobno je djelovao M a l i k ibn Anas (pok. 795) u Medini i strogo branio staru predaju toga grada. M a l i k i t i su uglavnom rašireni u zapadnom dijelu islamskog svijeta. Učenik ove obojice Š a f i'i (pok. 820) je učinio prvi korak ka sistematizaciji. Š a f i i t i imaju osobito značenje u Egiptu, Siriji te nadasve u Indoneziji. Najmanji broj pristaša uvijek je imala škola strogog tradicionaliste Ahmad ibn H a n b a l (pok. 855). H a n b a l i t i su se održali u nutarnjosti Arabije. Ta je škola u čitavom svom rigorizmu ponovno oživljena u 18. stoljeću: W a h h a b i t i pod zaštitom obitelji Saud u centralnoj Arabiji od tog su vremena zastupnici beskompromisnog hanbalizma, koji odbija svaku novotariju, kao štovanje svetaca, mistiku, također i pušenje.

Nikad se nije pokušavalo pravne škole ujedinjavati. Jedna predaja kaže: "Raznolikost mišljenja u mojoj zajednici jest znak božanskog milosrdja". Uostalom razlike su vrlo malene: na pr. prema Šafii uzrokuje doticanje kože jedne žene (stisak ruke) malo onečišćenje i čini potrebnim pranje, prema Abu Hanifi to nije potrebno. U velikim teološkim školama,

medresama, postoje učione za sve smjerove. U islamskim se zemljama razvio stalež teoloških pravnika, koji na temelju pravnih knjiga daju svoje pravno mišljenje; odatle im ime m u f t i . To može biti svaki učenjak, koji uživa ugled. No vlade također postavljaju muftije za jedan grad, pokrajinu ili čitavu zemlju. Carigradskom je muftiji pod osmanlijskom vladavinom pridavan počasni naslov Šaih al-islam. Duhovni sudac se zove k a d i j a . U gradovima i krajevima, gdje je zastupano više škola, kadije svake škole sude samostalno. Prviput je pravni dio šarije kodificiran u osmanlijskom carstvu 1869. (Medželle).

Utjecaj teološko-pravničkog mišljenja proteže se daleko izvan područja šarije. Duhovna moć muževa, koji su u neumornom radu išli za tim, da duhom šarije prožmu svaku stranu života, dobili su pomalo potpuni utjecaj i na drugim područjima. Niti mističar, filozof ili povjesničar, što više i znanstvenjak ili medicinar, nisu se trajno mogli oteti njihovu utjecaju. Također oni navode Koran i sunnu kao dokazni materijal, kako to čine pravnici; jednako primjenjuju analogičko zaključivanje te se i medju njima stvara obvezatni consensus protiv kojega se teško boriti. No tako su muslimanski učenjaci svi istovremeno bili dobri teolozi. Zatvaranje "vratiju slobodnom odlučivanju" dovelo je do ukočenja i na svim drugim područjima islamskog kulturnog života.

Spomenut ćemo još neke pojedinosti islamskog prava, koje su usko povezane sa samom religijom. Svi se čini dijele u pet kategorija: obvezatni, preporučljivi, indiferentni, nepoželjni, zabranjeni. Na pr.: pranje prije molitve je obvezatno; početi s desne trane je preporučljivo; da li se upotrebljava topla ili hladna voda je indiferentno; da netko prije dotiče vodu, je zabranjeno.

Sveto pravo islama ne priznaje jednakopravnost muža i žene; žena je isključena od javnih službi, njezino svjedočanstvo pred sudom vrijedi upola manje od muškarčevog, krvarina i nasljedstvo je jednako upola manje. Naprotiv u braku je u imovinskom pravu mužu jednakopravna i samostalno upravlja svojom imovinom.

Bračne odredbe pokazuju jasne tragove predislamskog bračnog prava, koje je Muhamed svojim odredbama preuredio u korist žene. Usprkos toga brak je ostao k u p o v n i b r a k . Za valjanost braka potreban je ugovor izmedju zaručnika, koji se obvezuje na plaćanje, i zastupnika zaručnice, koji izjavljuje pristanak na ženidbu. Ugovor se mora zaključiti pred dvojicom svjedoka. Sama zaručnica se ne pojavljuje. Ona treba dati svoj pristanak, ali otac može još neudatu kćerku prisiliti na udaju. Zabranjen je brak s nevjernicom (Sura 2,22os). Ali je slobodno uzimati žene medju onima koji su primili sveto pismo prije muslimana (Sura 5,7). Poslije rastave ili muževe smrti žena mora neko vrijeme čekati za sklapanje novoga braka. Muž može ženu otpustiti bez navodjenja razloga. Dozvoljena je ženidba djece. Mužu su dozvoljene četiri zakonite žene; osim toga po volji mnogo konkubina. Ako ropkinja svom gospodaru rodi dijete, prigodom njegove smrti postaje slobodna. No poligamija se praktički ne događa u tolikoj mjeri, kako bi se moglo misliti. Odredjenje, da sa svima ženama treba jednakomjerno postupati, otežavajuća je okolnost; što više prema mišljenju mnogih modernista taj zahtjev potpuno ravnopravnog postupka predstavlja neko odricanje od poligamije; jer nitko osim Boga, zaključuju oni, ne može biti posve pravedan. Samo pitanje staležu pristojnog uzdržavanja predstavlja za srednje moguće gotovo nerješiv problem. Ako je prva žena nerotkinja ili bolesna, a naročito na selu za olak-

šanje radova, uzima se druga ili treća žena. U rano islamsko doba položaj žene nije bio tako slab, istom tokom stoljeća ona je sve više potiskivana unutar kuće s velom na licu, gdje više nema mogućnosti za razvijanje svojih intelektualnih sposobnosti. Naprotiv u religioznom pogledu muž su i žena ravnopravni. U suri 33,35 se kaže: "Podvrgnuti i podvrgnute (Alahu, muslimani i muslimanke), vjernici i vjernice, molitelji i moliteljice, ovi i ove, koji su istiniti, ovi i ove koji su postojani, ovi i ove koji se boje (Alaha), ovi i ove koji daju milodare, ovi i ove koji poste, ovi i ove koji su čisti, ovi i ove koji mnogo zazivaju Alaha, za njih je Alah pripravio oproštenje i neizmjernu nagradu". U povijesti islamske pobožnosti nalazimo velikih žena.

U doba prorokovo u Arabiji je postojalo ropstvo i islam ga nije ukinuo. No Muhamed je poboljšao sudbinu robova i zabranio, da bi jedan musliman postao robom, bilo kao dužnik, ratni zarobljenik ili da bi roditelji prodali svoju djecu. Tako je prema šariji ropstvo nastajalo samo po djeci robova ili nevjerničkim ratnim zarobljenicima. Primanje islama nije davalo slobodu. Dobar postupak s robovima često se u Koranu preporuča kao religiozna dužnost: "... budite dobri prema roditeljima, rodjacima... i posjedu desnice vaše" (Sura 4,4o). "Posjed desnice vaše" je koranski izraz za robove. Imaju zakonsko pravo na uzdržavanje u slučaju bolesti. Osobito zasluzno religiozno djelo je oslobadjanje roba. Djeca ropkinje, koju je imala sa svojim gospodarom, slobodna su i u svemu izjednačena zakonitoj djeci. Da su se robovi mogli uspeti do najviših časti, to nam pokazuje čitava povijest islama.

U islamu postoji takodjer zabrana lihvarstva, zabranjena je bilo kakva vrst kamata. U Koranu stoji: "Oni koji se hrane od lihve, ne će se drukčije podignuti (na sudnji dan), nego će se podignuti onaj koga bude demon pogodio svojim udarcem. Oni stvarno govore: 'Razmjena je jednaka lihvi' (Ne!). Alah je slobodno proglasio razmjenu a nedozvoljenom proglasio lihvu. Onome kome je od njegova Gospodara došla opomena i koji prestane (da se bavi lihvom), tome ostaju njegove zarade i njegov slučaj oslobadja Alah. (Naprotiv) oni koji će ponovno upasti, bit će gosti vatre gdje će biti besmrtni" (Sura 2,276).

Šarija zahvaća i na područje kaznenog prava. Krvnu osvetu, koja je u predislamskoj Arabiji bila uzrok trajnim neprijateljstvima medju plemenima, Muhamed doduše nije dokinuo, ali ju je upućivanjem na primanje krvarine bitno ublažio. Za odredjene zločine postoje zakonom utvrdjene kazne, na pr. odsijecanje desne ruke kod kradje.

U državno-pravnom pogledu prije svega dolazi pitanje kalifata, Muhamedova nasljednika. Muslimanska država i muslimanska vjerska zajednica jesu barem po teoriji svetoga prava istovjetni. Kalif je "religiozni vodja zajednice" (imam) i "vladar vjernika", koji ima braniti "kuću islama" (dar al-islam) protiv nemuslimana, "kuće rata" (dar al-harb). Kalif mora biti od roda Kuraiša, ali čast nije nasljedna. Odlučuje izbor. Samo šiiti smatraju kalifat božanskom ustanovom, koji pripada Muhamedovim potomcima, odnosno potomcima njegova bratića Ali. Od polovice 1o. stoljeća kalifi su sve više gubili svoju svjetovnu vlast. Ostalo im je gotovo jedino pravo, da im se ime spominje u molitvi u petak i novac kuje u njihovo ime.

Šarija obuhvaća kao vrlo važni sastavni dio vladanje muslimana prema nemuslimanima. Medju temeljne stupove islama kao šesti htjelo se ubrojiti i učestvovanje u svetome ratu (d ž i h a d), ali se trajno nije mo-

glo održati. U Koranu doduše stoji: "Nikakva prisila u vjeri" (Sura 2,257), ali se ipak zapovijeda: "Borite se protiv onih koji ne vjeruju u Alaha, ni u Sudnji Dan, (koji) ne proglašuju zabranjenim ono što su Alah i njegov Poslanik proglasili zabranjenim, te (koji) ne obdržavaju religiju istine medju onima koji su primili Pismo! dok ne plate gžizya (danak) osobno i budu poniženi" (9,29). Zadnji dio ovog ajeta pokazuje neku tolerantnost prema religijama "Pisma" (ahl al-kitab): kršćanima, židovima, zoroasterci-ma. Nije ih se ubijalo ili prisiljavalo na obraćenje, ako su plaćali porez na glavu (džizya) te bili podvrgnuti nekim ograničenjima: morali su se u nošnji razlikovati od muslimana, nisu smjeli jahati konja niti svjedočiti pred muslimanskim sudom. Morali su plaćati i porez na zemlju (harač). Zato su imali pravo na zaštitu (dhimma) muslimana pa ih se označavalo kao d h i m m i . Slobodno su vršili svoja zanimanja i vjerske obrede, ali nisu smjeli podizati nove bogomolje, a vjerske predstavnike morale su po-tvrdjivati muslimanske vlasti. Mogli su se uzdići i do visokih službi u državnoj službi, kao što pokazuju mnogi kršćanski i židovski veziri. Po-gani su imali birati samo izmedju prihvaćanja islama ili smrti. Musliman medju njima ne smije uzimati ni žene, dok od "posjednika Pisma" smije; na-protiv muslimanka se ne smije udati ni za bilo kojeg inovjerca.

Teške kazne slijede za otpad od islama. "Onaj koji zaniječe Alaha (imajući) prije vjeru u njega - izuzevši onoga koji bude prisiljen i čije srce ostane mirno u svojoj vjeri -, oni čija se prsa otvore bezboštvu, na njih će pasti gnjev Alahov i strašna muka" (Sura 16,106). "Onima koji budu nevjerni, (koji) se odvrate od Puta Alahova i (koji) umru nevjerni, Alah njima nikad ne će oprostiti" (Sura 47,36). U mnogim se hadithama zahtije-va smrtna kazna, a kod pravnika smrt od mača.

6. Dogmatika

Muhamedu predaja pripisuje i ovu izjavu: "Različnost mišljenja u za-jednici znak je Božjeg milosrdja". Najranije razlike u mišljenjima pojavi-le su se u islamu u vezi političkih pitanja kao na pr. prekid haridžita s Alijem i postanak stranke šiita. Pitanje kalifata razdijelilo je duhove. Haridžiti su zauzeli stanovište, da svaki koji počini teški grijeh, više nije musliman i zaslužuje vječne muke u paklu. Zato su kalifat priznavali samo religiozno čistima "pa bio to i abesinski rob". Njima u pitanju kali-fata nije bilo dosta pozivati se samo na odluku Božju. Protivan stav od haridžita zauzeli su m u r d ž i t i , da nije moguće suditi o vladanju ljudi, pa prema tome i vladarske kuće Omejevića, nego sud prepustiti Ala-hu, odatle im i ime "odgadjajući". Teški grješnik nije nevjernik. Tamo gdje je vjera, ne mogu grijesi ništa naškoditi.

S pobjedom Abasovića učvrstile su se političke prilike i tad su teo-retska i spekulativna pitanja došla više do izražaja. Taj unutarnji razvoj islamske nauke s jedne strane bio je uvjetovan potrebom za razbistrivanjem onih pitanja, koja u Koranu nisu jasno odgovorena. Muhamed je bio prorok, a ne teolog. S druge strane susret sa grčkom filozofijom i iranskim dualiz-mom tražio je filozofsko oružje.

Prva značajna naučna rasprava razvila se o predestinaciji, preodre-djenju (qadar), koja još i danas pokreće duhove. Da li je čovjek slobodan ili je svako njegovo djelo unaprijed odredjeno? Koran s jedne strane govo-ri:

"Tkogod želi nagradu neposrednog života, dajemo mu od nje dijela,i tkogod želi nagradu zadnjeg života, dat ćemo mu od nje dijela. Nagradit ćemo one koji su zahvalni" (Sura 3,139).

Dok se na drugom mjestu kaže:

"Tako Alah zavodi na krivi put koga hoće i pravo vodi koga hoće! Nitko ne pozna oružje tvoga Gospodara, osim njega!" (Sura 74,34).

Ovom zadnjem Koranovom retku priključili su se d ž a b r i t i (džabr, "prisila") i smatrali su sve do najmanjih pojedinosti za preodredjeno. Njihov je stav bio Omejevićima mio, jer se njim moglo zadovoljavajuće odgovoriti i na najneuspjelija politička djela. Njima nasuprot stajali su q a d a r i t i , koji su dopuštali ljudima mogućnost, da svoja djela čine prema vlastitoj volji i time su za njih u širem smislu odgovorni. U raspravama ovih dvaju struja po prvi puta je u islamskoj teologiji primjenjena filozofska metoda (k a l a m, "dijalektika", "spekulativna teologija"). Time je razum postao čimbenik, s kojim se u vjerskim raspravama moralo voditi računa. On je osobito veliku ulogu igrao kod M u t a z i l a, najvažnijeg dogmatskog smjera u islamu uopće. S nepravom ih se označuje kao racionaliste islama. Vrlo je bio značajan rad, koji su mutaziliti u svojim mnogostrukim ograncima obavili od 8. do početka lo. stoljeća. Trebalo je naime jednostavne, u Medini udomaćene tradicije uskladiti sa zahtjevima helenističke kulture, koja je u doticaju s podjarmljenim narodima bila upoznata. To je učinilo potrebnim jednostavne vjerske istine zaodjenuti u dogmatske, filozofski prihvatljive forme.

Njihovo ime Mutazila znači "Odijeljeni", jer se ponajprije u pitanju religioznog statusa grješnog muslimana kao vjernika ili nevjernika nisu opredijelili ni na jednu stranu. To je isto imalo političku pozadinu. Svojim stavom naime izbjegli su pitanje: da li je ustanak protiv vladavine Omejevića, koju je opozicija smatrala grješnom, zabranjen ili nije. To je išlo u prilog predstavnicima Abasovića. Sami su sebe označavali "pristašama Božjega jedinstva i pravednosti", jer je u početku vladavine Abasovića velika opasnost za islam bio iranski dualizam. Od općenitog shvaćanja razilazili su se u ovim trima točkama:

Prvo, u pitanju Božjih atributa. U svom nastojanju, da sačuvaju Božje jedinstvo, išli su tako daleko, da su zanijekali Božje "atribute". Doduše po svom bivstvu Bog je mudar, svemoćan itd., ali to ne znači, da bi on posjedovao mudrost, svemoć itd. kao svojstva. Naime bojali su se, da se ta svojstva ne bi shvatila kao nešto što postoji pokraj Boga, a pokraj Boga ne može postojati ništa jednako-vječno, jer bi to išlo na štetu njegova jedinstva. Iz toga je slijedilo, da i njegovo slušanje, gledanje,govorenje itd. ne mogu biti pravječni. Zato su odbacivali antropomorfizme, u Koranu i tvrdili, da Boga vjernici niti u raju ne mogu vidjeti ("pogledi ga ne dosižu", Sura 6,103).

Drugo, s tim je povezano pitanje vječnosti Korana. Koran se općenito shvaćao kao kopija nebeskog pralika, koji je od vječnosti bio kod Boga. Prema shvaćanju mutazila to bi značilo, da postoji nešto vječnoga pokraj Boga. Stoga su držali, da je on stvoren u vremenu.

Treće, pravednost Božja. Protivili su se nauci o preodredjenju. Protivno je pravednosti Božjoj, da on čovjeka najprije zavede na krivi put i tada ga zbog djela, koja im je sam preodredio, kažnjava. Stoga su se mutazila više držali onih mjesta Korana, koja računaju s mogućnošću slobodnog čovjekova izbora.

Ova shvaćanja mutazila izazvala su živu raspravu s tradicionalistima. Pod kalifom Mamun 827 uspjeli su mutazila, da je njihova nauka od države službeno priznata. Pravovjerne su progonili, primitivnu pučku pobožnost prezirali. Nakon dvadeset godina kalif Mutawakkil je bio prisiljen opozvati nauku o stvorenosti Korana i sad su mutazila bili progonjeni kao krivovjerci. No žestoke rasprave su se nastavile. Od mutazila nabačena pitanja nisu se tako lako mogla mimoići. Stari pravovjerci morali su se jednako poslužiti spekulativnim mišljenjem i stvoriti jedan kompromis. To je prije svega učinio a l - A š a r i (pok.935). Sam je u mladosti bio mutazila. Osnovne crte mišljenja vjernih sunita prema al-Ašariju jesu: "... Oni priznaju, da je Alah Bog, jedini, vječni, pokraj koga nema nikakva Boga... Priznaju, da Alah sjedi na svom prijestolju..., da ima dvije ruke, a da se ne pita kako, da ima dva oka, a da se ne pita za kako... i da ima lice... Priznaju, da se za ime Alahovo ne smije reći, da je nešto drugo od Alaha..., da Alah ima znanje. Oni čvrsto drže do gledanja i slušanja... Tvrde, da na zemlji nema ništa dobra i ništa zla osim što hoće Alah i da se stvari zbivaju po volji Alahovoj... Tvrde, da nikome nije moguće išta učiniti, prije nego On učini ili da bi mogao izbjeći volji Alahovoj... Nadalje priznaju, da nema stvoritelja osim Alaha, da Alah stvara zla ljudska djela..." Dakle al-Ašarijevo rješenje, koje je za islam mjerodavno, sastoji se u slijedećem: Bog je vječan i njegova svojstva od vječnosti pripadaju njegovu bivstvu. Antropomorfni se izrazi moraju shvatiti doslovno, ali "ne pitajući kako", što znači: oni se ne mogu pojmovno odrediti. Koran je vječan i nestvoren. Najvažnije svojstvo Božje nije pravednost, nego svemoć. Bog odredjuje i stvara ljudska djela, a čovjek imade sposobnost "usvajanja" i zato dobiva na drugom svijetu kaznu ili nagradu.

S al-Ašarijem svršava pravo stvaralačko razdoblje islamske teologije. Ona dijeli sudbinu većine duhovnih gibanja u Islamu: nakon naglog i bogatog cvata, opet brzo presušuje. Zaključni oblik dogmatike najbolje predstavljaju k a t e k i z m i, koji su u kasnije doba načinjeni i koji su još danas u opticaju. Poznat je katekitam od Abu Abdallah Muhammad a s - S a n u s i (pok.1490), koji je preveden i na evropske jezike. Nastupa jače ustaljenje vjeroispovjednih obrazaca i stvaranje oštrog, skolastičkog razlaganja.

Danas općenito napamet naučeni obrazac vjeroispovijesti glasi: "Vjerujem u Alaha i njegove andjele, njegove knjige i njegove poslanike, u Sudnji Dan, uskrsnuće poslije smrti, Alahovo preodredjenje - kako dobro tako i zlo -, u sud, tezulju, raj i pakleni oganj - to je istina".

Objavljeni spisi ograničuju se prema shvaćanju Korana na Toru, psaltir, evandjelje i sam Koran.

Vjera u andjele igra znatnu ulogu u islamskoj teologiji, a još više u pučkom vjerovanju; ona se temelji na brojnim izjavama u Koranu. Najvažnije mjesto medju andjelima zauzima Gabrijel, koji prorocima prenosi objave. Kraj njega stoji Mihael, kome su prema pučkom vjerovanju podložne prirodne sile. Israfil ima četvera krila i kad prije Sudnjeg Dana budu umrla sva bića, uključujući i andjele, on će prvi uskrsnuti, da uzmogne zatrubiti u trublju Posljednjeg Suda. Najstrašniji je Azrail, andjeo smrti, sa svojih 4000 krila punih jezika i očiju. Kod smrti on istrgava čovjekovu dušu, silovito, ako se radi o nevjerniku, oprezno kod vjernika. U grobu tad čovjeka dočekuju andjeli Munkar i Nakir, koji ga ispituju o njegovoj vjeri, da bi mrtvac dao pravi odgovor, u zadnjim časovima života

njegovi mu rodjaci predmole vjeroispovijest. No i za života andjeli zaštićuju čovjeka, govori se o dva, mnogo puta o četiri, prigodice takodjer o čitavom jatu zaštitnih andjela. Na desnom i lijevom ramenu sjedi po jedan andjeo: desni piše dobra djela, lijevi zla, ali ovaj posljednji ne odmah, nego istom, ako se čovjek unutar odredjenog vremena ne pokaje. Iblis se smatra palim andjelom, budući da nije htio baciti se ničice pred Adamom i pokloniti mu se, bio je istjeran iz neba, neprijatelj je ljudi. Osim vjere u andjele postoji u islamu vjera u d ž i n n, duhovna bića neodredjenog obilježja (Sura 72). Ljudska se djela mjere na velikoj tezulji, kojoj kao utezi služe gorušična zrna. Nad paklom se diže most, oštriji od mača a tanji od kose, noge nevjernika ne izdrže, dok vjernici koracaju čvrsto. Priznavatelji Božjeg jedinstva vade se iz ognja nakon što su ispaštali svoja zla djela. Za zločince nastupaju mnogi zagovornici, a tko nema zagovornika, može iz čiste božje milosti biti izbavljen iz pakla. Tkogod u svom srcu imade samo jedno zrnce vjere, bit će iz njega spašen. Mutaziliti su vječnost paklenih muka smatrali nužnim izljevom božje pravednosti, dok im je Ašari predbacivao, da time ljude lišavaju pouzdanja u Božju milosrdnost. Polagano se probilo blaže shvaćanje. Tome je osobito doprinijelo mišljenje, da će Prorok bezuvjetno svoje, pa i najveće grješnike, svojim zagovorom spasiti.

7. Sekte

Bitka kod Siffina ne čini samo polaznu točku za razvoj islamske dogmatike, nego i za stvaranje sekta. Ona je dovela do cijepanja islamske zajednice u s u n i t e , glavninu pravovjernih, i š i i t e , stranku Alijinu, koja danas broji preko dvadeset milijuna sljedbenika. Šiiti su se razdijelili u brojne sekte, no glavna im je razlika nasuprot sunitima vjera u i m a m a. Ispovijed vjere "nema Boga osim Alaha, i Muhamed je njegov prorok" popunjena je riječima "a Ali je Božji pouzdanik". Vodja islama se ne bira, nego je od Boga izabran. On nije "kalif" (zastupnik), nego "imam", uzor i učitelj, čak neko utjelovljenje božanskoga. I budući da "božanskoga" imama ne može zadesiti smrt običnog smrtnika, kao posljedica nastaje vjera u "uznošenje imama i njegova paruzija", imam postaje M a h d i , poslanik Alahov na svršetku svijeta. Ta se misao prviput razvila oko Alijina sina Muhammad ibn al-Hanafiya, koji je umro 684 i nije potjecao od Fatime. Njegov pristaša Mukhtar proširio je vijest, da on nije umro, nego da u brdima sakriven živi i da će se na Sudnji Dan pojaviti kao mahdi" da zemlju ispuni pravednošću, kako je sad ispunjena nepravdom". Smrt Huseinova kod Kerbele lo.Muharram 68o. obogatila je šiite s motivom muke: pjesništvo i proza su puni tužaljki nad sudbinom prorokova unuka, a kako su se kasnije redale još mnoge mučeničke smrti progonjenih Alijaca, povećao se tragički osjećaj šiita.

Nakon Alijine pogibije od haridžita 661, kad se njegov stariji sin Hasan odrekao zahtjeva na kalifat, sve su nade stavljene u mladjega sina Huseina. Ovaj je nakon smrti prvog omejevićkog kalifa nastojao ostvariti svoja vladarska prava, ali je kod Kerbele bio poražen. Poslije Huseinove "mučeničke" smrti čast imama je prešla na njegova jedinog sina. Kod nasljedstva njegovih sinova mišljenja su se razdijelila. Kao redom petog imama počevši od Alije neki nisu priznavali najstarijega sina Muhammad al-Baqira, nego mladjega Z a i d a . Tako je nastala stranka z a i d i t a , koji su sunitskom islamu vrlo blizu i do danas vladaju u Jemenu. Zaid je ubijen 74o.

Druga dioba medju šiitima nastala je za šestoga imama, Baqireva sina Džafar as-Sadiqa. On je razbaštinio svoga najstarijeg sina I s m a i l a (pok.765), jer je bio odan piću. Na njegovo je mjesto postavio svog drugog sina Musu. Jedni su usprkos toga priznavali Ismaila, odatle im ime i s m a i l i t i ili "sedmaci", jer su priznavali sedam zakonitih imama. Musini pristaše produljuju red do dvanaestog imama Muhammad al-Mahdi (pok.874). On je iščeznuo na tajanstven način i nije ostavio nasljednika. Ovi se šiiti nazivaju "dvanaestnjaci" (prema dvanaest priznavanih imama) ili i m a m i t i i vjeruju, da se zadnji imam sakriva te će se na koncu vremena pojaviti kao Mahdi, da osvoji svijet i opet uspostavi pravi islam.

Imamiti su od 1501 državna religija u Perziji. U dogmatskom pogledu su vrlo blizi mutazilitima, a u mnogim točkama su fanatičniji od sunita (nevjernik se smatra nečistim). Imam posjeduje česticu božanskog svijetla i zato se smatra bezgrješnim i nepogrješivim. Prorok je Aliji saopćio dublji smisao objave i to se znanje preko imama predaje dalje. Njihovi su grobovi mnogo pohadjana hodočasnička mjesta i poželjna mjesta ukopa.

Ismailiti su imali svoj posebni razvitak. Najstariji Ismailov sin ne bi imao ostaviti nikakva nasljednika, medjutim u 10. stoljeću jedan vladarski rod u sjevernoj Africi pozivao se da potječe od njega. Prema Fatimi, Muhamedovoj kćerci i Alijinoj ženi, nazvali su se F a t i m i d i. 969 su osvojili Egipat, 1171 svladao ih je Saladin i ponovno uveo pravovjerje. Medju fatimidskim vladarima prije svega treba spomenuti Hakima, koji je 1021 na tajanstveni način iščeznuo, pošto su ga već prije (1017) njegovi pristaše proglasili utjelovljenjem boga. Glavni propagator tih ideja je bio Ismale ad-Darazi. Po njemu se nazivaju D r u z i , koji očekuju povratak božanskog kalifa Hakima, izvanjski se inače što je više moguće prilagodjuju vladajućem obliku religije (prikrivanje vjere u opasnosti je priznato načelo šiitske etike, taqija). Oko 100.000 Druza živi još danas u Siriji, Libanonu i Palestini.

Još je jednom nastao rascjep medju Fatimidima. Poslije smrti kalifa Mustansira 1094 Egipćani nisu prihvatili zakonitog nasljednika N i z a r a, nego njegova sina Mustali. Nazir je sa svojim malenim sinom našao utočište u Perziji, u brdskom gradu Alamutu, kod glasovitog Hasan-i-Sabbah. Odatle je naime potekao pokret a s a s i n a, koji su uživanjem hašiša bili sposobni za svako djelo, gospodaru slijepo odani izvršavali su svako političko umorstvo (franc. assassin, ubojica) i pri tom ponajviše sami sebe žrtvovali. Ime assassini dolazi od iskrivljene riječi haššašiyun, jedač hašiša. Iz obitelji Nizara nastala je sekta n i z a r i t a, koja se osobito proširila u Indiji. Aga Khan je bio njihov 48. imam.

Osim asasina islamski su svijet u srednjem vijeku povremeno vrlo uznemirivali k a r m a t i, osobito u Iraku, Siriji i sjevernoj Arabiji. Začetnik im je bio Hamdan Karmat. Kao zadnjeg imama priznavali su Ismailova sina Muhammada. 930 uspjelo im je odnijeti crni kamen iz Kaabe, tako da je kroz 22 godine, do njegova povratka, morao mirovati hodočasnički promet.

Ismailiti su se najviše udaljili od pravovjernog islama. Oni su temeljne istine islama povezali s novoplatonskim i gnostičkim idejama. Bog je beskrajno uzvišen i nepristupačan. Iz njega zrači mnoštvo emanacija: svjetski razum, svjetska duša, materija, prostor, vrijeme, vidljivi svijet i čovjek. Vrijeme se dijeli u sedam razdoblja, u svakom su posebna

očitovanja božanstva. Ima sedam proroka: Adam, Noa, Abraham, Mojsije, Isus, Muhamed i Imam Ismail. Svaki je jedno utjelovljenje svjetskog razuma te imade jednog "nijemog" pomagača: tako je Aron bio pomagač Mojsijev, Petar Kristov, a Ali Muhamedov. Ti pomagači upravljaju tajnom naukom, koju dalje predaju svojim učenicima. Koran se mora tumačiti alegorički, jer njegove riječi služe samo tome, da neposvećenima sakriju istinu. Zato ismailite takodjer nazivaju b a t i n i y a , ljudi "unutarnjeg osjećaja". Imami su zapravo samo različita očitovanja jednog jedinog nadzemaljskog imama. U vidljivom imamu, prije svega u Ismailu nastanilo se božanstvo.

U šiitskom kultu najvažnija je svetkovina Huseinov smrtni dan, 10. Muharram. Taj dan predstavlja vrhunac desetodnevne žalobne svečanosti, često sa krvavim obredima, koje su danas vlasti raznim odredbama ublažile. Već smo prije više o tome govorili.

Svima šiitima je zajedničko nepriznavanje prvih triju kalifa. Oni su samo uzurpatori, jer je kalifat nesumnjivo bio namijenjen Aliju. Jedino ih zaiditi prihvaćaju.

8. Mistika

Neprestana borba oko vanjskih zakonskih propisa nije ipak zagušila nutarnji život u islamu, tako da se razvila islamska askeza, mistika te konačno i neka vrst redovništva.

Već se u Muhamedovo doba u navještajima Korana osjećao raspon izmedju eshatološkog očekivanja i težnje za osvajanjem svijeta, te se rano oblikovao jedan asketski smjer. Strah pred zadnjim stvarima poticao je pobožne na odricanje svijeta. Tako veliki asketa Hasan al-B a s r i (pok. 728) govori: "O ljudsko dijete, sam ćeš umrijeti i sam ćeš ući u grob i sam ćeš uskrsnuti, i sa samim tobom će se račun obaviti. O ljudsko dijete, na tebe se misli, na tebe se to odnosi". Evo još nekih njegovih misli: "O čovječe, ako čitaš Koran i u njega vjeruješ, tada mora tvoja žalost ovdje biti duga, tvoj strah ovdje golem i tvoj plač ovdje obilan... O ljudsko dijete, ne čini što je pravo za činiti kao službu očima i to ne izostavljaj iz stida... Jednom bratu u vjeri učiniti uslugu meni je milije od mjesec dana pobožnog boravka u mošeji... Prijatelj Božji ne traži od Boga životno uzdržavanje za sutra..."

Medju najuzornije askete tog ranog doba ubraja se Ibrahim ibn A d h a m (pok. 777). Legenda ga je učinila kneževskim sinom. Kao putnik prokrstario je prednji istok i bio je sretan, ako ga se smatralo najnižim i prezira najvrednijim od svih ljudi. On kaže: "Početak bogoštovlja jest meditacija i šutnja izuzevši 'podsjećanje' na Boga". "Podsjećanje", "spominjanje" (dhikr) znači opetovano izgovaranje imena Božjega ili kraće religiozne formule, da se misao na njega podrži. Askete su se još isticali noćnim molenjem, čestim postovima i mnogim plakanjem. Ponekad su se povlačili od ljudi i boravili u sirijskim bregovima kao pustinjaci. Oblačili su se u odjeću od grube vune (arap. s u f), odakle im ime s u f i, a europska je pak znanost od te riječi za oznaku islamske mistike stvorila riječ s u f i z a m, u arapskom jeziku nosi naziv t a s a w w u f, a mističar je m u t a s a w w i f.

Pobožni askete su vodili "sveti rat" protiv svog nižeg ja, dok su rat s izvanjskim neprijateljima nazivali samo "manji sveti rat". Prezira-

li su samoljublje. Nešto činiti radi ljudi, značilo je pretvaranje; poželjnije je bilo izvana biti neznatan, čak izgledati griješan, da se ne dodje na glas pobožnog i svetog muža i tako laskati svom nižem ja. Iz tog se stava kasnije razvio smjer M a l a m a t i y a , koji hotimice želi na sebe navući ukor ljudi.

U askezu je takodjer spadala strpljivost, podnošenje svih protivnosti bez tužbe; što više zadovoljstvo sa svime neprijatnim, jer dolazi od Boga. Konačno produbljuje se predanje u Boga, koje je kod nekih značilo odbacivanje svake brige i skrbi. To je kasnije dovelo do uvjerenja, da čovjek u ruci Božjoj mora biti nepomičan i bez ikakve inicijative poput mrtvaca u ruci onoga, koji ga pere. Sufi su vjerojatno mnogo doprinijeli tome, da se u islamu razvio "fatalistički" stav.

U tu prvotnu asketsku struju spada i R a b i a al-Adawiya (pok. 801), jedna od najistaknutijih žena u islamu. Ona se smatra prva predstavnica čiste Božje ljubavi, koja ne pitajući za nagradu ili kaznu radi samo iz ljubavi. Jednog je dana hodala po Basri noseći u jednoj ruci vrč s vodom, u drugoj vatru. Kad su je zapitali za smisao njezina vladanja, odgovorila je: "Vodu želim sasuti u pakao a vatru baciti u nebo, da bi iščeznula ta oba vela i ljudi služili Bogu samo zbog njega samoga". Što više ona je mogla ustvrditi, da je Božja ljubav u njezinu srcu tako velika, da ona ne dopušta više nikakvo mjesto za ljubav prema Proroku.

Time sufizam stupa u svoje drugo razdoblje, pravu mistiku. Asketska pobožnost sa svojim prezirom svijeta ustupa pred gorućom Božjom ljubavi do potpunog sjedinjenja s njime. Simbolika ljubavi je postala vrlo značajna. Pravovjerje se oštro borilo protiv mističke nauke ljubavi prema Bogu. Oni su tvrdili, da je ljubav moguća samo medju jednakovrsnim bićima. Božja ljubav znači pokornost prema Bogu, čežnju za njegovim gledanjem na drugom svijetu, i prema tome ispunjenje svih njegovih zapovijedi. Medju prvim pravim mističarima nalazimo iračanina M u h a s i b i (pok. 837) i egipćanina D h u n - N u n (pok. 861). Ovaj zadnji je rekao: "Medju ljudima nazivam te Mojim Gospodarom, a u samoći zovem te Moj Ljubljeni". Muhasibijevo ime znači "onoga koji izvršuje samoiskušavanje". Pripovijeda, da je spasenje tražio obdržavanjem Božjih zapovijedi; ali kad je potpuno izgubio nadu, da će ih moći sve upoznati i ispuniti, pronašao je dublji vidik, na kome je tad utemeljio svoj život. Naglašavao je sve do danas često ponavljani hadith: "Umri, prije nego umreš"; samo tko je umro svojim zemaljskim prohtjevima i duhovno uskrsnuo, bit će siguran u budućem životu kod uskrsnuća, zemaljska ga smrt ne treba zabrinjavati.

B a j a z i d al-B i s t a m i (pok. 875) je prvi, koji je u mističkom doživljavanju Boga pronašao u svojoj vlastitoj duši. Pri tom bi uskliknuo: "Čast meni! Kako je veliko moje veličanstvo". Kod njeg se po prviput nalazi pojam nestajanja u Bogu (f a n a). Svoj mistički razvoj opisuje slijedećim riječima: "Dvanaest sam godina bio kovač samoga sebe i pet godina ogledalo svoga srca; jednu sam godinu promatrao ono, što bijaše izmedju mene samoga i moga srca; i gle, na svom tijelu opazih izvana vidljivi pojas (nevjere). Dvanaest sam godina upotrebio na to, da ga raskidam; tad pogledah i opazih jedan pojas u meni. Pet sam godina radio i promišljao, kako bih ga raskinuo; i bijah razriješen. Pogledah na stvorove Božje i opazih, da bijahu mrtvi i izrekoh četiri atakbir (allahu akbar) nad njima". On smatra nestajanje (fana) višim od b a q a,

"trajno opstojanje u Bogu": "Čovjek uklanja sebe i svoje vlastitosti, kad ostaje u vlastitostima Božjim. Zatim uklanja takodjer vlastitosti Božje gledanjem Boga i konačno uklanja gledanje svoga uklanjanja nestajanjem u Bogu".

Vodja bagdadske škole a l - D ž u n a i d (pok. 91o) je teoretski utemeljitelj islamske mistike, učenik al-Muhasibijev. Kod njega se nalazi izmedju ostaloga misao, da čovjekova čežnja za Bogom ima svoj korijen u jednom savezu, koji je čovjek zaključio s Bogom u svojoj preegzistenciji. On to oslanja na jedno mjesto u Koranu (Sura 7,171) gdje Bog ljudima upravlja pitanje: "Nisam li ja vaš Gospodar?", na što oni potvrdno odgovaraju. Čovjek dakle teži da se povrati u svoje prvotno stanje kao sluga Božji. Džunaid izražava sadržaj sufizma ovako: "Bog će dati da umreš samome sebi i u njemu da živiš" (fana i baqa). "Živ je onaj, čiji život počiva na životu svoga Stvoritelja, ne onaj, čiji život počiva na trajanju svog tjelesnog lika. Čije trajanje počiva na trajanju samoga sebe, taj je mrtav, dok (još) živi, no čiji život počiva na svom Gospodaru, njegov je pravi život smrt, jer time stiže do stupnja izvornog života".

Središnji lik islamske mistike i mističkog pjesništva jest Džunaidov učenik a l - H a l l a d ž (858-922). Putovao je sve do Indije. 913 je u Bagdadu bačen u tamnicu i 922 pogubljen. Legenda hoće, da je stradao, jer je božansku tajnu, koju je iskusio, javno izrekao povikavši: "Ja sam stvarna istina". Njegovo su učenje odbijali nesamo pravovjernici, nego i veći dio mistika onoga doba. Al-Halladž gleda tajnu stvaranja u aktivnoj Božjoj ljubavi. Bog je čovjeka stvorio na svoju sliku i zato čovjek može sliku Božju u samome sebi pronaći. U rijetkim časovima zanosa može se nestvoreni božanski duh sjediniti sa stvorenim ljudskim duhom, tada askete postaje osobni i živi svjedok Božji i može reći: "Ja sam stvarna istina". Takvo sjedinjenje moguće je samo prihvaćanjem i čeznućem za trpljenjem. Halladž tvrdi: "Milost dolazi od Njega, ali patnja je On sam". U svojim pjesmama vapi za nestajanjem vlastitog ja, za smrću i prvi je upotrebio usporedbu s leptirom, koji se od svoje čežnje za svijetlom baca izravno u plamen i postizava pravo znanje o naravi vatre. "Izmedju mene i Tebe jest 'ja sam', to me zabrinjava; tad odstrani u svojoj dobroti 'ja sam'".

Sudbina al-Halladžova učinila je sufe opreznijima. S jedne strane pri opisivanju svojih doživljaja upotrebljavaju manje upadne izraze, s druge opet strane kušaju narav i povijest sufizma tako crtati, da s ispravno shvaćenim pravovjerjem ne dodju u sukob. Tijekom 1o. i 11. stoljeća pojavilo se više značajnih djela u tom smjeru, ali konačnu sintezu izmedju mistike i pravovjerja proveo je najveći muslimanski mislilac Hamid a l - G h a z z a l i (pok. 1111). Od njegova doba sačinjava sufizam sastavni dio sunitskog islama i njemu treba zahvaliti, da se islamska čudorednost nije ukočila u formalizmu.

Al-Ghazzali se rodio 1o58. u mjestu Tus, u perzijskoj provinciji Hurasan. U Tusu i susjednom Nišapuru posvetio se studiju prava. Godine 1o91 bio je pozvan za profesora u Bagdad. "U to doba bio je potpuni skeptik, koji nije samo sumnjao u religiozne istine, nego i u mogućnost svake sigurne spoznaje". Četiri godine kasnije nakon živog studija sufizma doživio je potpuno obraćenje. Pri tom je strah pred zadnjim sudom bio snažni poticaj. Al-Ghazzali se odrekao svog sjajnog položaja i sasvim posvetio životu jednog sufi. Tako je našao "mir za svoju dušu i sigurnost za svoj duh" i kao posljedica je bila njegova nauka, "da se razum treba samo zato iskoristiti, da se razori povjerenje u njega, i da je jedino pouzdano znanje koje je ste-

čeno iskustvom. Jedna čisto filozofska naučna zgrada nema čvrstog temelja". Deset je godina živio u povučenosti u Siriji, obavivši hodočašće 1097. 1105 se povratio u Nišapur, da još jednom na kratko preuzme profesorsku službu. No nije ga zadovoljavalo, pa je mjesto opet napustio i povukao se u svoj rodni kraj Tus, gdje je 19.prosinca 1111 umro. Njegovi mnogobrojni spisi bave se pravnim, filozofskim i mističkim problemima, više ih je prevedeno i na latinski te su našla veliku raširenost na zapadu. Glavno mu je djelo "Oživljavanje religijske znanosti" (Ihya ulum addin). U drugom svom djelu "Oslobodiltelj od zablude" crta svoja razračunavanja sa strujanjima svoga doba i kuša čovjeka od suhe skolastike privesti k živom saobraćaju s Bogom: neki to djelo isporedjuju s "Ispovijestima" sv. Augustina.

Zaključni razvoj sufizma predstavlja španjolac iz Murcije I b n a l - A r a b i (pok.1240) s panteističkim tendencijama. Tom smjeru pripada i najpoznatiji pjesnik arapske literature egipćanin O m a r i b n a l - F a r i d (pok.1235). Ibn al-Arabi je sastavio više od 150 djela, u kojima je nastojao izraziti nauku o jedinstvu svega postojećeg (wahdat al-wugud): Božja bit i njezini atributi odnose se medjusobno kao voda i led, te svijet iz samoga sebe izražava ideju Boga: "Mi sami smo atributi, kojima opisujemo Boga; naša opstojnost je objektivacija njegove opstojnosti. Bog je nama potreban, da možemo postojati, dok smo mi njemu potrebni, da on može sebe očitovati". Tako čovjek postaje mikrokozam, u kom su sjedinjeni svi božji atributi, i u njem postaje Apsolutno samoga sebe svjesno. Potpuni čovjek, koji je u sebi sve te božje atribute ostvario, jest idealni posrednik izmedju Boga i ljudi. "Potpuni čovjek" u najpunijem smislu jest Muhamed, te je prauzor svih stvorenih stvari. Svaki čovjek ima mogućnost da postane potpuni čovjek i kao takav puno očitovanje Boga, ali samo mistik može to ostvariti. Tu nalazimo misli novoplatonizma o jednom svjetskom razumu, od koga su pojedinačni umovi samo djelomična očitovanja. Tako islamska nauka o Božjem jedinstvu dobiva jedan novi vidik: on je sve, te sve potječe od njega i k njemu se vraća, učinjen je korak k panteizmu.

Budući da Muhamed u sebi udružuje sve osobine prijašnjih proroka, a prema al-Arabiju sve je u biti očitovanje jedne stvarnosti, malo se pazi na razlučne linije vjera, vjerske predrasude postaju manje. Ibn al-Arabi sam kaže:

"Bijaše vrijeme, kad mojim drugovima zamjerah, ako njihova vjera mojoj ne bješe bliza,
Sad pak srce moje prihvaća oblik svaki; ono je pašište za gazele, samostan za redovnike,
Hram za idolopoklonike te Kaaba za hodočasnike, ploče Thorine i sveta knjiga Korana.
Jedino je ljubav moja vjera, i kamogod se njezini konji kreću, ona je moja religija i moja vjera".

U 13. i 14. stoljeću razvilo se u Perziji mističko pjesništvo. F e r i d e d - d i n A t t a r (pok.1229) u jednom svom djelu je sakupio životopise svetih sufi. Od pjesničkih djela u dvostisima (methnevi) osobito mu je poznato djelo "Razgovori ptica" (Mantiq ut-tayr). Prastari motiv mističkog putovanja prenesen je ovdje na ptice; ptica je od starine simbol duše. Trideset ptica u dugim razgovorima prelaze brda i doline, koji predstavljaju postaje mističkog puta, da bi stigli do Simurgha,

tajanstvenog kralja ptica. Kad su ga našli, upoznaju da on nije ništa drugo nego one same (si-murgh znači trideset ptica). Tako doživljuju tajnu sjedinjenja.

D ž e l a l a d d i n R u m i (12o7-1273) je usavršio umijeće dvostiha i njegova velika zbirka od 26.ooo dvostiha nosi upravo ime M e t h n e v i. Živio je u mjestu Konya u Maloj Aziji (stari Iconium), gdje je ustanovio i jedan derviški red. Tamo je 1244 susreo putujućeg derviša Šams -i Tabrizi, koji je za njega bio pojava božanskog ljubimca. Takva vrsta ljubavi razvila se tijekom vremena u mističkim krugovima. To je Rumiju pomoglo da prodre do potpune mistike. Šams-i Tabrizi držao bi, da se on sam ne nalazi više na stupnju mističkog ljubitelja, nego na stupnju samoga ljubljenoga. Nakon tajanstvenog prijateljeva iščeznuća u dugom traganju "našao ga je u samome sebi, svjetloga kao mjesec", što znači Rumi se počeo istovjetovati s ljubljenim. Za tu svoju mističku ljubav Rumi kaže:

"Ma kako želim rastumačiti ljubav -
Dodjem li do ljubavi, stidljivo tiho šutim.
Može tumačenje rasvijetliti i te kako jako,
Ipak ljubav bez jezika više svijetli.
Pero leti u pisanju, jedva se suzdržaje -
Dodje li do ljubavi, odmah ga se slomiti mora..."
(Methnevi I, lo2).

Za postanak sufizma možemo navesti više razloga. S jedne strane mnogi su bogobojazni ljudi reagirali na porast svjetovnog duha pod Omejevićima i na raskošni život na dvorovima kalifa. S druge strane mnogi su osjećali, da suha kazuistika ne zadovoljava njihove dublje religiozne težnje. Konačno u tim prilikama mogli su doći do izražaja izvjesni vanjski utjecaji: kršćanski, gnostički, novoplatonski a možda i indijski. To ne znači da je islamska mistika konglomerat tudjih ideja; naprotiv ona jasno pokazuje, da je izrasla na islamskom tlu i posjeduje nedvojbeno islamsko obilježje. I sufizam je sa čitavim nizom sufi tražio vezu sa samim Muhamedom.

Sufizam je u prvom redu mogao nastati iz produbljivanja nekih mjesta u Koranu. Na bliziNu Božju upućuje ovaj redak Korana: "Uistinu, mi smo stvorili čovjeka. Znademo što mu nadahnjuje njegova duša. M i s m o m u b l i ž i n e g o n j e g o v a v r a t n a ž i l a k u č a v i c a" (Sura 5o,16). Halladž je to lijepo izrekao u stihu:

"Ti izmedju srčane opne i srca tečeš
Kao što suze iz kapaka cure..."

Posebnu mogućnost za razmatranje pružaju misticima brojna imena Alahova; sastavljen je jedan niz od 99 imena. U Koranu stoji: "Reci: 'Molite se Alahu ili molite se Dobročinitelju! Ma tko bio onaj kome se molite, On posjeduje najljepše ime'" (Sura 17,llo). Na krunici od 33 ili 99 bisera može se vjernik zadubiti u (dhikr) tajnu tih imena.

Koran preporučuje često mišljenje na Boga. Uzdizanje duše Alahu umiruje srca (Sura 13,28). Redovno ponavljanje Alahova imena ili odredjenih obrazaca kao 112. sure, igra već rano ulogu u mističkim krugovima. 863 bi u Bagdadu bile otvorene prve prostorije za obavljanje dhikra. Pri tom treba razlikovati dhikr khafi i dhikr džali; prvi se ponavlja u srcu, drugi glasno u zajednici. Zajedničko ponavljanje, povezano s potrebnim reguliranjem disanja, dovodi srazmjerno brzo do zanosa.

S tim u vezi ima važnu ulogu i glazba: lijepi glas jednog čitača Korana već je mnoge sufi prenijelo u zanos. Još se danas može opažati duboko djelovanje dobrog čitanja Korana na pobožne vjernike. Utjecaj glazbe u nekim se strujama kasnije naročito njegovao. Najbolji su primjer Rumijevi m e v l e v i t i, tako zvani plesajući derviši. Njihove mističke plesovi, koji kod izvadjača i gledaoca izazivaju zanesenje, prati glazba s raznih instrumenata (frule, bubnjevi, male gusle) i ljudskih glasova. Pravovjerje je uvijek od toga zaziralo.

Još nešto moramo reći o islamskom redovništvu. Već su se od početka oko nekog sufi okupljali učenici, no do stvaranja pravog redovništva, neke vrsti bratstva došlo je istom u 12. stoljeću. Članovi islamskog redovništva nazivaju se d e r v i š i (perz."siromašan", "prosjak"). Osnivali su ih veliki učitelji sufizma. Manja skupina (braće, ihwan) je živjela od milodara u samostanu pod vodstvom š e i k a, a širi krug je ostajao u svijetu sastajući se na pojedinačne vježbe. Kod stupanja u t a r i q a (mistični put) kao derviške znakove dobivali su: pokrpani plašt, pojas ili štap. Rijetko se tražilo bezženstvo.

Medju prve osnivače uredjenog redovništva spada A b d a l - Q a d i r a l - D ž i l a n i (pok.1166), koji je djelovao u Iraku i svojim propovijedanjem mnoge obratio. Naučavao je strogu samostegu i obdržavanje zapovijedi. Legenda ga naziva "sultanom svetaca". Njegov red Q a d i r i y a s mnogim ograncima postoji još danas u sjevernoj Africi, Indiji, a do 1925 takodjer u Turskoj.

Jednako u Iraku, nešto kasnije, naučavao je A h m a d a r - R i f a i (pok.1183). On je propovijedao o siromaštvu, uzdržljivosti i mirnom podnošenju uvreda. Njegovi sljedbenici, r i f a i y a, rašireni su osobito po istočnim muslimanskim zemljama i poznati su zbog fanatizma i svakovrsnog magičkog umijeća: ranjavaju se noževima, nepovredjeni prolaze kroz vatru itd. To dakako spada samo na jedan stadij mističkog puta, a nije njegov konačni cilj.

Spomenuli smo već sljedbenike Dželaladdin R u m i j a u Maloj Aziji zvane m a w l a w i y a (turski mevleviye, odatle m e v l e v i t i). Povezani s janjičarima u Turskoj su se do 1925 osobito isticali b e k t a š i (baktašiya). Imali su sinkretističko obilježje: šiitsko štovanje Alija, mistika brojeva i slova, primanje žena itd.

U novije doba nastao je red s a n u s i y a u sjevernoj Africi. Glavno mu je središte oaza Kufra u Sahari. Osnovao ga je Muhammad ibn Ali a s - S a n u s i (pok.1859). Nasuprot mnogim drugim redovima on odbacuje sredstva koja proizvode zanos, kao što su ples, narkotici, glazba. Očituje se kao vojna organizacija, kojoj je cilj ujedinjenje svih ljudi s Prorokom, te su branitelji islamskog pravovjerja nasuprot kršćanstvu i stranom gospodstvu.

Derviški su redovi od 13. stoljeća vršili veliki utjecaj na misijsku djelatnost i ponovno islamiziranje dalekih područja. Premda su u njima cvale mnoge neobične vrste mističkog života, mora se priznati, da je sufizam u svom nastojanju za produbljivanjem religioznog života bio od velikog značenja za islam.

9. Pučka pobožnost

Ako je sufizam bio protuteža formalističkoj zakonskoj pobožnosti, težnja puka za čuvstveno naglašenom pobožnošću našla je u štovanju svetaca drugi izlaz iz hladnog monoteizma. Islam, koji u biti ne pozna nekog posrednika izmedju Boga i čovjeka, doživio je sa štovanjem svetaca jednu znatnu promjenu. Značajno je da stroga hanbalistička škola i njezini sljedbenici wahhabiti odbacuju mistiku i štovanje svetaca, zato stoje najbliže prvotnom islamu.

Najveći svetac je naravno sam Prorok. Muhamed je doduše odbijao svoj svetački sjaj s bezgrješnošću i nadnaravnim darovima: "Reci: Ne zadržavam za sebe koristi ili štete nego koliko Alah hoće. Kad bih poznavao Nepoznato, imao bih u preobilju dobra i zlo me nikako ne bi dotaknulo. Ja sam samo opominatelj i navjestitelj za puk koji hoće vjerovati" (Sura 7,188). No već je za njegove suvremenike bila nerazumljiva ta Prorokova suzdržljivost, jer je po njihovu mišljenju nosilac objave morao biti obdaren nadnaravnim darovima, kako su to već nevjerni mekanci od njega očekivali. Zato su već prvi životopisci Muhameda okružili svakojakim legendama.

Muhamedov život je postao pun čudesa. Kod njegova je rodjenja svijet zablistao u sjajnom svijetlu. Djetetu, koje je odraslo kod Beduina i time im donijelo blagoslov, andjeli otvaraju prsa i njegovo srce čiste snježnom vodom. Kasnije mu se pripisuje čudotvorna moć. Njegova smrt iznenadjuje vjernog prijatelja Omara, tako da je zaprijetio smrću svakome, koji bi povjerovao u smrt Prorokovu. Jedna kratka aluzija u Koranu (Sura 17,7) o noćnom putovanju u "veoma udaljeno svetište" (stvarno u blizinu Meke) bila je polazna točka jedne čitave literature o nebeskom uznesenju Muhameda. Rodjendan Prorokov je postao vjerski blagdan. U dogmatskom pogledu razvila se nauka o njegovoj bezgrješnosti. Zbog njega su stvorene i sve stvari, kako kaže jedna stara, često citirana predaja: "Kad tebe ne bi bilo, ne bih stvorio svjetove". On je miljenik Božji, zagovornik i pomoćnik svojih vjernika. Svi predmeti koje je on dotaknuo imadu blagotvornu snagu. Jednako tako i mjesta gdje je boravio, k njima se hodočasti, jer je tamo najmoćniji zagovor Prorokov.

Ugled koji je u sufizmu uživao duhovni vodja, mistički učitelj, š e i k , ubrzo je doveo do toga, da se mnoge pobožne sufi smatrało naročito svetim osobama, koji posjeduju nadnaravne i čudotvorne sile. Takvi su se sveti sufi nazivali w a l i, "prijatelji", "pouzdanici" Božji i gomile vjernika hodočastile su na njihove grobove. Često se uspostavilo, da je takav svetački grob bio samo jedno staro predislamsko svetište: kult je ostao, samo mu se značenje promijenilo. Na svetačke grobove rado vješaju krpice tkanina. I mnoga se kršćanska mjesta u islamu smatraju svetima (sv.Juraj, Ilija). Čine se razni zavjeti i prinose zavjetni darovi.

Sve je to bilo strano izvornoj nauci Korana i teolozi su se isprva oštro protivili. Štovanje svetaca istom je opravdao al-Ašari načelom idžme (consensusa). Tako je postalo priznati sastavni dio muslimanskog vjerovanja. No ipak su čudesna djela svetaca (karamat) manjega stupnja od Prorokovih (mudžiza). Mnogi običaji, koji se vrše na grobovima svetaca, graniče s magijom i stvarno u zadaću šeika spada pripravljanje raznih amuleta (hamajlija). Protiv bolesti, teškog porodjaja, vatre itd. ima posebnih amuleta. Neki retci Korana imaju odredjeno djelovanje, recitiranje izvjesnih molitava štiti od opasnosti, minijaturni Koran rado služi kao talisman.

Protiv straha od zloga pogleda na čitavom Orijentu služe plavi biseri, koji se djeci pričvršćuju na ramena, na hladnjake autobusa ili se skriveno utkaju u sagove.

Jedna druga točka, u kojoj se mnogo udaljilo od Korana, jest eshatologija. Ona je obogaćena mnogim novim crtama kršćanskog ili iranskog podrijetla. Osobito u krugovima šiita "sedmaka" goji se ideja nadahnutog duhovnog vodje i vladara, jednog "M a h d i" ("pravi voditelj"),koji"će zemlju ispuniti pravednošću, kako je sada ispunjena nepravdom". Ponekad se dižu tobožnji Mahdi, koji to koriste u političke svrhe. Zadnji Mahdi, Muhamed Ahmed Abdullah 1881, se pobunio protiv Engleza u Egiptu i Kitchener ga je pobijedio 1898. Islam poznaje i ideju Antikrista, zločestog vladara na koncu našeg razdoblja, njega će pobijediti Isus, kad dodje prije suda, Mahdi se smatra pretečom Isusovim.

lo. Današnji islam

Poslije velikih mistika 12. i 13. stoljeća slijedilo je doba zastoja. Religiozno zakonodavstvo bilo je jednom zauvijek utvrdjeno, a pučku su pobožnost zadovoljavali derviški redovi i štovanje svetaca kao i brojni iz preislamskog vremena preživjeli nazori i običaji. 19.stoljeće je u čitavom islamskom svijetu proizvelo nove pokrete. Poznanstvo arapskog svijeta sa Zapadom, koje je otpočelo Napoleonovim pohodom na Egipat,stavilo je islam pred neočekivane probleme. Problematika se osobito jakom pokazivala u Indiji, gdje je islamsko pučanstvo došlo u stalni dodir s engleskom kulturom. Ti pokreti nisu nastali iz spoznaje nesavršenosti vlastite religije, nego su nametnuti iz uvjerenja, "da tako dalje ne ide", da će ih evropska civilizacija ostaviti u pozadini, ako joj se ne prilagode. Ali to se nije htjelo platiti odricanjem vlastitih religioznih naziranja, tako da je kao jedino rješenje svim reformatorima preostalo povratak na "pravi" islam.

Islamski pravni sistem sva gospodarska i socijalna pitanja čini u istim mah religioznim stvarima. Nauka, da je Koran u svim svojim dijelovima riječ Božja, stavlja muslimane pred teškoće, kad se radi o tome,da se njegove izjave prilagode modernim gospodarskim i socijalnim prilikama (na pr. uzimanje kamata, jednoženstvo) ili rezultatima znanosti.Često se kod toga poseže za umjetnim zaobilaznim tumačenjem. Na pr. govori se, da Koran doduše dopušta jednom mužu četiri žene, ali samo uz pretpostavku, da je prema svima jednako pravedan; budući pak da to nikome nije moguće postići, u stvari Koran uči jednoženstvo. Ili koranski džin su mikrobi itd.

U socijalnom pogledu odvija se polagana preobrazba. Većina islamskih zemalja uvelo je civilno zakonodavstvo prema evropskom uzoru, koje je dobar dio šarije stavilo izvan snage. Položaj žene je u mnogom pogledu poboljšan, ali je u mnogome još ostalo kod staroga i otpor novotarijama je u mnogim krajevima prilično jak. Povučeni život udate žene u "haremu" nadomještava sve veća sloboda i veo (feredža), koju predstavnici reforme smatraju kao simbol potlačenog položaja žene, skida se ili čak zabranjuje. Izrazita islamska republika Pakistan imenovala je jednu ženu za svog diplomatskog predstavnika.

Reformni pokreti imaju dva centra: Indiju i Egipat. Cilj indijskog pokreta je prije svega kulturni: priključenje na zapadnu civilizaciju i podizanje vlastitog kulturnog života indijskih muslimana. Egipatski re-

formni pokret ima jako političko obilježje: bori se za nacionalnu slobodu i dostojanstvo muslimanskih zemalja bliskog Istoka.

Prvi poticaj na "reformaciju" je došao iz starog islamskog žarišta, iz Arabije. Sredinom 18. stoljeća nastupio je Muhammad ibn Abd al - W a h h a b (pok. 1787) u strogo tradicionalnom duhu. Tražio je ukidanje svih novotarija, izmedju ostalog štovanja svetaca. Njegovim sljedbenicima w a h h a b i t i m a bilo je zabranjeno i pušenje, prestup se kažnjavao sa 4o batina. Povezali su se s vladarskom kućom Saud i od 18o3-18o6 osvojili Meku i Medinu, gdje su brižno očistili svaki trag štovanja svetaca i grobova. Time su na sebe svratili poglede svega islamskog svijeta i turski je sultan zahvatio, tako da su egipatske čete 1818 slomile njihovu političku vlast. No nakon prvog svjetskog rata dobili su opet zamaha, kad je kuća Saud došla na vlast i strogu nauku wahhabita proširila na čitav arapski poluotok. Vjerni osnivaču hanbalističkog pravca zabacuju wahhabiti svaki drugi pravni i vjerski izvor osim Korana i predaje i nastoje njih oboje nanovo tumačiti nevezani na consensus pravnika, koji je kroz stoljeća kočio slobodno istraživanje.

Otac političko-religioznog reformnog pokreta je Džamaladdin al - A f g a n i (1839-1897). Iz svoje domovine Perzije morao je iz političkih razloga bježati te je kao izbjeglica živio u Kairu, Carigradu i Parizu. On je propagirao oslobodjenje od evropskog utjecaja i udruživanje islamskih država pod jednim zajedničkim kalifatom. Medju njegovim učenicima osobito se isticao egipćanin Muhammad A b d u h (1849-19o5). Nasuprot svome učitelju njegovo značenje leži na religiozno-filozofskom području. No i on je kao prognanik živio u inozemstvu. 1889 se povratio u domovinu i 1899 postigao najviši religiozni položaj u Egiptu, muftije. Na mladju generaciju intelektualaca svoga doba vršio je jaki utjecaj. Htio se povratiti na čistu Muhamedovu nauku i doći do boljeg i ispravnijeg razumijevanja Korana. Sistem pravnih škola sa svojima od srednjeg vijeka ustaljenim odlukama smatrao je potpuno zastarjelim i zastupao je mišljenje, da se svakom teologu mora dopustiti pravo slobodnog istraživanja u izvorima. Zauzimao je stav protiv štovanja svetaca i vjere u njihova čudesa. Objava kao jedini put do Boga u potpunom je skladu s razumom. Abduhov učenik Sirac Rašid R i d a (pok. 1935) je poznat kao izdavač kairskog časopisa a l - M a n a r ("Svjetionik"), koji je našao čitača od Maroka na zapadu sve do Jave na istoku. Odatle razvijeni pokret dobio je ime s a l a f i j a , jer se želi nadovezati na vjeru "predaka" (s a l a f), koju sadrži Koran i sunna. Religiju treba očistiti od kasnijih iznalazaka, rascjepkani islam sjediniti, slijepo prihvaćanje tradicionalnih zapovijedi i nauka nadomjestiti novim promišljenijim stavom, sveti rat obnoviti kao boj protiv moralne i socijalne bijede. Ali kad se prešlo na ostvarivanje tih načela, pokazala se snaga tradicije vrlo jakom, a vjera u doslovnu inspiraciju Korana prisilila je na mnoga izvještačena tumačenja Korana, jer bi se u njem trebala doslovno naći čitava moderna kultura sve do cijepanja atoma. Usporedo s pokretom salafija nastala su religiozna udruženja, kao na pr. Muslimanski omladinski savez u Egiptu i drugim zemljama te Društvo Polumjeseca mladih muževa u Indiji.

Indijski se islam oduvijek nalazio u posebnom položaju, budući da je većina indijskog stanovništva nemuslimanska i to nije moglo ostati bez utjecaja na muslimanske krugove. Tako je već najveći muslimanski vladar Indije A k b a r V e l i k i (1542-16o5) pod utjecajem svojevrsnog religioznog položaja pristupio stvaranju nove eklektičke religije, koja je imala za cilj združivanje najboljega iz svih postojećih indijskih religija.

Iz Indije potječe najznačajniji mislilac modernog islama: Sir Muhammad I k b a l (1873-1938). Dobro je upoznao evropsku kulturu. Studirao je filozofiju u Engleskoj, u Münchenu je promovirao s radnjom o razvitku perzijske mističke filozofije i temeljito se uputio u Hegelovu filozofiju, u Bergsona, Nitzschea, Goethea, Einsteina itd. Za Ikbala je bila najvažnija stvar ideje tih učenjaka spojiti s islamom. On je gledao bit islama u njegovu dinamizmu, u njegovoj potpunoj suprotnosti s klasičnim mišljenjem. Taj dinamizam je kroz stoljeća prekrio ukočeni dogmatizam i drjemovna mistika. Koran je nauka daljnjeg, višeg razvoja, čovjek, kao Božji zamjenik na zemlji, mora razvijati svoju ličnost u neprestanoj borbi sa zlim silama i prispjeti do potpunog savršenstva. Tu su razvijene misli islamske mistike kao i Nietzscheov zahtjev za Nadčovjekom. Dakako, taj Ikbalov idealni čovjek nije udaljen od Boga, on je sluga Božji: to je najviši stupanj slobode, jer je i Prorok sebe označavao samo kao "Njegov sluga". S i x L e c t u r e s o n t h e R e c o n s t r u c t i o n o f I s l a m ("Šest predavanja o rekonstrukciji islama"), koja je Ikbal 1928 držao na raznim indijskim sveučilišta, za islamski modernizam imaju veliku ulogu. Još su privlačivije njegove misli prikazane u brojnim pjesničkim djelima, koja su obojena mistikom. Svojom naukom dao je snažnog poticaja za stvaranje današnjeg Pakistana, koji ga časti kao svog nacionalnog heroja.

Jedan reformistički časopis, T h e I s l a m i c L i t e r a t u r e , djeluje od 1948 za prilagodjivanje islama zahtjevima modernog vremena i za provodjenje religioznih načela u socijalnom i političkom životu. Tako se na pr. neprave predaje (hadith) napadaju kao zapreka pravilnom provodjenju Koranovih namisli. To se često ističe u modernističkim krugovima. No ostaje nejasnim, koje kriterije treba upotrebiti za razlučivanje nepravih predaja od pravih. Na ostvarenju tih načela radi se također u novoosnovanom Pakistanu.

Posve drugim putem je pošla Turska. Mladoturska revolucija 1924 je uklonila sultana. Kalifat je ukinut, država kao takova sasvim sekularizirana, vjeronauk u školama zabranjen, derviški redovi raspušteni. Šarija je stavljena izvan snage i uvedeno potpuno civilno zakonodavstvo. Evropsko odijevanje zapovjedjeno. Ali sve to nije značilo smrt religije. Ona je i dalje živjela, osobito na selu. Moralo je doći do popuštanja. Podignuta su dva teološka fakulteta i vjeronauk je opet u škole uveden. Redovi potajno žive i dalje.

Izvjesna reakcija na modernizam opaža se također i u drugim zemljama. Konzervativni elementi su jaki i široke mase su reformama nesklone. Osobito se živo brani nadahnutost Korana. Jedan egipatski profesor, koji je predviše od dvadesetak godina izjavio sumnju u koranske podatke o Abrahamu i Ismaelu, morao je napustiti svoje mjesto iopozvati što je napisao. Jedan mladi diplomat u službi Saudijske Arabije, koji je 1950 u jednom američkom časopisu dao naslutiti, da je Koran Muhamedovo djelo, morao je u slijedećem broju izjaviti, da je krivo shvaćen i razumljivo da Koran smatra Božjom riječju.

U Egiptu je staro sveučilište a l - A z h a r ognjište konzervatizma, ali se i tu zadnjih godina mnogo toga promijenilo; u nastavni plan su uvedene nove struke i od 1955 se pripuštaju i studentice.

Mnogi znakovi ukazuju na probudjeno vjersko interesiranje. Iz Perzije se javlja, da se broj posjetilaca mošeja u zadnje godine povećao, osobito

medju mladeži. Često se čuje o novom zanimanju za propovijed u petak kao odgojnom faktoru. U Iranu je broj studenata teologa od 1951 do 1955 porastao za 4o%. Izgleda da konzervativni elementi dobivaju na snazi. Da žene u Perziji i Turskoj opet stavljaju veo, jest doduše jedna vanjska okolnost, ali pokazuje vrlo značajnu tendenciju. Očito je, da racionalizam modernista masi ništa ne govori, dok intelektualci u velikim srazmjerima daju prednost putu sekularizacije.

U Africi islam pokazuje osobito snažan razvoj. Na zapadnoj i istočnoj Africi prodire naglo prema jugu. U nekim krajevima, gdje istodobno djeluju kršćanski i islamski misionari, islam dobiva deset obraćenika na jednog kršćanskog. U zapadnoj Africi, naročito u Nigeriji, je već tako daleko došlo, da se islam smatra religijom Crnaca, a kršćanstvo religijom Bijelaca. Indijski pokret A h m a d i y a ne misionira samo Afriku, nego i u USA i Evropi. Osnovao ga je Mirza Ghulam A h m a d (pok. 1908), koji je 1880 nastupio kao Mahdi s Božjim nalogom, da obnovi islam. Kasnije se izdavao kao očitovanje Isusa i Krišne. Poricao je nužnost vjerskog rata i zagovarao mirno proširenje islama. Inače je zastupao umjereni reformizam, odbacivao je mističke vježbe i štovanje svetaca. 1914 pokret se razdijelio na dva ogranka. T. zv. skupina Lahore približila se opet pravovjernom islamu i uspjela je podizati mošeje u Njemačkoj, Engleskoj, Japanu itd. te raširiti prijevode Korana u odnosne jezike.

Jedan drugi sinkretistički pokret nastao je polovicom 19. stoljeća u Perziji: B a h a i. Začetnik mu je B a h a - u l l a h (pok. 1892). Kako se sami izražavaju, prema islamu stoje kao kršćanstvo prema židovstvu: ukidaju zakon i propovijedaju jednakost svih ljudi. Žele biti univerzalna miroljubiva religija, osnovana na bratstvu svih ljudi. Oštro su progonjeni u svojoj domovini. No pristaša imaju u Palestini s glavnim sjedištem u Haifi, u Evropi i USA.

Teško je dati pouzdanu statistiku islamskih vjernika, jer u većini zemalja nema redovnog popisa pučanstva i moramo se zadovoljiti samo s približnim procjenama. Cjelokupni broj muslimana na svijetu iznosio bi oko 36o milijuna. Za pojedine zemlje možemo u milijunima navesti ove brojke:

Arabija 9, Perzija oko 15, Indija 35, Pakistan 65,5, (86% pučanstva), Indonezija 75 (9o% pučanstva), Turska 19, Sovjetski Savez 2o-25, Egipat sa Sudanom 23,5, ostala sjeverna Afrika oko 22. O muslimanima u Jugoslaviji trebalo bi napisati posebno poglavlje.

U desetljećima poslije drugog svjetskog rata povijest se islamskog svijeta više promijenila, nego u prošlim stoljećima. Nastale su tolike nove države i arapski svijet zauzima jedan ključni položaj u svjetskim zbivanjima. No mnogi muslimani priznaju, da su njihovi duhovni problemi odlučujući, danas jednako kao tada, kad je Muhamed svojim pristašama nakon povratka iz boja doviknuo: "Povratili ste se iz malenoga boja, da izdržite veći!" Oni su zapitali: "Koji je veći boj, Proroče Božji?" On je odgovorio: "Unutarnji boj".

Zaključak

Ovo poglavlje o živim izvankršćanskim religijama dosta se oduljilo. U svom članku "Das Gottesbild in der Bibel und in der Religionen der Völker" ("Slika Božja u bibliji i u religijama naroda") s podnaslovom "Jedno razmatranje o susretu religija" (Anima, September 1963, Heft 3, str.228-231) Otto K a r r e r na početku ovako kaže: "Konfrontacija religija je neizbježna popratna pojava današnjeg susreta naroda i njihovih kultura i znači, kako Jasques Albert Cutat u svom "Susretu religija" piše, "za kršćane kao i za hinduiste, za muslimane kao i za budiste i taoiste od Providnosti upućeni poziv, da se sadržaj vlastite religije ponovno prostudira, da se unutra otkriju još nedovoljno osvijetljene dubine ili da se izvana dobiju širi pogledi". Na medjunarodnom kongresu za poredbenu znanost religija u Marburgu 1960 više je stručnjaka - tako C.J. Bleeker iz Amsterdama, Wilh.Keilbach iz Münchena, Ernst Benz iz Marburga - istupilo sa željom, da bi se pomalo preko čisto neutralnog referata moglo takodjer osjetiti osobno zalaganje iz religioznog uvjerenja. U tom je duhu, nesamo neutralno znanstveno, nego takodjer u čovječanskom susretu i religioznoj toplini, govorio kardinal Bea u vezi s rimskim koncilom pred mješovitim skupom kršćana, židova, muslimana i hinduista o ljubavi prema istini iz religioznog nadahnuća. Medjusobno razumijevanje i simpatija za religije Istoka, Juga i Zapada tim je prešnije, kad borbeni ateizam prijeti da preplavi svijet" (ondje, str.228).

U svom članku želi Karrer pokazati, da se u svakom poimanju Boga nalazi zrnce istine: "Kad ljudi izvankršćanskog svijeta razmišljaju o tajni, koju svi osjećaju, i, kako smijemo pretpostaviti, promišljaju sa časnim nastojanjem, - ne će sasvim bez zbake svijetla tapkati u potpunoj tami, ali takodjer ne će biti neovisni od svojih ljudskih predodžaba, sklonosti i čežnja" (ondje, str.229).

Taj susret s izvankršćanskim religijama Karrer smatra, da je osobito pogodan na ćudorednom području: "I još nešto, što u razgovoru Gandhija i Vivekanande postaje jasnim: kao regulator spekulativnog u djelatnosti je ćudoredno. Da li promatramo mističku metafiziku jednog Vedantinog sistema, koji tone u panteizam ili redovnike japanskog budizma zen i njihove učenike u njihovim sad uzbudljivim, sad smiješnim znakovima samoodricanja i u njihovim etičkim načelima: "Ne činiti zla, biti istinoljubiv, nesebičan, prost od požude, u potpunoj mirnoći": dobro ćemo učiniti, da preko naglih naziva ili žigosanja osjetimo ćudoredno-religioznu iskrenost osjećanja, "srce". Jedan od najboljih poznavalaca budizma zen, po svom zvanju misionar, prof. Henri Dumoulin SJ, zapitao me je pri prvom susretu, nakon što je više godina proveo u saobraćaju s filozofskim redovnicima budizma zen i studiju njihovih spisa: "Držite li mogućim, da bi jedan učenik budizma zen mogao pred Bogom biti nešto kao jedan kršćanski svetac?" Moj odgovor nije važan, - pitanje kao takovo dostatan je putokaz" (ondje, str.231).

S tim u vezi vrijedno je spomenuti jednu audijenciju Pape Ivana XXIII. Dne 30. srpnja 1962. primio je Sv.Otac u Castel Gandolfu vrhovnog sintoističkog svećenika svetišta Kenkunjinja u Kyotu imenom Matsubara Shizuka. Nakon povratka u Tokio gospodina Matsubara je ispričao slijedeće:

"Od početka do kraja Sveti Otac je izbjegavao službeno vladanje i pokazivao je najveću prijaznost. Izišao mi je vrlo srdačno ususret napustivši svoje svečano sjedalo i pozvao me u svoju radnu sobu. Sjedili smo

kod pisaćeg stola jedan nasuprot drugome i pripovijedali. Papa je držao moju ruku. Kasnije sam saznao od japanskog ambasadora, da se tako nešto po prviput dogodilo.

Razgovarali smo o odnosu izmedju šintoizma i katoličanstva. Zapitao sam Papu: 'Što je religija?' On je odgovorio: 'Religija je svijetlo i ljubav'. Pod tim je mislio, da Bog kršćana rasvjetljuje sve ljude bez razlike rase i da se ljudi moraju medjusobno ljubiti. Ja sam izjavio, da se temeljni stav šintoizma sastoji u 'strahopočitanju prema bogovima' i u 'miru' s ljudima. 'Šintoističko strahopočitanje', rekao sam ja, 'jest svijetlo o kojem ste vi govorili, a šintoistički mir odgovara onome što ste vi nazvali ljubav'. Vidljivo ganut uskliknuo je Papa: 'Vrlo dobro!' Čvrsto me uhvatio za ruku i rekao: 'Dajte da preko religije živimo u medjusobnom povjerenju i medjusobnom poštovanju!' Rekao sam mu, da bih mu htio šintoističko odijelo, koje sam nosio, ostaviti kao uspomenu. Odgovorio je da ga rado prima. Za mene je vrlo veliko zadovoljstvo, da će ono sad trajno ostati sačuvano u Vatikanu" (Stadt Gottes, 12,1962,str.548).

==========

ISPRAVCI u I. svesku Povijesti religija, Zagreb, 1963.

Str.148: na tekst zadnjeg odlomka "Evo nekoliko pojedinosti o vjeri mongolskih kanova:" nadovezuje se tekst na str.149 "Izjave Džingis Kana" i dalje do prvog odlomka na str.152. Treba ispustiti onaj tekst prije "Izjava Džingis Kana" kao i točku "2.Burjati" do poglavlja "2.Viši lovci" (str.152).

Izostavljeni tekstovi:

Str.lo, odlomak 3, redak 3: iza riječi "znaju" dodati: "što bi s tim predmetima započeli, nakon što je prestalo uzbudjenje. To znači".

Str.35, odlomak 5, redak 5: iza riječi "batić" dodati: "njihov univerzalni instrumenat, i da zato treba iskoristiti sve njegove rubove, koliko se to može. Naprotiv iveraši okvrcavaju ili okresuju rubove iverja samo djelomice, jer imadu čitav niz različitih instrumenata prema prikladnosti pojedinog ivera, koji dakle treba biti dotjeran". Na svršetku ove rečenice počinje novi odlomak.

Str.46, zadnji odlomak, redak 2: iza riječi "koje" dodati: "ovdje dolaze u obzir mogu sve do naših dana promatrati kod australskih urodjenika.' S tim u vezi značajno je podvući, da sve osnovne procese, koje".

Str.89, predzadnji odlomak, redak l: iza riječi "Bića" dodati: "označuje samo ime "Duh", koje značenje imaju imena Najvišeg Bića:".

Str.119, odlomak 4, redak 3 (odozdo): iza riječi "zadovoljštine" dodati: "može ostvariti tako, da krivac dragovoljno preuzme na sebe neku kaznu".

Str.126, odlomak 6, redak lo: iza "(UG VIII,721)" dodati: "Imaju četiri zahvalne svečanosti: Proljetnu zahvalnu svečanost - "Sunčani sjaj poslije duge noći" - nakon pripravljanja prvog javorovog sladora, na početku godišnjeg doba borovnice, nakon sakupljanja prve divlje riže i nakon ubijanja prve divljači u jesen. Na tim se svečanostima od "primicijskog ploda" nešto žrtvuje Velikom Duhu (UG VIII,721)".

Stranica	Odlomak	Redak	treba da stoji
5	5	3(odozdo)	iza riječi "kući" zatvoriti zagradu
6	1	2(odozdo)	mitike
7	2	4	religando
12	1	4	u izražaju
17	1	7	prehistorijska
18	8	4	teorije
19	3	12	geološka sadašnjost dolazi ispod aluvij
2o	3	4	"(15)"staviti na koncu 5.odlomka
2o	4	9	doplavljenog
21	1	1	brisati riječi "bio bi"
21	8	1 i 5	Archaeanthropi, prognatija
22	1	9	brisati zagradu prije"kod Nazareta" i poslije
22	3	6	ispred "kaže" zarez i navodnici.
22	4	3	Archaeantropa
23	3	2	nalaze
23	5	1	brisati navodnike iza riječi"kombinacija"
27	2	11	brisati navodnike oko"da"
27	3	5	lubanje

Stranica	Odlomak	Redak	treba da stoji
29	4	5	"pozitivnima"
3o	1 1 2	2 i 1	Kalin
31	2	3(odozdo)	podrijetla
31	4	6	Hutchinson
36	5	9	"je" brisati
36	6	4	ffugivora
37	4	2	Breuila
38	1	1	na početku staviti "da"
38	5	5-7	ponovljena rečenica: "No s tim..."
39	4	3(odozdo)	iza riječi "Americi" dodati "mjestimice"
41	4	5	drvosječe
41	5	4	poževeno
42	zadnji	1	značajni
44	2	4	grubi
47	3	4	iza "da" dodati "se"
55	zadnji	zadnji	iza "p.Koppers" dodati "(42)"
58	3	5	religiozno
6o	1	3	Bergounioux
6o	3	4(odozdo)	iza "Kosti" brisati točku
6o	4	2	cjevaste
6o	5	5	lovu
61	2	2	mjesto "etnoloških" primitivnih, pokojničke
64	2	4	mjesto "poklopcem" pokrovom
65	4	8	lovcima
65	7	2(odozdo)	časno
66	2	8	Bergounioux
67	4	2	potpuna
7o	3	3(odozdo)	kožu
7o	5	1	brisati riječ "ponajprije"
7o	7	1	Breuil
72	3	4	brisati "do god.1932)"
73	3	3	Casteret
73	4	3	Casteret, Preplivavši
74	3	5	iza "prikazuje" dodati: plesača maskiranog
76	zadnji redak		Wiradyuri
81	6	2	centralno-
82	2	2	Krickeberg
83	2	12	Koppers
84	1	2	starinsko
89	8	3	Manitou
9o	5	6,7	Cheyenne, Wawenock
91	5	4	no kako se ipak
96	3	3	mjesto "mislima" misterija
lol	4	3	živjeti
lol	5	2	pokazuju
lo3	5	8	s naklonošću
lo4	3	1	Binbeal
lo5	2	1	sjevernih Saulteaux
lo6	5	1	Semang
lo9	1	1,2	brisati ponovljenu rečenicu od "koja" do "volja".

Stranica	Odlomak	Redak	treba da stoji
1o9	2	5	čije
1o9	2	7	Juin stopio
1o9	zadnji redak		mjesto "idiličnom" istočnom
11o	5	4	kod mjesto "kao"
111	3	1	Foxes
112	1	zadnji	prečestog
113	1	1	iza "čule" dodati: govoriti
113	8	6	Opširnija
114	5	2	Kurnai
116	3	2	ponavljaju
122	6	9	sa Semang
124	2	4	(15.V.-3o.VIII)
128	2	1	čisti list
128	4	1	brisati "i" iza Negrili
128	5	2	"Bože!
129	2	4	nastale
13o	7	1	Voelkerkunde
134	3	1	iza "oblicima" dodati: kod
135	6	4	novije
142	5	5	Bahunde
144	3	8	sve do
146	1	zadnji	priskrbljivao sam i sebe iscrpio
146	2	3	podnesti
146	2	6	poredak riječi: mjesto "i to" to i
147	1	1	nomadsko-stočarskoj
147	1	4(odozdo)	mjesto "Nomadistička" Nomadsko-stočarska
148	6	1	sadržaju
148	6	1o	obdržavale, izvodilo
148	6	3(odozdo)	iza "obavljaju" dodati: "se"
148	9	1	"sv.VII-XI." staviti u zagradu
149	7	2	smo...Neba
151	5	1	pustenim
152	7	2(odozdo)	mjesto "joj" mu
155	2	8	zemlju
155	3	12	Huroni
156	1	1	komercijalizacija
157	1	1	taj ponovljeni redak brisati
16o	3	2(odozdo)	Akadjani
162	3	4	koje su davale
164	7	4(odozdo)	štovanje...dao
167	1	8(odozdo)	vjerojatno
169	2	4(odozdo)	iza "smije dodati: "uspeti
17o	2	7	henoteistički
171	1	3,4	obojenim, Isis
171	3	1	donjeg mjesto "gornjeg"
171	4	1	Isis
171	8	2	boginje-nebo
171	8	5	posebnog
171	9	7	njezinu mjesto "njihovu"
172	Mudrost Anijeva,	zadnji	brisati "mogu".
173	Himan Amon-Reu	2	Amon bi u početku u nepoznatom nam liku
175	1	2	konačnu

Stranica	Odlomak	Redak	treba da stoji
175	6	9	donjem mjesto "gornjem"
175	6	4(odozdo)	kosti
176	3	3	Saita
176	zadnji redak		Hatorovih
178	2 i 5 red	(odozdo)	svoje mjesto "moje"
179	1	2	mjesto "kako" od čega
179	1	3	je zaboravljao
179	1	5	mjesto "mu" protiv njemu
18o	2	8	sueskoj
18o	5	6	Osirisovu
18o	6	2	brisati "tako"
182	3	9(odozdo)	mastaba
183	1	lo	postao
183	5	6	iza "stoljeće" dodati: "pr.Kr."
186	5	2(odozdo)	teku medom"
187	4	3	pjesmama
189	4	3	mjesto "one" nje
19o	2	2	Hüyük
19o	2	8	mjesto "apostolske" anatolske
19o	3	3(odozdo)	koje
19o	5	4	Yazilikaya
191	2	7	polukružan
192	2(odozdo)	5,6	Malatiya, reljef
193	2	8	mjesto "osvajaju" osnivaju
193	4	zadnji	mjesto "zoroastrički" "zoroasterski"
194	3	3	dodati "dva" duha
194	5	3	zervanizam
194	6	4	haurvatat
196	3	4	smiješ
198	4	4	zagradu pred "kao" brisati a dodati pred "ind."
198	4	7-9	navodnici od "Izmedju" do "savjetovali"
199	3	6	iza "svijet" dodati: "je"
2oo	2	9,lo	sasanidskog, suprotmišljenike
2oo	4	2	Nietzscheovom

==========

BILJEŠKE za I. svezak Povijesti religija, Zagreb, 1963

(1) H.Bergson, Les deux sources de la morale et de la religion, Paris 1933, str.187.
(2) Christus und die Religionen der Erde, sv.I. Freiburg 1956,str.1s.
(3) P.Schebesta, Ursprung der Religion, Berlin 1961, str.35.
(4) O.Mandić, Od kulta lubanje do kršćanstva, Zagreb 1954,str.13,431.
(5) A.Lunn, The Flight from reason, London 1932,str.67.
(6) Anthropos 48 (1953), str.3o9.
(7) A.S.Weih, Tier-und Menschenseele in der Ordnung der Schöpfung, Werl-Westf. 1957,str.21,24.
(8) R.Gercken, Abstammungslehre und christliches Menschenbild, Werl - Westf. 1961, str. 24s.
(9) J.Kälin, Die ältesten Menschenreste und ihre stammesgeschichtliche Deutung, u F.Kern, Historia Mundi, sv.I., Bern-München 1952, str. 92s, 95-97.
(1o) V.G.Bogoraz-Tan, Rasprostranenie kultury na zemlje (osnovy etnografii), Moskva-Leningrad 1928,str.172.
(11) W.Schmidt, The Oldest Implements of Man, The Jubilee Volume of the Bombay Society of Anthropology Bombay 1937,str.68.
(11) F.Heiler, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart 1961, str.562.
(12) P.Schebesta, n.dj.,str.38-41.
(13) P.Schebesta, n.dj.,str.2o9.
(14) W.Koppers, Professor Pater Wilhelm Schmidt (Anthropos, 51, 1956,str. 73).
(15) J.Maringer, Vorgeschichtliche Religion, Einsiedeln 1956,str.32.
(16) Cit. po F.Trost, Zum Problem der Dreistufentheorie in der Stammesgeschichte der Menschheit, Berlin-Dahlen 1952,str.85.
(17) J.Kälin, n.dj.,str.35.
(18) Cit. po W.Koppers, Der älteste Mensch und seine Religion, u "Christus und die Religionen der Erde", sv.I., str.116 s.
(19) Weidenreichov članak cit.po W.Koppers, Der Urmensch und sein Weltbild, Wien 1949, str.47-5o.
(2o) Cit. po R.Collin, L'Evolution, Paris 196o, str.1o5s.
(21) H.Breuil, Les Hommes de la pierre ancienne, Paris 1959, str.17o.
(22) H.Reck, Oldoway die Schlucht des Urmenschen, Leipzig 1933,str.293.
(23) W.Schmidt, n.dj., str.64.
(24) W.Schmidt, Völkerkunde und Urgeschichte, Bern 1942,str.29s.
(25) H.Breuil,n.dj., str.35.
(26) H.Breuil, Die älteste und mittlere Altsteinzeit, u "Historia Mundi", sv.I., str.278-28o.
(27) "Man", sv.33, 1933, str.2oo.
(28) Cit. po W.Koppers, Zusammenarbeit von Ethnologie und Prähistorie, Zeitschrift für Ethnologie, 1953, sv.1,str.8.
(29) H.Reck, n.dj., n.134, str.258.
(3o) W.Koppers, Völker und Kulturen, Regensburg 1925,str.428.
(31) J.Maringer, n.dj., str.111.
(32) R.P.Bergounioux, La préhistoire et ses problèmes, Paris, 1958, str. 3o4.
(33) Cit. po A.Lunn, n.dj., str.173s.
(34) H.Obermaier, Der Mensch der Vorzeit, Berlin 1912, str.416.
(35) Gorjanović-Kramberger, Život i Kultura diluvijalnog čovjeka u Krapini u Hrvatskoj, Zagreb 1913, n.51, str.36.

(36) "Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft Wien", sv. 82,1952, str.79.
(37) Bogoraz-Tan, n.dj., n.43,str.171,173.
(38) Gorjanović, n.dj.,str.35.
(39) Cit.po J.Maringer, n.dj., str.62.
(4o) Cit.po W.Koppers, Zusammenarbeit...,str.16[33]
(41) J.Haekel, Zum heutigen Forschungsstand der historischen Ethnologie, u "Die Wiener Schule der Völkerkunde", Wien 1956,str.44-47.
(42) Der historische Grundcharakter der Völkerkunde, Studium Generale, 1954, sv.3,str.142.
(43) J.Haekel, n.dj., str.2o-23.
(44) Grundsatzliches und Geschichtliches zur ethnologischen Kulturkreislehre, Symposion 1958,str.126.
(45) Bergougnioux, n.dj., str.234.
(46) Breuil, n.dj., str.3ol.
(47) W.Schmidt, Völkerkunde und Urgeschichte,str.65.
(48) E.O.James, La Religion préhistorique, Paris 1959,str.26.
(49) J.Maringer, n.dj., str.85s.
(5o) H.Breuil, n.dj., str.3o3.
(51) O.Mandić, n.dj., str.85
(52) H.Breuil, n.dj., str.3o3s.
(53) Bergounioux, n.dj., str.251.
(54) E.Bächler, n.dj., str.152-155.
(55) E.Bächler, Das alpine Paläolithikum der Schweiz, Basel 194o,str.152.
(56) J.Maringer, n.dj., str.str.97.
(57) Historia Mundi, sv.I., str.287s.
(58) O.Mandić, n.dj., str.25,23.
(59) E.O.James, n.dj.,str.23o.
(6o) H.Breuil, n.dj., str.24o.
(61) J.Maringer, n.dj.,str.193.
(62) W.Schmidt, Die Urkulturen: Ältere Jagd - und Sammelstufe, u "Historia Mundi", sv.I., str.393-396.
(63) Zum Problem der Korrelation prähistorischer und rezenter Kulturen, u "Wiener Völkerkundliche Mitteilungen", 1,1953,br.2,str.75.
(64) Ethnologische und prähistorische Probleme Australiens, u "Wiener Völkerkundliche Mitteilungen", 2,1954,br.1,str.81s.
(65) Die ältesten Formen des Staates..., u "Anthropos", 56,1961,str.2.
(66) Die Pygmaen, "Geographische Rundschau", 6,1954,sv.1o,str.386.
(67) W.Schmidt, n.dj., str.387.
(68) Kaj Birket-Smith, Geschichte der Kultur, Zürich 1956,str.4o3s.
(69) J.Haekel, Zum Problem der Korrelation...,str.75.
(7o) J.Haekel, Ethnologische und...,str.81.
(71) Koppers, Der Urmensch und sein Weltbild, str.77.
(72) Koppers, n.dj.,str.43.
(73) Cit. po W.Koppers, Lévy-Bruhl und das "pralogische Denken" der Primitiven, Hochland 1951, str.69s.
(74) Cit. po W.Schmidt, n.dj., Historia Mundi, sv.I.,str.471.
(75) Cit. po W.Koppers, Zusammenarbeit von Ethnologie und Prähistorie, Zeitschrift für Ethnologie, sv.78, Braunschweig 1953,str.14.

==========

S A D R Ž A J

Strana

4. STARE EVROPSKE RELIGIJE

a) G r c i 5
Bogovi. 5
Mitika. 8
Kult. 9
Ćudoredje 12
Prekogrobni život. 13
Orfizam 13
Pjesnici i mislioci 14

b) R i m l j a n i 19
Bogovi. 19
Kult. 22
Ćudoredje 26
Prekogrobni život 26
Povjesni razvoj rimske religije 27

c) H e l e n i z a m 31
Religija. 31
Filozofija. 33
Kult vladara. 34
Misteriji 35
Misteriji i kršćanstvo. 37

d) K e l t i 39

e) G e r m a n i 42
Bogovi. 42
Kozmogonija 45
Kult. 45
Ćudoredje 47

f) S l a v e n i 49

5. RELIGIJE AMERIČKIH VISOKIH CIVILIZACIJA

a) A z t e c i 52
Bogovi. 53
Prekogrobni život 57
Kult. 57

b) M a y a 61
Bogovi. 61
Prekogrobni život 63
Kult. 64

c) I n k a 66
Bogovi. 66
Prekogrobni život 68
Kult. 68
Zaključak 71

Strana

6. IZVANKRŠĆANSKE ŽIVE RELIGIJE VISOKIH CIVILIZACIJA

a) I n d i j a 72
A. Brahmanizam. 74
I. Vedizam
1. Izvori. 74
2. Božanstva 74
3. Vedina filozofija 76

II. Brahmanizam u užem smislu 79

1. Nauka u Brahmanama
a) Društveno uredjenje. 79
b) Ritualizam 8o
c) Svjetovni nazor. 8o
d) Magička ekvivalentnost 82
e) Etika i eshatologija 82

2. Nauka starijih Upanišada
a) "Tajno znanje" 82
b) Otkriće Apsolutnoga. 84
c) Životno postojanje 85
d) Selenje duša i spasenje. 86
3. Svjetovni nazor mladjih Upanišada 87

III. Hinduizam

1. Postanak i bitna obilježja. 88
2. Izvori. 89
3. Religiozni svjetovni nazor. 91
a) Poimanje Boga. 91
b) Bhakti i karman. 91

4. Mitika. 92
a) Šivina skupina 93
b) Višnuova skupina 94
c) Brahma 97
d) Medjusobni odnos triju glavnih božanstava. . . . 97
e) Manja božanstva. 98
f) Duhovi i demoni. 98
g) Ostali predmeti kulta. 99

5. Kozmologija . . . . . loo
6. Eshatologija. . . . . loo
7. Putevi spasenja . . . . . lol
a) Etika. . . . . lol
b) Oblici kulta lo2
c) Yoga lo3

8. Sekte i religiozna strujanja. lo4
a) Višnuiti lo6
b) Šivaiti. lo7
c) Šaktizam i tantrizam lo9
d) Nastale sekte u dodiru sa stranim religijama . . . llo
Utjecaj islama . . . . . llo
Utjecaj kršćanstva i Zapada. lll

Strana

B. Jinizam
1. Osnivač 115
2. Povijest i jinistički spisi 116
3. Svjetovni nazor i nauka o spasenju 117
4. Kozmologija 118
5. Putevi spasenja i kult 118

Današnje stanje 119

C. Indijski budizam 123

I. Povijest i izvori
1. Buda (Buddha) 123
2. Predaja 124
3. Širenje budizma 125

II. Predkanonski budizam
1. Putevi do rekonstrukcije izvornog budizma 126
2. Odnos prema hinduizmu 127
3. Novi religiozni ideali 127
4. Ontologija i kozmologija 128
5. Nauka o spasenju i putevi spasenja 129
6. Teizam 131

III. Mala Kola
1. Apersonalizam 133
2. Novo poimanje samsare 134
3. Nirvana 135
4. Hinayanska filozofija 138

IV. Velika Kola
1. Postanak i bitne oznake 139
2. Religiozni izvodi i kult 14o
3. Budina tjelesa 142
4. Mahayanska filozofija 142

V. Dijamantna Kola 144
VI. Zaključne misli 146

b) T i b e t 148

c) K i n a 152
I. Stara religija 152

II. Konfucionizam
1. Značenje Konfucija i njegove škole za kinesku religiju . 155
2. Uzdizanje konfucionizma do državne religije 158

III. Taoizam 158
1. Nauka o Tao 159
2. Tao i etika 16o
3. Pučki taoizam 162

IV. Teologija ljubavi 164

V. Kineski budizam
1. Rano doba 165
2. Odnos budizma prema konfucionizmu i taoizmu 166
3. Daljnja povijest kineskog budizma 167

Strana

VI. Cjelokupnost religijskog sinkretizma
1. Svijet bogova, svetaca i genija 168
2. Religiozni život
a) Religija u godišnjem krugotoku 171
b) Religija u tri najvažnija odsjeka života 173
c) Različiti prigodni vjerski običaji 174
Zaključak. 174

d) K o r e j a. 174
1. Pučka religija do prodiranja budizma. 175
2. Početni doticaji s kineskim religijama. 175
3. Prevlast budizma i njegovo propadanje 176
4. Prevlast neokonfucionizma 177
5. Najnovije doba. 177

e) J a p a n. 178
I. Šinto
1. Podrijetlo 178
2. Slika svijeta. 178
3. Pojam Boga 178
4. Svijet bogova. 179
a) Kult prirode. 179
b) Fetišizam 18o
c) Kult ljudi. 18o
d) Kult predja 18o
e) Nebesko božanstvo 181
5. Narav bogova 182
6. Šintoistički kult. 182
7. Čudoredni nazori 183
8. Nazori o prekogrobnom životu 184

II. Japanski budizam
1. Uvodjenje budizma. 184
2. Osnovne misli japanskog budizma. 185
3. Budizam u razdoblju Nara (71o-784) 186
4. Budizam razdoblja Heian (794-1192) 186
a) Saicho i Tendai-shu 187
b) Kukai i Shingon-shu 188
5. Budizam u razdoblju Kamakura (1185-1333) 19o
a) Nauka Jodo. 19o
b) Shinran i Shin-shu. 191
c) Sekte Zena. 192
d) Nichiren-shu. 194

f) I s l a m
1. Muhamed. 195
2. Povjesni razvoj islama 198
3. Koran i njegova nauka. 2oo
4. Kult 2o3
a) Ritualna molitva. 2o4
b) Milodari. 2o5
c) Post. 2o6
d) Hodočašće u Meku. 2o7
e) Ostali obredi 2o8
5. Islamsko pravo 2o9
6. Dogmatika. 213

Strana

7. Sekte 216
8. Mistika 218
9. Pučka pobožnost 224
10. Današnji islam. 225

ZAKLJUČAK. 229

Ispravci u I. svesku. 231
Bilješke za I. svezak. 235
Sadržaj. 237

= = = = = = = =